

Közgazdasági Szemle

LXXIII. ÉVFOLYAM

2026. JÚLIUS-AUGUSZTUS

KEMÉNY ISTVÁN 100

Összeállította és szerkesztette

KERTESI GÁBOR

HAVAS GÁBOR

Kemény István (1925–2008)

KÖLLŐ JÁNOS

Búcsú Kemény Istvántól

KEMÉNY ISTVÁN

Max Weber ■ A szociológus Hajnal István ■ A modern európai társadalom
középkori gyökerei ■ Az életforma fogalmáról ■ A mobilitás társadalmi
összefüggései ■ A magyar munkásosztály rétegződése ■ Munkás és technika ■
A szegénységről. Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián ■
Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon ■
A magyarországi szegénység ■ A magyarországi cigányok helyzete

KARÁDY VIKTOR–KEMÉNY ISTVÁN

Etnikai identitás és osztályazonosság ■ A dzsentri

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE ALAPÍTVÁNY

Szerkesztőbizottság

Ábel István, Balaton Károly, Bélyácz Iván, Benczes István, Berács József, Chikán Attila, Csaba László (elnök), Demeter Krisztina, Dobos Imre, Halmai Péter, Kádár Béla, Koltai Tamás, Mihályi Péter, Palánkai Tibor, Palotai Dániel, Rappai Gábor, Simai Mihály, Simonovits András, Spéder Zsolt, Szanyi Miklós, Szentes Tamás, Szerb László, Takáts Előd, Tasnádi Attila, Török Ádám, Vincze János, Voszka Éva, Vörös József

Tanácsadó testület

Berács József, Bod Péter Ákos, Csaba László, Halmai Péter, Kocziszky György, Simonovits András, Vörös József

Közgazdasági Szemle, LXXIII. évfolyam, 2026. július-augusztus**T A R T A L O M**

<i>Havas Gábor</i> : Kemény István (1925–2008)	731
<i>Köllő János</i> : Búcsú Kemény Istvántól	746
<i>Kemény István</i> írásai	
Max Weber	749
A szociológus Hajnal István	775
A modern európai társadalom középkori gyökerei	782
Az életforma fogalmáról	794
Etnikai identitás és osztályazonosság (társszerző: <i>Karády Viktor</i>)	802
A dzsentrí (társszerző: <i>Karády Viktor</i>)	811
A mobilitás társadalmi összefüggései	816
A magyar munkásosztály rétegződése	824
Munkás és technika	836
A szegénységről. Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián	850
Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon	854
A magyarországi szegénység	896
A magyarországi cigányok helyzete	911
Kemény István válogatott művei. Tematikus bibliográfia (<i>Kertesi Gábor</i>)	978
A kötetben megjelent írások forrásai	986

A Közgazdasági Szemle Alapítvány támogatói

MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapesti Gazdasági Egyetem, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kara

Közgazdasági Szemle, Vol. LXXIII, July-August 2026

The issue is dedicated to the memory of the outstanding Hungarian sociologist *István*

Kemény

Selected and edited by *Gábor Kertesi*

C O N T E N T S

<i>Gábor Havas: István Kemény (1925–2008)</i>	731
<i>János Köllő: Farewell to István Kemény</i>	746
 Papers by <i>István Kemény</i>	
Max Weber	749
István Hajnal, the sociologist	775
The medieval roots of modern European society	782
On the concept of the way of life	794
Ethnic identity and class identity (co-author: <i>Viktor Karády</i>)	802
The gentry (co-author: <i>Viktor Karády</i>)	811
The social dimensions of mobility	816
The stratification of the Hungarian working class	824
Workers and technology	836
On poverty. Lecture at the Hungarian Academy of Sciences	850
Living conditions of the low-income population in Hungary	854
Poverty in Hungary	896
The situation of the Roma in Hungary	911
 Selected works by István Kemény. Thematic bibliography (<i>Gábor Kertesi</i>)	978
Sources of the writings included in the volume	986

Főszerkesztő: Halm Tamás

Rovatvezetők: Balatoni András (makroökonómia), Habis Helga (mikroökonómia),

Kehl Dániel (ökonometria), Rosta Miklós (intézményi és közösségi gazdaságtan)

Tipográfia: Kempfner Zsófia

Kiadja a Közgazdasági Szemle Alapítvány

Székhely: 1053 Budapest, Kecskeméti utca 10–12.

A kiadásért és a szerkesztésért felel: Halm Tamás, a kuratórium elnöke

Honlap: www.kozgazdasagiszemle.hu • A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja

A nyomtatást és a kötetzeti munkálatokat a Prime Rate Zrt. végzi • Felelős vezető: Nagy László

HU ISSN 0023-4346 (nyomtatott) • HU ISSN 1588-113x (online) • Indexszám: 25 452

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint belföldre és külföldre a következő elérhetőségeken: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/szakmai-lap/kozgazdasagi-szemle/prodB051453.html>), e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon a +36-1-767-8262 számon, levélben az MP Zrt. 1900 Budapest címen. Előfizetési díj egy évre: 26 400 forint.

Kedves Olvasók!

Kedves Társadalomtudomány Iránt Érdeklődők!

2025-ben ünnepeltük a nagy magyar szociológus, Kemény István születésének 100. évfordulóját. Az ünnepi alkalomra a Közgazdasági Szemle 2026. évi júliusi-augusztusi száma mintegy 16 kiadói ívnyi szöveget közöl Kemény István életművének legjobb írásaiból: vagyis a szerkesztőség amolyan „Best of Kemény” kötettel tiszteleg a tudós emléke előtt.

A kötetet Kertesi Gábor (a KRTK Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa) állította össze, a szövegeket is ő gondozta, Havas Gábor szociológussal közösen. A szövegek között néhány eddig publikálatlan vagy csak szűk körben ismert szöveg is szerepel.

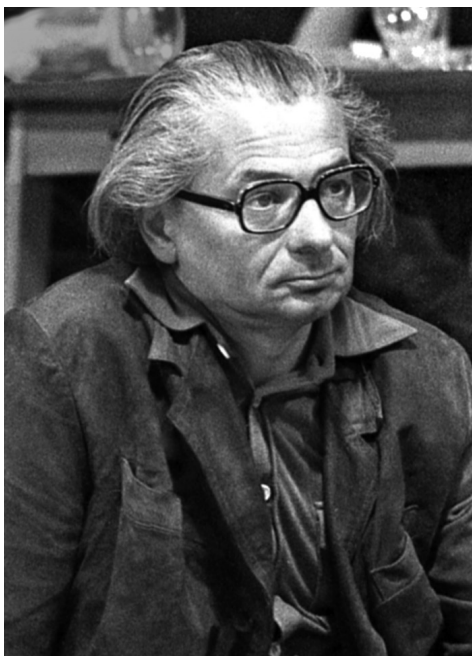
A kötet tanulmányai a Közgazdasági Szemle online felületén elektronikus formában szabadon elérhetők. Nyomtatott példányok korlátozott számban, a készlet erejéig – a postaköltséget is tartalmazó – 5000 Ft-os áron megrendelhetők az mkt@mkt.hu e-mail-címen.

Kemény István 100

Összeállította és szerkesztette
Kertesi Gábor

Közgazdasági Szemle Alapítvány
2026

Kemény István
1925–2008

HAVAS GÁBOR

Kemény István (1925–2008)

Kemény István Max Webert jellemezte a következő szavakkal, amelyeket nyugodtan tekinthetünk önjellemzésnek is: „Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megítélésében, ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik, és mégis, vagy talán éppen ezért, komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően.”¹ Legfeljebb a komor pesszimizmust kellene erős kétségekre cserélni.

Már a gimnáziumi években megfogalmazódott benne az, ami később is újra meg újra hatalmába kerítette: nevezetesen az az érzés, hogy ő tökéletesen idegen ebben az országban. A sehova nem tartozás érzése. Aztán a sehova nem tartozókból kialakult egy csoport, akiket egy másfajta gondolkodásmód, egy másfajta életfelfogás kötött össze. A szembenállás azzal a közönségességgel, ami akkor uralkodott, és ebből a logikából következett, hogy „Nyugat-barátok voltunk, és nem németbarátok”.² Ugyanakkor mindennél fontosabb volt számára, hogy mi történik ebben az országban, s hogy miként lehetne itt egy jobb világot teremteni.

Nagyon korán kialakult benne a szellemi értékek mély tisztelete, a mindenoldalú tájékozódás igényével párosuló szenvedélyes tudásszomj. Tizenöt éves korától mohón vetette rá magát a francia, angol és orosz irodalom klasszikusaira. Az oroszok közül különösen Tolsztoj volt rá elementáris hatással: „Ma már ez nevetséges, de borzalmasan hatott rám, és hát nagyon nagy mértékben befolyásolta a cselekedeteimet is egy darabig. Ez a tolsztoji felfogás, ahogy én átéltem, egy idealisztikus kommunizmus, tehát bizonyos fenntartásokkal mondhatnám, hogy tizennyolc éves koromban én kommunista voltam. Nem lenini, hanem tolsztoji alapon.”³

Gimnazistaként nemcsak a 30-as évek teljes szociográfiai irodalmát tanulmányozta át, de beült az Egyetemi Könyvtárba, és végigolvasta Németh László egyszemélyes

¹ Kemény István: *Max Weber*. A kötetben szereplő tanulmány, 759–760. o.

² *Interjú Kemény Istvánnal*. Készítette Havas Gábor 1988-ban. Veritas Intézet és Levéltár – Oral History Archivum, 160. sz.

³ Uo. 23. o.

folyóiratának, a *Tanúnak* minden egyes számát: „Erdei meg Szabó Zoltán arról tudósítottak engem, hogy mi van Magyarországon. Németh László pedig arról tájékoztattott, hogy mi van Nyugaton. A *Tanú* olyan volt, mint egy fénycsóva, meg lehetett tudni, hogy mit mond Freud, Proust, Ortega, hogy mi minden van a világban.”⁴

Nemcsak Henry George úttörő szemléletű közgazdasági művét, a *Haladás és szegénységet* olvasta el, de kapcsolatot keresett és talált George legjelentősebb magyarországi követőivel és népszerűsítőivel, Pikler J. Gyulával és Sós Aladárral is.

Érettségi után azt gondolta, hogy sok minden érdekelheti az embert, de kell egy szakértelemre épülő tisztes polgári foglalkozás. Orvosi tanulmányokba kezdett.

Ugyanakkor ellenzékiként kereste az aktív cselekvés lehetőségét is. 1943 őszén belépett a kisgazdapárt ifjúsági tagozatába. 1944-ben bekapcsolódott az ellenállásba, részt vett életmentő hamis papírok előállításában, röpcédulákat ragasztott, németellenes jelszavakat festett a házfalakra.

1945-ben még visszatért az orvosi tanulmányokhoz, de egy évvel később belátta, őt semmi más nem érdekli, mint a gazdasági-szociológiai és politikai kérdések. Erre kíváncsi, ezzel akar foglalkozni. Kár erőltetni az orvostudományt.

Addigra két barátjával már megalakította az Anarchisták Magyarországi Szövetségét. „Ez persze nem annyira gyakorlati szervezkedés volt, mint inkább közös szellemi kaland. A mi elképzelésünk az volt, hogy az állam nem hal el, azt le kell rombolni.”⁵

1947-ben mégis belépett a kommunista pártba, mert úgy látta, hogy egyedül ők hajlandók érdemben tenni a szegényekért. Négy évvel később aztán kirúgatta magát a pártból is, és egyetemi tanársegédi állásából is. Ehhez elég volt néhány provokatív mondat egy előadásban arról, hogy miként értelmezhetette volna Freud Sztálin személyiségjegyeit.

Ezt követően teljesen kivonult a közéletből, évekig nem érintkezett addigi, politikailag aktív barátaival sem. Egészen 1957 májusában történt letartóztatásáig tanításból élt.

A szuverén gondolkodás, a személyiség autonómiája és méltósága mindennél fontosabb volt számára. Ezért tudott mértékadó és kikezdehetetlenül hiteles maradni egy olyan korszakban, amely ócska kis megalkuvásokra kényszerítette a társadalom tagjainak túlnyomó többségét. „Nemcsak a szerves fejlődés és annak megerősökölása képezett itt konfliktust, az alapvető konfliktus más forrásokból is táplálkozott. Az embernek van valamilyen homályos vagy világos képe arról, hogy mit érez jó társadalomnak. Bennem is volt elképzelés a jó társadalomról, akkor is, ha az soha nem érhető el, és ezzel az adott társadalmi rendszer nyilvánvalóan szembehelyezkedett. Ennek egyik központi kérdése az emberek szabad kezdeményezésének a lehetségesége vagy pedig megfojtása. Ez a rendszer mindenképpen bénította a szabad kezdeményezéseket” – mondta egy interjúban már a rendszerváltás után.⁶

Ezért volt meghatározó élmény számára az 1956-os forradalom: „1956 döntő fordulat volt az életemben. Én is ítéltém, mint generációm megannyi tagja, a rabságból

⁴ Uo. 34. o.

⁵ Uo. 100. o.

⁶ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

való kiszabadulás boldogságát. Ez a kiszabadulás nemcsak annyi volt, hogy kinyílnak a börtönajtók, és lehullanak a bilincsek, hanem egy hallatlan erős belső felszabadulás-élmény is. Ettől az október 23-i felszabadító pillanattól kezdve mindent '56 szemüvegén keresztül láttam, egészen 1989 júniusáig, Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséig és rehabilitálásáig. A másik alapvető élmény a forradalmat követő megtorlás volt. Ez ugyanolyan meghatározó volt, mint a szabadságélmény.”⁷

Annál is inkább – tehetjük hozzá –, mert ő maga is szenvedő alanya volt. De a megtorlás mégoly keserű tapasztalata sem fojthatta el a szabadságélményt és a szellemi függetlenség vágyát. Nem volt hajlandó elfogadni a puha diktatúrának a korábbiaknál mértéktartóbb tilalmi korlátait sem. Ennek az volt az ára, hogy mindössze a 60-as évek közepétől a 70-es évek elejéig tarthatott addigi életének az a 7-8 éves, kurtára szabott periódusa, amikor a politika már és még nem tette lehetetlenné, hogy empirikus kutatásokat folytasson. Mire megteremtődött ez a lehetőség, azt teljes fegyverzetben, tökéletesen felkészülten ragadhatta meg. Kiemelkedő tájékozottsága és szerteágazó műveltsége fiatalkori megalapozásáról már volt szó. Külön kell azonban szólni két tudós, a történész Hajnal István és a szociológus Max Weber életművének meghatározó szerepéről Kemény szociológusi szemléletének, a társadalmi kérdések rá jellemző megközelítési módjának a kialakulásában.

Mint említettük, érettségi után orvosi pályára készült, s noha származása miatt az orvostudományi egyetemre nem iratkozhatott be, a Pázmány Péter Tudományegyetem Természettudományi Karán az orvosi tanulmányokat megalapozó tárgyakat (biológia, kémia, fizika) vett fel. De közben tudomást szerzett Hajnalról, átjárt a bölcsészkarra, belehallgatott a szemináriumába, és módszeresen olvasni kezdte az általa publikált tanulmányokat. „Hajnal a magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.”⁸ Fölösleges hangsúlyozni, hogy ez milyen mértékig mondott ellent a korszellemnek, s ragadta meg éppen ezért olyan erősen Kemény figyelmét. Hajnal visszatérően elemezte a nyugat-európai közép-kor kézműves munkakultúrájának a sajátosságait, a munka tárgyának és az azt megmunkáló mesterembernek a viszonyát, kölcsönös egymásra hatását és az ebből kibontakozó folyamatot, amely megteremtette az ipari forradalom létrejöttének a feltételeit. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a hajnali szemlélet milyen erősen befolyásolta például Keménynek azokat a kutatásait, amelyek a munkás és a technika viszonyát vizsgálták: „...munkatársaimmal a technika emberi oldalára koncentráltunk: elsősorban nem az eszköz vagy a munkatárgy volt fontos számunkra, hanem az, hogy hogyan használják, hogyan élnek vele. Nem az volt a kérdés, hogy a gép mit csinál a munka tárgyával, hanem az, hogy az ember mit csinál a géppel és a gép kezelése közben önmagával.

⁷ Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény Istvánnal. *Kritika*, 1990/10, 24. o.

⁸ Kemény István *Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás* című, 1970-ben írt tanulmánya elé a rendszerváltás utáni publikáláskor beiktatott bevezető. In *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992. Maga a tanulmány némileg átszerkesztett formában *A modern európai társadalom középkori gyökerei* címmel ebben a kötetben is szerepel.

Ha meg akarjuk ismerni a technika szerepét az emberek életében, azt, hogy hogyan alakítja az emberi magatartást, akkor a technikai folyamatok kutatásánál és leírásánál bizonyos mértékig a funkcionális etnológia módszerét kell követni, nagyon pontosan, elemeire bontva kell megfigyelni minden eljárást, amely a gép kezelése közben a munkás életében fölmerül, és minden eljárást végig kell gondolni abból a szempontból, hogy milyen fajtájú embert választ ki, és a kiválasztott embert hogyan alakítja. A megfigyelést magnetofonnal rögzített munkás-, művezető- és mérnökinterjúk egészítették ki. Azt, amit láttunk, el is magyaráztattuk azokkal, akik a gépi berendezéseket kezelik, és minden fontosabb mozzanatról véleményt is kértünk tőlük, pontosabban, igyekeztünk a beszélgetéseket úgy irányítani, hogy ezek a vélemények kérdezés nélkül fogalmazódjanak meg. Minden állítást ismételt megfigyelésekkel ellenőriztünk, és minden véleményt tárgyilagosan igyekeztünk végiggondolni. Az adatok feldolgozásánál csak azokat az állításokat és véleményeket vettük figyelembe, amelyeket kontrollált megfigyelésekkel is alá tudtunk támasztani.”⁹

Példátlanul termékeny időszak volt ez, amelyhez a „kezdő lökést” az adta meg, hogy külső munkatársként bekapcsolódhatott a KSH 1963-as rétegződésvizsgálatába. Az ezzel megbízott kutatócsoport több tagból állt, de Kemény elsősorban a KSH belső munkatársaként részt vevő Ferge Zsuzsával került olyan kapcsolatba, hogy felmerülhetett a koncepcionális kérdések informális egyeztetése. Egymás között megegyeztek abban, hogy a kutatásnak a hatalmi rétegződést kellene feltárnia, de a kényszerű öncenzúra már az elején működésbe lépett, amikor a hatalmi megoszlást társadalmi munkamegosztásnak nevezték el, s ez óhatatlanul tükröződött az eredményeket bemutató kiadvány megfogalmazásaiban is. Akkoriban a kérdőíves adatok feldolgozása még évekig tartott, és az eredmények publikálására csak 1966-ban kerülhetett sor. Addigra Ferge és Kemény szellemi értelemben eltávolodtak egymástól. Ferge egy időre átment apologetikába, és adatokkal nem igazolható pozitív képet festett a mobilitás magyarországi helyzetéről. Kemény viszont a vizsgálat adataira építve megírta *A mobilitás társadalmi összefüggései* című tanulmányt.¹⁰ Magyar viszonylatban elsőként ez az írás mutatott rá arra, hogy a mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függenek, és ebből következőleg a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött. Ugyanakkor rámutatott a cikk arra is, hogy a foglalkoztatási struktúra átalakulását messzemenően befolyásolta az erőltetett iparosítás; továbbá arra, hogy a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon jóval nagyobb volt, mint a nyugati országokban; végül arra, hogy más rétegekhez képest romlott a régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete.

1967-ben jelent meg *Gazdaság és társadalom* címmel egy válogatás Max Weber témába vágó tanulmányaiból, amelyeket Kemény válogatott össze, s amelyekhez ő írt a szerző munkásságának elmélyült ismeretéről tanúskodó, törekvéseivel számos ponton azonosuló, rendkívül empatikus előszót. Ez akkor jelentős áttörésnek számított,

⁹ Kemény István: *Munkás és technika*. A kötetben szereplő tanulmány, 836. o.

¹⁰ Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. A kötetben szereplő tanulmány, 816–823. o.

hiszen a szociológia 40-es évek végétől kezdődő hibernálásának részeként Max Weber neve is évtizedekre szinte nyomtalanul eltűnt a tudományos diskurzusból. Az előszó megírása kiváló alkalmat teremtett Keménynek arra, hogy kifejtse, miben látja Max Weber munkásságának jelentőségét, és érzékeltesse, melyek azok a törekvései, amelyekkel elsősorban hatott rá.

1969-ben szinte egy időben indulhatott el két olyan kutatás, amelyekben Kemény elsősorban Hajnal Istvánra és Max Weberre épülő szociológiai látásmódja és kutatási módszerei akadálytalanul érvényesülhettek. Az egyik a gazdasági vezetők vizsgálata volt, amely a KSH kapcsolt részeként működő Gazdaságkutató Intézet égisze alatt folyt. A kutatásba Keményt az intézet munkatársa, Solt Ottilia vonta be, aki addigra már olvasta több írását, és lenyűgözte az azokból kirajzolódó látásmód rendkívül termékenynek tűnő eredetisége. A megrendelő az akkor MSZMP KB-tag és az új gazdasági mechanizmusnak nevezett gazdaságirányítási reform elindításában meghatározó szerepet játszó Nyers Rezső volt, aki azt kérte, hogy nézzék meg, a vállalatoknál miért nem az történik, amit a reformban célul tűztek ki. Amikor a kutatás eredményeit ismertető és mindaddig kéziratban maradt tanulmány a rendszerváltás után végre megjelenhetett, Kemény így foglalta össze a tanulságokat: „Talán nem fölösleges a megközelítési mód néhány olyan vonását ismételni, amelyek a hetvenes évek második fele és a nyolcvanas évek empirikus közgazdaságtanában érzésem szerint háttérbe szorultak. Ilyen vonás volt például a kutatás és az értelmezés módszertani individualizmusa. A vállalat nem tekinthető kollektív személyiségnek. A vállalatban dolgozó emberek nem a vállalat célját, hanem a saját céljaikat tartják szem előtt. Célirányos cselekvéseik eredményeiből áll elő a vállalati cselekvés. Lehet, hogy tévedek, de úgy látom, hogy a nyolcvanas évek közgazdaságtani munkáinak és tanulmányainak többsége a vállalatot egységnek, »kollektív személyiségnek« fogta fel, és nem törekedett arra, hogy a gazdasági szervezetek működését az egyének cselekvéseiből vezesse le.”¹¹

Nem nehéz ezekben a mondatokban Weber hatását felfedezni, hiszen maga Kemény hívja fel rá a figyelmet a Weber-kötethez írt előszóban: „Magától értetődik, hogy »a cselekvésnek nem minden fajtája társadalmi cselekvés«. Weber fogalmazásában a társadalmi cselekvés kritériuma: mások figyelembevétel, a többiek viselkedésének számbavétel, a többi emberhez való igazodás. (...) »A cselekvés számunkra mindig csak egy vagy több egyén viselkedéseként létezik.« Helyteleníti, ha az intézményeket történészek vagy szociológusok individuumoknak tekintik; számára ezek az intézmények az egyének »elkülönült cselekvésének folyamatait és összefüggéseit« jelentik.”¹²

Az így felfogott társadalmi cselekvés, vagyis a többiek viselkedésének számbavétel, a többi emberhez való igazodás Kemény társadalomról való gondolkodásának is a középpontjában állt. Max Weberre és Hajnal Istvánra építve, többek között a közösség és társulás emberi viszonyainak az összevetése révén jutott el az életforma fogalmáig, valamint azoknak a társadalmi csoportoknak a körülírásáig, amelyeken belül ez a bizonyos többi emberhez való igazodás különös erővel hatja át és határozza meg

¹¹ Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők. A tanulmányhoz a publikálás kapcsán utólag írt bevezető.* In *Szociológiai írások.* Replika Könyvek, Szeged, 1992, 85. o.

¹² Kemény István: *Max Weber.* A kötetben szereplő tanulmány, 762. o.

a mindennapi létezés módját, és amelyek együttvéve a társadalmi rétegződés finomszövetét alkotják. Az életforma fogalmának segítségével tudta feltárni és leírni a társadalom finom szövetét, és megragadni a munkamegosztás aktuális rendjében, az osztály-hovatartozásban azokat a lényeges különbségeket, amelyeket a származás, a munkamegosztás múltbéli rendje és az erre épülő eltérő hagyományok, szokások, magatartások és stratégiák teremtenek meg.

Nem mindegy, hogy a munkás apja, nagyapja paraszt volt, vagy iparos, hogy műszak után könyvet olvas, fuszik, vagy állatokat etet. Az életforma az ő felfogásában kinyújtózás, örömkeresés a szűkösségekben, de még inkább harci eszköz stratégiai előnyök szerzésére. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall – írja egyik tanulmányában. „Pedig a lovag életstílusa nemcsak a »courtoisie«..., hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudósvilágra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztízst, hatalmát, jövedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló...”¹³

1969-ben kezdődtek a munkáskutatások is, előbb Pest megyében, majd Csepelen. Ezekben a kutatásokban próbálta először empirikusan megragadni és leírni a munkás-ság különböző csoportjainak életformáját és kidolgozni a különböző életformacsoportok sajátosságainak a feltárására leginkább alkalmas kutatási módszereket. A 40-es évek végétől a 60-as évek elejéig tartó hibernálás után lassan éledező és még mindig szigorú korlátok közé szorított magyar szociológiában az elsők egyike volt, aki kutatásaiban következetesen alkalmazta a kulturális antropológia fegyvertárát: az elmélyült terepmunkát, a résztvevő megfigyelést, a mélyinterjút. Úgy látta, hogy a társadalom kettős szerkezetű: van a hatalom által kikényszerített szerkezet, de mellette ott a hagyományok szerves folytatására épülő másik is. „Ha elment az ember egy üzembe, az egyik irodában a párt gorilláit találta, a másikban olyan régi vágású úriembereket, akikről a rendszer azt hitte, hogy már nem is léteznek.”¹⁴ A falvakban lezajló társadalmi folyamatok kapcsán már a hatvanas évek elején megállapította, hogy hiába a beszolgáltatás, a rekvirálás, a kuláklista, az erőszakos tsz-szervezés, a városból kiküldött kommunista agitátorok terrorja, a hagyományosan elismert, köztisztletnek örvendő szereplők tekintélye megmaradt. Tudta, hogy ennek a rejtőzködésre hajlamos másik szerkezetnek és a mögötte meghúzódó attitűdöknek csak az említett módszerekkel hatolhat a mélyére. „Kemény a mélyinterjút úgy definiálta, hogy olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról” – írta Solt Ottilia.¹⁵

Kemény kutatásait a tematikai sokféleség ellenére erős szemléleti egység jellemezte. A meghatározó célkitűzések egyike volt azoknak az eszközöknek, eljárásoknak,

¹³ Kemény István: *Az életforma fogalmáról*. A kötetben szereplő tanulmány, 801. o.

¹⁴ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁵ Solt Ottilia: *Interjúzni muszáj! In uő: Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások. I–II. A Beszélő politikai és kulturális folyóirat kiadása, Budapest, 1998, 31. o.*

törekvéseknek a minél alaposabb feltárása, amelyekkel a társadalom tagjai és különböző csoportjai a „szabad kezdeményezéseket megbénító” politikai viszonyok közepette is megpróbáltak érvényt szerezni a saját hagyományaikból táplálkozó értékrendjüknek és igényeiknek, s kicsikarni a maguk számára legalább némi autonómiát.

Ennek a mélyre hatoló módszernek is köszönhető, hogy később biztonsággal állíthatta: „Ennek a társadalomnak a túlélése fantasztikus dolog volt. Annyi praktikát találtak ki, annyi eszközt, annyi fortélyt, hogy ne csak fennmaradjanak, hanem gazdagodjanak is.”¹⁶ A különböző életformák beható vizsgálata, elemzése és összevetése tette lehetővé számára, hogy az elsők között ismerje fel a második gazdaság jelentőségét, a társadalom szerkezetét, a társadalmi viszonyokat, az emberi magatartásokat erőteljesen befolyásoló szerepét. Gyönyörűséggel fedezte fel a második gazdasághoz sorolható tevékenységek egyre gazdagabb burjánzásában a kényszerek szorításából való kitörés, az autonómia növelésének megannyi vonzó kísérletét. Mint ahogyan azt is, hogy még a távoli vidékekről Pestre ingázó tanulatlan segéd munkások is bekapcsolódhatnak ebbe a folyamatba, amikor a hétvégén magánépítkezéseken keverik a maltert a kőműveseknek, összehasonlíthatatlanul magasabb órabérért, mint amennyiben addig valaha részük volt, vagy hat hétre otthagyják a gyárat, építőipari vállalatot, mert a lakóhelyükön adódik valamilyen átmenetileg jobban fizető mezőgazdasági időnymunka. Ezért bőszítette föl annyira a 70-es évek elejének konzervatív fordulata idején a munkahelyüket gyakran változtató „vándormadarak” elleni álszent, képmutató és kíméletlen kampány. Tudta, hogy a tanulatlan munkás egyetlen esélye a lehetőségek tágitására a munkahelyek váltogatása, a pillanatnyiilag adódó jobb lehetőség kihasználása, és hogy a szabad mozgás durva korlátozása, szankcionálása csak a kiszolgáltatottságát erősíti.¹⁷

Egy olyan időszakban, amikor tanulmányok, előrejelzések sora született arról, hogy a gazdasági fejlődés tendenciái elsősorban a betanított munkás iránti keresletet fogják növelni, pontosan látta azt is, hogy a képzetlen munkaerőnek csak az extenzív iparfejlesztés, a bérszínvonal-szabályozás és az ezzel együtt járó kapun belüli munkanélküliség kegyelme biztosít munkalehetőséget ideig-óráig. Tudta, hogy ez a gazdaság- és társadalompolitika szűk látókörű és ostoba, mert könyörtelenül újratermeli a tanulatlan munkaerőt, aminek belátható időn belül nagyon súlyos következményei lesznek. Ebben a felismerésben már szerepet játszott a 70-es évek legelején szintén az ő vezetésével induló szegény- és cigányvizsgálat tapasztalata is. Ez a két kutatás lehetőséget teremtett az emberek sokaságát érintő, de addig elhazudott élethelyzetek és az ezek fogságában vergődő, útszélén hagyott társadalmi csoportok életformájának feltárására, bemutatására. Már 1970-ben megfogalmazta: „Előre látható, hogy egy-két évtized múlva felesleg képződik tanulatlan munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.”

A rendszer nem volt hajlandó szembenézni sem a szegények, sem a cigányok társadalmi helyzetének egymással számos ponton érintkező problémáival. Maga a szegény szó használata is tabunak számított, abból kiindulva, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés automatikusan megoldja ezt a kérdést. Helyette az eufemisztikus

¹⁶ *Kérdések a szociológiáról. Kemény Istvánnal beszélget Vajda Szilvia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁷ Kemény István: A fluktuáció néhány szociológiai problémája. In uő: *Szociológiai írások*, 123. o.

„alacsony jövedelmű társadalmi csoportok” kifejezést részesítették előnyben. Az alacsony jövedelem csak a körülmények szerencsétlen összejárásának vagy az egyén elmaradottságból fakadó hibás életstratégiájának, „önhibájának” lehet a következménye. 1961-ben született egy párthatározat a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. Amit ez a dokumentum a cigányok rétegződéséről mond, az tökéletesen kifejezi azt az érzéketlen, áldozathibáztató és elhárító alapállást, amely a hatalomnak a hátrányos szociális helyzetű társadalmi csoportokhoz fűződő viszonyát jellemezte: „Hazánkban mintegy 200 ezer cigány él az egész ország területén szétszórva. Életmódjuk és a társadalomba való beilleszkedésük szerint három csoportot alkotnak. A *beilleszkedett* cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbra szétszórva élnek. Ide tartozik a cigány lakosságnak kb. 30 százaléka. A *beilleszkedésben levő* cigányok – további 30 százalék – külön telepeken, a falu vagy a város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek; kulturális színvonaluk igen alacsony. A *be nem illeszkedett* (félíg letelepedett és vándorló) cigányok jelentős többsége egyáltalán nincs munkaviszonyban, kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, illetőleg a társadalom terhére élcsökdi. Lakóhelyüket gyakran változtatják, a legalacsonyabb kulturális színvonalon élnek, túlnyomó többségük írástudatlan. Ebbe a csoportba tartozik a cigány lakosság mintegy 40 százaléka.”¹⁸ Ebből a megközelítésből nem nagyon következhetett átgondolt társadalompolitika.

Ugyanakkor a szociológia fokozatos emancipációjával előtérbe került az a hivatalos álláspont, hogy bizonyos információkra a hatalomnak is szüksége van, ezért kutatni sokféle témában lehet, de hogy az eredményekből mi publikálható, azt a hatalom dönti el. Ezt Aczél György 1969-ben a Politikai Bizottság egyik kibővített ülésén a következőképpen fogalmazta meg: „...egy elvi tényt szeretnék leszögezni. A hatalom a mi számunkra szent dolog, és minden ennek van alárendelve, de ebbe belefér a kutatás szabadsága. (...) Nagyon fontosnak tartjuk, hogy a kutatás szabadságát nagyon pontosan értjük, és nagyon világosan megmondjuk mindenkinek, hogy ennek semmi köze a közlés szabadságához, hanem ennek a közlés korlátaival, óriási felelősséggel kell együtt járnia! Egyébként az igazi tudós ezt tiszteletben tartja és feltétlenül megérti.”¹⁹

Egy szegénykutatás terve már 1963-ban, a KSH rétegződésvizsgálata kapcsán felmerült, de Péter György, a KSH elnöke úgy foglalt állást, hogy az most még nem aktuális. Nem azt képviselte, hogy ilyen vizsgálatról szó sem lehet, hanem csak azt, hogy a téma egyelőre még túl kényes ahhoz, hogy a kutatásnak neki lehessen látni. A KSH-ban abban az időszakban ötévenként csináltak jövedelemfelvételt. 1968-ban, a következő ilyen felvétel alkalmával Mód Aladárné, aki a felvétel vezetője volt, szólt Keménynek, hogy most meg lehet csinálni a szegényvizsgálatot az alsó jövedelmi tizedre vonatkozóan. Kemény szerette volna, ha a kutatás az alsó jövedelmi ötödre terjed ki, mert

¹⁸ A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata (1961. június 30.). In *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, 240. o.

¹⁹ Aczél György felszólalása a budapesti pártbizottság 1969. július 7-i kibővített PB-ülésén. Szerkesztett formában idézi Kövér György *A magyar társadalomtörténet-írás historikumja* című könyvében. Korall, Budapest, 2026, 259. o.

biztos volt abban, hogy a szegénység kiterjedtsége a magyar társadalomban az alsó tíz százaléknál nagyobb mértékű, de ezt nem tették lehetővé.

1970 végén konferenciát szerveztek a Magyar Tudományos Akadémián a jövedelemeloszlás kérdéseiről. Keményt nem sokkal korábban vették fel főállásba a Szociológiai Intézetbe, hogy megkezdhesse az országos reprezentatív cigánykutatás előkészítését. Kulcsár Kálmán, az intézet akkori igazgatója felkérte, hogy vegyen részt és szóljon hozzá ezen a konferencián. A szegényvizsgálatban az adatfelvételre addigra már sor került, de az adatok még nem voltak földolgozva, a cigányvizsgálatnak pedig még csak az előkészületei folytak. Kemény mégis úgy döntött, hogy mindenféle taktikai megfontolást félretéve, teljes nyíltsággal fog beszélni a magyarországi szegénység helyzetéről és megközelítésének, értelmezésének problémáiról. A szemléltetéshez az általa Kozák Gyula közreműködésével nemrég lebonyolított két munkáskutatás adatait használta. Hozzászólásában egyértelművé tette, hogy „az alacsony jövedelem fogalma szűk, és önmagában nem értelmezhető... Helyesebb ezért, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, akkor tanulmányoznunk kell az érintettek – a szegények – egész életformáját...”²⁰

A hozzászólás nagyon erős visszhangot váltott ki. Kemény visszaemlékezése szerint „ha valami semleges dolgot mond az ember, akkor leül a hangulat, de ha valaki elkezd valami érdekes dolgot mondani, akkor rögtön olyan forróvá válik az egész. Volt egy rettenetesen nagy taps, de nem ez a lényeg. Éreztem, hogy egy nagyon izgalmas eseményé vált ez a dolog.”²¹

Mindez súlyos tabuszegésnek számított. Néhány nappal később hívatta Kulcsár Kálmán, és közölte, hogy Nagy Miklós pártközponti osztályvezető utasítására el kell őt távolítani az intézetből. Kemény úgy reagált, hogy ez mind szép, de folyik a két kutatás, azokkal mi lesz? Ez nem az ő gondja, felelte Kulcsár. Kemény felhívta Nagy Miklóst, és találkozót kért tőle, ami létre is jött a pártközpont irodájában. Kemény azzal érvelt, hogy folyik a vizsgálat, azt mindenképpen folytatni kell, tehát változtassa meg a döntését. Nagy Miklós kompromisszumot ajánlott: egy hónapra szóló, havonta megújított szerződéssel lehet folytatni. Még hozzátette, mintha csak Aczél szavait visszhangozná: „Maga veszélyezteti a kutatás szabadságát, mert a kutatás szabadsága nem egyenlő a publikálás szabadságával.” Sőt pedagógiai célzattal azt is kifejtette, hogy „vannak derék 56-osok, akik megértették az idők szavát, és mi azoknak, akik jó útra térnek, elfelejtjük, hogy mit tettek korábban”.²²

Végül a szegénykutatás folytatódhatott, és a cigányvizsgálatot is el lehetett kezdeni, de ettől a pillanattól kezdve Keményt folyamatosan a bizalmatlanság légköre vette

²⁰ Kemény István: *A szegénységről. Főlszólalás a Magyar Tudományos Akadémián*. A kötetben szereplő tanulmány, 850. o.

²¹ Havas Gábor interjúja Kemény Istvánnal. OHA, 160. sz. 280. o.

²² A Nagy Miklóssal folytatott megbeszélésről lásd Havas Gábor 1988-ban Párizsban készített interjút (OHA, 160. sz. 281–282. o.), Szabari Vera interjút (Szociológiai Szemle, 2008/2. 15. o.), valamint Csizmadia Ervin interjút (Kritika, 1990/10. 25. o.).

körül, egymást érték a konfliktusok és botrányok egészen addig, amíg 1974-ben végérvényesen kiebrudalták a magyar szociológiából.

A cigányvizsgálat már ebben a légkörben indult, és azzal a tehetetlennel, hogy az 1893-ban lebonyolított országos cigányösszeírás nyújtott utoljára rendszerezett és átfogó adatokat a cigányok helyzetéről.²³ A dualizmus liberális korszakának továbbiával megszűnt a cigányok iránti társadalomstatistikai, szociológiai érdeklődés is, és csak az 1960-as évektől éledt fel újra. Ebben – a tudományág fokozatos „rehabilitációján” túl – szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország „nem cigány” munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszerűen érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standard alatti életszínvonala, valamint az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkeretek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt szerep betöltésének: hogy tudniillik biztosítsák az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletének kielégítését. Többek között ezért született meg a „szociális föltételeknek meg nem felelő telepek” felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata. Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai összefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970–71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével.

Kemény a szerkezeti kép, a társadalmi struktúra felől közelítette meg a problémát. Azok a társadalmi és gazdasági mechanizmusok érdekelték, amelyek az 1960-as évek változásai közepette ismét szakadékszerű különbséget teremtettek az alsó rétegek és a társadalom többi tagjának a létviszonyai és jövőre vonatkozó perspektívái között, s amelyek így hozzájárultak a magyarországi szegénység újratermeléséhez. Elsősorban azt kutatta, hogy milyen társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai feltételei vannak annak, hogy ez a különbség mérséklődjék. A cigánysággal összefüggő szociológiai problémák vizsgálatát ebbe a keretbe illesztette be, kijelentve, hogy „a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmiréteg-kérdés”, és a kutatás eredményeit összegző tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta a cigány és nem cigány szegények helyzetében megragadható hasonlóságokat. Úgy vélte, hogy az etnikai specifikumok és a különállás előtérbe helyezése egyrészt elmossa a cigányságon belül meglévő különbségeket, és óhatatlanul azonos mércével kezel nem azonos minőségeket, másrészt a szakadék további elmélyüléséhez vezet.²⁴

Mindez nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a sajátos cigány tradíciókat, vagy hogy ezek szerepét és súlyát semmisnek tekintette volna. Hangsúlyozta, hogy a sajátos cigány tradíciók és etnikai meghatározottságok csoportonként különböző módon és mértékben játszanak szerepet az életforma meghatározásában. „...a cigányság különböző etnikai és életformacsoportokra oszlik. Van olyan probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára – ilyen

²³ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új Folyam, IX. kötet. Budapest, 1895.

²⁴ Kemény István: *A magyarországi cigányok helyzete*. A kötetben szereplő tanulmány, 911–977. o.

például a cigányokkal szembeni előítéletek problémája –, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életformacsoportok körében.”²⁵

A kutatás feldolgozása során Kemény igen nagy figyelmet szentelt az anyanyelvi megoszlás mögött rejlő etnikai és szociológiai különbségek elemzésének. Többek között érintette a hagyományos mesterségek fennmaradt, illetve a változó körülményekhez igazított, „modernizált” változatainak szerepét az egyes cigány csoportok életében. A cigányok nagy többségének életviszonyait jellemző deprivációk részletes ismertetése mellett utalt a cigány tradíciókban gyökerező pozitív értékekre is. Azt azonban el kell ismerni, hogy az olyan kulturális sajátosságoknak, amelyekhez hasonlókat az életformával foglalkozó írásaiban általánosságban nagyon is fontosnak tartott, az 1971-es cigánykutatás során nem tulajdonított a súlyának megfelelő jelentőséget. Hogy csak egy példát említsek, a cigány nyelvű beszédben, és különösen annak „igaz beszédként” megkülönböztetett emelkedett formáiban milyen kiemelkedő jelentősége van azoknak a partner iránti tiszteletet kifejező fordulatoknak, amelyek a többségi társadalom lenéző, megvető attitűdjével szemben a cigány emberek méltóságának a védelmét szolgálják.

Az viszont nem vonható kétségbe, hogy a vizsgálat eredményei kijelöltek egy további lehetséges kutatási irányt: nevezetesen éppen a különböző etnikai és életformacsoportok sajátosságainak mélyreható vizsgálatát. Az 1971-es kutatás ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatában már csak jellegéből adódóan sem hatolhatott mélyebbre, hiszen alapvető feladata az volt, hogy megfelelő adatbázist szolgáltatson további kutatásokhoz és a társadalmi gyakorlat számára. Ennek a feladatának meg is felelt. Tisztázta az anyanyelvi megoszlás korábban sokat vitatott kérdését, a területi elhelyezkedés regionális és települési jellegzetességeit, a cigányoknak a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepét, a foglalkozásváltás tipikusnak tekinthető irányait, a lakóhelyi szegregáció mértékét. Feltárta a lakásviszonyokat, a jövedelmi és fogyasztási szint legfontosabb mutatóit, a demográfiai helyzetet, az iskolázottsági szintet és az iskoláztatásban jelentkező anomáliákat. Vagyis megteremtette a lehetőségét annak, hogy a további kutatások a legalapvetőbb összefüggések ismeretében vághassanak neki egy-egy résztema elmélyültebb vizsgálatának.

A kutatásaiba számos egyetemistát, fiatal, pályakezdő társadalomkutatót, szociológust, közgazdászt vont be, köztük olyanokat is, akiknek addig eszükbe sem jutott ilyesmivel foglalkozni, de a Keménnyel való sorsfordító találkozás, az irányításával folyó terepmunka elementáris, semmihez sem hasonlítható élménye magától értetődő természetességgel terelte őket erre a pályára. A kutatásokhoz rendszeres megbeszélések kapcsolódtak, és ezek a kezdetektől lényegesen többről szóltak, mint az éppen folyó kutatás szűken vett témája. A rendszerváltás táján egy interjúban megkérdezték tőle, hogy mi vonzotta hozzá a kutatások, szemináriumok résztvevőit. Ezt tőlük kellene megkérdezni, felelte, de hozzátette: feltételezésekkel azonban én is élhetek. Képtelen lennék pontosabban megfogalmazni, hogy mivel hatott ránk olyan elemi erővel, mint ahogy ő ezt a következő mondatokban tette. „A legtöbben közülük 10–13 évesek lehettek a forradalom idején. Volt vagy legalább lehetett valamilyen pozitív

²⁵ Uo. 916. o.

élményük a forradalomról, és főképpen találkozniuk kellett, akármilyen gyerekfővel is, a forradalmat követő megtorlással. Azt gondolom, hogy fiatal koruk ellenére ’56 fontos elem volt az egymásra találásban.” „Egy másik fontos tényező – folytatta Kemény a feltételezéseit abban az interjúban – a szegények és nincstelenek ügyéhez való vonzódás. A harmadik: a társadalmi egyenjogúság követelése maguknak és másoknak.” „Azt hiszem, valami keveset tanulni is lehetett tőlem, már csak az életkori különbség miatt is – sorolta tovább Kemény, ezen a ponton azért nem kevés álszerénységgel, hozzá való vonzódásunk lehetséges okait. – Valóban, akkoriban úgy gondoltam, hogy közvetítek valamit, egy hagyományt, egy gondolkodásmódot: a polgári hagyományt és gondolkodásmódot.”²⁶

A szemináriumok egy ideig a cigányvizsgálathoz kapcsolódóan a Szociológiai Intézetben zajlottak, de 1971 végén az intézet igazgatója megtiltotta, hogy ezeket továbbra is ott tartsuk, így az informális képzés magánlakásokban folytatódott.

1972 őszén Keményt már elbocsátották a Szociológiai Intézetből, ahol teljes állása volt, és a KSH-ból is, ahol félállásban alkalmazták. Ebben az eléggé reménytelennek tűnő helyzetben a Történettudományi Intézet nyújtott átmenetileg mentőövet. Az intézet egyik munkatársa, Lackó Miklós kereste meg azzal, hogy kaptak egy jelentősebb összeget a munkásosztály életkörülményeinek vizsgálatára, és megkérdezte, hogy Kemény vállalná-e ennek a kutatásnak a vezetését. „Ennél szebb ajánlatot nem lehet kapni, borzasztóan érdekelt a dolog” – mondta erről később teljesen érthetően, hiszen így lehetősége nyílt arra, hogy folytassa a korábban megkezdett kutatásait a munkások és a technika viszonyáról, illetve a munkásság különböző csoportjainak az életformájáról. De már az induláskor baljós jelek mutatkoztak. Megjelent a Történettudományi Intézetben a pártközpont egyik munkatársa azzal, hogy azt nem lehet megengedni, hogy Kemény vezesse a vizsgálatot. Akkor még az intézet igazgatójának és párttitkárának sikerült elhárítania a „támadást.”²⁷ 1973 végére elkészült a zárótanulmány, amely bekerült a pártközpontba, ahol botrányosnak minősítették. Ennek hatására rendeztek egy intézeti vitát, amelyre meghívták a magyar tudományos élet számos neves szereplőjét; a vita tulajdonképpen „szakmai kivégzésnek” volt szánva. Ennek az elvárásnak nem minden résztvevő tett eleget, de azért voltak éppen éppen, akik megsemmisítő bírálatban részesítették a tanulmányt. Az a döntés született, hogy Kemény, miután írt egy elfogadhatatlan tanulmányt, írjon egy elfogadhatót is. De ezt a változatot végül Lackó Miklós írta meg. Kövér György *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma* címmel nemrég megjelent könyvében egész fejezetet szentelt azoknak a háttéregyeztetéseknek, alkuknak, pártközponti machinációknak, amelyek ennek a kutatásnak a történetét végigkísérték.²⁸ Keménynek ezt követően lényegében illegálisba kellett vonulnia. A helyzet megfordult: a tanítványai tették lehetővé, hogy titokban még részese lehessen empirikus kutatásoknak. Az ekkoriban általa írt tanulmányokon mások neve szerepelt szerzőként. Ezt sokáig már nem bírta elviselni, és 1977 elején Párizsba emigrált.

²⁶ Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény Istvánnal. *Kritika*, 1990/10. 24. o.

²⁷ Havas Gábor 1988-ban Párizsban készített életútinterjúja Kemény Istvánnal. OHA, 160. sz. 298. o.

²⁸ Kövér György: A meginterjúvolt munkásosztály. In uő: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Korall, Budapest, 2026, 242–263. o.

Nem sokkal kiérkezése után az 1956-ban emigrált és Párizsban már elismert kutatónak számító Karády Viktorral nagyszabású vállalkozásba kezdtek. Az együttműködés létrejöttének körülményeit az eredetileg francia nyelven írt közös tanulmány nemrég tető alá hozott magyarországi magyar nyelvű kiadásához írt előszóban Karády a következőképpen idézi fel: „Bár már régóta közeli kapcsolatban álltunk, témavilágaink különbözősége addig nem engedte meg, hogy közös kutatáson gondolkozzunk. A Bourdieu Intézet székhelyén lévő Raspail körüti irodámat azonban egy ideig meg tudtam osztani vele, s a korábbinál gyakoribb együttléttel mintegy természetesen napirendre került az együttműködés terve. Ez annál ígéretesebbnek mutatkozott, mivel a Bourdieu-csoport nemrég (1975) indította el a szociológia és az egyéb társadalomtudományokban széles körben merítő folyóiratát (*Actes de la Recherche en Sciences Sociales*), amely eredményeink gyors közlésével kecsegtetett. (Ez rövid határidővel meg is valósult.) Mindkettőnknek fontos volt a francia publikáció, talán Istvánnak különösképp, hiszen addig nem volt lehetősége nyugati nyelven közreadni munkáit.”²⁹

A téma az az asszimilációs folyamat volt, amely a XIX. század folyamán lehetővé tette, hogy az itt élő, illetve fokozatosan bevándorló zsidóság kivételes és kiemelkedő jelentőségű szerephez jusson a „nemzetépítésben”, az ország polgárosodásában és modernizálásában. A tanulmány második része pedig azt mutatja be, hogy miként törik meg ez a tendencia az I. világháború után, hogyan erősödik fel az antiszemitizmus, amely többek között az addig a felsőoktatásban erősen felülreprezentált zsidóság bekerülésének a radikális visszaszorítását célzó, a *numerus clausus* bevezető törvénykezésbe torkollik. A téma lehetővé tette, hogy Kemény maradéktalanul érvényesíthesse a történelem és szociológia Max Weber és Hajnal István nyomán kiemelkedő fontosságúnak tartott összekapcsolásának az összes kritériumát. „Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok. Nem véletlen, hogy a szociológia valamennyi nagy teljesítménye ehhez a felismeréshez kapcsolódik, és a történeti anyag ihletéséből származik. A társadalmi valóság – az empiria – nem korlátozódik a jelenre, mint ahogy azt néhány amerikai szociológus elhitetni szeretné. Sőt a jelen az empiriának nagyon is csekély része, hiszen egy adat önmagában semmit sem jelent, csak az összehasonlítások, összefüggések teszik értelmezhetővé. (...) A történelem gazdagságához képest ez a lehetőség mégis szűk körű, s ami még fontosabb, egyetlen társadalom jelene sem érthető meg saját múltja nélkül, hiszen a jelen a múlt tette azzá, ami. A jelenre korlátozódó szociológiának, bármilyen kifinomult és egzakt módszerekkel dolgozzék is, nincs lehetősége arra, hogy általános törvényszerűségekhez jusson.”³⁰

Kemény ebben a magyarországi zsidóság sorsát és szerepét a XIX. század első felétől egészen a két világháború közötti időkhöz végigkísérő tanulmányban szerzőtársával együtt maradéktalanul kielégíti a történetiség szempontjait. Mint ahogyan példászerűen tudja bemutatni azt is, hogy a különböző társadalmi csoportok életformájának

²⁹ Karády Viktor: Előszó a magyar kiadáshoz. In Karády Viktor – Kemény István: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2023, 7. o.

³⁰ Kemény István: *Max Weber*. A kötetben szereplő tanulmány, 766. o.

a folyamatos változása, egymásra hatása és a mobilitás révén történő átalakulása hosszabb távon hogyan alakítja át a társadalom szerkezetét.

Ezt követően még próbálkozott néhány egyszemélyes empirikus kutatással, gondozta néhány idehaza meg nem jelent munkájának a kinti publikálását, de be kellett látnia: emigrációja túl későn történt ahhoz, hogy még esélye legyen addigi tudományos teljesítményéhez méltó pozícióhoz jutni a nyugati tudományos életben. Tevékenységének súlypontja egyre inkább áttevődött a magyarországi szellemi élettel való intenzív kapcsolattartásra. Tájékozott és a haza sorsának alakulásáért felelősséget vállaló értelmiségiként igényt tartott arra, hogy véleményt alkosson minden fontos magyarországi történésről, és a maga korlátozott eszközeivel élve befolyásolhassa is a folyamatokat. Kende Péterrel elindították a *Magyar Füzeteket*, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálni lehessen. Szoros kapcsolatot tartott fenn a 70-es évek végétől kibontakozó ellenzéki mozgalommal. Ilyen irányú törekvéseit elősegítette, hogy a 80-as évek elejétől a Szabad Európa Rádió állandó munkatársa lett, és viszonylag jelentős műsoridőben válhatott a hazai nyilvánosság szereplőjévé. Publicisztikáiban és a Szabad Európa Rádióban folyamatosan reagált az itthoni fejleményekre, rendszeresen ismertetett és elemzett általa fontosnak tartott magyarországi tanulmányokat, dokumentumokat, különös tekintettel a hazai szamizdat kiadványokban megjelentetett publikációkra. Rádiós jegyzeteiben visszatérően véleményezte a politikai változásokat, és jelezte azok várható következményeit.³¹ Szélesebb nyilvánosságot teremtett olyan szellemi törekvéseknek, politikai kezdeményezéseknek, amelyeknek a híre addig csak nagyon kevesekhez juthatott el. Összességében megállapíthatjuk, hogy komoly szerepet tudott játszani a rendszerváltás előkészítésében.

Amikor a rendszerváltás után hazatért, naprakész ismeretekkel rendelkezett a magyarországi helyzetről, s így felelősséggel szólhatott hozzá a rendszerváltás utáni átalakulás alapvető kérdéseihez. Írásaiban folyamatosan figyelmeztetett: a rendszerváltás lázában is meg kell őriznünk a higgadtságunkat. Az ország jövőjét meghatározó kérdésekben csak akkor tudunk felelősségteljes döntéseket hozni, ha azok a magyarországi helyzet és a nyugati világban összegyűlt tapasztalatok alapos ismeretére épülnek, ha gondosan mérlegeljük a lehetséges előnyöket és hátrányokat, ha mindenki számára világossá tesszük, hogy mi a tét.

A már címében is sokatmondó *Ignorancia és biztosításban* például a következőket írta a kilencvenes évek elején: „Ha rendszert akarunk változtatni, magától értetődik, hogy meg akarjuk változtatni a rendszer egyik részét, az egészségügyet is. (...) Az egyik nehézség abban áll, hogy nem ismerjük eléggé, amit meg akarunk változtatni. Hibákat mindenki tud szinte vég nélkül sorolni, de ez a felsorolás személyes tapasztalatokra vagy másoktól hallott, olvasott információkra korlátozódik. Elemző leírásra és a hibák okainak feltárására kevesen vállalkoztak. (...) Nagyobb baj, hogy a fogalmakat és elveket sem tisztáztuk. Az Országgyűlés 1991 októberében határozatot hozott arról, hogy az egészségügyi szolgáltatásokat biztosítási alapra kell helyezni. A közvélemény meglepően kis érdeklődéssel fogadta a határozatot megelőző vitát és

³¹ A Szabad Európa Rádióban elhangzott jegyzeteiből az *...és a 49 méteres rövidhullámon* címmel jelent meg válogatás. Osiris Kiadó, Budapest, 2010.

magát a határozatot. Nem tudhatjuk, hogy az emberek mit gondolnak, s hogy gondolnak-e bármit is erről, annyi azonban bizonyos, hogy a többség nincs tisztában a határozat jelentőségével és megvalósításának követelményeivel sem. Még rosszabb, hogy a téma iránt érdeklődők nagy része is így van ezzel. (...) Nagyon sok akadály áll az elvégzendő teendők útjában, de könnyen lehet, hogy a legnagyobb akadály az ignoranciának, a tévképzeteknek és az üres retorikának a tájékozódást, a tisztánlátást és a szakszerű vitát szinte lehetetlenné tevő uralma.”³²

A kilencvenes évek elején a george-ista elvekből kiindulva számos cikket írt a földjáradék, a föld- és telekérték problémaköréről. Ezzel kapcsolatos írásaiban nagyon konkrét javaslatokat is megfogalmazott, amelyek megvalósulása hozzájárulhatott volna egy méltányosabb adórendszer kialakításához. A termelést, a munkavégzést sújtó adók rováására nagyobb szerepet szánt volna a földérték- és földérték-emelkedési adónak, amely többek között a közösségi beruházásoknak a szerencsés tulajdonosoknál lecsapódó egyéni hasznát adóztatta volna meg. Amellett gátat vethetett volna a telekpanamának, és elősegíthette volna a szűkös mennyiségben rendelkezésre álló földterületek hatékonyabb hasznosítását. Ám ezen a téren még a Fővárosi Önkormányzat főtanácsosaként sem tudott áttörést elérni.³³

Nála jobban senki sem tudta, hogy milyen tragikus helyzetbe került a rendszerváltás után a magyarországi romák túlnyomó része. Hátralevő életében szellemi energiáinak jelentős részét erre a területre koncentrált. Kutatásokat végzett, és kutatásokat inspirált, folyamatosan fogalmazott meg a helyzet javítását célzó javaslatokat, kapcsolatot keresett mindenkivel, akitől azt remélte, hogy partner lehet a megoldások keresésében.

Kemény István életútja, tudományos munkássága megvilágító erejű példa arra, hogy még a drámai történelmi fordulatoknak kiszolgáltatott Közép-Európában is le lehet élni egy egész életet úgy, hogy az ember nem hoz egyetlen olyan döntést sem, és nem ír le egyetlen olyan mondatot sem, amely utólag vállalhatatlannak bizonyulna.

³² Kemény István: Ignorancia és biztosítás In uő: *Szociológiai írások*, 257. o.

³³ Kemény István: Föld- és telekértékkadó Magyarországon. In uő: *Közelről s távolból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 44. o.; Földérték-levél; Mi legyen a földdel; A telekérték-emelkedési adóról. In uő: *Szociológiai írások*.

KÖLLŐ JÁNOS

Búcsú Kemény Istvántól

2008. április 14-én meghalt Kemény István szociológus. Többször is megszakadt tudományos pályáját a Teleki Pál Tudományos Intézetben kezdte (1947–48), és csak több mint tizenöt éves kihagyást követően, kilencévi tanárkodás, 1956 után két év börtön, majd hosszú szilencium után a hatvanas évek második felétől folytathatta.

1966 és 1976 között írt, a szegénységről, a cigányok helyzetéről, az ipari munkásokról, a gazdasági vezetőkről, a munkások és a technika viszonyáról szóló művei mérföldkövet jelentettek a hazai társadalomkutatásban: visszatérést a magyar szociológia Hajnal és Bibó fémjelezte teremtő vonulatához, a fontos kérdésekhez, és szakítást a marxista diskurzussal, a hatalom és az akkori kritikai szociológia közös nyelvével. Nem harcias szembefordulásról vagy látványos áttérésről volt szó – a harciasság távol állt tőle, pálfordulásra nem volt oka –, hanem a társadalom leírására alkalmatlan fogalmak és sémák teljes mellőzéséről. Elemzései osztályok helyett egyénekről szóltak, és partikuláris dimenziók mentén képződő, az egyént teljesen fel nem oldó csoportokról. A fejlett szocializmus felé (a kritikusok szerint időnként rosszul) vezetett ország vagy – ami szemléletileg nem sokban különbözik – az orwelli drillnek alávetett, alaktalan embertömeg helyett cselekvőképes, a céljaik elérésére gyengébb vagy erősebb eszközökkel rendelkező individuumokról olvashattunk műveiben.

(Olvashattunk – ez azért túlzás. Még az akadémiai kutatóintézetekben is csak öt indigón keresztül, átütőpapírra gépelt hatodpéldányok elmaszatólódott szövegét betűzgethettük.) Hatásának egyik titka kétségtől való nyelvi elhatárolódás volt: Kemény szerette néven nevezni a dolgokat. „Munkásosztályunk” helyett munkásokról, „alacsony jövedelműek” helyett szegényekről beszélt, és cigányokról, akik nem mások, mint olyan emberek, akiket a nem cigány környezet cigánynak tart. A fordulat, amit a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején írt munkái hoztak, azonban nem merült ki ebben. Nagyon olvasott, a XX. századi szociológiát mélyen ismerő tudós volt, aki nem egyszerűen a józan köznyelvet hozta vissza a társadalomelemzésbe, hanem a modern szociológia fogalomrendszerét, amelynek leggazdagabb kifejtésére a *Gazdaság és társadalom* címen 1967-ben kiadott Max Weber-könyvhöz írt bevezető nagy tanulmánya vállalkozott. A nyelv és a fogalmak visszaadásához hozzájárult remekbe szabott Charles Wright Mills-fordítása (*Hatalom, politika,*

technokraták, 1970) és még inkább az a szemináriumsorozat, amelyet az 1972. évi cigányfelvétel közreműködőinek tartott: Solt Ottiliának, Havas Gábornak, Demszky Gábornak, Csongor Annának, Csalog Zsoltnak és másoknak, kezdetben Szelényi Iván szociológiai intézetbeli kölcsönszobájában, majd a veszedelmes gyűlésezés titkosszolgálati felszámolása után különböző lakásokban.

Sokan „a szegények és a cigányok kutatójának” tartják, így fogalmaztak a média nekrológjai is, a nevéhez köthető szellemi fordulat lényegét mégsem a méltán híres cigányvizsgálat vagy a népesség legszegényebb tizedéről írt statisztikai elemzés világítja meg, hanem a *Munkás és technika*, a rendszerváltásig kéziratban és most már végleg torzóban maradt műve. E mű ama ritka tanulmányok közé tartozik, amelyek titkokat fejtenek meg: azt a titkot, hogy hogyan ruházta fel a munkásokat egyfajta hétköznapi hatalommal a szocialista hiánygazdaság kaotikus és erőforrás-zabáló működése rejtett utakon, az aprólékos központi tervezés kulisszái mögött és a durva politikai és munkavállalói jogfosztás ellenére. A titkokhoz pedig a módszertani individualizmuson és a szereplők elemi interakcióinak aprólékos tanulmányozásán keresztül vezetett az út. Az *Ember és technika* nemcsak nagy ívű és megvilágító erejű mű, hanem felettébb szórakoztató olvasmány is, a hétköznapi hatalom keletkezéséről és működésmódjáról szóló életteli interjúrészleteknek köszönhetően.

Miként a kádári vulgármarxizmus elleni revizionista és baloldali támadás (Heller, Márkus, Vajda, Hegedűs, Haraszi), a marxista fogalmi-nyelvi kánon semmibe vételének bűne sem maradhatott megtorlatlanul. Keményt alkotóereje teljében érték újabb retorziók. Korszakhatárt jelentő, a magyar társadalom igazi arcát megmutató műveit nem publikálhatta, kutatásait megszüntették, állásából elbocsátották, zaklatta a rendőrség. 1977-ben Párizsba emigrált, ahol a Maison des Sciences de l’Homme, majd az École des Hautes Études en Sciences Sociales munkatársaként dolgozott. Magyarországtól egy percre sem szakadt el: szerkesztette a *Magyar Füzeteket*, rendszeresen jelentkezett jegyzeteivel a Szabad Európa Rádióban, Sárközi Mátyással együttműködve sajtó alá rendezte Bibó István összegyűjtött írásait. Az első szabad választások után szinte azonnal hazatért, és a cigányság helyzetével foglalkozó kutatásait folytatta, előbb Havas Gáborral és Kertesi Gáborral, majd Janky Bélával és Lengyel Gabriellával. Az 1971., 1993. és 2003. évi, reprezentatív mintákon elvégzett vizsgálatai nélkül ma szinte semmit sem tudnánk a roma népesség lélekszámáról, demográfiai folyamatairól, egészségi állapotáról, lakásviszonyairól, iskolázottságáról és megélhetéséről, a társadalom alatti létbe szorulásuk megdöbbentő – és neki köszönhetően többé le nem tagadható – tényeiről. Távol állt tőle, hogy megelégedjék a katasztrófajövendőléssel vagy a számonkéréssel: most sem a hatalom bűnei és erényei, hanem a mélyben zajló változások és a pozitív elmozdulásokat felerősítő politika kérdései izgatták. Írásaiban megmutatta a társadalomba visszavezető folyamatok kezdeményeit, és a budapesti főpolgármester tanácsadójaként, valamint a Soros Alapítvány Roma Programjának elnökeként több, a cigányokat segítő intézmény (jogvédő iroda, állasközvetítő szolgálat, ösztöndíj) létrehozását kezdeményezte.

A Városházára, ahol több mint tíz évig dolgozott, nemcsak Demszky Gábor baráti-tanítványi hívása vonzotta. Szerepet játszott ebben a helyi társadalmak igazságos irányítása iránti, a Teleki-intézetben minden bizonnyal megerősödött

érdeklődése is. (Nem titkoltan george-iánus, Henry George és az ő telekértékdó-elképzelésének híve volt, ami sokkal többet és tágasabbat jelent, mint pénzügyéri elkötelezettséget egy nálunk még ismeretlen adónem iránt.) A fővárosban mozgatója és szellemi instruktora volt azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a tanácsi igazgatás helyére egy észszerűen gazdálkodó és működő szervezetet igyekeztek állítani. Kapott kitüntetések, volt egy-egy évig a Szociológiai Társaság elnöke és az MTA Szociológiai Intézetének igazgatója s a többi, mondaná valószínűleg. Viszont: tartott kurzust a Rajk László Szakkollégiumban, rendszeresen olvasta és érdemben bírálta fiatalabb pályatársai munkáit. És volt kemény, ha kellett: aláírta a zámoilyi romák ügyében Lionel Jospin miniszterelnökhöz címzett, a befogadást megköszönő levelet, ezúttal a jobboldali sajtó haragját zúdítva a fejére. De ehhez már hozzá volt szokva, és mindegy is.

Amit művelt, igazi szociológia volt: a nagy társadalmi folyamatok léptékeire, mechanizmusaira és érdekviszonyaira ráismertető kutatás. Munkáinak realizmusa és elfogulatlansága sok társadalomkutatóra volt hatással, olyanokra is, akik az övétől távol eső témákon vagy más tudományterületeken dolgoztak. A munkaerőpiac, az ipari viszonyok és a társadalmi egyenlőtlenség kutatói számára pedig ma is és még sokáig megkerülhetetlen vonatkoztatási pontot jelent.

Hihetetlen érzéke volt ahhoz, hogy egyetlen vonással rajzoljon meg bonyolult alakzatokat. „Szegény az, aki nem tud úgy élni, mint mások” – így ragadt meg bennem egy mondata a szegénységtanulmányából. Micsoda marhaság, fortyan fel a középosztálybeli olvasó, hiszen én sem tudok úgy élni, mint egy Rockefeller! Ha azonban lehiggad az ember, és megpróbál felülemelkedni a maga kötözködő korlátoltságán, egyhamar beláthatja: nem lehet ennél pontosabban megfogalmazni, mi a szegénység. Az, amikor semmilyen módon sem tudunk mindent úgy csinálni, mint mások, a hétköznapi emberek: úgy enni, fűteni, öltözködni, haját vágatni, takarítani, a gyereket iskolába járatni, megesküdni, meghalni.

Nemcsak a nagy szociológust gyászoljuk, hanem az eleven, derűs, bölcs és szeretetteljes embert. Nagyon nehéz volt vele az ő börtönnel, száműzetéssel, elhallgatásokkal terhes, nehéz életéről beszélgetni, sőt, ha valaki a beszélgetésekből akart volna ítélni, ezekről talán tudomást sem szerzett volna. Alighanem ugyanúgy közelített a saját hányattatásaihoz, mint a társadalmi sorskérdésekhez: hisztéria, drámai vádak és szemrehányások, világvégejelölések nélkül. Az ilyesmi egyébként is erősen untatták. Tudós volt, egy a legkiválóbbak közül.

KEMÉNY ISTVÁN

Max Weber

„A száműzetés előtti próféták Ámostól Jeremiásig és Ezékielig a kívülálló kortársak szemszögéből nézve mindenekelőtt: *politikai demagógok voltak*... A próféta csaknem mindig az állam és a nép sorsával foglalkozik. És mindig a hatalmasokra szórt szenvedélyes szidalmak formájában. A demagóg ekkor lép fel először a történelemben... a hatalom birtokosainak a demagógokkal szembeni magatartása helyzetüktől függően rettegő, gyűlölködő vagy közönyös... Ha a próféta Isten haragját adja hírül, mert Izraelben el akarják nyomni a próféciákat, ez körülbelül ugyanaz, mint mikor a modern demagóg a sajtószabadságért harcol... Nyoma sincs a diadalmaskodásnak, ha a jóslat beteljesedik. De a fásult kétségbeesésnek sem. A mély bánat árnyékában feltűnik az Isten kegyelmébe és a jobb időkbe vetett remény. És a hallgatók megátalkodottsága miatti harag ellenére is Jahve szavára hallgat: nemtelen szavakkal eljátszaná jogát, hogy Jahve szószólója legyen, nemes szavakkal kell az emberek szívét megnyernie. Papi és rendi konvenciókkal nem törődve, aszketikus vagy szemlélődő önfegyelemtől meg nem fékezetten tör ki a próféták lángoló szenvedélye, és az emberi szív szakadécai tárulnak fel bennük... Kéretlenül, belső kényszertől hajtva vágják a hallgatók szemébe gyakran félelmetes jóslataikat. [Sem a népben], sem a királyságban nem lelhetnek támaszt... Jeremiás úgy érzi, hogy énje kettészakad. Könyörög Istenhez, hogy ne kelljen beszélnie. Nem akar beszélni. Nem akar beszélni, de beszélnie kell: azt, amit a sugallat diktál neki, és nem azt, ami belülről jön, a rákényszerített szavakat rémületes sorsnak érzi. Ha nem beszél, szörnyű kínokat áll ki, izzó hőség hevíti át, a nehéz nyomást nem tudja elviselni. Aki ezt az állapotot nem ismeri, és nem belső kényszerből, hanem saját szívéből szól, az szemében egyáltalában nem próféta... Honnan származik ez a szenvedély, hiszen az eksztatikus és patológikus izgalom már megszűnt és lecsillapodott? Nos, éppen nem a patológikus állapotok pátoszából, hanem annak a szenvedélyes bizonyosságából, hogy sikerült az élmény értelmét megragadnia; világosabban kifejezve, éppen nem abból, hogy a próféta, mint a betegek, eksztatikus jelenést látott, álmokat álmodott és titokzatos hangokat hallott, hanem hogy világosan megértette azt, amit az isteni hangok igazoltak... A hallgatók tömegétől meg nem értetten és gyűlöltén sohasem érzik az együttérző társak támogatását... Izrael prófétái szerencsétlenséget adnak hírül... A próféta sohasem mondja magát üdvözítőnek, de még példamutató vallásos lángelmének sem. Sohasem igényli, hogy bálványozzák, és sohasem érzi magát

bűntelennek... Ezért, és csakis ezért válnak a próféták politikusokká: mert a politikai katasztrófa fenyegetően a küszöbön áll.”¹

Max Weber könyvének, *Az antik zsidóságnak* ezek a sorai nemcsak az ószövetségi prófétákat akarják jellemezni, hanem a könyv íróját is, legalábbis felesége és hiteles életrajzának írója, Marianne Weber szerint.²

Hogyan érezhetett Weber lelki rokonságot ezekkel az időkben, kultúrában, gondolkodásmódban olyan távol eső különös egyéniségekkel? Bizonyosan nem valószínű okokból. Noha fél életét vallásszociológiai tanulmányokkal töltötte, vallásilag közömbös volt, sőt a vallásos élmény- és érzésvilág kifejezetten idegen volt számára; az ő kifejezésével élve,³ nem tartotta magát vallásilag „muzikálisnak”. Módszertani tanulmányaiban minduntalan visszatér a gondolat,⁴ hogy a tudomány számára evidensen érthetők a racionális magatartások, a tévedések, az emocionális, érzelmi állapotok, de nem érthetők a misztikus, eksztatikus élmények és állapotok, a nagyszabású vallási teljesítmények; ezeket legfeljebb intellektuálisan lehet értelmezni, vagy végső esetben egyszerűen adottságnak felfogni ugyanúgy, mint az egészen kis gyermekek vagy az állatok viselkedését.

Weber idejében a nyugat-európai értelmiségiek körében meglehetősen divatba jött a vallás, és sokan vallásos megújuláshoz beszéltek. Weber ezt a jelenséget menekülésnek tekintette. E menekülés egyik gyökere az élet fokozatos intellektualizálódása és racionalizálódása, az a hatalmas történeti folyamat, amelynek során a világ jelenségei elvesztették mágikus jelentőségüket, „feloldódtak a varázslat alól”.⁵ A hiányzó jelentést, értelmet keresik az értelmiségiek, de hogy ebből vallásos megváltás és üdvözülés szükséglete is támadjon, ahhoz Weber szerint súlyos politikai csatlódásokra, a politikai életből való kirekesztettségre van szükség. És kimutatja: Kínában, Indiában, Elő-Ázsiában, Görögországban, Rómában és saját korának Németországában az értelmiségiek megváltást kereső vallásosságának gyökere a közéleti kudarc, a politikai életből való kiszorulás és az ebből eredő tehetetlenség és irányvesztettség.⁶

Ha ez a magatartás idegen volt Weber számára, a nyomában létrejövő vallásos divatot viszont mélysegesen megvetette: „Az irodalmár, az akadémikus az előkelő vagy akár a kávéházi intellektualizmus szükségét érzi, hogy szenzációforrásainak és vitatkozási tárgyainak leltárából a vallásos érzés se maradjon el; az írók szükségét érzik, hogy könyveket írjanak ezekről az érdekes problémákról; a leleményes kiadónak pedig még ennél is konkrétabb gyakorlati következményekkel járó szükséglete, hogy eladjanak ilyen könyveket; úgyhogy ezek a tényezők megteremthetik az igen széles körű vallásos érdeklődés csalóka látszatát. Ám mindez mit sem változtat azon

¹ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. III. *Das antike Judentum*. Tübingen, 1923, 281–315. o. (A továbbiakban: GAzR III.)

² Marianne Weber: *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen, 1926, 605. o. (A továbbiakban: *Marianne Weber*.)

³ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, 1922, 552. o. (A továbbiakban: GAzW.)

⁴ GAzW, 404. o.; Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Köln–Berlin, 1964, 4–5. o. (A továbbiakban: WuG.)

⁵ WuG, 396. o. GAzW, 536. o.

⁶ WuG, 233–238. o.

a tényen, hogy az értelmiség ilyenfajta szükségleteiből és az ilyen értelmiségi fecsegésekből még soha seholy sem jött létre új vallás, és hogy a divat, amely a konvencionálnak és a publicisztikának ezt a tárgyát létrehozta, majd ki is küszöböli.”⁷

Közvetlenül halála előtt *A tudomány mint hivatás* című előadásában még világossabban foglal állást: „A tudomány és a vallásos üdvösség értékvilága közti szakadék áthidalhatatlan... Azzal még nem keletkezett új prófécia, hogy egyes modern értelmiségiek lelküket garantáltan valódi, régi bútorokkal szeretnék berendezni..., mindenhonnan összehordott szentképecskékkel ellátott pótkápolnával díszelni vagy a misztikus szentség rangját jelző különféle élmények pótszerét megteremteni – s ezzel aztán a könyvpiacra menni. Ez egyszerűen csalás vagy öncsalás.”⁸

De nem hitt Weber másfajta prófécia lehetőségében sem. A varázslat alól feloldott racionális világban ilyesmire nincs lehetőség. „Ha [a próféta] nincs köztünk, vagy tanításában már nem hiszünk, akkor bizonyosan nem kényszeríthető a földre azzal, hogy ezernyi professzor mint államilag fizetett és kiváltságolt kis próféta a tanteremben igyekszik szerepét átvenni... A katedra-prófécia sohasem teremthet igazi közösséget, legfeljebb fanatikus szektákat.”⁹

A prófétákról írt szuggesztív, belső átéléstől átfűtött soroknak tehát semmi közük sincs valamiféle vallásos élményhez vagy prófétai igényhez. De a Jeremiás lelki betegségéről, tudathasadásáról szóló leírásban bizonyára felidéződnek Weber lelki betegségének emlékei. Négy éven át – harminchárom éves korától harminchét éves koráig – élt halálos kimerültségben, szorongásoktól, lelkifurdalásoktól gyötörtén. Nemcsak dolgozni, hanem olvasni sem tudott, beszélni is alig, érzékei felmondták a szolgálatot, s előfordult, hogy eszméletét veszítette. Egy darabig ideggyógyintézetben is volt, s ettől kezdve a betegség sohasem hagyta el teljesen, ideg-összeroppanások, utazások és megfeszített munka váltogatták egymást életében.¹⁰

Az igazi magyarázatot azonban nem Weber betegségében kell keresni, hanem politikai állásfoglalásában. Az antik zsidóságról szóló könyvét a háború alatt írta, a fenyegető katasztrófáról szólva Németország elkerülhetetlen összeomlását látta maga előtt, amelyet 1895 óta újra meg újra megjósolt.

Weber személyiségét csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak tudós volt, hanem politikus is, sőt vágyaiban és hajlama szerint inkább politikus, mint tudós. Huszonnyolc éves korában, két nagy mű megalkotása után, két évvel professzori kinevezése előtt így ír: „Igazában nem vagyok tudós; tudományos tevékenységet szabad időmben akarok folytatni.”¹¹ És 1918 végén, két évvel halála előtt, készen áll arra, hogy a politikai vezető, az államférfi szerepét eljátssza. „Ha most politikai vezetővé *választják*, akkor ebben azt az »elhivatottságot« ismeri fel, amelyre lelke mélyén várt.”¹²

⁷ WuG, 404. o.

⁸ GAzW, 553. o.

⁹ GAzW, 551., 554. o.

¹⁰ Marianne Weber, 246–255. o.

¹¹ Max Weber. *Werk und Person*. Dokumente, ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten. Tübingen, 1964, 79. o. (A továbbiakban: *Baumgarten*.)

¹² Marianne Weber, 655. o.

Telve energiával és cselekvésvágygal, nem elégedhetett meg a tudós visszahúzódo életével, de a politikai pályára vonzotta szenvedélyes közéleti érdeklődése és elhivatottságának érzése is. S mégsem lett belőle aktív államférfi. Várta a hívást, de a hívás nem jött. Jósatait, állásfoglalásait ugyanúgy rettegéssel, gyűlölettel vagy közönnyel fogadták, mint a próféták szavait, nézetei hatástalanok maradtak. Ennek okát rendszerint abban szokták megjelölni, hogy politikai éleslátását és valóságérzékét a gyakorlatban nem tudta érvényesíteni; tudott számolni a körülményekkel, de maga nem volt képes alkalmazkodni hozzájuk; ismerte azokat az eszközöket, amelyeknek felhasználásával hatalomhoz lehet jutni, de maga nem kívánt élni velük; a kompromisszumokat a gyakorlati politika nélkülözhetetlen velejárójának tekintette, de személyében irtózott a megalkuvástól, és megvetette a hazugságot; a tettnél többre becsülte az igazságot; több heroizmus volt benne, mint realizmus; végül is inkább volt tudós, mint politikus; elméletben lehetett „német Macchiavelli” (Meinecke), a gyakorlatban „heidelbergi idealista” (Groethuysen) maradt.

Mindez igaz; de nem minden kor választja ki politikusainak azokat az embereket, akik mindenben átlagosak, kivéve az erkölcsi érzék hiányát; nem minden korban jelent hátrányt a politikai pályán az átfogó koncepció, a felelősségérzet, a közönségestől és aljastól való irtózás. Weber megértéséhez a kort és Webernek a korhoz való viszonyát kell ismerünk. Egyéniségének egyik ellentmondása, hogy politikus akart lenni, és képtelen volt azzá válni, de mélyebben fekvő ellentmondásokra bukkanunk politikai nézeteiben és világszemléletében. A végzete felé tántorgó német történelem problémái tükröződnek bennük vissza, e problémákat igyekezett feltárni, s a lefelé rohanó árral szembeszegülni, de korának tükröt mutatva is korának gyermeke maradt; az ellentmondásokra figyelmeztetve, azokat sokszor végletekig kiélezett formában ismételte meg, a negatív erők ellen küzdve maga sem maradt mentes hatásuktól.

Max Weber 1864-ben született, Bismarck uralma idején. Családja azt a régi Németországot testesítette meg, amely éppen akkor adta át helyét az újnak. Apja bielefeldi textilgyáros gyermeke; mikor Weber anyja ellátogatott férje szülővárosába, a kisváros Goethe idejére, a *Hermann und Dorothea*ra emlékeztette; ha a család atmoszféráját magunk elé akarjuk képzelni, Thomas Mann *Buddenbrooks*ára kell gondolnunk. Weber apja már Berlinben él, ügyvéd és közéleti férfiú, a nemzeti liberálisok, a „szép beszédek és szép gesztusok”¹³ pártjának híve, az „éber, lojális ellenzéké”, amely nem akarta Bismarckot sem követni, sem harcolni ellene, hanem befolyásolni őt. Filiszter volt és családi zsarnok; fia hamarosan elidegenedett tőle, s anyja szabadságjogait védelmezve végleg össze is vezett vele; az összeveszést hamarosan az apa halála követte, és Webert egy életen át kínozták a lelki furdalás. Apja zsarnokságával szembeszegült, nyárspolgáriságát megvetette, de az örökségbe kapott német nacionalizmustól nem tudott megszabadulni. Anyja viszont protestáns lelkészek, tanárok, hivatalnokok, magántudósok leszármazottja. Rajta keresztül egy másik német hagyomány: átszellemült idealizmus és bensőséges érzelmesség, felvilágosult szabadságszeretet és őszintén átélt vallásosság keveréke jutott el Weberhez. Weber elidegenedett

¹³ Golo Mann: *Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt, 1958, 411. és 351. o.

anyja életszemléletétől is; racionalizmusának, intellektualitásának, tettvágyának és erejének idegen volt a pietista jámborság. Személy szerint mindvégig közel maradt anyjához; csaknem egy időben bekövetkezett halálukig úgy éltek, mint nővér és gondoskodó testvér; erős érzelmi kapcsolatban. S bizonyára nem függetlenek az anyai hatástól Weber gondolkodói alkatának legalapvetőbb vonásai: a porosz militarizmus gyűlölete, a lelki függetlenség tisztelete, az egyéni szabadsághoz való ragaszkodás, a szegények és elnyomottak iránti mély rokonszenv.

Weber fiatalságának idején Németország Bismarck bűvöletében élt. Junkerek és burzsoák, az erőszak hívei és a humanista széplelkek viszolyogva csodálták. Fennkölt romantika és gátlástalan romantika furcsa egységbe ötvöződött, amit Weber barátja, Ernst Troeltsch úgy jellemzett, mint „az ábrándozás brutalizálását és a cinizmus romantizálását”.

Weber szellemi fejlődésére ez az élmény is ellentmondó módon hatott. Korán felébredtetten érdeklődését a hatalom reális, idealizmustól mentes tanulmányozása iránt; szociológiájának mindvégig ez az egyik legerősebb oldala. Ugyanakkor élesen bírálta Bismarckot. Művében minduntalan visszatér a gondolat, hogy Bismarck a német politikai nyomorúság egyik előidézője volt, mert maga körül kiirtott és megfojtott minden önálló és független szellemet, munkatársait és alárendeltjeit leszoktatta a gondolkodásról, s ezzel hosszú időre megfosztotta Németországot a politikai tehetségektől. Weber a történelem bosszújának tartotta, hogy a Bismarck által megfegyverezett és szervilissé tett bürokraták hada oly könnyen napirendre tért Bismarck bukása fölött, hogy éppoly fegyelmetten és szolgálalkúen szolgálja utódait. Politikailag és a humánus értékek szempontjából egyaránt tragikusnak találta „az önálló meggyőződés megsemmisítését, amit Bismarcknak köszönhetünk”.¹⁴ Gyűlölte „a katonai és a nem egyenruhába bújtatott gátlástalanság dicsőítését, az úgynevezett »realizmus« kultúráját, valamint mindazon törekvések nyárspolgári megvetését, amelyek céljukat nem az emberi természet legrosszabb tulajdonságainak alkalmazásával, s különösen nem durvasággal akarják elérni”.¹⁵ Ez a gondolat, a német uralkodó körök úgynevezett reálpolitikájának aljassága és a német összeomláshoz vezető ostobasága, újra meg újra visszatér Weber politikai tanulmányaiban. Már a kilencvenes évektől tisztán látta, hogy ez a politika Németország teljes elszigetelődéséhez és olyan háborúhoz vezet, amelyben mindenki Németország ellen harcol majd. Ostobaságnak tartotta a német–orosz szerződés felújításának elmulasztását, a gyarmatosító politikát, a flottaépítési programot, a marokkói kalandot, a „koronás dilettáns” kardcsörtető beszédeit. Az első világháború kitörésében jóslatai beteljesedését látta, de „nyoma nélkül a diadalmaskodásnak”. És ez a Weber, aki többször emigrálni akart gyűlölt és szeretett Németországból, aki megvédte a német pacifistákat a „kispolgári ostobaság” vádjai ellen, és erkölcsi téren „legjobbainknak” nevezte őket, most sajnálta, hogy betegsége miatt nem lehet katona. Egyszerre élt benne a német hazafi és a Németországban otthontalan világpolgár, s ez a kettősség a háború évei alatt is megmaradt benne. Ellenezte Belgium annexióját, a tengeralattjáró-háborút, amelyről tudta, hogy

¹⁴ Baumgarten, 80. o.

¹⁵ Baumgarten, 54. o.

az Egyesült Államok beavatkozásához és a végső vereséghez vezet, harcolt a lengyelekkel a kiegyezésért, a megegyezéses békéért, amikor az még lehetséges volt, tisztán látta, hogy a háborús párt „a hadiszállítók és agrárkapitalisták pártja”, de a végső összeomlást mégsem diadalérzettel fogadta.

Gyűlölte és szerette Németországot? A hivatalos Németországot mindenestre gyűlölte. „Senki sem vállalhatja a felelősséget ezért a rezsimért – írta 1907-ben –, aki bármilyen értelemben vett demokratikus és nemzeti-politikai ideálokat őriz magában.”¹⁶ Amikor Simmel egyetemi tanári kinevezését elgáncsolták, testvérével, Alfred Weberrel együtt szenvedélyes hadjáratot indított a német egyetemeken és tudományos életben uralkodó antiszemitizmus ellen. Ezt sohasem bocsátották meg neki, de ő sem bocsátott meg a régi barátoknak: Diltheynek, Rickertnek, Windelbandnak. Hasonló konfliktus támadt Robert Michels ügyéből, akit szociáldemokrata párttagsága és vallástalansága miatt ütöttek el a katedrától. „Oroszokkal, lengyelekkel és zsidókkal veszi körül magát” – mondták róla. Egyik vendégéről Windelband így nyilatkozott: „Weber csak azért hívta meg ezt az oroszzt, mert már volt börtönben.” S elterjedt a híre Weber állítólagos kijelentésének: „Ha meggyógyulok, németet nem engedek a szemináriumomba, csak oroszzt, lengyelt és zsidót.”¹⁷ Minden fellépésével újabb és újabb ellenségeket szerzett magának – a háború alatt még a hozzá közelállókkel, így Troeltschcsel¹⁸ is szembekerült. Mikor halála után hagyatékának kiadói Ludendorffhoz fordultak egy hozzá intézett levelet keresve, Ludendorff így válaszolt: „Csak arra emlékszem, hogy hazaáruló volt.”¹⁹

Melyik Németországot szerette? Szerette azt, amit a németek „bámulatos derekaságának, a hétköznapi szépsége iránti érzékének”²⁰ nevezett. Őrizte a német felvilágosodás hagyományait, bár saját kora politikai problémáinak megoldásában nem tekintette őket útmutatónak. Sajátos, ma már nem könnyen érthető módon vonzódott a Steinek, Scharnharstok, Gneisenauk talán soha-nem-volt, Weber korában mindenestre végleg messze tűnt emberi tartásához, miközben jól látta, hogy a klasszikus porosz reformpolitika „az anyagi nyomor, a politikai tehetetlenség, az idegen uralom, egy *nem*-politikai korszak” szülötte, s ha „az idegen uralom gyűlöletén kívül volt benne politikai szenvedély, akkor ez az erkölcsi követelmények iránti ideális lelkesedés” volt. Saját korának porosz hivatalnokait lenézte, de benne magában élt valami teljesen korszerűtlen porosz romantika. Ma már megindító-mulatságosan hat, hogy a háború alatt azt tervezte: a fegyverszünet után inzultálni fogja II. Vilmost; hogy a háború után Ludendorffot arra akarta rávenni: önként jelentkezzen a szövetségeseknél mint háborús bűnös. De igazában nem a múlt Németországot szerette, hanem

¹⁶ Marianne Weber, 403. o.

¹⁷ Baumgarten, 610–611. o.

¹⁸ Weber Troeltsch sovinizmusát már 1915-ben „némethez méltatlannak, tisztességtelennek és polgári gyávaságnak” minősítette. A szakítás elkerülhetetlen volt. Troeltsch 1917-ben így ír: „Max Weber a háborúban olyan radikálissá vált, az egész helyzetet olyan pesszimizisztikusan és ellenségesen ítéli meg, hogy teljesen elszigetelődött, s a legtöbb emberrel összeveszett, többek között velem is.” *Baumgarten*, 624. és 489. o.

¹⁹ Baumgarten, 512. o. Marianne Weber, 648. o.

²⁰ Marianne Weber, 648. o. Max Weber: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen, 1958, 273. o. (A továbbiakban: GPS.)

a még meg nem született Németországot, álmai Németországát. „A német haza nem apáink földje, hanem *gyermekünké*, annak kell lennie, ahogy Alexander Herzen mondta ezt oly szépen Oroszországról.”²¹

A tudós szellemi fejlődése tárgyának kutatásán keresztül vezet: a német társadalom betegségét Weber akkor diagnosztizálta, amikor a kelet-németországi mezőgazdasági lakosság helyzetét vizsgálta.²²

E betegség kórokozóját Weber mindenekelőtt a német gazdasági és társadalmi élet közti ellentmondásban látta. Gazdasági szempontból Németország a század elején már Európa legfejlettebb országa volt, társadalmi és politikai struktúrája viszont elmaradt, nem felelt meg a kor követelményeinek. Németország egyesítése Bismarck korában úgy valósult meg, hogy a német nemzet külső egysége létrejött, de a belső nem; ezt a bismarcki politika eszközeivel elérni nem lehetett.²³ Az egyesített Németország vezető állama a porosz állam lett. „A vezető német államban politikailag a német földbirtokos osztály uralkodik, amely főleg az Elbától keletre élő nemesekből áll. A porosz felsőház ezt az osztályt képviseli, s az osztályok szerinti választójog miatt döntő súlya van a porosz képviselőházban is. Ezek a junkerek adják meg a tisztikar, a hivatalnoki testület és a német diplomácia jellegét; ez utóbbi csaknem kizárólag nemesek kezében van. A német diák a diákegyesületekben veszi át életformájukat. Utánozzák őket a tartalékos tisztek is, köztük egyre több magas képzettségű német. A német külpolitika legfőbb alapelvét a junkerek politikai rokonszenve vagy ellenszenve határozza meg. Ők akadályozzák meg a munkásosztály előretörését; a gyárosok nem tudnának ellenállni a munkásoknak... Ők segítik azt a protekcionizmust, amely nélkül az ipar nem juthatott volna idáig, az államegyházban ők az ortodoxia támaszai.”²⁴

Weber tisztán látta az agrárfejlődés porosz és nyugati útja közti különbséget, és egyik tanulmányában²⁵ részletesen tárgyalta a porosz agrárfejlődés történelmi tényezőit. Arra is rámutatott, hogy a klasszikus porosz államnak a porosz nagybirtok volt a mintája és az alapja.²⁶ Ezeken a nagybirtokokon patriarkális szolgálat és katonai szellem uralkodott; a birtokos nemcsak gazda volt, hanem politikai és katonai feljebbvaló is. A porosz birtokos tisztként, a paraszt közlegényként szolgált a porosz hadseregben, de katonai fegyelem és feltétlen engedelmség uralkodott békében is. A régi porosz birtokos viszonylag szerényen, vidékies egyszerűségben élt: a közepes nagyságú junkerbirtok a hagyományos gazdálkodás viszonyai között mérsékelt jövedelmet nyújtott. Életformája korántsem volt arisztokratikus (a spanyol, a francia, az angol, az osztrák arisztokráciához mérten), ahhoz túlságosan nyers, falusias, kulturálatlan volt. Mindez megváltozott 1870 után. Németország nyugati és déli része rohamosan kapitalizálódott, gazdag

²¹ GPS, 273. o. Max Weber: *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*. Leipzig, 1892, 892. o. (A továbbiakban: *Verhältnisse*.)

²² *Verhältnisse*, 892. o.

²³ GPS, 20. o.

²⁴ *The rural community. Deutsche Agrarverhältnisse in Vergangenheit. Vortrag für den internationalen Kongress in St. Louis*. 1904. Magyarul: Kapitalizmus és agrártársadalom Németországban. In Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1979, 475–495. o. (A továbbiakban: *Kapitalizmus és agrártársadalom*.)

²⁵ *Kapitalizmus és agrártársadalom*.

²⁶ *Verhältnisse*, 794. o.

és gazdaságilag erős burzsoázia keletkezett. A politikai hatalom megmaradt a junkerek kezében, de gazdaságilag egyre inkább háttérbe szorultak. Gazdasági hanyatlásukba nem akartak belenyugodni, jövedelmeiket mindenképpen növelni kívánták. Egyrészt politikai befolyásukat használták fel erre, másrészt az amúgy is tarthatatlanná vált tradicionális gazdaságot alakították át. A porosz úri birtok szerepe megváltozott: a szolgasorban élő cselédeket fokozatosan kiszorították a napszámosok és egyéb ideiglenesen foglalkoztatott munkások. Mint Weber megállapítja, ennek a folyamatnak a következményeként erősen csökkent a poroszországi parasztok és mezőgazdasági munkások életszínvonala. Egyre többen költöztek közülük nyugatra; Poroszország addig katonákat szállított, most szociáldemokrata érzelmű és pártállású ipari munkásokat. Ipari munkássá lenni – ez a szolgáltatástól való megszabadulást, a szabadságot, a felfelé való mobilitást jelentette nekik. Weber – a szabadság és az emberi méltóság híve – a folyamat pozitív oldalát is hangsúlyozta. „Hiábavaló dolog vitába szállni ezzel az elemi erejű mozgalommal, amelyben a »szabadság« lenyűgöző, tisztán lélektani varázsa fejeződik ki. Részben csak nagyszerű illúzióról van szó, de végül is »nemcsak kenyérrel él az ember«, s ez a mezőgazdasági munkásra is vonatkozik.”²⁷

Véleménye szerint azonban az egész folyamatban csak ez volt pozitív, a porosz parasztok és mezőgazdasági munkások szabadságvágya és felfelé való mobilitása, minden más ponton egy antidemokratikus fejlődés torz vonásait látta. „Veszélyes és a nemzet érdekeivel összeegyeztethetetlen dolog – írja 1895-ben –, ha a politikai uralmat gazdaságilag süllyedő osztály tartja kezében.”²⁸ A gazdasági fennmaradásért folytatott reménytelen élet-halál harcában a junkerség nem a „politikának”, hanem a „politikából” élt. „Hamis, ha a mezőgazdasági vállalkozásból élő, a gyárosokhoz hasonlóan kíméletlen társadalmi és érdekharcra utalt, lényege szerint polgári vállalkozó réteget arisztokráciává stilizálják. Elég tíz percet körükben eltölteni, hogy az ember lássa: *plebejusok*... És annak a törekvésnek, hogy arisztokráciát faragjanak belőlük, feudális gesztusokkal és igényekkel, egyetlen eredménye: a *parvenü*.”²⁹

Franciaországnak és Angliának volt igazi, saját kultúrával rendelkező, a nemzeti életben tényleges szerepet betöltő arisztokráciája, ezért volt a francia udvari kultúra és az angol gentleman-életforma demokratizálható; a német vezető réteg *parvenü* gesztusai eleve demokratizálhatatlanok voltak. Weber jól látta, hogy ezt a neveletlen és kulturálatlan, mindig hazafias, mindig államhű, az alárendeltségi viszonyokat mindig tiszteletben tartó *parvenü* magatartást a porosz tisztikar és hivatalnoki réteg is átvette, hogy egész Európa „porosz szellemnek” nevezett modortalan pöffeszkedésük miatt utálja a németeket.³⁰

A porosz junkerek politikai és szociológiai vezető szerepe, Németország bismarcki módszerekkel való egyesítése a porosz szellemet egész Németországra kiterjesztette. A német katonatiszt mentalitása Weber szerint nem volt jobb és nem volt rosszabb, mint az olasz vagy a francia tiszté: illett a katonatiszti réteg természetéhez. De karikatúrává lett, amikor a polgári körök kezdték utánozni, amikor a kaszárnyszellem

²⁷ *Verhältnisse*, 797. o.

²⁸ *GPS*, 21. o.

²⁹ *GPS*, 265. o.

³⁰ *GPS*, 269. o.

és a hivatalnoki tintanyalás vegyes házasságra lépett egymással. Weber több helyen is foglalkozott a német diákegyesületek szociológiájával, rámutatott arra, hogy ezekben az egyletekben történt meg a későbbi vezető réteg kiválasztása, hogy a diákegyleti és társasági kapcsolatok kövezték ki az érvényesülés útját, márpedig ezek az egyletek a hivatalnoki szolgálalkúság iskolái voltak. A legbárgyúbb angolszász klub is több világpolgári nevelést nyújtott, mint a legelőkelőbb német diákegyesület, mert nem fegyelemre, hanem tagjainak egyenlőségére épített. A fegyelemnek ezek az előiskolái Weber szerint nemcsak a hivatalnokokat tették teljesen szervilissé, a mindenkori uralkodó csoport készséges eszközévé, hanem az értelmiséget és a burzsoáziát is, annál is inkább, mert ez a burzsoázia gazdaságilag is erősen függött az államhataltól. Tisztán látta, hogy a junkerek uralma oka is, következménye is a német burzsoázia szolgálalkúságának és politikai impotenciájának. „Nem a polgárság ereje teremtette meg a német államot... És miután a nemzeti egység létrejött, s előállott a politikai »telítettség«, a német polgárság sikertől mámoros és békére szomjas új nemzedéke ahistorikus és apolitikus beállítottságúvá vált... Nagyon is nyilvánvaló, hogy a német nagypolgárság egy része új cézár után vágyódik, aki oltalmazná az alulról feltörő néptömegek és a felülről jövő szociálpolitikai intézkedések ellen... Másik része pedig régóta politikai nyárspolgáriságba süllyedt.”³¹

A független és demokratikus erények hiányában látta Weber a német polgárság legfőbb jellemvonását. Gondosan elemezte ennek történeti okait; fejtegetései szerint Angliában és Amerikában ezeket az erényeket a magatartást s az üzleti „erkölcsöt” szigorúan szabályozó hagyomány, a burzsoázia autonóm gazdasági egyesületei és a demokratikus szellemű angolszász társaskörök alakították ki és tartották életben. Németországban a polgárságnak független szervezetei és demokratikus szellemű társaskörei sohasem voltak, demokratikus polgári hagyomány csírái csak a Hanza-városokban alakultak ki, s az imperialista Németországban ezek is háttérbe szorultak, hiszen az új német burzsoázia a porosz állam árnyékában s arra támaszkodva nőtt nagyra. Így vált a német polgárság államhűvé és vezérimádóvá, ezért törekedett arra, hogy címekekkel, rangokkal, hitbizományokkal és beházasodásokkal legitimálja ingatag létét, ezért igyekezett egy hamis arisztokrácia üres gesztusait utánozni. Németországnak nem volt valódi arisztokráciája, de nem volt valódi polgársága sem. Weber politikailag éretlennek nevezte ezt a polgárságot, s ha veszélyesnek tartotta a gazdaságilag süllyedő junkerség uralmát, még sokkal veszélyesebbnek vélte azt, „ha osztályok, amelyeknek a gazdasági hatalom kezébe jut, s ezért a politikai hatalom várományosai, politikailag éretlenek”.³²

És a munkásosztály? Weber a német munkások gazdasági harcát tisztelettel és rokonszenvvel nézte, s e harcukban érettebbeknek találta őket, „mint ahogyan azt a birtokos osztályok egoizmusa elismerni hajlandó”.³³ Politikai érettségüket azonban kétségbe vonta, azt állította, hogy a politikai felkészületlenség és nyárspolgáriság alól ők sem kivételek. Egyetlen igazi vezetője volt szerinte a német proletariátusnak: August Bebel, ő is jellemének tisztasága s nem szellemének ereje révén. Utána

³¹ GPS, 20–21. o.

³² GPS, 19. o.

³³ GPS, 22. o.

a szociáldemokrata párt élére hivatalnokok kerültek, s az egész munkáspártot áthatotta a hivatalnokszellem. „Sokkal ártatlanabbak, mint amilyennek látszanak, szikrája sincs bennük a *tett* ama catilina energiájának s annak a hatalmas nemzeti szenvedélynek, amely a konvent padsoraiban lángolt. Nyomorúságos politikai kismesterek – hiányzanak belőlük a politikai vezetésre hivatott osztály *hatalmi* ösztönei.”³⁴

Nem erre a tanulmányra tartozik az első világháború előtti német munkásosztály politikai érettségének vizsgálata és a német szociáldemokrata párt politikájának értékelése. De annyit hangsúlyozni kell, hogy a munkásellenesség távol állt Webertől. Ellenkezőleg, gyakran foglalkoztatta a gondolat, hogy csatlakozik a szociáldemokrata párthoz. Két megfontolás tartotta vissza ettől. Egyrészt tisztességtelennek tekintette, hogy proletárpárt tagja a vagyonából éljen, de arról betegsége miatt nem mondhatott le. Másrészt individualizmusa is gátolta ebben: ő is „külön szenvedett”, neki sem volt szabad feloldódnia a „szent, gyötrött Sokaságban”, s beállnia „hívőnek hitetlen”.

Így került abba az ellentmondásos helyzetbe, hogy a polgári demokrácia híve volt olyan országban, amelyben nem voltak polgári demokráciák, s ráadásul látnia kellett programjának kudarcra ítéltségét. Így vált a nagy tisztánlátó a Németországban legutópisztikusabb program: az angolszász típusú polgári demokrácia hirdetőjévé. Sőt a weberi elképzelések szerint az újjászervezett Németország demokráciája magasabb rendű lett volna az angolszász demokráciáknál: a tömegek bizalmából a legkiválóbbaknak kellett volna az élre kerülniök, demokratikus, a polgárok jogait gondosan őrző parlamenti élet ellenőrzése alatt. Ezen túlmenően az új demokráciát a nyugati világban a fokozódó bürokratizálódással, elszemélytelenedéssel és uniformizálódással szemben veszendőbe menő humánus értékek megőrzőjének és újak megteremtőjének akarta látni, olyan új kultúra létrehozójának, amelynek a belsőleg szabad személyiség kultusza áll a középpontjában. Hogy mi volt ennek az utópiának a reális esélye, azt nem sokkal később a weimari köztársaság története és sorsa mutatta meg.

Ennek az utópiának volt Weber demagógja, a szó általa használt értelmében. Mert azt tartotta, hogy kora a tömegek és ebből következően a demagógok kora. Csak éppen: valódi demokráciában a demagógok harca a vezetésre alkalmas politikusok kiválasztásának és politikussá nevelődésének eszköze, rendezett demokrácia hiányában viszont a cazarizmus és a csöcselékuralom elősegítője.

Demagógiájának hatásosságában, utópiájának megvalósíthatóságában Weber sem hitt. Nemcsak Németország demokratizálásának nehézségeit látta tisztán, a gazdasági és társadalmi fejlődés menetét a szabadság ügyére nézve világviszonylatban látta kedvezőtlennek.

„Napjainkban a »demokráciának« és az »individualizmusnak« rendkívül rosszak az esélyei, ha »fejlődésüket« illetően az *anyagi* érdekek »törvényszerű« hatására bízunk magunkat. Mert ezek félreérthetetlenül és ellenkező irányba mutatnak: az amerikai »jóindulatú feudalizmusban«, a német »jóléti intézményekben«, az orosz gyári alkotmányban – mindenütt készen áll az *új szolgaság háza*. Csak azt kell megvárni, hogy a műszaki-gazdasági »haladás« ütemének lassulása, a »járadéknak« a profit feletti győzelme, a szabad föld és a szabad piacok eltűnése engedelmessé tegye a tömegeket, és arra

³⁴ GPS, 22. o.

késztesse őket, hogy oda végleg beköltözzenek. A gazdasági élet növekvő bonyolultsága, a részleges államosítás, a népesség növekedése ugyanakkor állandóan növeli a hivatali munkát, munkamegosztást és szakképzettséget igényel az igazgatásban, vagyis: kasztot teremt. Azok az amerikai munkások, akik a közigazgatási reform ellen harcoltak, jól tudják, mit tesznek: inkább akarták, hogy kétes erkölcsű újgazdagok, semmint okleveles mandarínok kormányozzák őket. De tiltakozásuk hiábavaló volt.

Megnyugodhatnak azok, akik folytonosan attól rettegnak, hogy a jövő világában túl sok lesz a demokrácia és az individualizmus, és nagyon kevés a tekintély, az arisztokrácia, és kicsi lesz a hivatalok becsülete: nagyon is sok történt annak érdekében, hogy a demokratikus individualizmus fái ne nőjenek az égig. A tapasztalatok szerint a történelem elkerülhetetlenül újratermeli az arisztokráciát és a tekintélyt, amelybe belekapaszkodhatnak azok, akik a maguk vagy a nép számára azt kívánatosnak tartják. Ha *csak* az anyagi feltételekről és az általuk közvetlenül vagy közvetve teremtett érdekkapcsolatokról lenne szó, akkor hűvös tárgyilagossággal azt kellene mondanunk: minden *gazdasági* tünet a szolgaság előre látható növekedésére mutat. A legnagyobb mértékben nevéstéges, ha valaki összefüggést keres az Amerikában fennálló, Oroszországban most bevezetés előtt álló és a gazdasági fejlődésünkől elkerülhetetlenül következő mai fejlett kapitalizmus és a demokrácia vagy bármilyen néven nevezendő szabadság között. A valódi kérdés így hangzik: a mai kapitalizmus uralma alatt miként lehetséges egyáltalában demokrácia és szabadság? Szabadság és demokrácia csak ott lehetséges, ahol egy nép elszánt akarata támogatja, egy népé, mely tartósan szembeszegül azzal, hogy juhnyáj módjára kormányozzák. Az anyagi körülmények árja ellen vagyunk mi, individualisták és a demokratikus intézmények harcosai. Ha valaki a kor parancsát akarja követni, olyan gyorsan dobja el ezeket a régimódi ideálokat, ahogyan csak lehetséges. A modern szabadság történelmi keletkezése különböző körülmények soha többé nem ismétlődő, egyedülálló kombinációjának köszönhető. Mindenekelőtt a tengerentúli terjeszkedésnek: Cromwell seregében, a francia alkotmányozó nemzetgyűlésben, sőt még ma is egész gazdasági életünkben tengerentúli szél fúj; – de ma már nem áll új földrész rendelkezésünkre. A nyugati kultúra hordozóinak többsége egyrészt az észak-amerikai kontinensen, másrészt Oroszország egyhangú, a sematizmusnak kedvező hatalmas síkságain lakik. Egyszer már a késői antikvitás idején hasonló folyamat játszódott le a történelemben. Másodsorban Nyugat-Európa korai kapitalista korszaka gazdasági és társadalmi struktúrája sajátos tulajdonítható. Harmadsorban a szellem »önmegvalósulásának«, annak tudható be, hogy a tudomány meghódította az életet. A külső élet racionális alakítása számtalan érték megsemmisítése árán ma legalább elvileg megvalósul. A termelésnek a mai gazdasági viszonyok között egyre egyetemesebbé váló szabványosítása uniformizálja az életmódot – a tiszta tudomány ma már nem hoz létre univerzális személyiséget... Semmi valószínűsége sincs annak, hogy a gazdasági társulás belsőleg szabad személyiségek vagy altruisztikus ideálok fejlődését rejtje méhében...³⁵

Weber személyiségét, gondolatvilágát, perspektíváit hívebben tükrözik e sorok, mint bármely róla szóló írásmű. Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megítélésében,

³⁵ GPS, 60–62. o.

ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik, és mégis, vagy talán éppen ezért, komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően. Ezért érezte lelki rokonának a senki által meg nem értett zsidó prófétákat; ezért szerette annyira Boethiust, aki a kultúra őrzője volt egy barbárrá váló világban.

Ernst Troeltschtől és Friedrich Meineckétől³⁶ származik a legenda, amely szerint Weber számára a demokrácia nem volt több, mint a megfelelő vezetők kiválasztásának eszköze, s ezáltal a német állam korszerűsítésének egyetlen útja. Valójában Weber nemcsak a német politikai felépítmény elavultságát látta be. Számára a demokrácia sokkal többet jelentett ennél: az autonóm emberi személyiség kikovácsolásának egyetlen lehetséges módszerét. Semmi sem volt fontosabb számára a szabadságnál és az észnél; egész életműve tulajdonképpen annak kutatása, hogy miként bontakozott ki a szabadság és a racionalizmus Nyugat-Európában. Távol állott kortársainak – köztük testvérének is – attól a törekvésétől, hogy a német elmaradottság egyik vagy másik vonásából a német felsőbbrendűség valamiféle ideológiáját kovácsolja ki. 1904-ben tett amerikai útja kettős értelemben is tanulságos volt számára. Egyrészt meggyőződött arról, hogy szabad, önmagukra támaszkodó, független individuumok a demokratikus viszonyok talaján fejlődnek ki. Ugyanakkor észrevette a kifejlett kapitalizmus demokráciájának ellentmondásait, a nagy tőkés szervezetek, a pártok, az egyes államok és a szövetségi kormányzat feltartóztathatatlan bürokratizálódását. „Szörnyű arra gondolni, hogy a világ egy napon fogaskerekekből fog állni, kis állásokba kapaszkodó és nagyobbakra törekvő kis emberekből... Mintha olyan emberekké akarnánk válni, akiknek csak »rendre« van szükségük, és semmi másra, akik idegessé válnak és megrettennek, ha ez a rend egy pillanatra meginog. Szörnyű arra a világra gondolni, amelyikben mindenki ilyen lesz; arra, hogy már elindultunk ezen az úton. Nem arra kell törekednünk, hogy ezt a fejlődést elősegítsük, hanem arra, hogy ellenálljunk ennek a gépezetnek, és legalább az emberiség egy részét megszabadítsuk a léleknek ettől a feldarabolásától, a bürokratikus életmód uralmától.”

Weber a felvilágosodás örököse volt, a racionalizmust és a humánusmot védte a barbár erővel és az irracionálizmussal szemben. A szabadság létrejöttének feltételeit és a szabadságot veszélyeztető romboló erőket azért kutatta, hogy elősegítse a szabadság ügyét. Küzdelme nem lett volna olyan szenvedélyes, ha nem látta volna olyan reménytelennek az ügyet, amelyet védelmezett, de talán következetesebb lett volna, ha valamivel több reménnyel néz a jövőbe.

* * *

Akármilyen nagy hatást tett is Max Weber a környezetére, s akármennyire befolyásolta is olyan emberek szellemi fejlődését és gondolatvilágát, mint Sombart, Troeltsch, Naumann, életében mégis úgy tekintettek rá, mint a német társadalomtudomány

³⁶ Vö. *Max Weber zum Gedächtnis*. Herausgegeben von René König und Johannes Winckelmann. Köln, 1963, 488. o. (Troeltsch és Meinecke cikkei.) Lásd még Friedrich Meinecke: *Drei Generationen deutscher Gelehrten-politik*. *Historische Zeitschrift*, Bd. 125.

és szellemi élet egyik kiválóságára. A halála óta eltelt néhány évtizedben azonban legtöbb kiváló kortársának művei fokozatosan idejétmúlttá, korszerűtlenné váltak, vagy legalábbis elhalványultak, Weber gondolatai viszont valóságos diadalutat tettek meg, s ma az egész világon úgy tekintenek Weberre, mint a szociológia legnagyobb alakjára. Franciaországban és Angliában kiváló szociológusok vallják mesterüknek, Amerikába a hitleri uralom elől menekülő német szociológusok juttatták el műveit és módszereit. Az amerikai szociológia nagy átalakulása és térhódítása a 40–50-es években amúgy is szorosan kapcsolódik a német szociológusok megtermékenyítő hatásához, egyben elválaszthatatlan az általuk közvetített Weber-hatástól.

De Weberrel is az történt, mint az emberi tudomány sok más nagy alakjával: követői más és más irányban használják fel, interpretátorai különbözőképpen elemzik. Talcott Parsons Webert a társadalmi cselekvés szociológiája kezdeményezőjének, a Parsons-féle szociológia előkészítőjének véli, C. Wright Mills számára Weber a hatalom és a bürokrácia elemzője, akinek művei megkönnyítik az amerikai társadalmi konfliktusok feltárását.³⁷ S talán abban is rokon az emberi gondolat más nagy alakjaival, hogy a sok eltérő értelmezés közül a köztudatba nem a legmélyebb és a legigazabb jutott el, gondolatai közül nem a legfontosabbak váltak közismertté. Akadémiákon és egyetemeken többnyire úgy tartják számon, mint a *megértő* szociológia létrehozóját, a szociológia tudományfilozófiai problémáinak kutatóját, az ideáltípus fogalmának megteremtőjét. Nincs szerencsétlenebb félreértés ennél. Weber igazi ereje univerzális érdeklődési körében rejlett, mindent átfogó látókörében, a társadalom és a történelem szinte minden jelenségére kiterjedő áttekintésében, az empiria iránti érzékében, fantáziájában, amellyel az empirikus jelenségekből általánosítani tudott. Szociológus volt, nem filozófus; noha filozófiai iskolázottsága elsőrendű volt, alkotóereje nem elsősorban e téren bontakozott ki. Tudományfilozófiai művei a korabeli német szellemi élet hatása alatt születtek, amelyben szünet nélkül folyt a társadalomtudományok módszertani előfeltevéseire vonatkozó vita, éppen ezért elsősorban polemikus írások, tudományfilozófiai rendszert nem lehet kiolvasni belőlük. E bevezetőben mégis néhány szót kell szólni róluk, annál is inkább, mert éppen ezeket a tanulmányait sokszor helytelenül értelmezik.

A megértő szociológia a társadalmi cselekvést akarja megérteni. Cselekvésnek azonban csak az olyan emberi viselkedést nevezi, „amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak össze”. Nincs ebben semmi új; különben azt hihetnők, hogy Weber előtt senki sem akart semmit sem megérteni. A társadalmi cselekvés kutatói előtt mindig világos volt, hogy minden nem reflexszerű emberi magatartáshoz célkitűzések, mérlegelések, lelki folyamatok kapcsolódnak; a cselekvésnek a cselekvő szubjektív vélekedése szerint van valamilyen értelme; a cselekvés célja és a cselekvés között értelmi összefüggés áll fenn; amíg a külső szemlélő – így a kutató – meg nem fejtette ezt az összefüggést, a cselekvést nem értette meg. Ez a megszorítás azonban korántsem jelenti azt, hogy a szociológia csak a cselekvő

³⁷ Talcott Parsons: *The structure of social action*. New York, 1937. Talcott Parsons: Bevezetés Max Weber *The theory of social and economic organization* című kötetéhez. London, 1947. Hans H. Gerth – C. Wright Mills: Bevezetés Max Weber *Essays in Sociology* című kötetéhez. London, 1947.

emberek szubjektív állapotaival foglalkozik. Csupán azokat a külső és belső (pszichofizikai) adottságokat zárja ki a megértés köréből, amelyek függetlenek az emberi cselekvéstől. Mint adottságokat és a cselekvésre ható tényezőket természetesen ezeket is figyelembe veszi, de még természetesebb, hogy a szó fenti értelmében ezeken nincs mit „megérteni”. Megérteni kívánja viszont nemcsak a célszerű és racionális, tudatos cselekvést, hanem az indulati kitöréseket és a teljesen konvencionális cselekvést is. A megértés tárgyának tekinti továbbá mindazt, amit az emberek hoztak létre, az eszközöket, az intézményeket, a műalkotásokat stb. Ez utóbbiakkal kapcsolatban csupán azt hangsúlyozza, hogy csak annyiban érthetők, amennyiben „emberi cselekvéshez kapcsolódnak, a cselekvők eszköznek vagy célnak tekintik, cselekvésükben hozzáigazodnak”. Magától értetődik, hogy „a cselekvésnek nem minden fajtája társadalmi cselekvés”. Weber fogalmazásában a társadalmi cselekvés kritériuma: mások figyelembevétele, a többiek viselkedésének számbavétele, a többi emberhez való igazodás. Két biciklista összeütközése nyilvánvalóan nem társadalmi cselekvés, de társadalmi cselekvésnek tekinti Weber, ha igyekeznek elkerülni egymást, vagy ha az összeütközés után szitkozódnak, verekednek vagy megbeszélést folytatnak.

További megszorítást jelent az, amit Weber nominalizmusának szoktak nevezni. „A cselekvés számunkra mindig csak egy vagy több egyén viselkedéseként létezik.” Helyteleníti, ha az intézményeket történészek vagy szociológusok individuumoknak tekintik; számára ezek az intézmények az egyének „elkülönült cselekvésének folyamatait és összefüggéseit” jelentik. A funkcionális szemléletet az előzetes tájékozódáshoz nélkülözhetetlennek tartja; mindenképpen szükségesnek látja annak tisztázását, hogy valamilyen társadalmi cselekvésnek, intézménynek, szervezetnek mi a funkciója a társadalom fennmaradásában és fejlődésében, de az a véleménye, hogy ez még csak az első lépés, mert a funkció tisztázása még nem jelent teljes értékű kauzális magyarázatot, nem magyarázza meg, hogyan jött létre a meghatározott funkcióval rendelkező cselekvés. Azt is hangsúlyozza, hogy az egyénekből való kiindulás nem jelent individualizmust: így például véleménye szerint a szocialista társadalom jelenségeinek magyarázata is csak a benne élő egyesek cselekvéséből kiindulva lehetséges. E nézeteinek előadása közben Weber elsősorban Othmar Spann univerzalizmusával száll vitába, de érvelése tulajdonképpen az egész német romantikus társadalomfilozófiai hagyománnyal száll szembe.

Vajon mennyiben lehetséges ilyen kiindulópontok alapján nagyobb egészek és strukturális összefüggések magyarázata? Annyi bizonyos, hogy Webert e kiindulópontok egyáltalában nem akadályozták meg abban, hogy a gyakorlatban ilyen összefüggéseket vizsgáljon. Nagy vallásszociológiai művének köteteiben fő célja, hogy a kínai, az indiai és az antik zsidó társadalom szerkezetét feltárja; gazdaságtörténetében hasonló módon jár el az antikvitással, a feudalizmussal és a kapitalizmussal. De maga az elméleti kiindulópont sem teszi lehetetlenné a társadalmi struktúrák, intézmények, az emberi cselekvés minden rendű és rangú termékének vizsgálatát. Csupán annak hangsúlyozását jelenti, hogy ezeket az objektivációkat nem önmagukban kívánja vizsgálni, hanem az emberi cselekvéshez való kapcsolódásukban. Weber nem tagadja, hogy az emberi cselekvés nyomán létrejött eszközök, intézmények, struktúrák létrejöttük után elválnak az emberi cselekvéstől, azokkal szemben álló adottságként

jelentkeznek, amelyhez az embereknek alkalmazkodniuk kell, de nem mond le arról, hogy megértse létrejöttüket, létrejöttük után az emberi cselekvésben további szerepüket, egész fennállásuk során emberek számára való jelentőségüket.

Ez az állásfoglalás nemcsak a német romantikus társadalomfilozófiával, hanem a pozitívizmussal és a szellemtörténettel is szemben áll. Nem elégszik meg eszközök és intézmények tárgyi leírásával, de nem tekinti azokat szellemi erők lecsapódásainak sem; e tárgyi valóság mögött az őket létrehozó és hozzájuk kapcsolódó társadalmi cselekvést és az emberi kapcsolatokat keresi. Távol áll ettől a felfogástól az is, amit társadalmi „távolba hatásnak” nevezhetnénk. Míg a szellemtörténet megelégedett azzal, hogy ugyanaz a barokk „szellem” az élet legkülönbözőbb, egymástól távol eső területein jelentkezik, Weber mindenütt az áttételeket keresi; valamely jelenség elterjedését csak emberről emberre, cselekvésről cselekvésre tudja elképzelni. Így például az európai zene szociológiájának tárgyalásánál nem arról van szó, hogy a racionalista szellem áthatja az egész területet, hanem a rögzített hangrendszerek, a tonalitás, a hangjegyzírás, a fúvós és húros hangszerek keletkezésének konkrét folyamatairól. Szélsőségesen szubjektivistikus, az objektivitást semmibe vevő állásfoglalásról tehát nem beszélhetünk. De tagadhatatlan, hogy a szubjektív oldalon van a hangsúly. Hatalmas életművében elsősorban az objektivációkat létrehozó emberi cselekvésről és emberi kapcsolatokról, szervezetekről, különböző társadalmi csoportok tipikus magatartásáról, szemléletéről, életviteléről esik szó, maguk a tárgyi formák bizonyos mértékig háttérbe szorulnak.

A szociológia tárgya hármas tagolású: dolgok, cselekvések, emberek; mindenekelőtt a Durkheim-féle „társadalmi tényekkel” foglalkozik, tehát mindazzal, ami anyagilag testet öltött és tárgyilag megfogható, az anyagi és szellemi kultúra produktumaival, az ásótól a IX. szimfóniáig, az elröppenő, de anyagian is létező szótól a tudományos akadémiáig; aztán a tárgyakhoz kapcsolódó eljárásokkal, a társadalmi tények kezelésével; végül a társadalmi tényeket kezelő emberekkel és köztük az eljárások által diktált viszonyokkal. Durkheim a tények vizsgálatára fektette a súlyt. Weber az emberre és az emberi alkotásra; egyiküknek sem sikerült teljes mértékben megmutatni a dolgok emberi és az ember tárgyi életét.

Weber módszerét gyakran úgy értelmezik, hogy a társadalmi cselekvők szubjektív szándékainak értelmezésére korlátozódik, nem foglalkozik az objektív tényállásokkal, hanem csak azzal, amit az emberek hittek róluk. Mi sem állott távolabb Webertől. Nagyon is tudatában volt a „nem tudják, de teszik” igazságának. Elegendő a puritán példájára hivatkozni, aki istent akarja szolgálni, de a kapitalizmus létrejöttét segíti elő.

A társadalomtudós nem mondhat le arról, hogy kutatásai során felhasználja személyes tapasztalatait és fantáziáját, megkísérelje azonosítani magát a társadalmi cselekvőkkel, és ennek alapján feltevéseket alkosson a cselekvések és a folyamatok magyarázatára. A tudósok mindig is tisztában voltak ezzel. De e feltevések feltevések maradnak mindaddig, amíg be nem bizonyítják őket. Éppen Weber hangsúlyozta leginkább ezt: „Még az értelme szerint legevidensebb értelmezés sem tarthat igényt arra, hogy nyilvánvalóságánál fogva egyszersmind *okságilag érvényes* értelmezés is legyen. Magában véve ez az értelmezés mindig csak evidens oksági *hipotézis*... Mint minden hipotézisnél, itt is nélkülözhetetlen, hogy... az eredménnyel, tudniillik a tényleges lefolyásában

realizálódó kimenetellel egybe vessük... Ez az ellenőrzés viszonylagos pontossággal csak a pszichológiai kísérletben valósítható meg, abban a sajnos kevés és igen speciális esetben, amely erre alkalmas. Ezenkívül, igen különböző megközelítésben, a statisztika segítségével, azokban az (ugyancsak *korlátozott számú*) esetekben, amikor meg számlálható és egyértelműen felfogható tömegjelenségekkel állunk szemben. Egyébként csak az a lehetőségünk van meg, hogy összehasonlítsuk a történeti vagy a mindennapi élet minél több olyan folyamatát, amelyek egyébként azonos jellegűek; ez fontos feladata az összehasonlító szociológiának. Sok esetben, persze, sajnos csak a »gondolat-kísérlet« bizonytalan eszköze áll rendelkezésünkre.”

Vagyis nem Weber fedezte fel a „megértő” módszert; az igazság felderítésében ez mindig is nélkülözhetetlen eszköze volt a társadalomtudományoknak. De nem áll az sem, hogy a szociológia tárgyát a társadalmi cselekvők szubjektív lelkiállapotaira, egymással és a dolgokkal szemben támasztott várakozásaikra korlátozta volna; ellenkezőleg, az emberek valóságos léte jobban érdekelte, mint arról alkotott elképzeléseik. Sohasem akarta a kauzális magyarázatot szubjektív bizonyossággal helyettesíteni; talán senki sem hangsúlyozta olyan szigorúan az objektív bizonyítás fontosságát, mint éppen ő.

Hasonló jelenséggel találkozunk az ideáltípusok esetében is. Itt sincs többről szó, mint hogy a társadalomtudományokban nagyon régen használt eljárásnak Weber új nevet adott, s ezzel alkalmat az akademikusoknak, hogy véget nem érő fejtegetésekbe bocsátkozzanak e fogalom jelentőségéről, eredetéről, más kutatóknál való előfordulásáról stb. Ideáltípusnak Weber a *tiszta* típust nevezi, vagyis olyan fogalmi konstrukciót, amely a kapitalizmusnak, a feudalizmusnak, a munkásnak, a tőkésnek, a puritán embernek vagy a kínai mandarinnak leglényegesebb, legjellemzőbb tulajdonságait foglalja össze minden mellékes körülménytől mentesen. Ideáltípus természetesen a való életben sohasem fordul elő, mint ahogy a valóságos természetben sincs soha abszolút vákuum, amelyben a szabadon eső testekre vonatkozó Galilei-törvény teljesen megvalósul. A fizikának az ideális esetekre vonatkozó általános törvényeit közelítik meg a legfejlettebb társadalomtudomány, a közgazdaságtan ugyancsak idealizáló, de éppen ezért a folyamatok lényegét feltáró törvényei. Jelenségek és folyamatok lényegének ideáltípus megközelítésével Weber ugyanazon az úton akart járni, mint amelyen Marx *A tőkében*. „A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyel meg, ahol legkifejezettebb alakjukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy ahol lehetséges, kísérletet végez oly feltételek között, amelyek a folyamat tiszta lefolyását biztosítják.”³⁸ Hasonlóképpen nyilatkozik erről a kérdésről Engels: „Megfelelt-e valaha a feudalizmus saját fogalmának? Miután a Nyugati Frank Birodalomban megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették, s Angliában és Dél-Olaszországban a francia normannok még jobban kialakították – legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi püünkösi királyságban, amely az Assises de Jérusalem-ben a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg, és ott is nagyrészt csak – papíron?”³⁹

³⁸ Karl Marx: *A tőke*. Budapest, 1948, 10. o.

³⁹ Marx és Engels: *Válogatott levelek*. Budapest, 1950, 563. o.

Igen hasonlóan fogalmazza meg Weber is a társadalomtudományi absztrakcióról vallott felfogását *Gazdaság és társadalom* című munkájában: „Absztrakcióinak saját-szerűsége – mint minden általánosító tudomány esetében – meghatározza, hogy fogalmai szükségképpen *tartalmatlanok* a konkrét történeti realitáshoz képest. Cserébe viszont a fogalmak fokozott *egyértelműségét* nyújtja... *eltávolodik* a valóságtól, de szolgálja megismerését, elhelyezi a történeti jelenségeket, megmondja, hogy milyen mértékben *közelítenek meg* egy vagy több ilyen fogalmat. Így például ugyanaz a történeti jelenség alkotóelemeinek más-más részét tekintve lehet »feudális«, »patrimoniális«, »bürokratikus« vagy »karizmatikus« jellegű. A szociológiának ahhoz, hogy e szavak jelentése *egyértelmű* legyen, ki kell dolgoznia az efféle képződmények »tisztá« (»ideál«-) típusait... Ám éppen ezért ebben az abszolút ideális, *tiszta* formában a valóságban ugyanolyan ritkán fordulnak elő, mint egy fizikai reakció, amelyet az abszolút üres tér feltételezésével számítottak ki... Magától értetődik, hogy a szociológia ezenkívül alkal-milag az empirikus-statisztikus típusok fajtájához tartozó átlagtípust is alkalmazza... Tisztában kell lenni azzal, hogy a szociológiában *csak* ott alkothatók bizonyos egyértelműséggel átlagok, s így »átlagtípusok«, ahol csupán *fokozati* különbségekkel van dolgunk valamilyen minőségileg *egyforma* jellegű, értelmileg determinált viselkedésen belül. Ez előfordul. Ám az esetek többségében minőségileg *heterogén* motívumok befolyásolják a történelmileg vagy szociológiailag fontos cselekvést, s ilyenkor a szó igazi értelmében vett átlagról beszélhetünk. A társadalmi cselekvés fentebb tárgyalt ideáltipikus konstrukciói tehát, amelyekkel például a közgazdasági elmélet dolgozik, abban az értelemben »idegenek a valóságtól«, hogy kivétel nélkül a következő kérdést teszik fel: hogyan játszódnak le a cselekvés ideális és emellett tisztán gazdaságilag irányított célracionalitása esetében. A cselekvésben legalábbis *közrejátszanak* hagyományoktól befolyásolt gátlások, érzelmek, tévedések, nem gazdasági jellegű célok és megfontolások. Az ideáltipikus konstrukció teszi lehetővé, hogy a cselekvést 1. oly mértékben érthessük meg, amennyire a konkrét esetben vagy az esetek átlagában közrejátszó gazdasági célracionalitást tartalmaz; 2. de ezen túlmenően: hogy éppen reális lefolyásának az ideáltipikustól való eltérése révén könnyebben megismerhessük a cselekvés valóságos motívumait. Minél élesebbek és egyértelműbbek az ideáltípusok, tehát minél idegenebbek a világtól, annál jobb szolgálatot tesznek mind terminológiai és osztályozási, mind heurisztikus szempontból.”⁴⁰

Ideáltípusait Weber elsősorban történelmi összehasonlításokban igyekezett gyümölcsöztetni. Mivel az ideáltípus nála a társadalomtudományokban használatos fogalmi általánosítások gyűjtőneve, tehát éppen úgy beszél egész társadalmi rendszerek ideáltípusáról, mint társadalmi csoportokról vagy emberi magatartásokról; a különböző típusokról és azok különböző felhasználásáról egyetlen összefoglaló képet nem is lehet adni. Megközelítésének néhány vonását ő maga igen jól foglalja össze nagy vallásszociológiai művének előszavában: „Az itt következő fejtegetések nem adják a vallások rendszeres tipológiáját, ebben az esetben tisztán történeti munkáról lenne szó. E fejtegetések abban az értelemben »tipológiaiak«, hogy a vallási etikák történeti valóságának és a gazdasági érületben mutatkozó nagy ellentéteknek tipikusan fontos összefüggéseit

⁴⁰ WuG, 14–15. o.

keresik, és minden egyebet elhanyagolnak... Ezért azokat a vonásokat kell kiemelniük, amelyek az egyes vallásokat egymástól megkülönböztetik, s ugyanakkor az általunk kutatott összefüggésben fontosak. Olyan tárgyalásnak, amely nem ad különleges fontosságot az általunk hangsúlyozott szempontnak, e hangsúlyokat gyakran enyhítenie kellene, az említett szempontokhoz újakat kellene fűznie, más vonásokat erőteljesebben kifejeznie, hogy végül a valóságban mutatkozó valamennyi minőségi ellentétet egyedi tényezők kombinációi kvantitatív különbségének mutassa be.”⁴¹

Ezzel a weberi szociológia szívéhez érkeztünk el. Mert nagysága a történeti módszer következetes alkalmazásában rejtett.

Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok. Nem véletlen, hogy a szociológia valamennyi nagy teljesítménye ehhez a felismeréshez kapcsolódik, és a történeti anyag ihletéséből származik. A társadalmi valóság – az empiria – nem korlátozódik a jelenre, mint ahogy azt néhány amerikai szociológus elhitetni szeretné. Sőt a jelen az empiriának nagyon is csekély része, hiszen egy adat önmagában semmit sem jelent, csak az összehasonlítások, az összefüggések teszik értelmezhetővé. Igaz, a jelen adatai egymással összehasonlíthatók, és Afrikától az Amerikai Egyesült Államokig különböző szociológiai szituációk és történeti fokozatok állnak az összehasonlításhoz rendelkezésre. A történelem gazdagságához képest ez a lehetőség mégis szűk körű, s ami még fontosabb, egyetlen társadalom jelene sem érthető meg saját múltja nélkül, hiszen a jelen a múlt tette azzá, ami. A jelenre korlátozódó szociológiának, bármilyen kifinomult és bármilyen egzakt módszerekkel dolgozzék is, nincs lehetősége arra, hogy általános érvényű törvényszerűségekhez jusson el. Ezért ma különösen nagy aktualitása van Weber összehasonlító történeti vizsgálódásainak. Részleteredményei is rendkívül fontosak, de a legfontosabb számunkra mégis az a megközelítési mód, amely „a szociológiai fogalomalkotás anyagát a cselekvésnek a történelem szempontjából is jelentős realitásaiból veszi”.

A történeti szemléletet Weber Marxtól vette át. Nehéz lenne műveiben Marx közvetlen hatását kimutatni, sőt sok jel arra mutat, hogy ez a forrásainak teljes ismeretére törekvő kutató Marxot csak nagyon felületesen ismerte. Marx közvetett hatása – csak Tönniesre és Stammlerre utalunk – azonban kétségtelen. Annál is inkább, mert a XIX. század Németországában a marxizmus képviselte a történelem egyetemes magyarázatára való igényt, azt az álláspontot, amely az egyes történeti stúdiumokat egyetlen szintetikus tudomány részeinek tekinti.

A történeti módszer alkalmazásában, történelem és szociológia egyesítésében Weber Marxot követte. Marxot követte abban a tekintetben is, hogy minden történelmi korszakban a különböző társadalmi intézmények és a társadalmi élet különböző területe közti összefüggést kereste, így többek között az eszmék és a társadalmi lét közti összefüggést is. De bírálta a marxizmust egy olyan ponton, amelyen felületes és többnyire közvetett forrásokból származó ismeretei révén azt tökéletesen félreértette. Weber abban a hiszemben volt, hogy a marxizmus szerint a gazdasági élet és a társadalmi élet többi területei között egyszerű oksági viszony áll fenn, amelyben

⁴¹ *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. Tübingen, 1963, 265. o. (A továbbiakban GAzRI.)

a gazdasági élet mindig az ok, a többi pedig mindig az okozat szerepét játssza, hogy eszmék és ideológiák a gazdasági folyamatoknak a szó szoros értelmében vett tükörképei. Ezzel a Marx és Engels által soha nem vallott felfogással szemben mindenütt a kölcsönhatásokat hangsúlyozta, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a jognak, a tudománynak, a művészetnek, a vallásnak, filozófiának stb. e kölcsönhatásokon belül viszonylagos autonómiája van. Nagyon világosan fejezte ki ezt többek között vallásszociológiája bevezetésében:

„Külsőleg hasonló gazdasági szervezetformák igen eltérő gazdasági etikával egyeztethetők össze, s ennek megfelelően igen eltérő történelmi hatásokat eredményezhetnek. A gazdasági etika a gazdasági szervezetformáknak nem egyszerű »funkciója«... Sohasem létezett kizárólag vallási tényezőktől meghatározott gazdasági etika. Magától értetődő, hogy belső törvényszerűsége a legnagyobb mértékben függ gazdaságföldrajzi és történeti adottságoktól – az embernek a világhoz fűződő magatartását befolyásoló összes vallásos és más belső mozzanattal szemben. De a gazdasági etikát meghatározó tényezők egyike – jól jegyezzük meg: egyike – a vallásnak az életmódra gyakorolt hatása. Ezt magát természetesen mélyen befolyásolják az adott földrajzi, politikai, társadalmi és nemzeti határokon belül ható gazdasági és politikai mozzanatok... Fejtegetéseinkben azoknak a társadalmi rétegeknek az életmódját meghatározó elemeket igyekszünk megkeresni, amelyek a szóban forgó vallás gyakorlati etikáját a legnagyobb mértékben befolyásolták... Nem eszmék, hanem (materiális és ideális) érdekek uralkodnak közvetlenül az emberek cselekvésén. De az a világtkép, amelyet az ember az eszmék útján megalkot, igen gyakran váltóór módjára dönti el, hogy az érdekek dinamikája a cselekvést melyik vágányon mozgatja tovább.”⁴²

Weber vallásszociológiájában mindenütt a gazdasági, politikai és történeti adottságokból, a különböző társadalmi rétegek érdekeiből és életformájából indul ki, még sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt a bevezető tanulmányban ígéri. Csupán a bonyolultabb kölcsönhatások, a teljes összefüggés vizsgálatát kéri számon – indokolatlanul – a marxizmustól.

Ahogy Weber félreértette a marxizmust, ugyanúgy értették félre igen sokan Weber első történeti összehasonlító tanulmányát, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét*. Egész irodalom keletkezett a kérdés vizsgálatára,⁴³ s a legtöbb szerző úgy értelmezte, hogy Weber célja e kis munkájával annak bizonyítása volt, hogy a protestáns vallási etikában jelentkező kapitalista szellem teremtette meg a modern kapitalizmust. Pedig Weber minduntalan ennek az ellenkezőjét hangsúlyozta. „Szó sincs annak az ostobán doktriner tételnek a védelméről, hogy a »kapitalista szellem« (mindig a szónak ideiglenesen itt használt értelmében) csak a reformáció bizonyos hatásainak következtében keletkezhetett, még kevésbé arról, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer a reformáció terméke. Az ilyen nézetet már az is cáfolja, hogy

⁴² GAZR I. 238., 240., 252. o.

⁴³ Elsőnek L. Brentano vetette alá kritikai elemzésnek Weber kis tanulmányát *Die Anfänge des modernen Kapitalismus* (1916) című munkájában; ezt követte R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism* (1922) és H. M. Robertson: *The Rise of Economic Individualism* (1933). A kérdés teljes irodalmát illetően lásd Ephraim Fischhoff: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. *Social Research*, 1944. február, 53–77. o.

a kapitalista vállalkozás egyes fontos formái köztudomásúan sokkal régebbiek a reformációnál. Csupán azt kell megállapítani, hogy mennyiben részesek bizonyos vallási hatások e »szellem« kvalitatív kialakulásában és a világra való kvantitatív kiterjedésében, s hogy a kapitalista alapon nyugvó kultúrának milyen konkrét vonásai vezethetők ezekre vissza. Tekintettel az anyagi alapok, a társadalmi és politikai szervezethez formák és a reformatori kultúrkorszakok szellemi tartalmai közötti kölcsönhatások mérhetetlen zűrzavarára, csak úgy járhatunk el, hogy mindenekelőtt azt kutatjuk, felismerhetők-e, s ha igen, milyen pontokon bizonyos »választó vonzások« a vallásos hit és a hivatás-etika bizonyos formái között.⁴⁴

A kapitalizmus kialakulásának feltételeiről alkotott nézeteit végleges jelleggel Weber 1919–1920-ban tartott egyetemi előadásában foglalta össze.⁴⁵ „1. Az összes tárgyi termelési eszköz (föld és telek, berendezések, gépek, szerszámok stb.) autonóm magánvállalatok szabad tulajdonába való vétele. Ez olyan jelenség, amelyet csak a mi korunk ismer; csupán a hadsereg jelent mindenütt kivételt. 2. Szabad piac, vagyis a piac fel szabadulása a forgalom irracionális korlátai alól; ez utóbbiak lehetnek rendi jellegűek, ha rendileg meghatározott életmódot írnak elő, vagy ha a fogyasztás rendileg tipizálva van – vagy rendi monopóliumtól meghatározottak, ha például a polgár nem birtokolhat lovagi jószágot, a lovag vagy paraszt nem űzhet ipart, tehát nincs szabad munka- és áru piac. 3. Racionális, vagyis a legnagyobb mértékben kiszámítható és mechanizált technika, mégpedig mind a termelésben, mind a forgalomban, nemcsak a javak előállításai, hanem számítási költségeit illetően is. 4. Racionális, vagyis kiszámítható jog. A kapitalista gazdasági üzemnek a racionális gazdálkodáshoz szüksége van arra is, hogy az igazságszolgáltatás és az igazgatás is kiszámítható legyen... 5. Szabad munka, ami annyit jelent, hogy személyek állnak rendelkezésre, akik nemcsak jogilag vannak abban a helyzetben, hanem gazdaságilag is arra kényszerülnek, hogy munkaerejüket a piacon szabadon eladják. A kapitalizmus lényegével ellentétes, és kialakulását lehetetlenné teszi, ha nincs ilyen birtoktalan és ezért munkaerejének eladására kényszerített réteg, valamint az is, ha csak nem szabad munka áll rendelkezésre... 6. A gazdasági élet piacivá alakulása, amin az értékpapírforma általános használatát kell érteni, mind a vállalkozásokban való részvétellel, mind pedig a vagyoni jogokra vonatkozóan. Mindent egybevéve: a szükségletek fedezésében a piaci lehetőségekre és a rentabilitásra való kizárólagos orientálódás lehetősége.”⁴⁶

Az említetteken kívül a kapitalizmus kialakulása külső feltételeként jelöli meg a földrajzi adottságokat, hangsúlyozza azonban, hogy ezeket nem kell túlbecsülni.⁴⁷ Ebben a munkájában is⁴⁸ és másutt is⁴⁹ igen nagy fontosságot tulajdonít Weber és igen részletesen foglalkozik a nyugat-európai város és polgárság kialakulásával.

⁴⁴ GAzRI. 83. o.

⁴⁵ Max Weber: *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Aus den nachgelassen Vorlesungen.* Hrsg. von S. Hellmann und Dr. Melchior Palyi. München–Leipzig, 1924. Magyarul: *Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlata.* Budapest, 1979. (A továbbiakban az 1924. évi német kiadásra hivatkozunk: WGE.)

⁴⁶ WGE, 239–240. o.

⁴⁷ WGE, 301–302. o.

⁴⁸ WGE, 270–289. o.

⁴⁹ WuG, 923–1033. o.

Véleménye szerint az Európán kívüli társadalmakban voltak városok, voltak kézművesek és vállalkozók, de a polgárság sehol sem vált egységes osztállyá, még kevésbé a politikai jogok hordozójává. Az európai városokban törték át először a politikai, jogi és rituális válaszfalakat kasztok, rokonsági csoportok és egyéb zárt közösségek között. A Weber által felsorolt legkülönbözőbb okok közül csak kettőt említsünk meg: 1. az európai város – mind az antikvitás idején, mind a középkorban – védelmi közösség, a gazdaságilag fegyverképesek egyesülése, míg Európán kívül a hadsereg mindenütt az államhatalom kezében van; 2. az európai város lerombolja az emberek közötti rituális-mágikus válaszfalakat, az antikvitás idején az egyházi uralomtól való teljes mentesség, a középkorban pedig részben a kapitalizmusnak kedvező, nem-mágikus vallás uralma, részben az egyházi és politikai uralom szétválásának következtében. A továbbiakban Weber részletesen tárgyalja az antik és a középkori város közötti különbségeket; többek között hangsúlyozza, hogy az antikvitás idején a városi szabadság a bürokratikus szervezett világbirodalom keletkezésének következtében eltűnt, és ez kizárta a további fejlődés lehetőségét, míg a középkori városban a demokrácia és az önkormányzat egyre jobban előretört. Végül Weber hangsúlyozza, hogy a szabad munkára és szabad piacra épülő racionális kapitalizmusnak az antik város nem lehetett talaja; ennek feltételei a középkori városban alakultak ki.

A kapitalizmustól elválaszthatatlan racionális magatartás és életvitel gyökerei az antik és a középkori városba vezetnek vissza. Ezekben a városokban született meg a modern tudomány, a kísérletező szellem, a tudomány eredményeinek műszaki alkalmazására való törekvés, a szakmunkára való specializálódás, a polgári életstílus. A racionális „szellem”, a kapitalista gazdasági „érzület” Webernél tehát nem valamiféle teremtmény, hanem bonyolult gazdasági és társadalmi fejlődés következménye. És itt, ezen a ponton eleveníti fel Weber korai tanulmányának eredményeit: „Ami végső soron a kapitalizmust megteremtette, az a racionális vállalkozás, a racionális könyvvitel, a racionális technika, a racionális jog, de nem csak ezek; a racionális érzületnek, az életmód racionalizálásának, a racionális gazdasági ethosznak kellett hozzájuk társulnia.”⁵⁰ Ez a racionális életmód – mint láttuk – a középkori város talaján született, de döntő lökést Weber szerint mégis a reformáció adott neki: „A tudomány a kísérletet a művészettől (a reneszánsz művészettől) és a bányászat-tól vette át. A reneszánsz mint világnézet messzemenően meghatározta a fejedelmek politikáját, de az emberek lelkivilágát nem alakította át olyan nagy mértékben, mint a reformáció. A XVI. és XVII. század nagy tudományos felfedezései majdnem mind a katolicizmus talaján születtek: Kopernikusz katolikus volt, Luther és Melanchthon viszont elutasították felfedezését. Tudományos haladást és protestantizmust nem lehet minden további nélkül azonosítani. A katolikus egyház helyenként akadályozta a tudományos haladást; de a protestantizmus aszketikus szektái sem akartak tisztá tudományról tudni, csak ott, ahol az a mindennapi élet reális szükségleteinek kielégítésére sietett. Viszont a protestantizmus különleges teljesítménye, hogy a tudományt a technika és a gazdasági élet szolgálatába állította.”⁵¹

⁵⁰ WGE, 302. o.

⁵¹ WGE, 314. o.

Weber utolsó műveit természetesen nem szabad első összehasonlító tanulmányával minden tekintetben azonosítani. Ebben a tanulmányában még olyan hibát követett el, hogy a XVII. századi angol puritánok tanításait a XVI. században fellépett kálvinizmussal fenntartás nélkül azonosította. Ezen túlmenően túlságosan is rábízta magát a vallásos ideológia termékeire. Később azonban az ideológia és a társadalmi lét összefüggéseit egyre mélyebben vizsgálta, s bár sohasem mondott le arról, hogy a tudat világát behatóan megismerje, egyre több figyelmet fordított a társadalmi struktúra és érdekek vizsgálatára.

Kung Fu-ce tanítását például az irodalmilag is rituálisan művelt, haszonélvezetekből, adókból, robotoltatásból élő, hivatalaiba kinevezés és vizsgarendszer útján, túlnyomórészt örökletes-rokonsági, kisebb részben demokratikus alapokon jutó, közös előjogait konzervatívan védelmező uralkodó bürokrata réteg, a mandarinok vallásának látta. Ezért volt Kung Fu-ce tanításainak ideálja a világrend harmóniája, az ősök és a hagyományok tisztelete, a mértéktartás, az „úriemberhez” méltó viselkedés, a klasszikus műveltség, mindent összevéve: a tradicionális racionalizmus.⁵² A hinduizmus a kasztrendszer fenntartásában messzemenően érdekelt brahminok vallása, akik örökletes kasztként azt az egész társadalom szemében megtestesítik, a klasszikus irodalmi műveltséget a mesterségek elutasításával és a mágikus varázsló beállítottságával egyesítik.⁵³ Akár ezeknél, akár a világhódító harcosok vallásánál, az iszlámnál, a vándorló kereskedők, majd a középkorban irodalmilag és rituálisan képzett proletaroid értelmiség vezetése alatt álló kispolgári páriánép: a zsidóság vallásánál stb. – mindenütt először azt a társadalmi réteget keresi meg, amely az adott vallás hordozója és képviselője; ezt követően vizsgálja, hogy miként hat a gondosan analizált társadalmi struktúra és az adott rétegnek abban játszott szerepe a réteg gondolkodásmódjára, miként hatnak az érdekek, de ezeken túlmenően a történeti fejlődés során kialakult életstílus. Mindezek alapján a szóban forgó réteg Weber szerint a nagy vallásalapítók tanításaiból azokat az elemeket válogatja ki, amelyek érdekeinek, életmódjának, mindennapi szokásainak megfelelnek.

Igen sok félreértésre adtak alkalmat a szociológiában Webernek a társadalmi rétegeződés elméletére vonatkozó nézetei. Weber kétféle rétegeződést különböztet meg: osztály- és rendi rétegeződést. A kapitalizmus előtti társadalmakban meglátása szerint a rendi rétegeződés van túlsúlyban, a kapitalizmusban az osztályrétegeződés, ami nem zárja ki a kapitalizmus előtti korszakokban a rendi rétegeződés mellett, annak alávetve, az osztályrétegeződés, a kapitalizmusban viszont az osztályrétegeződés mellett, annak alávetve, a rendi rétegeződés létezését. A rendi rétegeződés is gazdasági alapon nyugszik, de „ha a javak megszerzésének és elosztásának alapjai viszonylag stabilak, a rendi rétegeződés lép előtérbe”. Mert „a tulajdon nem mindig teremt rendet, de hosszú idő után feltétlenül”. Az osztályrétegeződés elveit Marx alapján fogalmazta meg. Az osztályviszony – szerinte – a termelőeszközök birtokosainak és a birtoktalanoknak a viszonya, amelynek alapján a birtokosok gazdasági

⁵² GAzR I. 276. és 536. o.

⁵³ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. II. *Hinduismus und Buddhismus*. Tübingen, 1963. (A továbbiakban: GAzR II.)

hatalommal rendelkeznek a birtoktalanok felett. Fontosnak tartotta a birtokos osztályon belül kategóriák felállítását aszerint, hogy milyen jellegű termelőeszköz (föld, bánya, ipari, kereskedelmi, banktőke stb.) van tulajdonában, még fontosabbnak vélte a vállalkozók és járadékosok megkülönböztetését; a birtoktalanok között munkájuk jellege s a munka rendszerességének foka szerint keresett különbségeket.

Magától értetődik, hogy az osztályok meghatározásánál mindig az adott gazdasági rendből s az osztálynak abban elfoglalt helyéből indult ki. Földbirtokosok, tőkésék és munkások mellett a kapitalizmusban – birtok szempontjából – középen állóknak tekintette a szabadfoglalkozásúakat, a hivatalnokokat, a parasztokat, a kispolgárokat, egyes munkásarisztokratákat – a gazdaságon túlmenő osztársadalmi szempontból ezeket is a hatalomnélküliek közé sorolta. Megkülönböztette az osztályhelyzetet az osztályhoz tartozók tudatos, osztályharcos közösségi cselekvésétől – ez a megkülönböztetése emlékeztet a magában való és a magáért való osztály marxi megkülönböztetésére.

Míg az egy osztályhoz tartozó embereket csak az azonos osztályhelyzet és „az érintett emberek átlagánál” az osztályhelyzetből statisztikai törvényszerűséggel adódó „érdekirány” köti össze, s közösséggé csak az osztályharcban forrnak össze, addig az egy rendhez tartozókat közös *életforma* (életmód, életstílus), neveltetés, szokások, hagyományok, leszármazás, a rendhez tartozók viselkedését szabályozó társadalmi ellenőrzés kisebb-nagyobb mértékben zárt közösséggé teszi. Osztályának helyzeténél fogva tagja az ember, a rend tagjának elfogadják, az osztályhoz „véletlenül” tartozik, rendjéhez születésénél és (vagy) neveltetésénél fogva. Az egyik osztályból a másik osztályba való átjutásnak gazdasági feltételei vannak, a rendi emelkedés feltételei társadalmiak. A rend zártsága lehet kisebb vagy nagyobb, de valamelyes elzárkózás mindig fennáll; a rend tagjai sokszor nem házasodhatnak a renden kívül, és szokás határozza meg, hogy milyen pontokon és milyen mértékig érintkezhetnek a renden kívüliekkel. Az osztály kritériumait a termelésben kell keresni, a rendét a fogyasztásban, a szabad időben, az életpályában. A kapitalizmus előtti társadalmakban a konvencionális határokon kívül rituális és jogi válaszfalak is voltak a rendek között; ezen túlmenően az egyik rendnek (egyres rendeknek) hatalmuk volt a többi felett, s ez a hatalom gazdasági és jövedelmi előjogokat biztosított a többiekkel szemben. A tőkésének a munkások feletti gazdasági hatalma személytelen, a munkaerő- és árupiacon, valamint az üzemben érvényesül, a rend uralma személyes, közvetlen engedelmisséget és engedelmesre szorító intézményeket tételez fel. A tőkés társadalmat az osztályok konfliktusa határozza meg, a kapitalizmus előtti társadalmakat a rendek küzdelme. E küzdelemben a rendek mindig érdekeiket védik, elzárkózásukban vagy a rend kapuinak „kinyitásban”, értékítéleteikben, „becsületre”, presztízszre való törekvéseikben vélt vagy valóságos érdekeik vezetik őket. A kapitalista társadalomban is vannak a gazdasági különbségeken túlmenő, többnyire történeti eredetű és jellegű rendi különbségek; ezek módosíthatják az osztály viselkedését, vagy rétegekre tagolhatják. Világos példája ennek a Weber első műveiben elemzett junkerréteg: gazdasági léte szerint földbirtokos és mezőgazdasági vállalkozó, más földbirtokosoktól és mezőgazdasági vállalkozóktól történeti hagyománya és életformája megkülönböztette meg. Hasonló volt a helyzet a századforduló német burzsoáziájával: léte szerint burzsoá, hagyományai és életformája szerint hanyatló rétegek követője és majmolója.

A rendek és osztályok küzdelmeinek történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának. Az antik és a középkori városi szabadság egyik feltételének tartotta a katonai eszközök polgári magántulajdonát; más helyütt gondosan elemezte az igazgatási eszközök feudális magántulajdonát és ennek következményeit. A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépéseknek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.

Weber a történelmet fokozatosan előrehaladó folyamatnak, az ember titokzatos és irracionális varázserő, mágikus és túlvilági uralma alól való fokozatos felszabadulásának látta. De ezt a racionalizálódást alapélménye szerint elválaszthatatlannul kísérte a bürokratizálódás. Bizonyos nosztalgiát érzett a reformációtól a francia forradalomig terjedő korszak iránt, amikor véleménye szerint a racionalizálódás már elérte azt a fokot, hogy az emberek a maguk lábára álljanak, s önnön erejükre építsenek, és a bürokratizálódás még nem érte el azt a fokot, hogy megsemmisítse az egyének kezdeményező erejét.

Saját korát s a benne jelentkező tendenciákat illetően annál borúlátóbb volt: „Ahogy a kézműves és a háziiparos, a jobbágy, a lovag és a hűbéres viszonylagos önállósága azon alapult, hogy tulajdonosa volt a szerszámnak, az eszköznek, a pénznek, a fegyvernek, amelynek segítségével gazdasági, politikai, katonai funkcióit ellátta, s amelyből feladatának elvégzése közben élt, úgy alapul a munkás, a kereskedőseged, a műszaki alkalmazott, az akadémiai intézeti asszisztens, az államhivatalnok és a katona hierarchikus függősége azon, hogy a működéshez és a gazdasági létezéshez nélkülözhetetlen eszközök, készülékek és pénz az egyik esetben a vállalkozó, a másik esetben a politikai úr tulajdonában vannak... Ez a döntő gazdasági alap, a munkás elválasztása a tárgyi termelési eszközöktől a gazdaságban, a katonai eszközöktől a hadseregben, a tárgyi igazgatási eszközöktől a közigazgatásban, a kutatási eszközöktől az egyetemi intézetben és a laboratóriumban, a pénzeszközöktől mindenütt, a modern hatalmi, kultúrpolitikai, katonai, állami üzemnek és a kapitalista magángazdaságnak közös alapja.”⁵⁴

Ennek nyomán átalakult Weber szerint az ember képe is. „A puritán a hivatás embere *akart* lenni – mi kénytelenek vagyunk azok lenni. Mert amikor az askézis a szerzetesi cellából a munkálkodó életbe jutott, és az evilági erkölcs uralkodni kezdett, hozzájárult a modern, a mechanikus gépi termelés technikai és gazdasági feltételeihez kötött gazdasági rend ama hatalmas kozmoszának felépítéséhez, amely ma mindenkinek az életstílusát, aki ebbe a hajtóműbe beleszületett – tehát nem csak a közvetlen keresőkét –, lenyűgöző erővel meghatározza, s talán meg fogja határozni mindaddig, amíg az utolsó métermázsa köszén el nem hamvad. Csak mint »könnyű köpeny, melyet az ember bármikor ledobhat«, így lebegjen a megélhetési gond isten szentjeinek vállán Baxter nézete szerint. De a köpenyt a végzet ércből való börtönné változtatta. Mikor az askézis megkezdte a világ újjáépítését, a külső javak az emberen folyton növekvő és végül elháríthatatlan hatalomra tettek szert, mint még soha

⁵⁴ WuG, 1047–1048. o.

azelőtt a történelemben. Ma ez a szellem – hogy végleg-e, ki tudná? – elillant a börtönből. A mechanikus alapon nyugvó győztes kapitalizmusnak már nincs szüksége rá. S nevető örökösének, a felvilágosodásnak derűs kedve is végleg elhalványulóban van, s mint hajdani vallási hitelvek kísértete jár körünkben a munkára hívó kötelességérzet. Ahol a munka elvégzése nem kapcsolódik a legfőbb szellemi, kulturális értékekhez, ott az egyén rendszerint le is mond arról, hogy munkájának értelmét keresse... E kulturális fejlődés utolsó képviselői számára megvalósulhat az ismert mondás: »szakemberek szellem nélkül, élvhajhászok szív nélkül: ez a semmi gondolja magáról, hogy ő az emberiség fejlődésének tetőfoka.«⁵⁵

E sorokból érthetjük meg Weber koncepcióját a „karizmával”, tehát különleges teremtmőerővel megáldott embereknek a történelemben játszott szerepéről. Az ő korában az eszközök és intézmények idegen tárgyi hatalmakként uralkodtak az emberek fölött; ezzel kapcsolatos élményét kiterjesztette a történelem és társadalom minden jelenségére; az alkotást az emberek életében csak kiváltságosoknak megadott kivételes pillanatnak tartotta. Az ember és a technikai-társadalmi világ tárgyi formáinak kapcsolata bonyolultabb ennél; a bennünket körülvevő világot nemcsak a lángelmék, hanem mindenki alakítja, a kivételes teljesítmény lehet kezdet vagy összegezés, társadalmi jelentősége mindenképpen attól függ, milyen mértékig segíti elő a vívmányok mindenki által történő átvételét és továbbfejlesztését; a tárgyi valóság nemcsak felettünk uralkodó ellenséges hatalom lehet, hanem ott-honunk is, egymáshoz való kapcsolódásunk eszköze, alkotásunk, önkifejezésünk, játékos kedvünk tárgya és megtestesülése. Weber világa az elidegenedés világa volt, de nem ez volt az utolsó szó a történelemben.

Szólnunk kell Weber stílusáról is. Mert Weber megértését maga Weber nehezítette meg legjobban: „Semmit sem törődött a formával, amelyben gondolatvilágának gazdagságát előadta. Zuhatagként rohantak a gondolatok szellemének kincsházából, olyan iramban, hogy gyakran nehezebb esett világos mondatokba kényszeríteni őket. És mindig sietett, igyekezett olyan röviden fogalmazni, ahogy csak lehetséges, mert a valóságból újabb problémák merültek fel. Milyen korlátozott is a diszkurzív gondolkodás, amely nem engedi meg, hogy több összetartozó gondolatmenetet egyszerre fejezzünk ki! Így aztán mindent gyorsan körmondatokba kellett zsúfolnia, és ami még ott sem fért el, az lábjegyzetbe került. Csak panaszkodjék az olvasó, ha kedve tartja, hiszen a szerzőnek sem volt könnyű a dolga. Néha úgy tűnik, mintha az élő beszédnek ez a mestere, aki a legtávolabbi is olyan közvetlen közelségbe tudta hozni, mintha jelen lenne, és aki a legegyszerűbb eszközökkel, retorika és mesterkedés nélkül mindig nagy hatást váltott ki, tudományos írásműveiben ezt a képességét szándékosan hanyagolná el – hogy szembeszálljon a koráramlattal, amely túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított a formai értékeknek, és arra vesztegette idejét, hogy tudományos műveknek művészi jelleget kölcsönözzön.»⁵⁶

Stílusát a közbevetések, fenntartások tömege jellemzi, úgyhogy végül az olvasó maga sem tudja, mi a fő állítás, és mik a kiegészítő állítások. Ehhez járulnak a kitérők,

⁵⁵ GAZR I. 203–204. o.

⁵⁶ Marianne Weber, 322. o.

amelyek nem mindig szolgálják a gondolatmenet lényegének megértését, néha pedig úgy tűnik, mintha nem is kapcsolódnának szorosan hozzá. További nehézséget jelentenek a római és arab számok, nagy-, kis- és görög betűk mérhetetlen tömege, amelyeket korántsem alkalmaz következetesen, a zárójelek, gondolatjelek, kiemelések, aláhúzások, idézetek stb. Nincs az a leegyszerűsítő fordítás, amely megtakaríthatná az olvasónak a fáradságot, hogy maga igyekezzék eligazodni gondolatmeneteiben. Vigasztalásul és útravalóul legyen szabad a fausti mondásra utalnunk: „Értelemnek és józan észnek nincs szüksége mesterkedésre.”

1967

KEMÉNY ISTVÁN

A szociológus Hajnal István

Az előadás címét magam választottam, de félek attól, hogy ez a cím és maga a téma is vitatható. A szó akadémiai értelmében Hajnal történész volt, és nem szociológus. Nem is vallotta magát szociológusnak. *Történelem és szociológia* című munkájában kifejezetten történészként lép fel, és azt kérdezi, hogy mi hasznát veheti a történetírás a szociológiának. „Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk fel – írja –, a történetíró jogán, akinek stúdiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak összefoglaló ábrázolása.”¹

Könnyen előállhat tehát az a látszat, hogy témaválasztásomnak nincs jogosultsága. Utalok azonban egy másik tanulmányára, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című írására. Ennek végén olvasom a következő sorokat: „Ha arról van szó, hogy az egész Okcident kultúrszerkezetének alapjául szolgált elemi, konkrét módszereket találjunk, s e módszerek működését lehető nagy távlatokból, a szélső kicsiny nemzetek fejlődéséből vizsgáljuk, úgy kiindulásul az írásbeliség vizsgálatát tartjuk a leginkább célravezetőnek, gyakorlatilag legkivihetőbbnek. Nem mint egyoldalú iskolatörténeti vagy művelődéstörténeti problémát, hanem mint történeti-szociológiai problémát.”²

Mármost tudjuk, hogy egyik legfontosabb munkája éppen ilyen módon vette szemügyre az írásbeliséget, és joggal mondhatjuk, hogy az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* valóban történeti szociológia. Az idézett sorokban tehát nem közvetlen értelemben történeti szociológusnak mondotta magát.

Nem az a célom azonban, hogy Hajnalt mint történeti szociológust mutassam be. A jelenkori társadalmat kutató szociológus szemszögéből közeledek a témához, és azokról a tanulságokról szeretnék pár szót szólni, amelyeket a szociológus vonhat le munkásságából, azokról a leckékről, amelyeket ő adott fel nekünk.

Tehetem ezt annál inkább, mert Hajnal igen nagy hatást gyakorolt a magyar szociológiára. Utalok az 1945 előtti Erdei Ferencre, akinek *A magyar paraszttársadalom* című munkája erősen hajnali ihletésű, és azt hiszem, ez a könyve éppen Hajnal olvasásának hatására lett jobb korábbi műveinél. Hivatkozom továbbá Bibóra. Ő tulajdonképpen Hajnal gondolatainak volt feldolgozója, esszéisztikus továbbítója

¹ Hajnal István: *Történelem és szociológia. Századok*, 1939, 2. o.

² Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Századok*, 1942, 159. o.

és néhány fontos ponton továbbfejlesztője. Az alapgondolatok Hajnaltól származtak, és Bibóé volt az az érdem, hogy amit Hajnal nehézkesen, sokszor ügyetlenül fogalmazott, azt Bibó a modern esszé nyelvén tudta kifejezni. A középkort Bibó teljes egészében Hajnal alapján értelmezte és magyarázta. Magyar középkor és Nyugat-Európa, magyar középkor és Kelet-Európa viszonyának értelmezésében is azokat a gondolatokat követte, amelyeknek első megfogalmazója Hajnal volt. Utalok továbbá Márkus Istvánra, akinek egész munkásságán érezhető Hajnal szemléletének hatása. Hajnal-tanítványnak vallom magamat is.

A hajnali leckék számosak, összegzésükhöz hosszú tanulmányra lenne szükség. Egy időben korlátozott felszólalás keretében csak izelítőről lehet szó, illetve egyetlen kérdéskör kiemeléséről.

A magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem „találmányoknak”, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.

A legszebb és legrészletezőbben kidolgozott példa erre az írásbeliség alakulása. Egy másik példa az európai hivatalnokság kialakulása. *Az újkor története* című munkája I. részének 1. fejezetében leszögezi: „A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értetődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értelmes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú változatos fejlődésének egyik fontos következménye.”³

A továbbiakban az antik világ államszervezetét és adminisztrációját vázolja, majd a középkor kezdete következik: az államhatalom hiánya, a földtulajdon nélküli földesuraság, a jogok és kööttségek számtalan változata. És végül a klerikusok, a klerikus-hivatalnokok.

„A klerikus-hivatalnokság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A középkor végén már egyöntetű képzettségréteg, nagy központi iskolákkal; a rész-államokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze. A társadalom szempontjaiból és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság mint szakszerű, megbízható közintézmény elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alá, hanem saját érdeke. Már a középkorban szervessé, üzemszerűvé válik az ügyvitel, hiszen minden rendelkezés az előzmények és a helyi alakulások sajátos viszonyainak vizsgálatát kívánja meg. A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is, és így áthatolhatatlan akadály a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében.”⁴

A lényeg itt a szemlélet, a gondolkodásmód, az alakulás belső logikájának bemutatása. Racionálisnak látszó végeredmény jön létre, sőt túlracionalizáltnak látszó,

³ Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 44. o. (A továbbiakban: *Újkor*.)

⁴ *Újkor*, 46–47. o.

apró folyamatokból, anélkül, hogy ezt a végeredményt bárki előre elgondolta volna. Ha most a közelmúlt magyar társadalmi folyamataira gondolok, ezen belül arra a bürokratikus szabályrendszerre és eljárásrendszerre, amely a nyolcvanas évek végére alakult ki, akkor meggyőződésem szerint ugyanolyan gondolkodásmód szerint kell eljárunk. Élhetünk olyan hipotetikus magyarázatokkal, hogy ezt vagy azt a fennálló rendszer erősítésének érdekében vezették be, tudatosan, de sokkal inkább kell figyelniük azokra az apró folyamatokra, amelyek senki által sem akart eredményekhez vezettek.

A spontán fejlődésen van a hangsúly Hajnálnál akkor is, amikor az európai hűbériség kialakulását és ezen belül a parasztság helyzetét tárgyalja. „A rendiség társadalmában a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden felső szerveződésnek, rétegeződésnek lehetőségét, természetét e nagy, a történet hátterében élő, hallgatag népnek életszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel a legalsó talajból, elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belőle. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete.

Nem valami romantikus-szентimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét akarjuk érteni. A Római Birodalom bukása után a mai francia területekről eltűnt minden felső politikai és gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága vidékenként a maga életét élte. Csak a közeli, személyes kötelékeknek volt már jelentőségük újra, minden település ezen az alapon szerveződött újra, külön önmagát kielégítő egységgé. A forgalom, a csere szűntével megszűnt a pénz szerepe is, a terménygazdálkodás lett uralkodóvá. A nagybirtok, a latifundium, a késő római vidéki társadalom alapvető képlete, amely egykor felfalta a kicsiny parasztbirtokokat, most kénytelen ismét az önálló parasztmunkára bízni területét, amelynek kapitalista kiaknázása már céltalan lenne, de nincs is oly uralmi és állami szervezet, amely azt biztosítaná. A rabszolgából egyszerűen személyileg függő paraszt lesz; elvben egész élete, ereje az úr rendelkezésére áll tovább is, a tényleges gyakorlat azonban a maga munkájára bízta őt, bizonyos igénnyel kialakult helyzetére, amin az úr rendelkezésjoga nem változtathat. Viszont a szabad telepes és szabad kisbirtokos is az úr alá adja magát, hűségviszonyba kerül vele. Az úr lassankint egy helyi változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főként a védelemre és a társadalom belső rendjének fenntartására. De nem racionális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti alakulás, ki-ki az apától ráhagyott exisztenciát őrzi, s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze egymással.”⁵

A spontán fejlődés szerepét mutatja ki az európai képviseleti rendszer létrejöttében és különböző változatainak egymástól eltérő alakulásában, valamint az angol

⁵ *Újkor*, 72–73. o.

parlamenti rendszernek rajzában is. Mi mindig mindenütt elveket látunk, amelyeket egy lezártnak látszó fejlődés végsőnek gondolt állapotából vélünk kiolvasni. Jobban kellene gondolnunk arra, hogy az, ami létrejött, időben jött létre, egyéni cselekvésekből, a jelen időt messzemenően befolyásolja a tegnapi, a mai cselekvések a tegnapiakat folytatják, vagy másképpen fogalmazva, Szabó Zoltán szavával, a múlt az, ami nem múlik el.

Az el nem múló múltat, a múlt el nem múlását érezteti Hajnal abban a radikális változásban is, amelyet angol ipari forradalom néven ismerünk.

„A XIX. századnak ez a gépkorszaka csak a XVII. század nagy társadalmi átalakulása által következhetett be. A technikának nincs filozófiája, csak társadalomtörténete van. Az emberi szellem, az elvont tudomány sohasem alakított volna ki önmagában modern technikát. A találmányok alapgondolatai már régóta élnek, mégsem lett belőlük technika. A találmányok az 1760-as évektől kezdtek realizálódni Angliában, akkor, amikor a vidék társadalma végleg felbomlott, és nagy munkástömegek állhatnak a vállalkozás rendelkezésére. De ennek éppen technikaellenes hatásának kellett volna lennie, a tömegmunka felvásárolhatósága egyenesen megakadályozza a technikai fejlődést. Hiszen másként az antik rabszolga-dolgoztatás hozta volna meg a gépek korszakát. Angliában a munkaerő vásárolható lett; de a mai modern gondolkodás számára már nehezen elérhető régi, irracionális, társadalmias erők szerepe a döntő a modern technika kialakulásában.”⁶

Ezután kontrasztként az ipari fejlődés francia típusát említi, e szavakkal:

„Vállalkozás helyett rengeteg kisüzem céhszerű, adminisztratív közössége: ez a francia ipar nagyüzeme. Még amikor már a legegyszerűbb munkafázisokat a vidéki, otthoni munkára bízta is a céh, akkor sem alakulhat ebből racionális tömegdolgoztatás, a paraszt nem mozdul ki helyéről, régi teljes életét éli, nincs ijesztőbb számára, mint kiforgatása abból.”⁷

A francia kontraszt után az angol fejlődés rajza:

„Angliában azonban a céh elejétől kezdve kevésbé őrzője az exisztenciának; célra, haszonra irányuló szervezkedés felé haladt régóta. S mégis, elég nehézék volt a céhszerűség arra, hogy az üzletet szakszerű fejlődésre kötelezze. Az angol kézművességnek is elég erős volt az exisztenciája arra, hogy ne porladjon szét bér munkássággá, szakszerű teljesítményének biztosított érvényesülése a vállalkozást, az üzletet szakszerűvé tette, a nyers nyereszkesedés helyett az üzem, a munkaszervezet tökéletesítésére alapozta a hasznot. Míg Franciaországban a paraszt valóban kivetett emberré lett volna, ha földjét elhagyta, Angliában az ipar oly szervezete várta, amelynek üzemében a régi szokás-szerű biztonsághoz némiképp hasonló elhelyezkedést sejtethetett. Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket. (...) Ridegebb érdekszerűséggel bár, de az ipari munkásság kialakulásában mégis sok a hasonlóság a francia osztályképződéshez, oly hivatásokra való tóduláshoz, amelyek nem pusztá érdeket, hanem társadalmias igényeket elégítenek ki. Meg is figyelhető ez a folyamat. Az inclosure a XVIII. század első felében még nem katasztrofális arányú, s aztán is elsősorban a közföldre

⁶ *Újkor*, 591. o.

⁷ *Újkor*, 591. o.

veti magát. A paraszt háza, kicsiny házkörnyéke megmarad, ragaszkodik hozzá, bár mind nagyobb mértékben kénytelen az ipartól neki kiosztott házi munkából fenntartani magát. Még mindig kaland, hóbort, kivetettség lenne számára az, ha munka reményében otthagyná helyét, környezetét. Defoe leírása mutat be ilyen félig paraszti, félig ipari településeket; az otthoni munkás még meglehetősen önálló fél a városi üzletemberrel szemben. Különösen Angliában, addig néptelenebb vidékein, ahol a szakszerű mezőgazdaság még nem tette súlyos értéké a földet, telepszének együvé nagy tömegekben az ilyen iparos-parasztok. A maguk hajlama szerint dolgoznak, egyéni tapasztalataikat követve és a környék vásárlóközönségének igényeit is, mert ha lehet, maguk adják el gyártmányaikat. Szívesen idomulnak azonban az üzleti vállalkozóhoz, ha irányítása alatt valami szerves folytonosságba kapcsolódhatnak be munkájuk. A vállalkozó tehát messze előretekintve, a munkát, az áru fajtáját szélesebb piacok ismerete alapján megszervezve, biztosíthatja magának az állandó tömegmunkát, amely még mindig egy hűbéri életbiztonságra, teljes létre vágyó társadalom kezében van. Az európai szakszerűség; társadalomképződmény, nem üres racionalizmus. Nem is a tőke csinálja az első nagyüzemeket, az első igazi gyárosok a munkástársadalomból emelkedtek fel, akik ismerték a munka megszervezésének irracionális feltételeit is; és a gépek első megtalálói szintén kézművesek vagy a háziipar vidéki társadalmában otthonos emberek. A félig parasztsorban élő kézműves, mint egykor földesurától, most a vállalkozótól várja a szokásszerűség biztonságát pótló elhelyezkedést.

Így aztán ki kell alakulnia azon látszólagos belső ellentmondásnak, hogy a vállalkozó felvásárolja a munkát, de szabadon hagyja az embert.”⁸

E szemszögből nézve az angol fejlődés képe is eltér a megszokottól. Ezt a gondolatmenetet fejlesztette tovább Hajnal *Az első gépek* című 1949-es tanulmányában. Ebben kifejti, hogy az első fonógép, a Jenny létrejöttéhez a textilkézművesség és ezen belül a kézműves fonóipar hosszú fejlődésére és érettségére volt szükség. És leszögezi a következőket:

„Ezért kellett várni Európában a XVIII. századig, a kézműves módszerek és a munkaszervezetek bizonyos érettségi fokáig és az egyes műveletfajták általánosodásáig, hogy az első fonógépek valóban megkezdhessék működésüket. *Ezért nincs fonógép más régi és idegen kultúrákban – s nem azért, mert hiányzott volna a konstruáló ötlet és készség, legkevésbé pedig azért, mintha nem lett volna másutt elegendő tőke vagy vágy a nyereségre, vagy nem lett volna meg általában a hajlam és a hatalom másoknak gépies dolgoztatására.*”⁹

És ugyanúgy, mint a középkori írásbeliségről szóló írásaiban, azt állítja, hogy a megelőző ipari fejlődés és maga az ipari forradalom nem magyarázható egyes intézményekkel, hanem csak az egész társadalmi struktúrával.

„Ez az a régi kézműves szervezet és a kézműves egzisztencia, melyből a modern kapitalizmus kinőtt, elsősorban Angliában. Az angol kapitalizmus a XVII. században már régóta elevenebb és áthatóbb volt, mint másutt Európában... A kontinensen az ipari vezetés elbürokratizálódott, a kézműves szorongva vonult vissza megszokott, biztos

⁸ *Újkor*, 591–592. o.

⁹ Hajnal István: *Az első gépek. Válasz*, 1949/5–6. 360. o. (A továbbiakban: *Az első gépek*.)

munkaköréhez. Itt éppen az volt a baj, hogy a munkás nem tudott üzletemberré kifejlődni. Angliában minden munkás egy kissé vállalkozásra hivatottnak is érezte magát. De az egész angol társadalom is, már a középkortól a paraszttól fel az arisztokratáig. Az angol parasztszervezet lazasága a kontinens parasztságához képest nem csupán az úri hatalom műve volt, a paraszt maga is könnyen változtatta munkáját, ha nyereségesebb kínálkozott. Ennek eredményeként széles üzleti közép réteg alakult ki Angliában, a kicsiny vállalkozók sokasága sürgött-forgott a kézi munka társadalmában. Nagy iparvidékek alakultak ki már a gépkorszak előtt, a munkások ezrei telepedtek össze, kicsiny házaiknak végtelen soraiból orsó surranása, szövőszék kattogása hallatszott, a patakok vize színes és mocskos volt a gyapjúmosástól és a festőanyagoktól. A határ mezőin szövetek fehéredtek a napsütésre kiterítve. Kicsiny földművelés támogatta minden háznál a munkásegzisztenciát. A vállalkozók ilyen házsorokat jártak végig, szerződtek a munkára, a nyersanyagok és a munkaeszközök is mindinkább az ő tulajdonukba kerültek... Az első feltalálók szinte kivétel nélkül kézművesek voltak, vagy ha nem, úgy értelmiségiek, akiket hivatásuk a kisebb nép életéhez kötött...

Az európai kézművességhez, láttuk, mindig hozzátartozott a munka üzleti oldala. Az első gépek tehát ilyen szempontból is az önálló kézművesség nagyszerű teljesítőképességét bizonyítják. A munkás feje mindig ki tudott nyúlni a szorosan vett kézi munka fölé is.”¹⁰

Ugyanígy tárgyalja Watt gőzgépét is.

„Watt ellenben folytatta az elődeitől megkezdett részletmunkát, a gőz anyagának és a szerkezet anyagának kitapasztalását, a folyamat minden pillanatában. Lehetetlen a kézművesség részleteket tapasztaló munkájára nem ismernünk ebben. Egyébként is, a vasművesség folyton haladó eredményei nélkül sohasem sikerült volna Wattnak a gőzgépet használhatóan megszerkeszteni. A tüzelőszerkezet pedig az ősrégi pék-kézművességből, a kazánszerkezet főként a sörfőzés kézművességétől vette tanulságait; a szivattyú szerkesztése ugyancsak ősi mesterség, a gép alkatrészeinek, erőátvitelének módszerei a malomszerkezetekben már régóta tökéletesedtek.

Watt intelligens iparoscsaládból származott, gyenge egészsége miatt csak közepes iskolákat végzett. De apja hajóépítő műhelyében kisgyerekkorától külön kis műhelye volt, itt szerezte bámulatos technikai készségét. Apja elszegényedvén, Watt a műszerkészítő iparba állott be tanoncnak, felszabadulása után a glasgow-i egyetem műszereinek gondozására alkalmazták. A fiatal professzorok és a diákok baráti körében kezdte kísérleteit a gőzgéppel is, megismerkedve a korabeli szakirodalommal is, erre a célra idegen nyelveket is tanult. Tehát a kézművesség és a tudomány átmeneti típusa. Amit csinált, az igen kevés előzetes theóriát mutat... nem csupán fogalmakkal és betűkkel, hanem az anyag formálásával is lehet gondolkozni.

Folytatta a gépen a kézművesi munkát, amit elődei megkezdtek, s ami egyúttal tudomány is volt: az anyag magatartásának kicsiny részletekben való vizsgálatát.”¹¹

A modern kapitalizmus születésének ilyen módon való bemutatása kétségen kívül személyi teljesítmény, és már hangvételében és fogalmazásmódjában is eltér más,

¹⁰ Az első gépek, 362–363. o.

¹¹ Az első gépek, 366. o.

hasonló tárgyú írásművektől, ugyanakkor mégis kapcsolódik százados és ma is eleven vitákhoz a társadalomtudományokban, nemcsak a történelemben és a szociológiában, hanem a közgazdaságtanban is. Utalok elsősorban az osztrák közgazdaságtani iskolára, amely a modern kapitalizmus keletkezését Hajnalhoz hasonlóan spontán folyamatokból származtatja, olyan egyéni cselekvésekből, amelyek nem alkotják valamilyen összefüggő terv részeit, amelyekben a személyes motiváció is jóval szűkebb körű, mint az az eredmény, amely azután lesz az egészből. Hozzáteszem, hogy ez a vita, amelyen belül Hajnal álláspontját idéztem és az osztrák iskoláét, máig folytatódik.

Magyarországon eléggé elterjedt például az a Polányi Károly által alkotott mítosz, amely szerint a piacot az állam teremtette törvényi és rendeleti úton. Hajnal-tanítványként azt gondolom, hogy az angol ipari forradalmat és piacgazdaságot nem az angol állam csinálta, hanem nagyon sok cselekvő ember, akik közé számítom különben az államhivatalnokokat is.

Azt gondolom továbbá, hogy nálunk is létrejön valamilyen piacgazdaság. Ezt sem az állam fogja létrehozni, hanem millió cselekvő ember. Érdekes és fontos téma az állami intézmények működésének elemzése, de még érdekesebbek és fontosabbak a spontán folyamatok.

Nem mutattam be a szociológus Hajnalt. Erre nem futotta volna az időből. Egy vonást emeltem ki a sok közül. Ugyanilyen fontos téma a szokásszerűség, amely szóval Hajnal a tradíciót helyettesítette. Műveiben következetesen érvényesítette azt a felismerést, hogy mint ahogy a múlt az, ami nem múlik el, a szokásszerűség vagy, ha úgy tetszik, a tradíció az, ami sohasem marad azonos önmagával. Végül hadd említsem ember és technika viszonyával foglalkozó tanulmányát, amelyet követni próbáltam a magyar munkásokról szóló írásaimban.¹² Most, hogy felébredt az érdeklődés iránta, remélni lehet, hogy örökségét feldolgozzuk és kutatómunkánkban hasznosítjuk.

1993

¹² Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. VITA Könyvkiadó, Budapest, 1990 (illetve jelen kötet *Munkás és technika* című tanulmánya – A szerk.).

KEMÉNY ISTVÁN

A modern európai társadalom középkori gyökerei¹

E tanulmány kiindulópontja, hogy a modern ipari társadalom előfeltételei a középkorban teremtődtek meg. A technikai, gazdasági, társadalmi változás szociológiájában a legfontosabb történelmi tapasztalat az európai középkor.

Az Európán kívüli civilizációkban ebből a szempontból két fontos jellemvonást figyelhetünk meg. Az egyik a technika igen lassú fejlődése. Sőt többet mondhatunk: stagnálása. Valamennyi Európán kívüli civilizációban megfigyelhető az a jelenség, hogy a termelés technikája hosszú korszakokon át lényegében változatlan marad. Aztán az adott társadalom összeomlása következik be – rendszerint nomád hódítás következtében. A meghódított társadalom romjain a hódító nomádok hatására új társadalom jön létre, melynek szervezete rendkívüli módon hasonlít a meghódított társadaloméhoz, de attól mégis néhány vonásban különbözik: technikája, termelési szervezete legalább néhány ponton ütőképesebbé vált. A termelési technikának és a társadalomszervezetnek minden átalakulása ilyen összeomláshoz és újrakezdetkezéshez fűződik, és szinte általános törvényszerűségnek látszik, hogy a társadalmak fejlődése nem belső erőforrásokból, hanem különböző társadalmak egymásra hatásából ered.

A másik jellemvonás a technikai találmányok sorsára vonatkozik. Egyrészt igen sok találmányról megállapítható, hogy kiaknázatlanul marad, s bár a termelésben felhasználták, nem azon a módon, ahogyan azt az európai fejlődésben megszoktuk. Másrészt igen sok találmánynak az a sorsa, hogy feltalálás után veszendőbe megy.

Az Európán kívüli társadalmaknál tehát igen kicsi a képesség az adott találmányok kiaknázására, de még továbbörökítésére is. Az európai társadalom gyors továbbfejlődését és e fejlődés folytonosan megújuló jellegét két fontos társadalmi szervezeti vívmánnyal kell indokolnunk. Az egyik: az európai társadalomnak a kora középkortól kezdve megvoltak a társadalomszervezeti módszerei ahhoz, hogy minden új találmányt azonnal társadalmi vívmánnyá alakítson, továbbörökítését, fejlesztését

¹ A tanulmány forrása a Kemény István *Szociológiai írások* című kötetben (Replika Könyvek, Szeged, 1992) megjelent *Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás* című írás. Az eredeti tanulmány első oldalán szereplő szöveget (63. o.) elhagytuk, mivel úgy ítéltük meg, hogy ez a pár bekezdés idegen a tanulmány voltaképpen tárgyától. A szerző talán a megírás idején aktuális konferencia túlzottan általános témájának részeként volt kénytelen keretezni írását. A tanulmány tartalmának megfelelően ezért a címet is megváltoztattuk. Az e megfontolások alapján készült szöveget Havas Gábor és Kertesi Gábor dobozta. – A szerk.

és messzemenő kiaknázását teljes mértékben biztosítsa. A másik: az európai társadalomnak kezdettől fogva megvoltak a társadalomszervezeti módszerei ahhoz, hogy ne legyen szüksége a továbbfejlődéshez a más társadalmakkal való kölcsönhatásra, hanem belső erőforrásokból fejlődjék.

A középkori technika gyors és permanens fejlődésének okait a középkori társadalom belső szervezetében kell keresnünk. Ez a társadalom mindenekelőtt paraszti társadalom. Ez nem azt jelenti, hogy van parasztsága, hanem hogy kezdetben egész dolgozó osztálya parasztság. A középkori parasztság elsősorban abban különbözik minden más parasztságtól, hogy magába öleli a középkor valamennyi fizikai dolgozóját, a vadászokat, halászokat, pásztorokat és az ipari dolgozókat is.

A másik alapvető különbség, hogy később maga a parasztság válik két – mezőgazdasági és ipari – osztályra. Kitermeli magából a tőle fokozatosan elkülönülő városi polgárságot, mellyel kapcsolata soha meg nem szakad, melyet állandó létszámbeli utánpótlással lát el. Fegyveres harcaiban fegyverrel vesz részt, s a városi polgárság szabadságáért vívott harcának maga is haszonélvezője, s azon a piacon látja el élelemmel és nyersanyaggal, melyen a paraszt és a polgár a gazda. Azok a kora középkori, majd késő középkori iparosok, akiket élelmiszerekkel és nyersanyaggal a paraszti árutermelés lát el, kezdetben maguk is parasztok, iparos munkakörüket, életformájukat és egzisztenciájukat ugyanúgy kezelik, mint a parasztok a maguk életformáját. A későbbiekben a városba költözött iparosok önálló osztállyá különülnek el, de szaporodásuk, létszámbeli és anyagi gyarapodásuk továbbra is a parasztság „kirajzásából” táplálkozik, tagjaikat parasztok soraiból toborozzák.

Az európai városok nem etnikai közösségként keletkeznek (mint az antik városok), és nem is adminisztratív központok formájában (mint a keleti városok). Kialakulásuk és fejlődésük a munkamegosztás fejlődésének köszönhető, mely az ipari, kereskedelmi, igazgatási és szellemi funkciókat fokozatosan elkülöníti és a városban tömöríti. A munkamegosztás egyenletes fejlődése során ez az elkülönülés teljessé válik, az ipar teljes mértékben elkülönül a mezőgazdaságtól, a város a falutól, ami az ázsiai és antik társadalmakban sohasem következett be. A városi fejlődés minden egyes lépése emel és javít a parasztok sorsán, életszínvonalukat emeli, kötöttségeiket lazítja. A paraszti fejlődés minden egyes lépése ugyanakkor elősegíti a városok létszámbeli, gazdasági és politikai erősödését.

Nyugat-Európa jobbágyainak az egész középkoron át volt költözési joga, ha nem is teljesen. Az új történetírói felfedezések újra és újra módosítják képünket a középkor egy-egy századáról és egyes országairól. A lényeg azonban változatlan marad: bárhogy tiltsák vagy engedélyezzék egyes korszakokban törvények és rendeletek a jobbágyok szabad költözését, a gyakorlatban kisebb vagy nagyobb mértékben mindig költöznek parasztok egyik faluból a másikba, vagy ami még fontosabb, faluról városba, hiszen valamennyi középkori város elköltözött parasztokból alakult ki, fejlődött egyre nagyobbá.

Indiában és Kínában a kézműves magasabban áll, mint a paraszt, de a két osztály között nincs átmenet. A kínai és indiai paraszt nemcsak kasztjának rabja, hanem a helyi közösségnek is, amelyben született: a falu minden terhéért, tartozásáért, tetéért közösen felel; az ázsiai parasztságnak nincs módja arra, hogy újabb és újabb

csapatokat bocsásson ki magából, melyek – előőrsként – magasabb életszintet, több szabadságot, előnyösebb pozíciót hódítanak el maguknak. Maradni vagy kihullani, a faluközösség parasztjainak nincs más választása.

Az antik parasztságnál más a helyzet. Az antik paraszt egyben katona is, törzse vagy városa harci és termelői szervezetének tagja. A parasztból sohasem lehet kézműves, mert ez társadalmi süllyedést jelentene. Paraszt marad, vagy eltartott nincstelenné válik. Az európai parasztság mint szociológiai állapot az addigi társadalmi fejlődésben ismeretlen, nyitott állapotot jelentett: a foglalkozás, a tulajdon, az életforma szabad, mozgékony, változtatható mivoltát.

A nyugat-európai feudalizmus parasztsága a társadalmat eltartó termelőket foglalta magába, a termelés funkcióját látta el, szemben azokkal az osztályokkal, amelyek igazgatási, katonai és egyéb, később tárgyalandó funkciókat végeztek. Az egyetlen társadalom a kora középkori Nyugat-Európa társadalma volt, amelyre teljes mértékben ráillik ez a mondat: *a parasztság tartotta el.*

Miért tartotta el, miért vetette alá magát ennek a ténszerűségnek? Nem azért, amiért a keleti társadalmak parasztja vagy az állam által szervezett műhelyekben dolgozó kézművesek. Minden keleti társadalom parasztságára elsőrendűen jellemző, hogy kényszermunkás. Helyhez kötött, adósrabszolga (elsősorban az állammal szemben), közmunkára kötelezett és így tovább. Menekvési lehetősége nincs, a paraszttal szemben álló hatalmak könyörtelenek és hajthatatlanok. A kora középkor parasztja szabadon mozog, házához, földjéhez, foglalkozásához, egész életrendjéhez nehezen sérthető joga van, bármikor fölkerekedhet, és a városba vagy szabad, még meg nem művelt területekre költözhet. Miért vállalja tehát ezt az eltartási feladatot?

Kényszerűségből, de valamilyen más, nem közvetlen kényszerűségből. Az ipusztuáliás civilizáció bérmunkásosztálya is vállalja ezt a feladatot: az éhség hajtja rá. A kora középkor parasztját más természetű kényszer hajtja: a saját parcelláján, maga gazdájaként élő paraszt a termelés (és vele saját személye, otthona, foglalkozása) biztonsága érdekében mintegy szerződést köt azokkal a hatalmakkal, amelyek neki ezt a biztonságot nyújtják.

Ez a szerződés szabályos csereaktus, a paraszt dézsmával és robottal fizet, a kiváltáságos osztály pedig biztonsággal. A parasztok termelői feladatukat tehát nem azért látják el, mert erre őket közvetlen erőszakkal kényszerítik, hanem azért, mert mint saját földjükön dolgozó magántulajdonosok aránylag kedvező megélhetéshez és emberi életlehetőségekhez jutnak azon az áron, hogy a fölöttük álló felső társadalommal szemben a hűbéri kötelezettségeket vállalják. Az így létrejött csere igen aránytalan volt. A parasztok védelmet kaptak azoktól az uraktól, akik tulajdonképpen maguk jelentették a veszedelmet. Cserébe jelentékeny adót és szolgáltatást kellett vállalniok, ezen túlmenően személyes szabadságuk egy részéről is le kellett mondaniok. De mégis szerződés volt. Olyan szerződés, amely – mint láttuk, és még látni fogjuk – emberi életlehetőségeket biztosított a parasztoknak, lehetőséget az emberi életre, a továbbfejlődésre – a termelési és az életkeretek kitágítására –, az elköltözés útján való fel szabadulásra, lehetőséget az egész osztálynak a kollektív és fokozatos felemelkedésre, majd a teljes felszabadulásra. Ez a szerződés tehát „társadalmi szerződés” volt, egyes akaratokból létrejövő, de valójában osztályok megállapodása.

A feudális kisparcella birtokosa – meghatározott robot és adó fejében – fennmaradó termésével szabadon rendelkezett, családi életét, lakóházát, gazdaságát biztonságosan a magáénak mondta, érdemes volt termelnie, érdemes volt életformája kiterjesztésére törekednie.

Hogy az antik rabszolgával szemben a kora középkori jobbágy helyzete előnyös, hogy a rabszolgához képest szabadnak mondható, az magától értetődik. Ugyanez a helyzet azonban, ha helyzetét az ázsiai társadalmak parasztjával hasonlítjuk össze. Az nem hagyhatta el helyét – erre gondosan vigyázott a despotikus államhatalom, az évszázados szokás és a község, melynek elemi érdeke volt, hogy a nyomasztó közös terhek alól senki se bújhassék ki –, termékefeleslegével teljes mértékben az államhatalom helyi és központi szervei rendelkeztek, neki csak annyi maradt, amennyi életének egyszerű reprodukálásához elegendő volt. Ugyanakkor közmunka-kötelezettségei mérhetetlenül nagyok voltak, s a társadalom vagy az uralkodó osztály érdekeinek szolgálatában bármikor kiragadhatták szokásos körülményei közül, hogy rabszolgamunkára alkalmazzák. Az egyén teljesen kiszolgáltatott volt mind azzal a közösséggel szemben, amelynek tagja volt, mind az államhatalommal szemben, lelegelebbség jogai is hiányoztak, és a személyiség kiművelésére semmiféle lehetősége nem nyílt. Ha az ázsiai parasztokat szolgáknak nevezzük, a kora középkor parasztjait semmiképp sem mondhatjuk annak. Mai szempontból nem szabadok, de minden előző állapothoz képest annak mondhatók, és a mai szabadságunk elemei tulajdonképpen a középkorban születtek meg.

Történelmileg és szociológiailag a legfontosabb számunkra, hogy ez az életforma *nyitott* volt.

Mit értsünk ezen? Elsősorban azt, hogy a középkori parasztra nehezedő robot- és dézsmaterhek évszázadokon át alig változtak, s ennek folytán a fokozatosan tökéletesedő termelési technikából eredő nagyobb termelési eredmények a paraszt kezén maradtak, az árutermelés és a városi fejlődés anyagi alapjává lettek.

Másodsorban azt, hogy a középkor évszázadai alatt kezdettől fogva és mindvégig magántulajdonban volt a házhely, és hogy a lakás sérthetatlensége a későbbi személyi szabadságjogok alapja és kiindulópontja volt.

Harmadsorban azt, hogy a parcellához való jog – melyet a szokás szentesített – a későbbiekben a polgári magántulajdon alapjává lett, és a felvilágosodás idején ezt az évszázadokon át a szokás és hagyomány által szentesített egzisztenciális jogot – melyhez minden európai ember évszázadokon át hozzászokott, és végül természet adta lételemének tekintett – a tulajdonhoz való jog elemi követelményének alakjában fogalmazták meg.

Negyedsorban azt, hogy a parcellához való jog valójában nemcsak a parcellához való jogot jelentette, hanem egy meghatározott munkakörhöz, egy egész életformához való jogot, melyet megint a szokás szentesített, melyet évszázadokon át szabálynak tekintettek – a paraszti egzisztencia megsértése a földesurak részéről minden esetben szabálysértés volt, s a kor köztudata ezt így is könyvelte el –, s amelyből megint csak a felvilágosodás idején a munkához való jog követelése származott.

Ötödsorban azt, hogy a munkakörnek és az egzisztenciának ezt a jogát Nyugat-Európa országaiban az egész középkoron át folyton bővülő valaminek tekintették. Ha

a paraszt irtásföldön telepedett le, ehhez az irtásföldhöz neki és leszármazottjainak nehezen sérthető joga volt. Ha az egyik fia az örökölt parcellán gazdálkodott tovább, másik fia új földet tört fel, akkor ehhez az új földdarabhoz fűződő jogot megint lényegében sérthetetlennek tekintették. Ha az irtásföldön szőlőt telepített, ettől a pillanattól kezdve szőlősgazdának tekintették, s előbb a szokás, majd az okiratok úgy kezelik életformáját, mint szőlősgazdát. Ha a körülmények folytán kézműves-foglalkozást választott magának, lakatos lett, ács vagy asztalos, a továbbiakban mint ilyen szerepelt, s az egész életforma mint olyan öröklődött tovább. A paraszt ettől a pillanattól kezdve a szokás és az okiratok szerint a társadalomszervezetben a lakatos, az asztalos, az ács szerepét játssza, házával, műhelyével, mesterségének összes kellékével, a vele járó jogokkal és kötelességekkel együtt.

Ha a kézművesmester egyik fia az apja foglalkozását követte, a másik pedig új, már meglévő vagy születő foglalkozásra adta magát, azt, hogy ilyen foglalkozást űz, senki sem akadályozta meg, ellenkezőleg, a tényt magát jónak tekintették, az illető munkakörhöz való elidegeníthetetlen és továbbörökíthető jognak.

A munkához és a biztosított életformához való jog – a szocializmus egyik alapvető követelménye – megint olyan jog, melynek elemei a középkorban születtek meg. Az európai emberiség fejlődésének meghatározott időszakában ezt a követelést forradalmi követelésként terjesztették elő, de a munkások minden időben magától értetődőnek és természetesnek tartották. Ma mindnyájan magától értetődőnek és természetesnek tekintjük, az emberi személyiség elidegeníthetetlen jogának és tartozékának, de ez az érzés maga is történelmi produktum, mint ahogy az emberi személyiség is az. A munkához, az élethez, az egzisztencia biztosításához, a lakóhely sérthetetlenségéhez fűződő jogok a kora középkor évszázadaiban csírázó formájukban jelentkeztek, az emberi élet olyan tartozékaiként, melyeket általánosított formában abban az időben senki sem fogalmazott meg, olyan jogokként, melyeket sok esetben megsértettek, melyeket jogi, állami szankció nem biztosított, de mégis megszülettek, és a szokás az idők során természetesnek kezdte tekinteni őket. Nem kifejtett jogokként keletkeztek, hanem helyi jogokként, minden vidéken, minden társadalmi rétegben más és más alakban, ahogy abban az időben az emberi személyiség is csak gyermekkorát élte.

Az embereknek minden korszakban és minden társadalomban termelniük kellett, és termelés közben azokból az eszközökből és eljárásokból kellett kiindulniuk, amelyeket elődeik hagytak rájuk. Ezt a hajlamot és törekvést is természetes adottságként kell elfogadnunk, hogy az emberek önkéntelenül is az eszközök és eljárások tökéletesítésére törekednek, egyrészt, hogy kedvezőbb eredményekhez, nagyobb haszonhoz jussanak, másrészt, hogy megkönnyítsék munkájukat. Szinte azt is mondhatnók: az lenne a természetes és törvényszerű, hogy a technika minden korszakban és minden társadalomban gyors és permanens fejlődésen menjen keresztül.

A technika szociológiai összefüggéseit elsőnek egy magyar történész, Hajnal István tárta fel.

Elszórt tanulmányaiban olyan alapvető fontosságú módszertani elveket fejtett ki, ezeknek néhány esetben mindig szemléletes alkalmazását is nyújtva, hogy lehetővé válik számunkra eredményeinek felhasználása, és megkísérelhetjük továbbfejlesztésüket is.

Minek köszönhető, hogy egyik korszakban és egyik társadalomban a technika tovább fejlődik, míg a másik korszakban és a másik társadalomban ez a fejlődés elmarad? Ennek magyarázatát Hajnal két elvben véli megtalálni. Az egyik kivétel nélkül mindenkre jellemző, hogy munka közben valamiféleképpen módosít az örökölt eljárásokon és munkafogásokon: „Mindenki, aki az eke szarvát megfogta, valamit alakít is rajta.”² Ezek a módosítások csak akkor lehetnek lényegesek, csak akkor lehetnek igazán előrevivők, ha a munkáját végző ember munkájában legalább bizonyos mértékig ki tudja fejteni önmagát, ha lehetővé válik számára, hogy egyéniségét beleadja a munkába, ha a munka feltételei olyanok, hogy érezheti képességei kibontakozását, készségei fejlődését, emberi mivoltának gazdagodását.

Hajnal ezzel kapcsolatban igen gyakran él művelődéstörténeti analógiákkal, és utal arra a fejlődésre, amelynek során egymást követő nemzedékek az írást, a hangjegy-írást, a hangszerkészítést vagy az egymást követő és kibontakozó művészeti technikákat és formákat tökéletesítették.

Ma – szerte a világban – elég sok szó esik arról, hogy a modern civilizációban a munka lélektelen robottá válik, holott az ember számára a természetes helyzet az, hogy a tárgyak átalakítása közben önmagát is kicsiszolja, készségeit, értelmét, egész belső világát kifejleszti. Ha alkotómunkára gondolunk, rendszerint a jelentékeny műalkotásokra szoktunk hivatkozni, illetőleg az ilyen műalkotásokat létrehozó művészek alkotómunkájára. Azonban nem lehet mindenki nagy zeneszerző vagy író. És ha azt mondjuk, hogy az esztergályos leljen annyi kielégülést a munkájában, mint Beethoven nagy szimfóniáinak megalkotásában, akkor nagyon szépet mondunk, de nem igazat.

Hajnal egyik érdeme (s ez az érdeme nemcsak szociológiai, hanem etikai is, ha ugyan a két dolgot el lehet egymástól választani), hogy az alkotómunkának szociológiai értelmet adott, olyan megformulázást, mely ezt tömegjelenséggé avatja. Művelődéstörténeti analógiáiban sohasem a nagy előadóművészek bámulatos teljesítményeiről beszél, hanem mindig az előadás olyan technikai fogásairól, melyek tovább építhetők, és nemzedékek kincsévé válhatnak.

Sohasem a nagy műalkotás létrejöttét vizsgálja, hanem azokat a formai újításokat, melyeket az egyes művészek kézről kézre adhatnak egymásnak. A lángész napóleoni teljesítményeiről általában fanyalogva szól, számára mindig az a vívmány az értékes, melyet egész embercsoportok vehetnek át, hogy az megkönnyítse munkájukat, egyszerűbbé vagy szebbé tegye életüket. Művelődéstörténeti analógiái természetesen csak arra szolgálnak, hogy megvilágítsák: a szociológus és a történész számára az alkotómunkának az a fajtája az érdekes, amely sokszor alig észrevehető módosításokban, újításokban nyilvánul meg, de mindenképpen olyanokban, amelyek egyrészt közkinccsé tehetők, másrészt működési elvük olyan, hogy használatuk a velük élő emberek készségeit fejleszti. Hajnal tehát a középkori technikai fejlődés egyik magyarázatát abban látja, hogy az adott társadalom a parasztok és kézművesek számára lehetővé tette, hogy bár korlátozott értelemben, de alkotómunkát végezzenek.

Ezen a ponton már megértjük, hogy a szociológiai állapot leírása miért olyan fontos a technikatörténészek számára.

² Hajnal István: Történelem és szociológia. *Századok*, 1939, 20. o.

Ha az előzőekben azt mondtuk, hogy a kora középkorban a társadalomszervezet a paraszt és a kézműves munkakörét teljes egzisztenciának kezelte, aki az általa végzett munkára teljes életformát építhetett rá, akkor legalább részben már választ adtunk arra a kérdésre, hogy miért fejlesztette a termelés technikáját, vagyis a technikai fejlődést szociológiai okokkal magyaráztuk.

Mindez azonban nem elegendő: elengedhetetlen az is, hogy az így létrejött vívmányok terjedjenek. A terjesztés lehetőségei megint az egész társadalom felépítésétől függenek. Valójában az egész társadalom egyetlen egységes üzemnek tekinthető, mely együttes működésével tartja fenn és fejleszti tovább önmagát. A továbbfejlődés lépései nem képzelhetők el úgy, hogy egy invenciózus feltaláló jelentékeny találmánya egy csapásra forradalmasítja a társadalom egész termelését.

Ha a kézművesműhelyben az egymást követő nemzedékek tapasztalatainak felhalmozása valamilyen eljárást részeire bontott, lehetőség nyílt arra, hogy az elkülönült részműveletek önálló mesterséggé alakuljanak, és ilyen módon örökítődjének tovább. A részműveletek önállósodását, a mesterségek sokasodását megint nem izoláltan kell elképzelnünk, hanem úgy, mint valamennyi iparágra, valamennyi mesterségre vonatkozó, tömeges társadalmi folyamatot. A megoszlás útján való sokszorozódás az egész társadalomra kiterjedt, az egész társadalmi termelés hatékonyságának viszonylag egyenletes növekedését biztosította, ami az egyes termelők életében új és új fogyasztó piacok, új és új kereslet alakjában jelentkezett. Mindennek természetesen előfeltétele volt a paraszti és a kézművesi életforma nyitottsága és kölcsönös kapcsolata. Ez megnyilvánult részben abban, hogy – mint már említettük – egyre több és több paraszt költözött a városokba, tehát a parasztság fokozatosan kialakította önmagából az ipari termelőket és a városi lakosságot, másrészt abban, hogy a megnövekedett paraszti termelés elsősorban a városi lakosságnak nyújtott élelmiszereket és nyersanyagot, a sokasodó és termelésüket fokozó kézművesek pedig elsősorban a parasztokat látták el egyre több és egyre jobb eszközzel.

Történelemlkönyvekben sokszor olvasunk arról, hogy az antik társadalom bukásával mintegy összeomlott a városi civilizáció és a kézműves termelés.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az antik város kézművese a virágzás évszázadaiban elsősorban luxusszükségletekre termelt, míg a középkor kézművese tömegszükségleteket elégített ki. Nincs módunk mennyiségi összehasonlításra az ipari termelés volumenét illetően, de minőségileg világos, hogy az egész társadalom szempontjából nézve az ipari technika magasabb fokának kell tekintenünk a tömegszükségletek kialakulására épülő ipart, mint a luxusipart.

Ez a fejlődés csak az antik társadalom romjain jöhetett létre. Az emberiség történetében az antik társadalom hozza létre a magántulajdont és a kis családi gazdaságot, bár az antikvitásban ez a magántulajdon a városi polgárjoghoz volt kötve. Az emberiség történetében az antik fejlődés hozott létre először olyan termelési és társadalmi szervezetet, mely az egyéni termelőt és vállalkozót önállóvá tette, függetlenné mind az ősi, törzsi közösségektől, mind pedig az Európán kívüli civilizációkból ismerős, az összes termelési helyek tulajdonosaként fellépő, despotikus államhatalomtól.

Az antik fejlődés a Római Birodalom felvirágzásának évszázadaiban kiterjedt arra a területre, amelyen a középkori európai civilizáció létrejött. Ezen a területen

beolvasztotta és latinizálta az összes itt található népelemet, megsemmisítette és szétzúzta az ősi közösségeket, törzseket, nemzetségeket, népecskéket. Az egyént ezzel kiszakította az etnikai közösségből, amelynek addig tagja volt, s amelynek Európán kívül a legutóbbi időig tagja maradt, s ezzel mintegy felszántotta, apróra törte a társadalmi talajt a későbbi fejlődéshez.

Az antik Római Birodalom fejlődésének utolsó évszázadaiban a polgárjogot a birodalom valamennyi lakosára kiterjesztette, a magántulajdont abszolút magántulajdonná tette, s ezzel mentesítette attól az utolsó kötöttségtől, hogy magántulajdonnal csak az rendelkezhetik, aki valamilyen etnikai közösség tagja – még ha ez az etnikai közösség az antik város is.

A bomlás évszázadaiban a Római Birodalom egész területén a rabszolgamunka fokozatosan átadta helyét a kis parcellára épülő termelési módnak.

A bomlás legutolsó időszakában a birodalom teljesen szétesett, és nem volt többé képes az egyes tartományok védelmét és igazgatását ellátni. Az új viszonyok között a földbirtokosok s a parcellabirtokon gazdálkodó kisparasztkok arra kényszerültek, hogy maguk alakítsák ki egymás közti viszonyaikat, maguk határozzák meg az emberi érintkezés és együttélés szabályait, maguk igazgassák és védjék önmagukat. Ennek az önigazgatásnak a során minden tevékenységet, minden társadalmi funkciót, minden egzisztenciát mintegy újra kellett meghatározni.

Alapvetően az igazgatási, a termelési és a katonai funkciók váltak külön. Az igazgatás, a bírászkodás, a vitás ügyek elintézése, a közügyekről való gondoskodás, az életforma szentesítése és kezelése (keresztség, házasság, nevelés, termelési és családi szertartások, ünnepek stb.) funkcióját részben a földbirtokos, de túlnyomórészt a helyi értelmiség vállalta magára az egyházi szervezet kereteiben.

A keresztény ideológia legfőbb alapelvei már a kezdet kezdetén megfelelték a kisparaszti, egyéni termelői, az osztályhierarchiával egyesítő társadalmi rend követelményeinek. A kollektív vallásosság, a törzsi és nemzetségi szertartások helyébe individuális, egyéni vallásosságot helyezett, az Isten és az emberek közötti kapcsolatot személyes üggyé avatta, ami megfelelt a törzsi és közösségi kötelekekből kiszabadult emberek igényeinek.

Etikája a derekas helytállást, a személyes tisztességet, a vállalt kötelezettségek megtartását és teljesítését tekintette a legfőbb erénynek és a kötelességteljesítés tudatát a legfőbb boldogságnak. Ugyanakkor a szegények, a szerények, a munkájukat nehéz verítéssel jól végzők erkölcsi fölényét hirdette a gazdagokkal, az élőlőködőkkel, a képzetekkel és az erkölcstelen életet folytatókkal szemben. Mindez megfelelt az akkori idők igényeinek. Legfontosabbak azonban nem a szavak és az elvek voltak, hanem a tettek és a gyakorlat, amely meghatározta a szavakat és az elveket is. Az új egyház képviselőire hárult az a feladat, hogy az új életforma kialakulását elősegítsék, hogy mindenütt, ahol új helyzet alakul ki, valamilyen precedenst alkossanak, hogy mindenütt, ahol a társadalmi csoportok között összeütközés támad, igyekezzenek azt elsimítani és a *modus vivendi* útját megtalálni.

Az egyháztörténelem nagy alakjai – az Ambrusok, a Gergelyek, a Jeromosok – mindenekelőtt úgy tűnnek fel, mint a reális élet, a gyakorlati problémák kitűnő ismerői, akik nem annyira elvek alapján indulnak el, mint reális szükségleteket igyekeznek

kielégíteni, az emberek életét ezzel vagy azzal az újítással könnyebbé tenni, nehéz válságok idején a kivezető utat megtalálni. A mindenütt egyformán használható latin bibliafordítás, a legkülönbözőbb rendű és rangú elemekből összeálló csoport által is énekelhető egyszólamú énekek, a legfontosabb emberi eseményekhez kapcsolódó ünnepi szertartások – az ehhez hasonló vívmányok tették a latin egyház útját feltartóztathatatlaná és az új civilizáció szempontjából nélkülözhetetlenné. Valamennyi vívmány közül a legfontosabb a plébániarendszer kialakítása volt, vagyis olyan szakemberek képzése, akiknek „szakmája” az volt, hogy az egyes falvak életében felmerülő problémákat megoldják, a kialakuló életforma szentesítését ellássák, a földesurak és a parasztok közötti viszályokban a közvetítő szerepét játsszák.

Az új termelés, az új életforma alulról jövő megszervezése, a társadalom önmagát szervező, önmagát igazgató munkája hozta magával a paraszti életformának azt a nyitottságát, melyet az előbbieken tárgyaltunk.

Az új viszonyok között szinte mindent előről kellett megszervezni. Ennek az újrakezdésnek a módja – mint hasonló helyzetben mindig – csak az lehetett, hogy mindazt, ami magától alakulóban, születőben van, tiszteletben tartják s valamiféle társadalmi elismerésben és szentesítésben részesítik.

A népvándorlás zivatarai között semmiféle hatalmasság nem gondolhatott arra, hogy a régi adórendszert és kényszerszervezeteket helyreállítsa. Ha valaki feltörte a földet, tiszteletben kellett tartani és békében kellett hagyni ahhoz, hogy az élet megindulhasson, vagy más területeken tovább folyhasson.

Így alakult ki az új életforma, és minden egzisztencia létjogosultságának és fejlődési jogának elismerése fokozatosan szokásszerű alapelvvé vált. A társadalom szokásrendje pedig olyan hatalom, melynek kikezdése csak hosszú évszázadok átalakító munkája során lehetséges. Ha a nemzedékek kialakítottak egy életformát, nagyon sok nemzedékre van szükség ahhoz, hogy ez az életforma lényegesen módosuljon. Az említett alapelvek átalakítására azonban azért sem kerülhetett sor, mert ez senkinek sem volt érdeke. A termelés és az új társadalom lassú kiépítésével a munkáskéz nem vált fölöslegessé, ellenkezőleg, még nagyon sokáig, évszázadokig inkább hiány mutatkozott munkászekben. Igen nagy volt az erdőségek, mocsarak és más „szűzföldek” aránya. Amíg valamennyi megműveletlen, tehát szabad földet meg nem művelték, addig a parasztoknak mindig lehetősége volt arra, hogy a művelt vidékeket elhagyják, és esetleg elviselhetetlenné váló életformájukat új helyen kezdjék újra.

Már csak ezért is tiszteletben kellett tartani a paraszti termelés és életforma védettségére vonatkozó szokásokat.

Amellett az új társadalom uralkodó osztályának elemi érdeke volt, hogy a megműveletlen földek is művelés alá kerüljenek, ezért a költözés és az elemi szabadság elemi feltételeit biztosítani kellett.

Ami vonatkozik a szabad földekre, vonatkozik a kialakulóban lévő városokra is. Kevés volt a kézműves, kevés volt az ipari termék. Kőművesre, ácsra, asztalosra és kovácsra volt szükség. Földesuraknak, papoknak, parasztoknak egyaránt szükségük volt arra, hogy egyre több legyen a kézműves, egyre több legyen az ipari termék. Ehhez biztosítani kellett – ugyanúgy, ahogy a paraszti munka védettségét – az ipari munka védettségét, biztosítani kellett, hogy a kézműves bizonyos adó lerovása után

szabadon rendelkezék árufeleslegével, műhelyével, eszközeivel. Tiszteletben kellett tartani minden új foglalkozást, ösztönösen is meg kellett becsülni a szaktudást, mely annyira hiányzott, s melyre annyira szükség volt.

Így jött létre a kis parcella és a kézművesműhely aránylag háborítatlan magántulajdona, így született meg a középkori árutermelés, mely már nem törzsek és nemzetek között folyt – mint a keleti árutermelés –, hanem parasztok és kézművesek között.

A paraszti és ipari kis magántulajdon és ezen termékek árucseréje volt a további európai fejlődés hajtóereje, melynek létezése és fejlődése közgazdasági értelemben kifejezésre juttatta és mint vízcseppben a tengert visszatükrözte az új társadalom valamennyi szociológiai jellemvonását.

A termelőmunkában mutatkozó szaktudás megbecsülése – megint egy nóvum, mely csak az európai fejlődésben mutatkozik – áterjed a szellemi foglalkozásokban mutatkozó szaktudás megbecsülésére is. Az uralkodó osztály nem biztosíthatta és nem fejleszthette tovább uralmát a szakképzett értelmiség szolgálatainak igénybevétele nélkül. A fejlődés kezdete az volt, hogy ahány falu, annyi szokás, ahány földdarab, annyi egymástól eltérő, egymással nem azonosítható szolgáltatás, ahány foglalkozás, annyi életforma. A szolgáltatások, a birtok, a birtokon élő nép egyszerű számbavétele olyan új szellemi és igazgatási technika kialakítását kívánta meg, mely a keleti és antik társadalmakban ismeretlen volt. A római jog kristályosan tiszta alapelvekből indult ki, elvei szerint minden római polgár és minden magántulajdonban lévő vagyon úgy hasonlított egymásra, mint egyik tojás a másikra.

A középkor évszázadaiban kialakuló jogi és igazgatási tudományoknak és gyakorlatnak meg kell tanulnia, hogy a római jog egyszerű alapelveit életformák, egzisztenciák és szokások tarka sokféleségére alkalmazza.

Egyetlen egzisztenciához, egyetlen foglalkozáshoz, egyetlen vagyontárgyhoz sem nyúlhatott úgy hozzá, hogy mindazt, ami azzal járó szokásos jog és kötelezettség volt, tiszteletben ne tartsa. Mégis meg kellett tanulnia e tarka sokféleséget számba venni, és beláthatatlanul hosszú fejlődés árán olyan általános formákat kialakítani, melyek egyrészt nélkülözhetetlenek voltak az uralkodó osztály hatalmának kifejlődéséhez, másrészt a modern értelemben vett európai gazdasági élet és államiság kibontakozásához.

Így alakult ki az európai jogtudomány és államtudomány, valamint a jogászok és államigazgatási szakemberek társadalmi csoportja, mely mind a mai napig minden „rá tartozó, őt illető” kérdésben lényegileg kikezdzhetetlen és megfellebbezhetetlen fórumot jelent, a mai európai ember életét messzemenően befolyásolja, kormányok és államok hatalmát egyrészt növeli, másrészt korlátozza.

A többi szellemi foglalkozásnál hasonló fejlődési folyamattal találkozunk. Katona-tisztek, bírák, hivatalnokok, mérnökök, orvosok, mezőgazdászok, pedagógusok stb. az európai fejlődés során egyre nagyobb számú, egyre zártabb és homogénebb társadalmi csoportokká és testületekké alakultak, és az „őket illető, rájuk tartozó” kérdésekben megfellebbezhetetlen és kikezdzhetetlen tekintélyekké váltak.

Híres tanulmányaiban Max Weber az európai fejlődés legfőbb ismertető vonásának az európai fejlődés racionalizmusát látta. Nem mond ellent ennek, ha a racionalizmus szociológiai korlátaira utalunk.

Ahogy igaz az, hogy az említett szakmákon belül egyre nagyobb mértékben hódított a minden emberi dolgokat megismerni és feldolgozni akaró racionális ész, ahogy az emberéletnek egyre nagyobb területei váltak e szakmákon belül racionálisan kezelhetőkké, úgy igaz az is, hogy a kormányok és államhatalmak racionális érdekből származó átalakítási terveinek a legnagyobb mértékben számolniok kellett e csoportok és testületek hagyományaival, hivatásszerű szokásaival. Nincs olyan jogi, közigazgatási vagy iskolareform, melyet ne jogászok, igazgatási szakemberek és pedagógusok hajtának végre. A reformokat ezért saját szokásaiknak megfelelően alkalmazzák, s ezáltal a túlságosan radikális átalakulásokkal szemben „közegellenállást” fejtenek ki.

Említettük az európai társadalomnak azt a fontos jellemvonását, hogy míg minden Európán kívüli társadalom csak külső hatások alapján volt képes a továbbfejlődésre, tehát minden eddigi társadalmi fejlődés hajtóereje a társadalmak többnyire összeütközésszerű kölcsönhatása volt, addig az európai fejlődés mind a mai napig belső erőforrások alapján fejlődött tovább.

A középkori Európa vázlatos szociológiai elemzése erre is magyarázatot nyújt. Ezt a társadalmat az egymástól elkülönülő társadalmi csoportok sokfélesége és kölcsönhatása jellemezte. A benne élő társadalmi csoportok mindegyike rendelkezett bizonyos gazdaságilag vagy fegyveresen megalapozott hatalommal, de egyik csoport hatalma sem volt elégséges ahhoz, hogy hosszú időszakon át felülkerekedhessék a többin.

A különböző társadalmi csoportok viszonylagos hatalmi egyensúlyát és ennek jelentőségét többen elemezték, így többek között utaltak az emberek ebből eredő mozgási szabadságára és választási lehetőségére. A technika, a termelés, a tudomány szempontjából épp ilyen fontos a kölcsönhatásból eredő kölcsönös megtermékenyülés.

Az európai középkor előtt az egymással harcoló embercsoportok etnikumok és közösségek, illetőleg ezek konglomerátumai voltak. Az egyén csak háborúban – mint fogoly, mint hódító, mint alávetett – vagy mint teljes jogú vendég lép át a másik közösségbe, s a tapasztalatok is csak háborúban vagy kivételképpen vendégként vándorolnak.

Az európai középkorban az etnikai különbségek egy társadalmon belül fokoatosan eltűnnek, a közösségek helyére társulások lépnek, az egyén kiküzdheti, hogy ahhoz a társadalomhoz csatlakozhassék, amelyet ő választott magának. Mai szemmel a középkori falu közösség, de az előző korokhoz képest mesterséges intézmény. Talán a legjellemzőbb középkori társulás az egyház, amely nemesek, polgárok és parasztok számára egyaránt jelentette a társadalmi mobilitás lehetőségét és eszközét.

Nemcsak a társulások tagsága cserélődött, hanem tevékenységi körük, társadalmi szerepük, alkalmazott technikájuk is. Küzdelmük elsősorban nem háború, hanem politikai, gazdasági és kulturális (vélemény- és gondolkodásbefolyásoló) versengés, érdekkonfliktusaik levezetése nem korlátlan és szabálytalan, hanem szabályozott, intézményesített, objektívált.

Minél közelebb vannak egy társadalom intézményei egymáshoz, minél intenzívebb köztük a kommunikáció, annál gyorsabb a társadalomban a technika fejlődése. E szempontból jellemző a középkorban a tudomány és az anyagi termelés kapcsolata és a kapcsolat hatása mindkettőnek a technikájára.

Racionális tudományunk egyik forrása az antikvitás: a spekulatív tudomány az ókorban született, de az antikvitás idején tudomány és termelés egymástól elzárt intézményvilág volt. A két intézményvilág eleven kölcsönhatása a középkorban teremtdött meg. Az antikvitásnak köszönhetjük a logikus tudomány, a középkornak a kísérleti tudomány és a tudományos technológia alapjait.

E néhány megjegyzés természetesen nem törekedhetett a középkori társadalom struktúrája, technikája és változása összefüggésének felderítésére; még kevésbé arra, hogy a társadalmi változás általános modelljét nyújtsa. Célja csupán annyi volt, hogy a középkori történelem tapasztalata alapján a kérdések helyes felvetéséhez járuljon hozzá.

Így többek között annak tisztázásához, hogy technikán nemcsak a szó szoros és megszokott értelmében vett anyagi termelési technikát kell érteni, hanem a társadalmi élet egész technikáját, tehát az üzemek szervezésének, az üzemek közti információ áramlásának, az érintkezésnek és cserének, a tudománynak, a tudomány és a termelés egymáshoz való kapcsolódásának, a dokumentumkészítésnek, a dokumentumok tárolásának és terjesztésének, az oktatásnak, az igazgatásnak, a hadászatnak a technikáját: az egységes rendszerként felfogott társadalom önfenntartó eljárásainak egységesen összefüggő rendszerét. A különböző egységek és szintek technikája között strukturális függés van, és éppen ezzel a strukturális összefüggéssel lehet az adott társadalmat jellemezni.

KEMÉNY ISTVÁN

Az életforma fogalmáról¹

Az életforma fogalmát két szempontból kell megközelíteni: leíró és strukturális szempontból. A leíró szempont egyben összehasonlító szempont is: többek között azt kutatja, hogy mi az, ami összeköti, és mi az, ami elválasztja az embereket egymástól. Az életforma ugyanis összeköti a benne részt vevőket, és elválasztja őket azoktól, akik más életformában élnek. Ennél a megközelítésnél még nem alkalmazzuk a struktúrában elfoglalt hely és a funkció fogalmát. Így például a summások, a mezőgazdasági cselédek és a bányászok életformájának leírásánál nem az egyenlőtlenség és a struktúrában elfoglalt hely különbsége az első szempont, hiszen ezek a különbségek náluk nem feltétlenül alapvetők. Ugyanakkor mégis élesen elkülönülő életformákkal van dolgunk, s először ezt kell tisztáznunk.

Az életforma leíró fogalmánál többek között Tönnies és Weber tipológiájából, a közösség és társulás megkülönböztetéséből kell kiindulni. E megkülönböztetés nyilvánvalóan viszonylagos. A szakszervezet például a társulás extrém típusának fogható fel, ugyanakkor erős közösségi romantikája lehet, és közösségre jellemző módon erősen presszionálhatja a tagokat. A faluszervezet a szakszervezethez képest közösség, de az ősi etnikumokhoz, rokonsági közösségekhez képest társulásnak látszik. A tipológia egyik gyengéje, hogy különböző dimenziókat olvaszt egybe anélkül, hogy analitikusan megkülönböztetné őket egymástól. Ilyen dimenzióknak számít az, hogy a csoportosulás önkéntes vagy kényszerű-e; hogy az élet minden területére kiterjed-e, vagy csak bizonyos vonatkozásokra (a személyiség egészére vagy csak egyik oldalára); hogy tradicionális vagy racionális természetű-e; hogy beleszületik-e az ember, vagy önként választja; hogy mekkora mozgási teret biztosít tagjainak, és miben; hogy a csoport tagjai személyesen ismerik-e egymást, avagy sem; hogy földrajzilag lehatárolt vagy lehatárolatlan csoportról beszélünk-e.

E dimenziók különböző *kombinációja* alapján alapvető csoportosulási típusok állíthatók fel, de ezt a mechanikus megközelítést absztraktnak és üresnek érzem. A csoportosulások jellemzésénél termékenyebb, ha induktívan haladunk, ugyanakkor a fenti analitikus szempontokat állandóan figyelembe vesszük.

¹ A tanulmány forrása a Kemény István *Szociológiai írások* című kötetben (Replika Könyvek, Szeged, 1992) megjelent *Az életforma fogalmához* című írás I. és III. része. Az itt közzétett szöveget Havas Gábor és Kertesi Gábor dobozta. – A szerk.

Az életforma fogalmának körülhatárolása

Az életformacsoport nem feltétlenül közösség: tagjai nem feltétlenül ismerik egymást személyesen. Beszélünk a bányászok, a summások, a cselédek életformájáról anélkül, hogy feltételeznénk, hogy az országban vagy csak a Dunántúlon élő bányászok, cselédek vagy summások személyesen ismerik egymást. Ennyiben az életformacsoport nem közösség. Nem közösség annyiban sem, hogy földrajzilag kevésbé határolt: az életformacsoport tagjai az esetek nagy részében valamilyen ország területén szétszórva élnek. Az életforma tulajdonképpen szubkultúra, egy adott társadalom kultúrájának része. Egyes elemei közösek a kultúra egészével, tehát más szubkultúrákkal is, más elemei különböznek más szubkultúráktól. Ugyanakkor részei a társadalom egész struktúrájának, és az életforma meg sem érthető, ha nem jutunk el annak megtárgyalásáig, hogy az életformacsoport tagjai milyen helyet foglalnak el a társadalom szerkezetében, és az a hely milyen összefüggésben van magával az életformával.

Az életforma közösség annyiban, hogy az élet minden területére kiterjed, a személyiség egészét érinti. Község annyiban is, hogy alapvetően tradicionális természetű. Ehhez annyit kell hozzátenni, hogy a tradicionalitást nem merev ismétlődésnek kell felfogni, hanem állandóan változóknak. Azt is hozzá kell még tennünk, hogy tradicionalitás és racionalitás nem merev ellentétpár. Az életforma szokásszerűsége nem zárja ki a racionalitást. Több szempontból sem.

Először is azért, mert valamilyen működő, élehető életforma magától értetődően azt is jelenti, hogy összeegyeztethető tagjainak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyével, tehát az életforma lényegében észszerű az osztársadalom és az egyén számára is: az egyén számára biztosítja a fennmaradást és bizonyos mértékű társas gratifikációkat (jutalmat, elégedettséget, társas örömekeket); a társadalom számára biztosítja bizonyos funkciók ellátását az életformához tartozó egyének részéről, és ennek folytán az egész struktúra fennmaradását.

A racionalitás második eleme, hogy az adott életformán belül élő emberek állandóan kísérleteket tesznek az örökölt életforma észszerűbbé tételére, több síkon is. Egyrészt az életforma elfogadásán belül bizonyos elemek kicserélésére a fáradtság csökkentésének és a kielégülések növelésének érdekében, másrészt a strukturális hely előnyös megváltoztatása érdekében (esetleg más strukturális csoportok rovására, esetleg azokkal összhangban). Idetartoznak az életforma racionalizálását ideológiailag szolgáló törekvések, tehát azok a törekvések, amelyek nem az életforma tényleges valóságát akarják észszerűbbé alakítani, hanem egészét vagy részeit különböző indokokkal racionalisnak akarják feltüntetni. Ezek az ideológiák különben mindig értékekkel kapcsolatosak; akár a testi-lelki egészségre, akár vallási vagy üdvösségelvekre hivatkoznak.

A túlvilági üdvösség, a teljes társadalmi egyenlőség, az emberiség teljes felszabadulása vagy az ép testben ép lélek ideológiája ebből a szempontból egyformán racionalisztikus: valóságos alapja mindegyiknek valamilyen életforma védelmezése; a hivatkozási alapul szolgáló végső elv pedig mindegyikben irracionális: érületi-indulati alapon fogadjuk el vagy utasítjuk vissza; magától értetődik, hogy ezek az érületi-indulati alapok is az életformában gyökereznek. Így racionalisztikusnak fogható fel a szélsőséges és merev tradicionalizmus is, egyrészt formailag, másrészt tartalmilag. Formailag

racionális okfejtéseket vesz igénybe, tartalmilag pedig az életforma védelmére és az életformához tartozó emberek kohéziójának növelésére irányul.

Nem választhatók el a szokásszerűségtől az életforma radikális átalakítására irányuló törekvések sem. Ezek mindig racionális mezben lépnek fel, ugyanakkor mindig a szokásszerűségből nőnek ki. Az ilyen törekvéseknek sok változatát ismerjük. Az egyik változatban valamelyik életformacsoport tagjai egyáltalában nem elégednek meg a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel, és az egész struktúrát úgy akarják átalakítani, hogy örökölt életformájuk folytatása szempontjából a legkedvezőbb legyen.

Egyik példája ennek a forradalmi értelmiség és polgárság különböző csoportjainak messzemenően racionális ideológiájú törekvése, hogy saját életformájukat az egész társadalomra rákényszerítsék, saját szubkultúrájukat általános kultúrává tágítsák. Ugyanilyen törekvések konzervatív oldalról is megjelennek, egyrészt olyankor, amikor a konzervatív életformák veszélybe jutnak, másrészt olyankor, amikor a konzervatív életformában élők anyagi eszközei megnövekednek.

A forradalmi értelmiség törekvéseire jó példa a francia jakobinusok mozgalma, a konzervatívokéra a spanyol jezsuiták expanzív törekvései a XVI. század végén. Ilyen alkalmakkor a kiterjedt életformacsoport tagjainak egy része igényeinek megfogalmazásában pályafutása során messze túlmegy az eredeti kiindulópontokon, saját életformáját is a megnövekedett igények szolgálatába állítja, ezért az eredeti életformán erős változtatásokat hajt végre, s ugyanezeknek a változtatásoknak a végrehajtását követeli – egyre türelmetlenebbül – eredeti életformacsoportjának tagjaitól. Ebben az irányban legmesszebb a túlnyomórészt nem nemes származású orosz értelmiségiek jutottak el a XIX. század közepétől kezdve. A spanyol jezsuitáknál, a francia jakobinusoknál és az orosz bolsevikoknál egyaránt az történt, hogy a gyerekkori neveltetésből fakadó életeszményt kényszerítő erővel az egész társadalomra óhajtották kiterjeszteni, miközben magát az életeszményt is úgy alakították, hogy erre a célra alkalmas legyen, vagy legalábbis képviselői számára annak lássék.

Racionalitás és szokásszerűség kölcsönhatását figyelhetjük meg olyankor is, amikor az egyén egyik életformacsoportból a másikba lép át. Egyetlen példával hadd illusztráljam ezt: képzeljünk el valakit, aki az ötvenes-hatvanas években Budapest valamelyik nyomortelepén nőtt fel, s e pillanatban – racionális választás alapján – a magyar értelmiség valamelyik csoportjának tagja. A kiindulópont a szegények örökölt szokásrendjének átvétele, s az eredmény ismeretében joggal tételezhetjük fel, hogy emberünk ezt a szokásrendet testi vagy lelki okokból elfogadhatatlannak érezte. De már a kiindulópontot is az 1945 utáni változások magyarázzák: az elmúlt huszonöt évben kivétel nélkül minden szegény gyermeket erősebb modelláló hatások érték a másik oldalról, mint korábban. A túljutás most is valószínűtlen, mégis több a reális alapja, mint régen. A kiindulópont önmagában még nem ér semmit; a továbbjutáshoz az is kell, hogy az esetek kis százalékában törvényszerűen előálló társadalmi véletlenek szuggesztíven jelöljenek meg nagyon konkrét átvezető utakat. A racionális választás a középiskola és az egyetem választása, valójában azonban valamilyen félig ismert életformához való csatlakozás igénye. Ezt az életformát emberünk *egészében* fogadja el – még ha egyes elemei számára visszatetszők is –, választása tehát egyfajta szokásszerűség felcserélése egy másikkal.

A racionalitás és a szokásszerűség látszólagos ellentétpárjánál mindnyájan hajlamosak vagyunk arra, hogy a szokásszerűséget merev ismétlődésnek fogjuk fel, a racionalitást pedig az új akarásával párosítsuk. Ennek a felfogásnak mély gyökerei vannak. Konzervatív pártok és irányzatok mindenhol és mindig a tradíciókra szoktak hivatkozni, a radikálisan újítani akaró pártok és irányzatok pedig az élet racionális alapokon nyugvó újjászervezését sürgetik, s a tradíciókat mint irracionálisakat utasítják el. Nem is tagadható, hogy a modern világ történetében évszázadok óta küzd egymással a tradíciókra hivatkozó konzervatív és a tradíciókat elvető utópikus gondolkodásmód. A politikai szociológiában és a politikai történetírásban rendkívül fontos is ez a szembeállítás. De még ezeken a területeken is itt volna az ideje a fogalmak alapos tisztázásának.

Az életforma vagy más szóval a kultúra jelenségeinek vizsgálatánál semmi esetre sem szabad a szokásszerűséget és a racionalizmust a fenti értelemben használni. A kultúra kutatója számára a szokás sohasem marad önmagával azonos, mert éppen azáltal, hogy gyakorolják, szünet nélkül változik. A szokásszerűség tehát nem a változatlanyságot, hanem az alakulást, a változást tételezi fel.

A racionalizmus sem a szokásszerűség ellenpólusa, hanem a szokásszerűségben bekövetkező változások, illetőleg a szokásszerűségen belül fellépő konfliktusok értelmezése, magyarázata, általánosítása. Valaki változtat valamit az örökölt szokásokban, és megpróbálja megmagyarázni önmagának, hogy mi történt: a racionalizmus *egyik* változata. A szokások egy irányban tartósan változnak, s e tendenciák feszítőerőként lépnek fel a változást átélőkkel szemben; általánosított formába kell önteniük a tendenciát: a racionalizmus *másik* változata. A szokásrendszer változásai úgy alakulnak, hogy egyes területei ellentmondásba kerülnek más területekkel; az ellentmondást valahogy fel kell oldani, el kell rendezni: a racionalizmus *harmadik* változata. A különböző szokásrendszerekben élő embercsoportok törekvései élesen szembekerülnek egymással; valamelyik szokásrendszernek felül kell kerekednie, vagy az egymással harcoló törekvéseknek kompromisszumot kell kötniök: a racionalizmus *negyedik* változata.

Ugyanilyen villódzást tapasztalunk a látszólag ellentétes végletek között, ha azt kérdezzük: beleszületik-e az ember a kultúrába, az életformába, vagy pedig önként választja? A Mayflower puritánjai beleszülettek abba a puritán kultúrába, melyet őseiktől örökölték, s mivel szokásaik egy napon összeegyeztethetlenné váltak az angol államrenddel, kivándoroltak Hollandiába. Itt sem élhettek sokáig, s átkeltek az óceánra, hogy egy új államnak s a nyugati civilizáció új változatának alapjait rakják le. Úgy akartak tovább élni, ahogy gyerekkorukban azt megtanulták, de az adott kerek között nem volt rá módjuk: választásra kényszerültek. A számukra régóta választották, és kényszerűségből újat teremtettek. A volt szegényparaszt szakmát tanuló gyereke számára magától értetődően természetes a folytatás igénye is. De szakmát tanulva elkerülhetetlenül gyárba kerül, munkahelyén és lakóhelyén egyaránt érthetetlen formák veszik körül. „Úgy igazodik hozzájuk, mint akár a természet állította tényekhez, akadályokhoz.”² Életében új társadalmasodás kezdődik; sem a beleszületés, sem a választás szava nem illik rá.

² Hajnal István: Történelem és szociológia. *Századok*, 1939, 152. o.

Vajon mennyiben vannak tudatában az életformacsoport, a szubkultúra résztvevői egymáshoz tartozásuknak, mennyiben fontos az számukra, s egyáltalában mennyiben jellemzi őket a tudatosság ilyen vagy olyan foka?

A tudatosság kritériuma az életformacsoportokkal kapcsolatban leginkább Webernél szerepel. Ő ugyan nem életformacsoportokról, hanem rendekről beszél, de rendnek nagyjából azt nevezi, amit én életformacsoportnak. Szóhasználat a két-ségkívül befolyásolja a tárgyalásmódot is: részben azért, mert ezt a szót használja, a rend jellemzésénél bizonyos mértékű hangsúlyeltolódás következik be. Ehhez a hangsúlyeltolódáshoz természetesen nemcsak a szóhasználat járul hozzá. Érdek-lődése elsősorban a hatalmi struktúrára irányult; a rendet is mindig ebből a szem-pontból vizsgálta. Ezért nála nagyobb szerepet kap a strukturális hely megközelí-tése, mint a leíró jellemzés analitikus fogalmainak kialakítása; többet foglalkozik az előjogok kérdésével.

Weber a rendet a közösségi társadalmi kapcsolat legtipikusabb válfajának tekinti. Közösséginek fordítom a *Vergemeinschaftung* kifejezést, amelynek szó szerinti for-dítása magyarul nem adható meg: a kifejezés egyszerre jelenti a közösségivé válást és ennek a közösségivé válásnak az eredményét. A *Vergesellschaftung* kifejezést szerin-tem jól fejezi ki a társulás magyar szó: benne van, hogy a társulás úgy jön létre, hogy a benne részt vevők társultak, tehát társadalmi cselekvés eredményeképpen, s benne van az is, hogy olyanfajta társadalmi kapcsolatról van szó, amely racionálisan moti-vált érdekkiegyenlítődésem vagy érdek-összekapcsolódáson alapul. „A *rend*, ellentét-ben az osztállyal, rendszerint közösség, még ha gyakran amorf jellegű is.”³ A közös-séget viszont Weber így határozza meg: „»Közösséginek« nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvés beállítottsága... a résztvevőknek szubjektíven *átértzett* (affektív vagy tradicionális) *összetartozásán* alapul.”⁴ Valamivel később vilá-gosan kifejti, hogy mit ért ezen: „Csak akkor jön létre társadalmi kapcsolat – vagyis nem csupán egyeseknek a környezettel való kapcsolata –, ha ennek az érzésnek az alapján valamiképpen egymáshoz igazítják viselkedésüket, s csak akkor keletkezik »közösség«, ha átértzik összetartozásukat.”⁵

Webernél tehát az összetartozás tudata a döntő kritérium, számomra viszont ele-gendő, ha az életformacsoport tagjai egymáshoz igazítják viselkedésüket, vagy – ahogy Weber más helyen kifejezi – egymástól meghatározott életvitelt várnak el. Pontosabban: nem elegendő, mert jó néhány más, jellemző vonást ugyanilyen nélkülözhetetlennek tartok, ugyanakkor az összetartozás tudatát többnyire meglevő, de nem nélkülözhe-tetlen kísérőjelenségnek érzem. Így például Weber maga hivatkozik a korabeli Német-országban élő zsidókra, akik állítása szerint elutasítják az összetartozást. Nem is illik rájuk a *rend* szó, de szerintem – legalábbis akkor, ha a magyar társadalom hasonló kor-szakára gondolok – igen jól illet rájuk az életformacsoport fogalma.

Az előbb idéztem Webernek az életvitelre vonatkozó állítását. Nem teljes szöve-gében. A teljes szöveg így hangzik: „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban

³ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 247. o. (Politikai közösségek című fejezet.)

⁴ Uo. 66. o. (Szociológiai alapfogalmak című fejezet.)

⁵ Uo. 67. o. (Szociológiai alapfogalmak című fejezet.)

fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott *életvitelt* várnak el.”⁶ A meghatározó elem tehát a rendi becsület, s ennek kifejeződése az életvitel. Számomra a meghatározó elem a történetileg kialakult életvitel, s a tapasztalat azt mutatja, hogy ezt az esetek legnagyobb részében ideologikusan valamilyen becsületfogalom is alátámasztja.⁷

Életforma és társadalmi pozíció

Amikor a falu társadalma kapcsán először írtam az életformáról, egyfajta dualizmus élt bennem. Úgy gondoltam: az osztályokat a gazdasági-politikai-kulturális pozíció határozza meg, a rétegeket pedig az életforma. Hogy a pozíció a jelen, az életforma a történelem. Már jó ideje azonban úgy látom, hogy nincs értelme a kettőt egymástól így elhatárolni. Életforma és pozíció egységet alkot. Ahány pozíció, annyi életforma és viszont.

Az osztályhelyzetek és az életformák határai különböző mértékben lehetnek zártak és nyitottak. A társadalomban mindig vannak könnyen megnyitható kapuk, de csak azoknak, akik már tudják kezelni a „nyílást záró szerkezetet”, vagy legalábbis képesek azt megtanulni. Társadalmi felemelkedés akkor lehetséges, ha a kaput nyitó kilincs és a kéz egymásba illenek. Ha nagyon nagy a gazdasági növekedés (és ennek megfelelően nagy a kereslet, erős a szívóhatás), akkor minden kapu tárva: hátulról lökik, előlről húzzák még a vonakodót is. Ha kisebb, akkor a kívülállóknak csak egy része jöhet be, az intézmények válogatnak, csak azt engedik be, aki a belül levők kritériumainak megfelel. Egyes hagyományok jobban segítik ezt a megfelelést, mások kevésbé.

Minden réteg egy szubkultúra; a határok pedig kiváltságokat határolnak el. A szubkultúra egyes elemeinek rögzítése fárasztó leltárkészítés. De ezek az elemek egészet alkotnak, és ez az egész mindig racionális. A szokás fennmaradását az antropológia „*survival*”-nak nevezi, és általában önmagával, vagyis tautologikusan „magyarázza”. Szerintem szokás csak akkor marad fenn, ha racionális érdek tartja életben. Ezt az érdeket csak akkor ismerhetjük fel, ha megértettük a szituációt. Nem értjük meg a szokást, ha nem találjuk meg a szituációból fakadó értelmességet.

Erdei helyesen jár el, amikor a kötött paraszti szokásrendszert a termelés elsőbbségéből vezette le. Ezt a termelést csak ezekkel a szokásokkal lehetett fenntartani.⁸ Nem járt el viszont helyesen, amikor a „hagyományos”, mindenoldalú parasztgazdaságot irracionálisnak tartotta: adott szituációban a mindenoldalúság volt racionális.

⁶ Uo. 248. o. (Politikai közösségek című fejezet.)

⁷ De nem feltétlenül. Ha arra a magyar falura gondolunk, amelyet Móricz Zsigmond írt le az *Életem regényében*, akkor az életvitel ereje kötelező, mindenki számára nyilvánvaló. Aki nem viselkedik az elvárásnak megfelelően, azt megszólják, annak viselkedését helytelenítik. Ehhez kapcsolódik valamilyen becsületfogalom is, de eléggé szembetűnő a másodlagossága.

⁸ A szokások egy része közvetlenül szolgálta az életben maradást, más része közvetetten: a minden (szub)kultúrában fellelhető orgasztikus mozzanatok kompenzálást nyújtanak, akárcsak a különböző fellazítások, egyéni menedékek, nyugvópontok, intim páros vagy társas kapcsolatok stb.

Oscar Lewisnak⁹ igaza volt, amikor a szegénység kultúráját egy adott szituációra való reagálásnak nevezte; olyan alkalmazkodásnak, amely nemcsak a fennmaradást biztosítja – úgy-ahogy –, hanem elviselhetővé, élhetővé is teszi. De nem volt igaza, amikor azt állította, hogy ha a szituáció egyszer megteremtette ezt a kultúrát, s a kultúra létrehozott egy bizonyos habitust (vagy habitusokat), a habitus a megváltozott körülmények között is fennmarad. A szokás, habitus csak akkor marad meg, ha racionális érdek tartja életben, ha megőrzése az egyén *érdekében* áll. Lewis téved, amikor azt hiszi, hogy a „*machismo*” önmagától marad fenn, holott megnehezíti a beilleszkedést az ipari társadalomba. Egyfelől fordított a logika: mivel a társadalom nem elég ipari, csak egyeseknek ad beilleszkedési lehetőséget, a többieknek marad a *machismo*. Másfelől a szegénytelepen az egyén a *machismo*-val szerzi a nőt, a biztonságot, a presztízt; igaz, a lányos féltékenységét a telep helytelenítéssel bünteti, ennek kerülése érdekében áll az egyénnek, de még inkább érdeke, hogy fizikai erővel, bátorsága fitogtatásával előnyökhöz jusson.

A szubkultúra rendszerezése nem egyszerű feladat. Az alábbiakban mégis megpróbálom empirikusan is kezelhető elemekre bontani.

Határok. Ezek mindig kiváltsághatárok. Tehát: milyen kiváltságok érhetők el a szubkultúrában, és melyekből vannak tagjai kizárva? Milyen (vagyonai, foglalkozási, politikai) státusok és milyen arányban fordulnak elő egy szubkultúrában, milyenek egy másikban? Mivel különböző foglalkozási státusok követik egymást az egyén életében, milyen életpályák fordulnak elő? Alkalmi és idegymunkák minősítenek egy szubkultúrát; mikrovizsgálatok mutatják meg a falakat, amelyekbe tagjaik beleütköznek. Ezek ritkán adminisztratívák, jóval gyakoribb, hogy a munkapiacnak nincs elég szívóhatása, a kínált feltételek nem teszik értelmessé az életmód átalakítását.

A kulturális javakat illetően a szellemi elit kulturális vagyonából kellene kiindulni, leltárt készíteni mindenről. Nemcsak az iskolai végzettségről és a megszerzett fokozatokról, hanem olyanokról is, mint a skót whisky, a sztereo berendezések, a drága nyelvtanfolyamok, külföldi utazások, külföldi tanítatások. Nem beszélve a társas kapcsolatokról, a kis szellemi titkokról. Ezt utánozzák egy lépcsőfokkal lejjebb, és minden lépcsőfok a felette lévő, valami silányabbal helyettesítve a jobbat, két-három lépcsőfoknyi távolságban már nem is tudva, hogy ott fenn mi van, nem is értve, hogy miről van szó.

Társadalmi kiváltságok, presztízs. Amit egy szubkultúra tagjairól gondolnak, s amit ők gondolnak magukról. Érintkezési lehetőségek és formák csoporton belül és csoportok között. A közvélemény-formáló erő. Kik, milyen mértékig tudják meghatározni, hogy valamilyen ügyben mi legyen egy ország ítélete?

A határok után a *szokások, konvenciók, hagyományok* jönnek. Munkás, mérnök, tudós esetében nyilvánvaló a produktív szokások elsőbbsége. Az egész embert meghatározza, hogy mit hoz létre. A termelési szokások objektíven adottak és konvencionálisak. A tudós sem érti azt, amit csinál, csak megszokja. Konvenció, hogy logikailag

⁹ Oscar Lewis: *The children of Sánchez. Autobiography of a Mexican family.* 1961. (Magyar nyelven: *Sánchez gyermekei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968.) Oscar Lewis: *La Vida. A Puerto Rican family in the culture of poverty.* San Juan és New York, 1966; valamint Oscar Lewis: *The culture of poverty.* *Scientific American*, 1966, 215(4), 19–25. o.

bizonyítani kell, konvenció az empíria, a kísérlet. A konvenciók persze lazák, mozgásterük van, mindenki ugyanazt csinálja, de mindenki másképpen. A munka mindenképpen értelmes, mert megél belőle az ember, és mert objektíven adott technológiákhoz való alkalmazkodás. Konvencionális is, célszerű is.

Képességek, készségek, orientációk, szükségletek. Nemcsak abban térek el Lewistől, hogy nem hiszek az életforma konzervativizmusában; nem hiszek abban sem, hogy a „tudat” elmarad a lét mögött, hanem azt gondolom, hogy amíg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük. Abban is eltérek tőle, hogy nála az életforma védekezés, alkalmazkodás az adottságokhoz. Az is, de nem csak az. Harci eszköz is. Az életforma a vasárnap délután is, kinyújtózás, örömkérés a szűkösségben, de még inkább stratégia, előnyök szerzése. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall. Pedig a lovag életstílusa nemcsak a „*courtoisie*” (és ráadásul az is stratégia), hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudósvilágra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztízsét, hatalmát, jövedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló...

1973/1978

KARÁDY VIKTOR–KEMÉNY ISTVÁN

Etnikai identitás és osztályazonosság

Az integrációs folyamatban részt vevő zsidóság identitástudatának jellegét és megélési módját messze nem csak etnikai összetevői határozták meg. Ez a kollektív azonosságtudat mindig az osztályhelyzet és az ahhoz fűződő viszony (társadalmi gyakorlatban objektívalódó) tükröződéseként jelenik meg. Az osztályhelyzethez való viszonyt általában nemcsak a család vagy a szűkebb környezet társadalmi mozgáspályája (azaz az emelkedésnek vagy a sikerességnek az elért státusszal, a kapott neveléssel, a megszerzett családi vagyonnal mért szintje) definiálja, hanem olyan, statisztikailag nehezen megragadható változók, mint például a nemzedéki helyzet a kollektív mobilitási folyamatban: „emelkedő” vagy a bizonyos szintre már „befutott” generáció.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy itt társadalmilag erősen különböző csoportokról van szó, és hogy valamennyi állításunkat pontosítani, sőt módosítani kell aszerint, hogy melyik alcsoportra hivatkozunk. Ahogy haladunk a frissen érkezett bevándorlóktól a leszármazottak már itt felnevelkedett nemzedékeiig, a hátrányos helyzetű csoportoktól a privilegiált osztályokig, a kulturálisan és nyelvileg ősi vonásokat mutató csoportoktól az etnikailag akkulturált, integrált csoportokig, vagy ami legalábbis tendenciájában ugyanazt jelenti, a század eleji helyzettől a század végi állapot felé, úgy válik szociológiailag egyre gyengébbé a „zsidóság” mint felekezeti összekötő kapocs ezek között a csoportok között. A zsidók letelepülését és gazdasági integrációját gyorsan követte az asszimiláció a magyar társadalomhoz, pontosabban a magyar társadalom uralkodó köreinek osztálytörekvéseihez, értékrendjéhez, életmódjához, civilizációjához. A társadalmi hierarchia tetejétől lefelé haladva nagyon is úgy tűnik, hogy a társadalmi sikeresség a zsidók számára egyenlő volt egy bizonyos típusú társadalmi-kulturális asszimiláció sikerével.

Ahhoz, hogy megérthessük ezt a – mi szempontunkból alapvető – jelenséget, mielőtt megkísérelnénk általánosan értelmezni, először egyértelművé kell tennünk az etnikumok közötti kapcsolatokkal foglalkozó irodalomban szokásos terminológiát. Az etnikumok közötti viszonyokról szeretnénk kimutatni, hogy azok csak a hozzájuk kapcsolódó osztályviszonyok függvényében elemezhetők. Előbb azonban próbáljuk áttekinteni a témához kapcsolódó fogalmak jelentését, mert ez lehetővé teszi, hogy közelebb kerüljünk a zsidóság társadalmi meghatározásához, ehhez a nehezen körüljárható problémához. Anélkül, hogy a témára vonatkozóan elméletet gyártanánk, amely egyedül igazolhatná a jelentésválasztást, megelégszünk annyival, hogy

röviden kibontjuk azokat a jelentéstartalmakat, amelyekkel az adott kifejezéseket operatív fogalmakként az elemzésben használni fogjuk.

Integrációnak tekintjük egy kisebbségi vagy elnyomott csoport olyanfajta mozgását vagy jellegzetes állapotát, amely a többségi vagy uralkodó csoport elemi társadalmi jártasságainak – például a nyelv, az öltözködési szokások, a fogyasztási mód stb. – elsajátításához vezet, anélkül hogy az eredeti csoport társadalmi vagy kulturális integritása veszélybe kerülne vagy kérdésessé válna, vagyis anélkül, hogy a csoport kollektív identitásának objektív vagy szubjektív alapja – jelen esetben a vallásgyakorlat és a sajátos közösségi értékekhez való ragaszkodás – eltűnne.

Az *akkulturálódás* az integráció előrehaladottabb fokát jelenti, amikor a kisebbségi vagy elnyomott csoport tagjainak közeledése a többségben vagy uralmon levők felé kikezdi a csoport eredeti kohéziójának alapjait, és a közösségi létet a maga sajátos formájában megőrző és újratermelő közösségi fegyelem, vagyis a társadalmi elszigetelődés, a lakóhelyi koncentráció, az önazonosító testtechnikák, az endogámia (elkülönülés a házassági piacon), a vallási elzárkózás stb. lazulása révén annak felbomlásához vagy gyengüléséhez vezet.

Az *asszimiláció* az akkulturálódási folyamat befejeződését jelenti, és feltételezi a befogadó környezet jóváhagyó magatartását. Ideáltipikusan a kisebbségben és többségben lévők kölcsönös integrációjáról van szó, mivel az előbbieket befogadása szisztematikusan átalakítja nemcsak az utóbbiak összetételét, hanem a csoport jellegét is. Mindez csak az osztályelszigetelődés feladásával, az etnikai, kulturális vagy nevelési elzárkózás elvesztésével valósulhat meg, ami kikényszeríti a csoporthatárok újrarajzolását, és hozzájárul valamelyest új értékrendszer kialakításához is. Az asszimiláció előfeltételezi a befogadást és a türelmet, de nem vezet szükségszerűen az asszimilált kisebbségi csoportok tagjaihoz kötődő sajátos társadalmi identitás – és ezen identitás tudatának – teljes eltűnéséhez. Egy Proustot vagy Swannt (Proust egyik zsidó hőse *Az eltűnt idő nyomában* című regényében) akkor is „másféleképpen” tekint a környezete (és ő is másféleképpen tekinti magát), amikor a Guermantes-ok hercegi szalonjában brillíroznak. Az identitásnak ez a típusa látszik uralkodónak a magyar zsidó polgárság körében a XIX. század végén, ahol a társadalmi (gazdasági, foglalkozási, politikai) integráció magas foka és a tökéletes társadalmi-kulturális akkulturálódás együtt járhatott a harmonikusan magukénak vallott, sőt elvárt és megkövetelt zsidótudattal.

Ahhoz, hogy megragadhatjuk a folyamat végső stádiumát, be kell vezetnünk egy további kiegészítő fogalmat, amelyet jobb híján az (etnikai és társadalmi) *fúzió* kifejezésével lehet jelölni. Ez az asszimilációnak arra a fokára utal, amikor a szóban forgó csoportok tagjainak etnikai és társadalmi eredete már nem képvisel (vagy csak nagyon mérsékelt formában képvisel) lényeges tényezőt a társadalmi identitásban.

Végül a *szekularizálódás* fogalma is fontos ebben az összefüggésben, mert a jelenség, amelyet felidéz – a vallási értékek gyengülése, az egyéni magatartások és a kollektív praxis racionalizálódása, a „világ varázslat alól való feloldása” –, történetileg bizonyos (bár nem egyforma) mértékben összekapcsolódik azzal a jelenségvilággal, amelyet az asszimilációval, az akkulturációval, az integrációval vagy különösen a fúzióval ragadtunk meg, olyannyira, hogy a szekularizálódás fogalma közvetítő szerepet játszhat

a többi fogalom között. A történelmi tapasztalat bizonyítja, hogy a különböző, felekezeti alapon szerveződő etnikai csoportok egymáshoz való közeledésének feltétele – eltekintve a dekulturálódástól és az elgyökértelenedéstől – a közös tevékenységekre alkalmas (majdnem mindig világi) semleges területek kiszélesedése, sokasodása. Ha egy valláshoz tartozás, legalábbis potenciálisan – az intenzitás fokának megfelelően – teljes társadalmi elkötelezettséget jelent, ez csak bizonyos mértékű elzárkózás révén lehetséges, és a szekularizálódás úgy tekinthető, mint a közösségi élet felekezeti szabályozás alatt álló területeinek fokozatos eltűnése. A felekezeti szabályok annál is inkább kimunkált magatartási formákat jelentenek a társadalmi gyakorlatban, hogy nemigen tűnnek el személyes választásokat vagy nem vallási elvekre alapozott egyéb opciókat. A magatartási formák önállósulása a felekezeti szabályozásokkal szemben magával hozza a szabályozáshoz kötött viselkedésmódot leépülését, ami ezeknek a viselkedésmódnak a magánszférába szorulásához vezethet (de valójában ez csak egy másfajta, nem vallási elvekre épülő szocializációt jelent).

Számunkra itt az a fontos megfigyelés, hogy a XIX. század zsidó bevándorló életvilágában az izraelita vallásgyakorlat sokkal átfogóbb érvényű volt – abban az értelemben, hogy sokkal teljesebben irányította a hívek magán- és közéletét (igazi „totális társadalmi tény” gyanánt, Marcel Mauss megfogalmazása szerint) –, mint a befogadó ország keresztény vallásgyakorlata. Nemcsak a kívülállókval való házastársi kapcsolatot tiltotta – ami egyébként kölcsönös igény volt –, hanem a vendégeskedést kizáró táplálkozási tilalmak és a (keresztény szokásrendhez képest) különleges heti időbeosztás (a szombati pihenő szigorú tiszteletben tartásával) is kényszerítő erővel korlátozta a nem zsidókkal való társadalmi kapcsolatokat. Egy bizonyos szintű szekularizálódás – amit a „neológ” rítusnak a modernista rabbik felügyeletével történő kodifikációja a század folyamán apránként bizonyosfajta vallási legitimációban is részesít (és amely kodifikáció szemben áll az „ortodox” kultusszal a hagyományos előírások kevésbé szigorú figyelembevételével) – szükségesnek látszik ahhoz, hogy az asszimilációs folyamat kibontakozzék. A XIX. századi magyarországi zsidók egy részének akkulturálódása és még sokkal inkább integrálódása és társadalmi fúziója együtt járt a felekezeti fegyelem lazulásával, sőt nemritkán teljes feladásával is.

Ahhoz, hogy ennek a kissé elvont fogalmi elemzésnek igazán értelmet adjunk, vagy még inkább, hogy biztosítsuk használhatóságát, ki kell terjesztenünk olyan más változókra is, amelyek – a vallással együtt vagy attól függetlenül, de ugyanazon az alapon – hozzájárulhatnak a zsidóság társadalmi meghatározásához. Itt fontosak az etnikai típusú különállási törekvések (a világi, társadalmi-kulturális örökség megőrzése), az antropológiai, életmódbeli sajátosságok, valamint egy sajátos társadalmi státusz felismerése és tudata. Ez utóbbi – egyfajta zsidó különbségtudat – a többenél nagyobb súlyú paraméter, mert önmagában szükséges és elegendő is ahhoz, hogy rögzítsük azt, amit kicsit pontatlanul zsidó identitásnak szoktak nevezni.

Mielőtt a fogalmi keretek tisztázása után visszatérnénk a társadalomtörténeti elemzéshez, ki kell mutatnunk, hogy a zsidó csoportok és a többségi környezet kapcsolatainak – amelyek eredeti hipotézisünk szerint az általunk vázlatosan tipologizált viszonyokba ágyazódnak – mindenfajta módosulása mennyire a zsidóság társadalmi meghatározásának *viszonylagos önkényességén* nyugszik. Ha figyelembe

vesszük az összes, látszólag objektív, a zsidóknak tulajdonított (vagy a zsidók által következetesen magukénak igényelt) sajátosságokat – például a vallást, a társadalmi-kulturális örökséget, a fizikai típust és a többit, amelyek természetesen csak az élet, a viselkedés és a gondolkodásmód többé-kevésbé szembeszökő objektívációi, és amelyek rendszert alkotnak ugyan, de a csoport tagjainál nem azonos formában és mértékben realizálódnak, *vagy akár egyáltalán nem is realizálódnak* –, tudnunk kell, hogy ezeknek a tipikusnak tartott tulajdonságoknak egyike sem elegendő a zsidó minőség meghatározásához. Valamennyi hiányozhat ugyanis – ez talán egy szélsőséges eset, de kitűnően megfigyelhető az akkulturálódott zsidóknál – anélkül, hogy megkérdőjelezné a társadalmi gyakorlatban működő besorolás fennmaradását. Egy „modern zsidó” feladhat minden különállási törekvést, teljesen elfelejtheti antropológiai kultúráörökségét, de tudati szinten mégis őrizheti a zsidó identitás akár erős formáját, mégpedig úgy, hogy mindemellett környezete is fenntartás nélkül elfogadja őt zsidónak.

Ebből logikusan következik, hogy a zsidóság társadalmi meghatározása eredeténél fogva pusztán mentális konstrukció – ahogy egyébként minden más, társadalmi státuszhoz kötött sajátosság is az. Ez alkalmanként támaszkodhat különböző érzékelhető, kinyilvánított vagy csak esetleges vagy feltételezett vonásokra, de amely teljesen megőrzi funkcionális – azaz alapvetően rendszerező, besoroló vagy osztályozó – hatékonyságát akkor is, amikor a kérdéses csoportnak tulajdonítható egyetlen közös sajátosság sem marad fenn, lett légyen ez elfelejtett vallási tudás, elhagyott viselkedésforma, megszűnt szokás, elveszett vagy átalakult fizikai vonás stb. Lényegében csak az zsidó tehát, aki magát annak tartja, és/vagy akit mások annak tartanak, függetlenül minden egyéb „objektíválható” körülménytől. Mégis nyilvánvaló, hogy ez a mentális konstrukció – amely éppúgy megnyilvánul a csoporttagok tudatában, mint a nem zsidókéban – soha nem teljesen légből kapott. Ezért is beszéltünk *„viszonylagos önkényességről”*. Valójában a mentális konstrukciót sohasem töltik ki teljesen ezek a zsidóknak tulajdonított, tényleges vagy elképzelt, a társadalmi gyakorlatban kimutatható vagy jogi fikcióknak alárendelt, egy időben megfigyelhető vagy csak a csoportok emlékezetében tovább élő közös vonások. Diszkriminatív, besoroló vagy osztályozó érvényük végső soron azon osztályviszonyok függvényének látszik, amelyek között kidolgozták őket. E sajátosságok sohasem a tényleges jellegük alapján hatnak, hanem aszerint, hogy milyen társadalmi jelentőséget tulajdonítanak nekik azok a csoportok, amelyek viselik őket, vagy azok, amelyek nekik tulajdonítják ezeket. Viszonylaktól függő tulajdonságokról van tehát szó, vagy legalábbis olyan tulajdonságokról, amelyeknek a társadalmi hatékonysága – vagyis a gyakorlati érvényessége a zsidóság társadalmi meghatározásában – főként történeti és a körülmények összzejátszásából adódó csoportközi kapcsolatrendszerből ered. Ebből következik, hogy egy bizonyos tipikus zsidó tulajdonságot észre sem vesznek vagy – ellenkezőleg – lényegesnek tekintenek különböző társadalmi közegekben vagy történelmi körülmények között. A harcos antiszemitizmus és a zsidó fundamentalizmus – ezek harmonikus dialektikáját fölösleges hangsúlyozni – kitartó ideológiai tevékenysége kellett ahhoz, hogy a megváltoztathatatlan tulajdonságokkal meghatározott – tehát történelmietlen és a társadalmi meghatározottságtól független – lényegi és egyetemes „zsidó identitás”

eszméje valamennyi hitelt kapjon. Ez a gondolat azonban teljesen alkalmatlan arra, hogy operacionális fogalomként használjuk, és elemzésünk szükségleteinek megfelelően a zsidóság történelmi körülményekbe ágyazott meghatározásával kell helyettesítenünk, amelyet a megfigyelt társadalmi viszonyok világítanak meg. Márpedig a történelmi valóságból az derül ki, hogy a társadalmi környezethez asszimilálódott, akkulturálódott, integrálódott vagy azzal többé vagy kevésbé fuzionált zsidó csoportok léteznek, vagyis olyan csoportok, amelyek az állítólagos közös „genetikai” sajátságokkal különböző mértékben rendelkeznek, és amelyek a befogadó társadalommal történetileg változó és az osztályok, felekezeti csoportok, valamint a letelepedés régiója szerint eltérő jellegű kapcsolatokat tartanak fenn, olyannyira, hogy a „zsidó” társadalmi minősítés nem annyira a zsidóság közös nevezőjének vagy a különbözőképpen realizálódó lehetséges zsidó jellemvonások esszenciájának tűnik, hanem sokkal inkább az egymástól a társadalmi térben távol eső csoportok kényelmes, bár pontatlan és szociológiailag nem kielégítő azonosítási módjának. Előfordul, hogy nagyobb a távolság az azonos felekezeti-etnikai hátterű, de társadalmilag különböző körülmények között élő „zsidók” között, mint a zsidó és az azonos helyzetű keresztények között. Átütő erejét az „esszencializált zsidó képze” pedig (az egyszerűségén kívül) az antiszemita sűrítésnek, egyszerűsítésnek – elég, ha a zsidót eleve „másféléknek” tekinti fürkésző környezete – és annak az önkéntes önazonosításnak köszönheti, amely szembenéz ezzel az antiszemita egyszerűsítéssel, s egyben egy többé-kévesbé konzervált és időről időre újraértékelt tradícióból táplálkozik.

Ha empirikusan vizsgáljuk a társadalmilag hegemón, bár demográfiai távolról sem többségi etnikum alatt álló, partikuláris kultúrát hordozó kisebbségi csoportokat egy olyan egyedülállóan soknemzetiségű országban, mint Magyarország volt a XIX. században, egy bizonyos fokú beilleszkedést, integrálódást – még ha ez nagyon felületes is – azonosítani lehet minden kisebbségnél. Ám a zsidók helyzete mégis különlegesnek tekinthető. Mivel a zsidóknak nem állt rendelkezésükre tárgyasítható és erős viszonyítási alapként egy „másik haza”, egy ország, egy állam, egy a társadalmi-politikai és kulturális univerzumban „máshol” elhelyezkedő és körülírható nép, vagyis egy olyan hely, amelyet a társadalmi együttélés szempontjából előnyben részesítenek, és ezért felértékelhetnek, a zsidóknak a befogadó társadalommal való identifikációja kollektív helyzetük logikája szerint alakul. Egy Budapest külvárosában letelepedett szerb vagy horvát kispolgár a maga elmagyarosodását csak drámai módon élhette át, mivel a nemzeti azonosság megváltozása mindig egyfajta hűtlenségnek, „nemzetárulásnak” tűnhetett. Egy ugyanilyen helyzetben levő, első vagy második generációs bevándorolt zsidó számára ugyanez a tapasztalat normális körülmények között – éppen ellenkezőleg – a biztonságot adó előrelépést jelenthette. Ez annál inkább így volt, mivel a leggyakoribb származási helyek – Oroszország, Galícia vagy Lengyelország, ahol őseik legtöbbször zsúfolt gettóban nyomorogtak – inkább csak negatív identifikációt ébreszthettek, olyannyira, hogy az ezektől való elszakadás foka az elért társadalmi státuszemelkedés mértékének tűnhetett. A „lengyel zsidó” („pólishi”) kifejezés az „elmaradott”, „fejletlen”, sőt valamennyire „vad” minősítés szinonimájaként már nagyon korán a megvetés jele a Magyarországon letelepedett zsidók között. Ha a húsvéti virrasztás rituális szövege felidézi is a diaszpóra zsidóságában a szellemi

haza földrajzi helyét („Jövőre Jeruzsálemben”), ez a teológiába foglalt mitikus visszatérési vágykép nyilvánvalóan nem gátolta – legalábbis a cionizmus megjelenéséig – az asszimilációs törekvéseket, amikor ennek feltételei egyébként kedvezőnek bizonyultak. Talán ezért is maradt olyan közismerten gyenge egészen a második világháború előestéjéig a cionizmus fogadtatása Magyarországon, ahol a mozgalom alapító atyja, Theodor Herzl (1860–1904), *A zsidó állam* (1896) szerzője és legnagyobb hatású partnere, Max Nordau (1849–1923) született és nevelkedett.

Ebből a bonyolult realitásból kibontakozni látszik egy általánosítható összefüggés, amely az asszimilációs, akkulturációs vagy integrációs szintet a társadalmi-foglalkozási emelkedés egyes szakaszaihoz kapcsolja. Ezt a változót – mivel a mobilitás sem egyirányú, sem egydimenziós, még csak nem is mindig egyenes vonalú – ki kell egészítenünk az iskoláztatás, a lakóhely és – kisebb mértékben – a birtokolt gazdasági tőke paramétereivel. Ha mindezeket a változókat együtt vizsgáljuk a XIX. századi Magyarország történelmi feltételei között – anélkül, hogy azt állítanánk: egyetemes állandót ragadtunk meg –, a hipotézisünk nagymértékben igazolható. Röviden felidézzük a tényeket, mielőtt visszatérünk a szoros értelemben vett konkrét társadalomtörténeti elemzéshez. Miért van az, hogy a közép- és felső osztályú státuszt elérő zsidók általában sokkal könnyebben és teljesebben asszimilálódtak és integrálódtak a magyar társadalomba, mint az egyéb társadalmi rétegekhez tartozók?

Négyféle társadalmi feltételét említhetjük a differenciális asszimiláció esélyének. Az első a csoportok szimbolikus örökségével való gazdálkodáshoz, a második a társadalmi kapcsolatok intenzitásához, a harmadik a különböző társadalmi osztályokban megélt sajátos értékrendhez, végül a negyedik a társadalmi uralom gyakorlásához szükséges technikákhoz és ideológiához kapcsolódik.

Először: a keleti gettókból vagy a Közép-Európából (Csehország, Szilézia, Ausztria) érkező és többnyire a kispolgársághoz vagy népi rétegekhez tartozó bevándorlók kulturális, vallási és történelmi öröksége (ezen a csoport emlékezetében megőrzött és rekonstruált múlt elemeinek összességét értjük) nemcsak a társadalmilag és demográfiailag zárt közösségen belüli integráció alapelvét és módját, azaz a kohézió belső erejét határozta meg, hanem egyúttal hatékony módja volt annak is, hogy egyfajta szent kötelesség rangjára emelt és a csoport kollektív szimbolikus referenciáira épített közösségi szolidaritás segítségével felfegyverezze minden tagját a befogadó társadalom részéről várt vagy átélt diszkriminációval és ellenségeséggel szemben. Ennek az örökségnek tehát elsősorban védelmező funkciója volt egy sok szempontból védtelen, kiszolgáltatott csoport számára. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta védelem szükséglete – ami a gettó nem kézzelfogható, de nagyon is látható falaiból következik – abban a mértékben csökken, ahogy egy érintett felfelé emelkedik a társadalmi hierarchiában, mert a másképpen biztonságot adó társadalmi tőkék akkumulációja helyettesíteni tudja a közösségi támogatást. Azért is így van, mert a hagyományos szimbolikus örökséghez való hűség ellentmondásba kerülhet az újfajta védőhálót biztosító tőkék megszerzésével (közösségen kívüli társadalmi kapcsolatok, világi iskolázottság). Ez utóbbiak objektíve ugyanazt a védelmi funkciót biztosítják, ha a nagypolgárságra – különösen az ebbe az osztályba bekerült családok második-harmadik generációjára – gondolunk. Ezeknél már jellemző a vallási közömbösség kifejlődése e szerint

a logika szerint. Ez a fajta elvilágiasodás megfigyelhető „lefelé is”, egészen a nagyiparhoz kötődő városi zsidó származású proletárokig (akik e tekintetben ellentétben állnak a közismerten inkább hagyományörző kisipari munkássággal). Őket kétségtelenül nem sorolhatjuk a felső osztályok tagjai közé, de amennyiben társadalmilag és földrajzilag mobil, valamint kikeresztelkedett csoportokból származnak (például a nagyobb tőkessé váló kisiparosok fiai), rájuk is jellemző, hogy gyakran elhagyják a vallásgyakorlást és az ehhez kapcsolódó életmódot, ami szintén a mobilitás fentebbi hatásának tulajdonítható. A hagyományos referenciák értéküket veszítik, elsorvadnak, mert más típusú szolidaritás – osztályon belüli, szakszervezeti, szomszédsági – tölti be ugyanazt a szerepet, és amelynek kiépítését a származási kultúra szigorú megőrzése akadályozná.

Másodszor: nyilvánvaló, hogy az asszimiláció valószínűsége szorosan kapcsolódik az etnikumok közötti kapcsolatok erősségéhez és gyakoriságához, vagy ami ugyanazt jelenti, ahhoz, hogy milyen mértékben őrzik meg az etnikai közösségek a társadalmi elszigeteltségüket, egymástól való elzártágukat. Az ilyenfajta elzárkózás természetesen ugyanúgy megvalósíthat egy kollektív, önkéntes elzárkózási stratégiát, mint a kizártságból és a diszkriminációból fakadó – elszenvedett – sorsot. Mindennek esélyei legalább három okból csökkennek, ahogy az alsó társadalmi rétegektől a privilegiált csoportok felé közeledünk. A felső osztályok utódaiknak olyan szocializációt és hosszabb ideig tartó intézményes szakmai képzést biztosítanak, amely abban a mértékben csökkenti az etnikai vagy felekezeti elzárkózás lehetőségét, ahogy emelkednek a megszerzett szakértelem lépcsőfokain, mert az etnikailag elkülönült intézmények fenntartása költségesebb lenne, így az ilyenek gyakran hiányoznak is. Ezenkívül ezeken a felsőbb szinteken a képzés és a szocializáció funkciója inkább kognitív és szakmai, mint erkölcsi jellegű (legalábbis explicit), vagyis etnikailag és felekezetiileg semlegesebb. A közös iskolázás, azok alapján az elkerülhetetlen kapcsolatok alapján, amelyeket tanulóira kényszerít, rendkívül hatékony asszimilációs tényező, amely ezen túl – bármilyen legyen is a tanulók társadalmi-kulturális öröksége – szellemi és erkölcsi közösséget hoz köztük létre az uralkodó osztályok kollektív örökségéhez tartozó értékek alapján. Ezenfelül: a felső és középosztályok következetesen számos instrumentális jellegű intézményt hoznak létre – gazdasági, szakmai vagy politikai célkitűzések szolgálatában –, amelyek hasonlóan jelentős tényezői a szocializációnak. Ritka, hogy az ilyen szervezetek etnikai vagy felekezeti elzárkózást tanúsítanak, mivel azok a közös célok, amelyek létrehozták őket, nem sajátjai, legalábbis az esetek többségében, az etnikai vagy felekezeti csoportoknak: normális körülmények között az osztály vagy a foglalkozási csoport érdekei fölébe helyezkednek a partikuláris érdekeknek. Egészen más a helyzet az alsó társadalmi rétegekben. Köztük csak a nagyipari munkásság – valószínűleg azért, mert egy mobilitási és dekulturálódási folyamat terméke, és ennek a hatásához hozzájárul az ipari munka- és életfeltételek hatása – bizonyul képesnek arra, hogy a kollektív céljaihoz olyan instrumentális mobilizációs intézményeket hozzon létre, amelyek politikai szocializációs szerepet is betöltenek, és a közösségeket szükségszerűen összekötő társadalmi kapcsolatok révén ezek átlépik az etnikai vagy felekezeti szocializáció határait. Végül a felső osztályok tagjainak életmódja – itt az üzleti viselkedésről, az értelmiségi vagy

művészi szabadfoglalkozások gyakorlásáról, a szabadidős elfoglaltságokról (amelyek eleve csak a szabadidő létezése miatt lehetségesek) van szó – objektíve több esélyt kínál az intenzív közösségek közötti kapcsolatokra (akár realizálódnak azok, akár nem). Amikor például a francia szociológiai tradíció – August Comte-tól Maurice Halbwachsig – az ipari munkásokat és az ipari társadalom más alsó osztályainak tagjait gyakran úgy írja le, mint társadalmilag elszigetelt csoportokat, ez nemcsak azért van, mert e szerzők megpróbálják megkülönböztetni ezektől az ideáltipikus polgári társadalmi kapcsolatok jellemzőit, hanem azért is, mert az anyagi kényszerek olyan mértékig nehezednek az alsó városi osztályok életmódjára a klasszikus kapitalizmus korszakában, hogy nagyon erősen lecsökkentik a szabad társadalmi mozgástereteket, amelyek a szabadidőben, a rendelkezésre álló energiában, a kollektív kifejezési és kommunikációs eszközökben stb. jelenhetnének meg.

Harmadszor: a társadalmi-kulturális asszimiláció a felső és középosztályok tagjai körében az osztályhelyezettel együtt járó jelenséggént jelenik meg, mivel a hozzá kapcsolódó ideológiai infrastruktúra – akár a felvilágosodás óta egyetemes érték-ként kezelt kulturális értékekről, akár a gazdasági, politikai vagy kulturális uralom kimunkálásához fűződő viszonyról van szó, amely uralom kimunkálása magában foglalja az osztály jövőjét biztosító uralmat vagy legalábbis egy hatékony stratégiát – olyan racionális világszemléleten alapul, amelynek keretében az uralkodó osztályok valamennyi egymástól különböző etnikai és felekezeti csoportja bizonyos mértékben szellemi közösségbe kerül egymással. A magas pozícióban levő különböző etnikai csoportok egymástól eltérő befektetései – amit az uralom társadalmi munkamegosztásának tekinthetünk – különféle változatos kapcsolatokat hoznak létre a birtokolt tőkével. Ennek két szélsőséges formája a pénzarisztokráciát jellemző konzervatív örökös és az új üzleti burzsoáziát jellemző „modernista” vállalkozói szellem. A befektetések a pozíciót megalapozó örökség jellege szerint is variálódnak: ipari tulajdon, földbirtok, nevelés és iskolázás jellege és szintje, politikai vagy családi kapcsolatok stb. A pozíció végső legitimáló elve sohasem vallási vagy etnikai jellegű, hanem mindig az örökölt vagy megszerzett hatalomra, a birtokolt javakra, a megőrzött és megkülönböztető (például magas szintű iskoláztatással szerzett) kultúrára vagy a „születésre” (azaz a család társadalmi státuszára) utal. Ezeket a tényezőket az osztályhelyzet vallásilag (vagy felekezeti háttér szerint) semleges, objektív alapjainak lehet tekinteni (még akkor is, ha nem azok, amennyiben nem egyenlően oszlanak el a különböző vallási csoportok között).

Negyedszer: az uralom társadalmi kimunkálásában való részvétel, különösen egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a hagyományos uralkodó osztály etnikailag meglehetősen homogén (főképp magyar), az idegen származású csoportokat etnikai és ideológiai okokból egyaránt asszimilációra kényszeríti. Ami a közügyek irányításában való részesedést illeti, ez teljesen nyilvánvaló, hiszen mindez csak az uralkodó osztály nyelvén, szellemében és célkitűzései segítségével képzelhető el, mivel az azonosulás az uralkodó osztállyal a hatalomba kerülés gyakorlati feltétele. Azonban ugyanez a helyzet az örökségek kezelése terén, akár a szorosan vett gazdasági tőkéről van szó – üzem, kereskedelmi vállalat, bank, földbirtok –, vagy akár arról, amit kulturális (iskolázottsági szint, jó neveltetés) vagy társadalmi jellegű (az

ismeretségi, szövetségi, összejárási hálózat) szimbolikus tőkének ismerünk. Ezek mobilizálhatósága legtöbbször annyira lokális jellegű, hogy általában a birtokosaik lakóhelyéül szolgáló negyedekre, városokra, régiókra korlátozódnak. Az ilyen típusú örökségek gazdaságilag optimális gyümölcsöztetési módjához maximális asszimilációra van szükség. Ez számtalan előnnyel járt az örökségek igazgatását illetően abban az értelemben, hogy eleve lehetővé tette a piacok megismerését és megfelelő kezelését (ismertség, hírnév, az ügyfelek bizalma), az alkalmazottak ellenőrzését és a befektetést védelmező kapcsolatok stabilizálását.

1978

KARÁDY VIKTOR–KEMÉNY ISTVÁN

A dzsentrí

A földbirtokos nemesség 1848 előtt – a kategória egyértelműsége kedvéért a 100 hektárnál nagyobb birtokkal rendelkezőkről van szó – a gyakran választáson alapuló, de nemritkán önkéntes hivatalok betöltésével kezében tartotta a helyi ügyek irányítását, azaz a vármegyei hatalmat. Ez az anyagi előnnyel közvetlenül nem járó *nobile officium* alkotta a földbirtokkal együtt a rendi uralkodó osztály társadalmi legitimitásának bázisát. Ettől az időszaktól kezdve a központi és helyi adminisztráció, az igazságszolgáltatás és a közélet más színtereinek (újságírás, szépirodalom, oktatás) kifejlődésével a nem nemesi származású úgynevezett *honoráciorok* mind több hivatalt foglalnak el vagy vesznek át (1840 után a törvény szerint már fizetett közhivatalt is), és olyan társadalmi szerepekhez jutnak, amelyek „félig nyilvánosnak” nevezhetők abban az értelemben, hogy befolyásolják a politikai közvéleményt és az uralkodó ízlést, valamint közvetítik a jogrend értékeit. E két csoport között a félig paraszti körülmények közé kényszerülő vagy kispolgári egzisztenciát élő (fogadós, falusi kézműves stb.) és a nemesi státusz konzerválását lehetővé tevő társadalmi helyváltoztatás esélyeit kereső szegény, föld nélküli nemesek a közintézményekben rendelkezésre álló helyekre aspirálók valóságos tartalék seregét alkották. A politikailag cselekvő társadalmi rétegek e három elemének (az arisztokrácia, a dzsentrí és a honorácior értelmiség) teljesen soha végbe nem ment fúziója – amelyhez az új középosztály, nevezetesen a zsidó polgárság kapcsolódni próbált – uralta a társadalmi mozgalmakat Magyarországon a XIX. század második felében. Bár életstílusával és a presztízst hordozó törtenelmi hivatkozásaival továbbra is a földbirtokos nemesség szabta meg a hangnemet a középrétegekben, részesedése az 1848 előtti rendi viszonyok között még osztályelőjogként monopolizált tényleges hatalomban fokozatosan a minimumra csökkent, átengedve egy jelentős részt a közrendűek és az elszegényedett kurta nemesek szaképzett leszármazottjai számára. A „közteherviseles” bevezetésével és a választójog iskolázottsági és vagyoni cenzussal való kibővítésével (1848 áprilisában) a birtokos nemesség részben elveszítette rendi státuszából eredő privilégiumait. A század második felében (mivel képtelen volt korszerűsíteni gazdaságát) mindjobban el is adósodott, és helyzete így gazdaságilag is megrendült.

A dzsentrí – ez a földbirtokos nemesség általános neve – ezzel társadalmi helyzetváltásra kényszerültek, ezentúl a számukra legkönnyebben elérhető fizetett közhivatalokba. Ez annál is gyötrőbb választás volt számukra, mert együtt járt az

osztály társadalmi exkluzivitásának és politikai monopóliumának gyors eltűnésével. A dzsentrírétegnek nemcsak a hatalmat kellett megosztania a közrendűek leszármazottjaival, hanem arra is rákényszerült, hogy fokozatosan mint csoport is lesüllyedjen hozzájuk azáltal, hogy szövetséget és házasságokat köt velük, és társadalmi értelemben közéjük keveredik. Ez a sematikusan felvázolt folyamat természetesen több fázisban ment végbe. A végkifejletig csak a századfordulóra jut el, és az osztály jövője szempontjából drámai jellege sem tárul fel az 1880-as évek, azaz a kapitalista fejlődés kibontakozása és a középbirtokos osztály teljes gazdasági összeomlása előtt. Csak ekkor alakul ki a híressé vált „dzsentri” ideológia, amely egyszerre egy hanyatló osztály világnézetét és ugyanennek a még birtokolt – elsősorban politikai – pozíciók védelmét szolgáló kollektív magatartását tükrözte. Hatékonysága ahhoz az „úri” életmódhoz kötődik, amelyből kibontakozik, és amely pusztán stratégiai fegyvernek tűnik ebben az utóvédharcban.

Az alábbiakban áttekintjük a „dzsentri-” vagy „dzsentroid” életmód fő elemeit. Ez az életmód a régi kis- és középbirtokos nemesség leszármazottjainak sajátja, de többé-kevésbé nyomot hagy mindazokon a csoportokon, amelyek valamiképpen részt vesznek a társadalmi hatalomban, mert ez testesíti meg az „úriság”, az uralkodó osztályhoz tartozás egyedül legitimnek képzelt gondolkodásbeli és viselkedési kánonját. A modell hatékonysága messze túllépi a nemesség tényleges uralmának időbeli határait: azt mondhatjuk, hogy az „úri” életszabályok és értékek rendszerként való teljes kikristályosodása tulajdonképpen csak a nemesi birtokos osztálynak a végső lesüllyedésével következik be. Egyfajta meghatározott kulturális retardáció révén az „úriság” szabályrendje életben maradt az egész régi rendszer folyamán (tehát az 1940-es évekig), és bizonyos fokig késleltette az osztályuralom modern, „polgári” modelljének teljes legitimációját.

A nemességnek félig-meddig tönkre kellett mennie ahhoz, hogy az arisztokrata ideálok és az irodai alkalmazottak beszűkült objektív lehetőségei között létrejöjjön az a feszültség, amely fenntartja a dzsentriéletmódot. Az arisztokrata ideálok konzerválására, tüntetőleges és – a dolgok ereje által – szimbolikus manifesztálására irányuló erőfeszítés volt az eszköze annak, hogy a dzsentri osztálypozíciót követeljen magának, melynek birtoklását annál csábosabb és ellentmondást nem tűrő módon színlelték, minél inkább fenyegetettnek érezték azt. A dzsentríréteg legfőbb közös sajátosságai közül említsük meg a legszembetűnőbbeket: a dzsentrik olyan politikai gárdát alkotnak, amely már nem birtokolja mindazt a hatalmat, amelyet képviselni, megtestesíteni igényel vagy színlel. Emiatt társadalmi cselekvéstere elsősorban szimbolikus, és az emberek, illetve az emberek közötti kapcsolatok manipulálásán nyugszik, ami elsősorban „mondén” kompetenciákat kíván, egyfajta viselkedni tudást a különböző társadalmi körökben. Így főképp a társadalmi kapcsolatok mesteri kézben tartásáról van szó, amelyhez kevés köze van a termelő beruházások racionális kezelésének, a költségminimalizálás és a nyereségmaximalizálás elvének. Innen a férfielelmód gazdaságtalan és poétikus holdudvara, amelynek diszkrét bája a közösségi rítusokra, a közös ivászatokra (kötelező cigánykísérettel), a vadászatra, a (többnyire igen kockázatos) kártyázásra vagy a (nem kevésbé költséges) lóversenyezésre fordított rengeteg időben és energiában nyer kifejezést. Ha a társadalmi

emlékezett a dzsentrirétegről csak ezt az öngyilkosságba torkolló tékozlást őrzi meg, ez azért van, mert egy olyan csoportról van szó, amely miután kollektív célkitűzéseit elveszítette, megelégszik azzal, hogy felélje mindinkább fogyatkozó gazdasági és szimbolikus járadékait. Mindehhez hozzátartozik, hogy az egész csoport vidéki eredetű, és mivel az átélt vagy átruházott emlékekben azt a pozíciót őrzi, amelyet a nemesség a maga birtokain betöltött, nehezen adaptálódik a város formálisan egyenlőbb és személytelenebb társadalmi kapcsolatrendjéhez. Itt az osztályviszonyok eleve kevésbé közvetlen vagy brutálisan fejeződnek ki, és a nemesi presztízsnak sem lehet úgy érvényt szerezni, mint vidéken.

Tekintsük át a dzsentriosztályethosz fontosabb elemeit.

1. Kötelező az azonos osztályhoz tartozás elismerése és – mivel az egyik nem megy a másik nélkül – a szolidaritás gyakorlati és szimbolikus kinyilvánítása. A rokonsági kapcsolatok és más személyes nexusok – szükség esetén az egész osztályra kiterjedő – ismerete és fenntartása elsőrendű jelentőséggel bír. A szolidaritás rituálisan fejeződik ki a mértéktelen vendégeskedésben, de elmegy egészen a váltók aláírásáig, a hivatali választások alkalmával biztosított politikai támogatásig. A kölcsönös ismertség és a kölcsönös felismerés nagy szerepet játszik e tekintetben, és kifejeződik az általános – életkortól és státuszkülönbségektől jórészt független – tegeződésben, amelynek az a funkciója, hogy megerősítse az azonos nemzetséghez tartozás tudatát. Ugyanez a szerepe az olyan teljesen általános egymás közötti megszólításoknak, mint a „bátyám”, „öcsém”, „nénémasszony”, „urambátyám”, amelyek a közös felmenők híján a társadalmi helyzet vagy szint azonosságát fejezik ki. (Jegyezzük meg, hogy a zsidó középosztályokban hasonló esetekben éppen ellenkezőleg, a magázódás maradt a szabály.) Hogy ezt a gyakorlatot megértjük, a régi, leszármazási alapon szerveződő nemességig kell visszanyúlnunk, lévén hogy a hozzá kapcsolódó örökséget – a címet és a politikai hatalmat – a család képviselőin keresztül kollektíven birtokolta, ugyanakkor, amikor az egész nemesség rendi alapon különböztette meg magát a közrendűektől.

2. Az erkölcsi kötelezettségek osztályon belüli ereje (*Binnenmoral*) szemben áll a kívülről állókat érintő erkölcsi fegyelem gyengeségével (*Aussenmoral*). Becsapni egy hasonszőrűt, vagy hazudni neki – szigorúan tilalmas vétiséget képez, míg ugyanez a magatartás a paraszttal, a polgárral vagy a zsidóval szemben úgy tekinthető, mint egyfajta ügyeskedés: nem kifejezetten ajánlott, de semmiféle szankciót nem von maga után. Egy úrnak mindenütt úrnak kell lennie, de különösen a többi úrral szemben.

3. Mindenfajta gazdasági típusú racionalitás tüntető elutasítása. A dzsentri és az igazi úr megveti a számító profitszellemet – különösen rangbéliekkel szemben. Ezt „zsidó” vonásnak tekintenék. Sőt valamiképp minden célirányos tevékenység, ami a „svábot” vagy a „zsidót” jellemzi, megvetendőnek számít, így mindenfajta célzatos munka is, olyannyira, hogy a jó modorhoz tartozik elrejtteni, amikor az ember ilyesmivel foglalkozik. Két tevékenység jelent kivételt ez alól a szabály alól: a mezőgazdaság (mint birtokos vagy, legrosszabb esetben, mint jószágigazgató) és a politika. Persze ebben az esetben inkább ideológiai elemekről – azaz tudati tényekről – van szó, mint a tényleges társadalmi gyakorlatról, mivel az anyagi eszközök hiánya az esetek többségében nem teszi lehetővé az irracionális életmód realizálását és a társadalmi

pozíció ilyenfajta konzerválását vagy a magasabb politikai, illetve adminisztratív bürokráciába történő átnyergetést.

4. A viselkedés elvont értékekre irányuló racionalitásának gyengesége többféle módon is megnyilvánul. Ezek közül az egyik a viszonylagos vallási közönyösség és a magas kultúra, valamint az intellektuális tevékenységek tényleges leértékelése. Az arisztokrácia – amelyet a dzsentrik egyéb területeken utánozni igyekeztek – sokáig magára vállalta a művészetek és tudományok pártfogásának szerepét, szívesen fitogtatta kozmopolita kultúráját, és gyakran hagyta magát mozgósítani egyfajta kollektív mecénási szerep gyakorlására. Jelentős részben ennek köszönhető az ország legfontosabb kulturális intézményeinek megalapítása és kifejlődése (Tudományos Akadémia, Nemzeti Könyvtár, Szépművészeti Múzeum, Nemzeti Színház, Nemzeti Múzeum, Erdélyi Múzeum Egylet stb.). A történelmi kisnemesség körében ugyancsak nyomon követhető a magas kultúra kiteljesedése, hozzájuk kapcsolható gyakorlatilag minden – eltekintve a szabályt erősítő kivételektől – irodalmi, művészeti és kisebb mértékben tudományos teljesítmény a feudális korban. E tekintetben azonban a dzsentriréteg már inkább a paraszti módon élő, sőt „elparasztosodott” vidéki nemesség hagyományait viszi tovább. Az úr nem olvas, és nem vásárol könyveket. Korlátozott mértékben tud idegen nyelveket, bár a német és a latin alapjainak ismerete többé-kevésbé kötelező. Még a francia is része valamelyest a társasági ember kulturális készletének (különösen a nőknél). A nők esetleg gyakorolhatják a szórakoztató művészetek bizonyos fajtáit is, különösen a zongorázást.

5. A kultúra diszkrét megvetése és a karrierre vonatkozó racionális stratégiák elutasítása a tanulás leértékelésében ölt testet. A gimnáziumot és ha lehet, a jogot persze el kell végezni. De a karriernek – ha van egyáltalán pályaterv – inkább a tanulmányok közben vagy mellett létrejövő társadalmi kapcsolatok révén – például az egyetemi bálokon – alakulnak a dzsentri fiatalok számára, mint a vizsgatermekben.

Nem annyira a társadalmilag hanyatlóban levő csoportokra gyakorolt befolyása miatt kell megértenünk a dzsentriideológia működését és funkcióit, mint inkább a miatt a meghatározó hatás miatt, amelyet a régi rendszer alatt a középosztályok egészére, de különösen annak értelmiségi csoportjaira kifejtett. E befolyásnak kettős oka van. Az értelmiség egy része, ahogy látni fogjuk, a kis- és köznemességből az államigazgatási, jogi és katonai bürokráciába átnyerelő rétegből származik, és hosszú ideig megőrzi a származási csoport ethoszának azokat az elemeit, amelyek az osztály gazdasági meggyengülése következtében átalakultak, sőt bizonyos részben eltorzultak (egészen a karikatúrává válásig). Másrészt a dzsentrimodell – mint az uralkodó osztály tagjainak élet- és gondolkodásmódja – a maga legitimitását egyfajta „nemzeti legitimitás” vitathatatlan megtestesülésére, a történelmi nemességre való hivatkozásból nyeri. Ezért hatása többé vagy kevésbé érint minden olyan emelkedőben lévő „új” és „rég” csoportot, amely igényt tart a társadalmi hatalomban való részesedésre. A modell ereje, térnyerésének valószínűsége az al csoportonként változó körülményektől függött, és jelezte az al csoportnak a dzsentrikhez viszonyított társadalmi távolságát – a származás, az etnikai hovatartozás, a környezet ethosza és a mobilitást biztosító eszközök stb. értelmében. A dzsentrimodell elméleti határát a társadalmi uralomra vonatkozó „polgári” modell kisugárzásának ereje és hatótere

határozza meg. Ez egyfajta ellenmodell, amelyet mindenekelőtt a zsidó és német polgárság, illetve értelmiség alakít ki, de amely a maga legitimitását nemcsak a minden „produktivista” típusú ideológiát jellemző „funkcionális” hatékonyságra, hanem ezen túl és elsősorban annak a nemzeti érzelmű és felvilágosult arisztokráciának (amelynek reprezentánsai a Széchenyiek, Esterházyak, Eötvösök stb.) és azoknak a polgári ideálokkal felfegyverzett kis- és középnemesi csoportoknak (Kossuthok, Deákok, Szalayak, Csengeryek, Trefortok, Kemények, Kölcseyek) a gondolatvilágára és társadalmi tevékenységére alapozza, amelyeknek ösztönzésére az ország sikeresen megvalósította a politikai, igazgatási és gazdasági intézmények reformját, a nemzetépítés ezen alapvető részét. Két, egymással teljesen szemben álló hagyomány van tehát, amelyek azonban a maguk legitimitásának jelentős részét ugyanabból a forrásból, a nemzeti nemességből merítik. Így mindkettő lehetővé tesz – jóllehet különböző módon, mivel a nemesi ideálok különböző változataira hivatkoznak – bizonyosfajta, legalább képzeletbeli vagy mitikus azonosulást a nemzeti ügygel.

1978

KEMÉNY ISTVÁN

A mobilitás társadalmi összefüggései¹

A mobilitás társadalmi összefüggéseit több szempontból közelíthetjük meg. Vizsgálhatjuk a mobilitás társadalmi okait (a mobilitást befolyásoló társadalmi tényezőket); a mobilitás társadalmi folyamatát, módjait, csatornáit; a mobilitás társadalmi következményeit és hatásait. Akár a mobilitás okairól, akár folyamatáról, akár következményeiről legyen szó, további megközelítési különbségek adódnak abból, hogy milyen tényezőkkel vetjük egybe választott témánkat: így vizsgálhatjuk a mobilitás és a gazdaság, a mobilitás és a politika, a mobilitás és a kultúra, a mobilitás és az oktatás stb. összefüggéseit, de megtehetjük azt is, hogy a társadalmi rendszer egészével való összefüggést keressük. Még további megkülönböztetést alkalmazhatunk aszerint, hogy érdeklődésünk elsősorban statikus vagy elsősorban dinamikus jellegű-e; hogy a mobilitást valamely adott állapot vagy inkább a fejlődés jellemzésére kívánjuk-e felhasználni.

Ez az írás elsősorban a mobilitást befolyásoló társadalmi tényezőkkel foglalkozik, s ezeket is főleg a mobilitás és a gazdasági fejlődés összefüggéseinek szempontjából kutatja.

A mobilitás és a gazdasági fejlődés összefüggéseit a közelmúltban a legnagyobb apparátussal és alaposítással S. M. Miller és H. J. Bryce vizsgálta.² Különböző országok különböző mobilitási jelzőszámait vetették egybe a gazdasági növekedés, a termelékenység, a nemzeti jövedelem stb. mérőszámaival. Vizsgálataik eredménye lényegében negatív volt, ami a szerzőket magukat is meglepte.

¹ Magyar viszonylatban elsőnek ez a rövid írás mutatott rá arra, hogy a mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függenek, és ebből következőleg a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött. Ugyanakkor a cikk arra is rámutatott, hogy a foglalkoztatási struktúra átalakulását messzemenően befolyásolta az erőltetett iparosítás; továbbá arra, hogy a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon jóval nagyobb volt, mint a nyugati országokban; végül arra, hogy más rétegekhez képest romlott a régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete. [Kemény István 1992. évi jegyzete.]

² S. M. Miller – H. J. Bryce: Social mobility and economic growth and structure. *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Sommer 1962. Vö. még T. G. Fox – S. M. Miller: Economic, political and social determinants of mobility. An international cross-sectional analysis. *Acta Sociologica*, 1966; S. M. Miller – H. J. Bryce: *The promotion of social mobility*. Paper for the Subcommittee on Social Stratification and Mobility. 6th World Congress of Sociology, Evian, 1966 (sokszorosítás).

Az *International Social Science Journal* 1964. évi 1. számában Seymour M. Lipset kétségbe is vonta a vizsgálatok eredményeinek hitelességét: „Ezek az eredmények annyira ellentmondanak annak a logikának, hogy a gazdasági növekedésnek magas felfelé irányuló és alacsony lefelé irányuló mobilitást kell eredményeznie..., hogy felmerül a kérdés, vajon az eredmények nem módszertani hiányosságok következményei-e? Van-e egyáltalában megbízható becslésünk a fejlődő országok felfelé vagy lefelé irányuló mobilitásáról? Erre a kérdésre jelenleg negatív választ kell adnunk.”³ Arnold Rose⁴ viszont határozottan azon a véleményen van, hogy a most iparosodó országok felfelé irányuló mobilitásának feltétlenül nagyobbak kell lennie, mint a már iparosodott országokban.

Az 1963 elején Magyarországon lefolytatott két reprezentatív mobilitási vizsgálat⁵ alkalmas arra, hogy a gazdasági fejlődés és a társadalmi mobilitás összefüggéseit új megvilágításban lássuk. Mielőtt azonban szemügyre vennénk a magyar mobilitási arányszámokat, és egybevetnénk őket a régebbi mobilitási felvételek eredményeivel, vessünk egy pillantást az Egyesült Államok foglalkozási struktúrájának az elmúlt évtizedekben végbemenő átalakulására; ez ugyanis tanulságokat nyújt a későbbiekhez.

A múlt század elején még az Egyesült Államok keresőinek háromnegyede paraszt volt. 1870-re a parasztok arányszáma 53 százalékra csökkent, 1960-ra pedig 6,4 százalékra.

Az agrárnépesség rohamos csökkenése azt jelenti, hogy a kapitalista társadalom tömeges mobilitásának mindvégig egyik fő jellemvonása a parasztok ipari munkássá válása. Ebből a szempontból mégis két időszakot különböztetünk meg. Mindaddig, amíg a parasztság a társadalom legnépesebb rétege, a tömeges mobilitás szinte ki is merül a parasztok munkássá válásában. Ahogy a parasztok arányszáma csökken, úgy növekszik a szellemi foglalkozásúak aránya. Ennek megfelelően egyre fontosabbá válik a tömeges mobilitás egy másik útja: egyre mind nagyobb számban válnak munkások vagy munkásszármazásúak szellemi foglalkozásúakká; végül bekövetkezik egy időpont, amikor ez a második folyamat válik fontosabbá (1. táblázat).

A táblázatból az a következtetés adódik, hogy Amerikában a legutóbbi évtizedekben a fölfelé irányuló mobilitás, az emelkedés két helyen volt a legkönnyebb: a segédmunkásból betanított munkássá, illetőleg a szakmunkásból irodai dolgozóvá válás esetében. További kézenfekvő következtetés, hogy a tömeges mobilitás nagyságát elsősorban a munkamegosztás fejlődése, az iparosodás üteme határozza meg. A kapitalizmus kialakulása idején, az iparosodás első szakaszában a mobil személyek arányszáma nyilvánvalóan nagyobb volt, mint a feudalizmus korában, de nem

³ S. M. Lipset: Research problems in the comparative analysis of mobility and development. *International Social Science Journal*, 1964/1. 35–48. o.

⁴ A. M. Rose: Social mobility and social values. Idézi S. M. Miller: Comparative Social Mobility. *Current Sociology*, 1960, 9(1), 59. o.

⁵ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statistikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 420. o. Klinger András – Szabady Egon: A társadalmi rétegződés és demográfiai hatásai. I. Budapesten és a városokban. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Csoport Közleményei*, 7. KSH, Budapest, 1965, 325. o.

1. táblázat

Az Egyesült Államok foglalkozási szerkezetének változása 1870 és 1960 között (százalék)

Foglalkozási csoport	1870	1910	1940	1950	1960
<i>Szellemi dolgozó, ebből</i>	13,0	21,1	32,9	37,4	43,3
értelmiségi	3,0	4,4	8,0	8,0	11,8
irodai dolgozó	4,0	10,2	16,7	19,5	22,6
<i>Munkás (fizikai), ebből</i>	34,0	47,9	48,6	50,5	50,3
szakmunkás	9,0	11,7	11,6	14,0	14,2
betanított munkás	10,0	14,7	18,1	20,1	19,4
segédmunkás	9,0	14,7	7,0	6,2	5,1
egyéb munkás	6,0	6,8	11,9	10,2	11,7
<i>Paraszt (mezőgazdasági)</i>	53,0	31,0	18,5	12,1	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1957. Washington, 1960 és A. M. Edwards: Comparative Occupation Statistics for the United States, 1870 to 1940. United States Government Printing Office, Washington, 1943, 206. o. alapján. Az adatokat céljainknak megfelelően összevontuk és átrendeztük.

lehetett akkora, mint később, az iparosodás második és harmadik szakaszában. Amíg a lakosság többsége paraszt, a parasztszármazásúaknak csak kisebb része lehet munkássá, és amíg a szellemi foglalkozásúak aránya csak két-három százalék, addig a fizikai dolgozók gyermekeinek – hely hiányában – alig van esélyük arra, hogy szellemi munkakörbe kerüljenek. Később viszont, amikor a szellemi dolgozók aránya rohamosan emelkedik, elkerülhetetlenné válik, hogy munkás- és parasztgyermekek szellemi dolgozókká váljanak. Hely hiányában nem lehet emelkedni, az üres helyek szívéhatása viszont kikényszeríti az emelkedést.

Az elmondottak után az a várakozásunk, hogy a magyar mobilitási arányszámokban visszatükröződnek a gazdasági fejlődés jellegzetességei. Az 1963. évi reprezentatív vizsgálat eredményei beváltják ezt a várakozást. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a nemzetközi és a magyar adatok egybevetése (2. táblázat) igazolja Miller és Bryce említett negatív eredményeit, vagyis azt, hogy gazdasági fejlődés és mobilitás között csak nagyon csekély összefüggés mutatható ki. A kilépési (*outflow*) mobilitási arányszámokat mutató 2. táblázat ugyanis nem jelzi a Magyarországon végbement átalakulás nagy hatását, sőt ha a nem mezőgazdasági lakosságot külön vizsgáljuk, valamivel az átlag alatt maradnak. Még feltűnőbb, hogy a fizikai munkások felfelé való mobilitását nézve a táblázatban szereplő országok között Magyarország áll az utolsó helyen.

2. táblázat

Intergenerációs foglalkozási mobilitás Magyarországon, összehasonlítva néhány fejlett nyugati ország hasonló adataival (a *fiúk* foglalkozási főcsoport szerinti megoszlása az *apák* foglalkozási főcsoportjainak százalékában: *kilépési* mobilitási arányszámok)

Apák foglalkozása	Fiúk foglalkozása			Összesen
	Szellemi dolgozó	Fizikai munkás	Mezőgazdasági fizikai	
<i>Magyarország</i>				
Szellemi dolgozó	68	30	2	100
Fizikai munkás	24	70	6	100
Mezőgazdasági fizikai	9	50	41	100
<i>Németország</i>				
Szellemi dolgozó	70	28	2	100
Fizikai munkás	26	70	4	100
Mezőgazdasági fizikai	20	37	43	100
<i>Svédország</i>				
Szellemi dolgozó	74	23	3	100
Fizikai munkás	29	64	7	100
Mezőgazdasági fizikai	23	42	35	100
<i>Egyesült Államok</i>				
Szellemi dolgozó	71	25	4	100
Fizikai munkás	35	61	4	100
Mezőgazdasági fizikai	23	39	38	100
<i>Japán</i>				
Szellemi dolgozó	74	21	5	100
Fizikai munkás	33	59	8	100
Mezőgazdasági fizikai	28	22	50	100
<i>Franciaország</i>				
Szellemi dolgozó	73	18	9	100
Fizikai munkás	35	55	10	100
Mezőgazdasági fizikai	16	13	71	100

Források: A magyar adatok forrása: Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statistikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966. A német mobilitásra vonatkozólag a DIVO-vizsgálat adatait használtuk fel. Lásd M. Janowitz: Social stratification and mobility in West Germany. *American Journal of Sociology*, 1958, 64. köt. 1. sz. A Mackenroth–Bolté-féle vizsgálat csak az áttelepítettekkel zsúfolt Schleswig-Holsteinre vonatkozik, igen erősen torzít, és nemzetközi összehasonlításra alkalmatlan. A svéd, amerikai és a japán adatok forrása: S. M. Lipset – R. Bendix: *Social mobility in industrial society*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1963, 289. o. A francia adatok forrása: M. Bresard: Mobilité sociale et dimension de la famille. *Population*, 1950/5.

A gondosabb elemzés azonban a legszorosabb összefüggést mutatja a gazdasági fejlődés és a mobilitási arányszámok között. Hogy erről meggyőződünk, nem szabad megelégednünk a nemzetközi statisztikákban és összehasonlításokban általában használt kilépési (*outflow*) mobilitási arányszámokkal, hanem azokat egybe kell vetni a belépési (*inflow*) mobilitás arányszámaival és a foglalkozási struktúra átalakulására vonatkozó adatokkal. A 3. táblázat a belépési mobilitás arányszámait mutatja.

3. táblázat

Intergenerációs foglalkozási mobilitás Magyarországon, összehasonlítva néhány fejlett nyugati ország hasonló adataival (az *apák* foglalkozási főcsoport szerinti megoszlása a *fiúk* foglalkozási főcsoportjainak százalékában: *belépési* mobilitási arányszámok)

Fiúk foglalkozása	Apák foglalkozása			Összesen
	Szellemi dolgozó	Fizikai munkás	Mezőgazdasági fizikai	
<i>Magyarország</i>				
Szellemi dolgozó	29	45	26	100
Fizikai munkás	4	44	52	100
Mezőgazdasági fizikai	1	9	90	100
<i>Németország</i>				
Szellemi dolgozó	63	26	11	100
Fizikai munkás	22	61	17	100
Mezőgazdasági fizikai	6	14	80	100
<i>Svédország</i>				
Szellemi dolgozó	46	32	22	100
Fizikai munkás	11	57	32	100
Mezőgazdasági fizikai	4	18	78	100
<i>Egyesült Államok</i>				
Szellemi dolgozó	48	32	20	100
Fizikai munkás	16	52	32	100
Mezőgazdasági fizikai	7	9	84	100
<i>Japán</i>				
Szellemi dolgozó	57	16	27	100
Fizikai munkás	24	44	32	100
Mezőgazdasági fizikai	7	7	86	100
<i>Franciaország</i>				
Szellemi dolgozó	66	18	17	101*
Fizikai munkás	28	48	24	100
Mezőgazdasági fizikai	9	6	85	100

* Kerekítési hiba.

Forrás: Ugyanaz, mint a 2. táblázatnál.

A belépési mobilitás arányait szemügyre véve talán a legfeltűnőbb, hogy a szellemi foglalkozásúak között milyen magas a munkásszármazásúak aránya: Magyarországon 45 százalék, míg az ebből a szempontból soron következő két országban, az Egyesült Államokban és Svédországban 32 százalék. A másik ilyen kiugró jelenség, hogy Magyarországon a legmagasabb a fizikai munkások körében a parasztszármazásúak aránya. Végül említésre érdemes, hogy a munkások rétegébe belépő, szellemi foglalkozású szülőktől származó egyének aránya Magyarországon a legkisebb, negyede a hasonló eredetű amerikai munkásokénak, hatoda a hasonló eredetű német munkásokénak, és hetede a hasonló eredetű francia munkásokénak. Ha most egybevetjük a kilépési és a belépési mobilitás arányait, akkor két ponton feltűnő ellentmondásra találunk: a munkások felfelé irányuló és a szellemiek lefelé irányuló mobilitásánál. A kilépési mobilitás esetében a munkások felfelé irányuló mobilitása a hat ország közül Magyarországon a legkisebb (bár az eltérések jelentéktelenek), míg a belépési mobilitás esetében Magyarországon a legnagyobb (és az eltérések szembetűnően nagyok). A kilépési mobilitás esetében a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon a legnagyobb, míg a belépési mobilitás esetében a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon a legkisebb, és az eltérések szembetűnően nagyok.

Ezek a megállapítások igazak, és alkalmasak a magyar mobilitás jellemzésére, de nem magyarázzák meg azt. A magyarázatot a gazdasági fejlődéssel való összefüggésben kell keresnünk. Vessünk egy pillantást az aktív keresők számának a munka jellege szerinti megoszlására az 1930-as és az 1960-as népszámlálás alapján (4. táblázat).

4. táblázat

Az aktív keresők számának és összetételének alakulása 1930 és 1960 között Magyarországon, foglalkozási csoportjuk szerint

Foglalkozási csoport	Aktív keresők				
	száma (ezer fő)		aránya	összetétele (százalék)	
	1930	1960		1930	1960
Szellemi dolgozó	253	794	3,14	7	16
Fizikai munkás	1544	2260	1,46	40	46
Mezőgazdasági fizikai	2025	1822	0,90	53	38
Összesen	3822	4876	1,28	100	100

Forrás: Az 1930. és az 1960. évi népszámlálás.

A szellemi munkahelyek megháromszorozódása magától értetődővé teszi, hogy a mai szellemi foglalkozásúak 71 százaléka munkás és paraszt eredetű. Hiszen ha a szellemi foglalkozásúak körében lefelé irányuló mobilitás egyetlenegy esetben sem fordult volna elő – ami nyilvánvalóan lehetetlen –, akkor sem tölthet be ugyanannyi ember háromszor annyi munkahelyet, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a háborús években a halandóság a szokásosnál jóval nagyobb volt; hogy a háború után igen sokan elhagyták az országot, s az elvándorlás a nem fizikaiaknál alighanem erősebb volt, mint más rétegeknél; hogy az alkalmazotti és értelmiségi

családok termékenysége alacsonyabb volt az átlagosnál, a háború hatására pedig valamennyi társadalmi réteg termékenysége átmenetileg csökkent. Ilyen körülmények között nemcsak könnyű volt munkás- és parasztszármazásúaknak értelmiségivé válni, hanem elkerülhetetlen is. A szellemi munkahelyek számának és arányának növekedése tehát megmagyarázza a munkások felfelé irányuló magas belépési mobilitását (a szellemiek közé).

De ugyanígy a gazdasági fejlődéssel kell magyarázni azt is, hogy nálunk a munkásszármazásúaknak csak 24 százaléka jutott szellemi pályára, míg például az Egyesült Államokban a munkásszármazásúaknak 33 százaléka volt felfelé mobil. Az apák nemzedékében Magyarországon 100 aktív kereső közül 7 volt nem fizikai, és 40 fizikai dolgozó, és noha a fiúk nemzedékének idejére az aktív keresők között a nem fizikaiak aránya már 16 százalékra emelkedett, az előző nemzedék viszonylag nagyszámú munkás szülőjére még a fiúk nemzedékében is kevés szellemi munkahely jutott. Az egyenlő esélyek szélsőségesen ideális megvalósulása a társadalmi rétegek vonatkozásában azt jelenti, hogy ha az előző nemzedékben a munkások arányszáma 40 százalék volt, akkor a mai szellemi foglalkozásúak között a munkásszármazásúak arányszámának is el kell érnie a 40 százalékot. Az óriási gazdasági és társadalmi átalakulás azt hozza magával, hogy a munkáseredetűek arányszáma nemcsak elérte ezt az arányszámot, hanem el is hagyta. De még így is a munkásgyerekeknek csak negyedrésze juthatott szellemi pályára. Ugyanannyi szellemi munkahelyre nálunk több munkásgyermek jut, mint Nyugaton: ez megmagyarázza, hogy a munkások felfelé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött.

Az iparosodottabb országokban viszont az a helyzet, hogy már az apák nemzedékében is a lakosság jóval nagyobb hányada volt szellemi foglalkozású. Ezért a kisebb számú munkáseredetűeknek nagyobb hányada érhetette el a nagyobb számú szellemi munkahelyek valamelyikét.

Hasonló gondolatmenettel magyarázhatjuk meg a magyar mobilitási adatok másik feltűnő jellegzetességét is: azt, hogy a parasztnak a munkások felé irányuló kilépési és belépési mobilitása szembeszökően magas. 1930 és 1960 között a paraszti foglalkozásúak létszáma 10 százalékkal csökkent, a munkások létszáma pedig 46 százalékkal emelkedett, és ehhez még hozzájárul, hogy az apák nemzedékében 100 aktív keresőből 53 volt paraszt, és 40 munkás, míg a fiúk nemzedékében 100 aktív kereső közül csak 38 paraszt és 46 munkás. Ez elkerülhetlenné tette, hogy minden második parasztgyermek munkássá váljon, és a jelenlegi munkások fele parasztszármazású legyen.

Ismereteseek azok az erőfeszítések, amelyeket a közgazdászok a különböző országokban a legutóbbi időkben tettek a gazdasági növekedés indulási modelljének kialakítására. E helyütt nem feladatunk annak tárgyalása, hogy az ugrásszerű és erőltetett iparosítás Magyarországon milyen közgazdasági problémákat hozott magával. Feltétlenül ki kell térnünk azonban arra, hogy ez az átalakulás milyen hatást tett a rétegmobilitásra, vagyis a társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított helyzetére. Nagyon röviden összegezve a következőket mondhatjuk erről: mindenekelőtt javult azoknak a helyzete, akik parasztból vagy munkásból szellemi dolgozóvá lettek, javult azoknak a segédmunkásoknak és betanított munkásoknak a helyzete, akik

szakmunkásokká váltak. Egészében javult a volt mezőgazdasági proletárok és félproletárok helyzete (azoké is, akik nem mezőgazdasági munkakörben helyezkedtek el, de azoké is, akik a mezőgazdaságban maradtak), egészében javult a segédmunkások és betanított munkások helyzete is; viszont romlott a szomszédos rétegekhez képest a régi értelmiségiek és régi szakmunkások egyes rétegeinek, valamint a jómódú parasztságnak a helyzete.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak a technikai fejlődés, az iparosodás hat a társadalmi mobilitásra, hanem a társadalmi mobilitás alakulása is hat a technikai fejlődésre. A termelés határt nem ismerő tágulása teszi lehetővé és szükségessé a mobilitást, de az embereknek a különböző kötöttségek alól való mentesülése teszi lehetővé a termelés fejlődését. Ha olyan nagy társadalmi képződményeket hasonlítunk össze, mint a keleti társadalmak, az antikvitás, az európai feudalizmus és a kapitalizmus, azt kell látnunk, hogy az egymást követő nagy történelmi korszakokban a mobilitás mérete is egyre nagyobb volt. A gazdasági és technikai fejlődés gyorsulásával, a munkamegosztás fejlődésével egyre több lehetősége nyílt az egyéneknek arra, hogy elhagyja azt a társadalmi réteget, amelyben született, sőt néha gazdasági, máskor politikai eszközök kényszerítették erre. Az anyagi termelés technikájának átalakulása lehetővé tette és megkövetelte a mobilitás növekedését, de a mobilitás növekedése egyben előfeltétele is volt a technikai és gazdasági fejlődésnek. Ez a feltartóztathatatlan folyamat nyilvánvalóan folytatódni fog a jövőben is, s a fejlesztési politikusoknak és szervezőknek mindig gondolniuk kell arra, hogy a fejlesztés egyik legfontosabb eszköze a társadalmi mobilitás elősegítése, természetesen mindig az adott időszak gazdasági és társadalmi lehetőségeitől és követelményeitől függően.

KEMÉNY ISTVÁN

A magyar munkásosztály rétegződése

Magyarországon az első gyári munkások két világtáj felől jöttek: idegenből (elsősorban Csehországból és Ausztriából), illetőleg a hazai, gyakran német ajkú iparosrétegből jöttek a szakmunkások, a parasztokból lettek a gyári napszámosok.¹ Ez a munkásság a kapitalista gazdasági rendszernek volt nem polgári ellenzéke, de a társadalomban a tőkés szerkezet mellett tovább élt a feudális szerkezet is. Az ország gazdasága rohamosan iparosodott; a társadalmi rendszer demokratizálódása, az életformák urbanizálódása csak lassan, kínlódva haladt előre.

Amikor a magyar kapitalizmus s vele a magyar munkásság színre lépett, Magyarországnak nem volt egységes társadalma. Két társadalom élt egymással szemben, illetőleg az egyik, az úgynevezett *dzsentri* és az arisztokrácia társadalma úgy telepedett rá a másikra, a paraszttársadalomra, hogy annak világát teljesen bezárta; kijárást belőle csak kivételképpen és kerülő úton engedett meg.

A magyar polgárság nem igyekezett e zárt világokat megnyitni, hanem közéjük illeszkedett újabb zárt világként. Beépült a magyar társadalom rendjébe, de azt át nem alakította. Viszonya a munkássághoz egyfelől a kizsákmányolóé volt a kizsákmányolthoz, másfelől a rendi társadalom kiváltságos rétegéé a kiváltság nélkülihez. Ahogy a magyar parasztság fölött, tőle szokásaiban, kultúrában, gondolkodásmódban mérhetetlenül távol élt a magyar úri osztály, ugyanúgy élt a magyar munkásság fölött, tőle szokásaiban, gondolkodásmódjában, életvitelében mérhetetlenül távol a magyar polgárság. A magyar munkásságnak ugyanúgy, mint a magyar parasztságnak, nyomás alatt külön világot kellett magának kialakítania, amelyben élhessen.

A gyárak munkássága szigorú függősségi rendszerben élt, mint ahogy abban élt az egész magyar társadalom is.

A munkásság zárt világa kezdetben maga is kisebb zárt világokra oszlott. Az idegenből jöttek, a volt iparosok és a faluról származottak, a mesterek, a szakmunkások és a napszámosok csoportjait jövedelemben, neveltetésben, presztízsből, kultúrában, kiváltságokban éles különbségek választották el egymástól. Műhelyrendszer uralkodott, középpontjában a mesterrel, akit személyes közelségben vettek körül az

¹ Az első gyári munkások társadalmi eredetére alapvető munka Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949*. Budapest, 1961. E téren is nélkülözhetetlen Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, é. n.

inasok és segédek. A szakmunkás ebben az időben kisipari módszerekkel tanulta meg a szakmát, s valóban úgy is értett hozzá, mint az önálló kisiparos. Szüksége is volt rá, mert a régi technológia azt kívánta tőle, hogy egymástól eltérő feladatokat önállóan tudjon megoldani.

E világ zártsága elsősorban a szervezett munkásmozgalomban tört meg. A szervezett munkás urbanizáltabb volt, mint nem szervezett társa. A teljes polgári kultúrát igényelte, s a polgári életforma minden vívmányát, miközben – és ezzel egyidejűen – elutasította, sőt lerombolni kívánta a kapitalista társadalmat. Értékrendszerének voltak a polgári értékrenddel megegyező s azzal poláris ellentétben álló elvei. Megegyezett a polgári értékrenddel a kultúra és a magasabb értékek tiszteletében, a teljesítmény megbecsülésében, a termelés fokozásának igényében. Szemben állt a polgári értékrenddel abban, hogy elutasította az egyenlőtlenségen alapuló társadalmi rendet, hitt e rendszer megszüntetésének és a szocialista társadalmi rendszer felépítésének lehetőségében és szükségességében, a munkásmozgalom erre irányuló küldetésében. Az osztályharcos munkás magasabb kultúrája és politikai ellenzékiisége elválaszthatatlan volt egymástól. Az osztályharc ideológiája racionalisztikus: felfogásához a kultúra racionalis alapjainak teljes megértése szükséges. A kulturálódás hiánya viszont elősegíti a politikai beilleszkedést: a zárt világban élő munkás irracionálisnak látja a fölötte elterülő égboltot, inkább hajlik a belenyugvásra s a hosszú belenyugvasokat megszakító lázongásokra.

Az életforma urbanizálódásában legmesszebb a szervezett munkás jutott, de az urbanizálódásnak volt más útja is: a gyári szakmunkások egy részéből mester vagy kisiparos lett. A kisipari műhelyből tőkés vállalkozás bontakozhatott ki – a legtöbb kisiparos azonban nem élt sokkal jobban a gyári szakmunkásnál –, s a második, harmadik nemzedék már a burzsoáziához tartozhatott. Más kisiparosok taníttatták gyerkeiket, s azok sok nehézséggel, származásukat rejtgetve, bejuthattak a polgári létű és *dzsentritudatú* középosztályba. Az urbanizálódásnak ez az útja kilépést jelentett a munkásságból – egyben alkalmazkodást a nem polgári társadalmi légkörhöz, az uralkodó illúziókhoz és eszményekhez.

A húszas években fokozódott a munkások kirekesztettsége. Az úri társadalom a Tanácsköztársaság leverése után a munkásságot nemzetietlennek minősítette. Ezzel csak élesebben, ideologikusan fogalmazta meg azt, ami rejtett vagy nem rejtett formában amúgy is legmélyebb meggyőződése volt: az úri társadalom önmagát a nemzettel azonosította, s mindazt, ami rajta kívül esett, a nemzetbe sem értette bele. Igaz, ideológiává mindez akkor vált, amikor alapvetően megingott azokban is, akik látszólag hittek benne.

A harmincas és a negyvenes években már egészen más képet mutat a munkásság. Új technika jelenik meg, háttérbe szorul a munkások autonómiája, előtérbe kerülnek a betanított munkások. A munkások származás szerinti összetétele is átalakul. Az idegenből jöttek már rég meghonosodtak, de a régi szakmunkások amúgy is már csak magot jelentenek. Előtérbe kerül a faluról jött hatalmas tömeg, amely szakmailag, politikailag, kulturálisan képzetlenebb, de erősen radikális érzelmű. Megváltozik a munkások helye a gyár társadalmi rendszerében is; az ipari feudalizmus jobboldali radikalizmussal és szociális demagógiával színeződik.

E jobboldali radikalizmus és szociális demagógia sok mindent meg akar adni a munkásságnak, vagy legalábbis azt hirdeti. Munkabér-szabályozás, munkavédelem, biztosítás, népművelés, szakoktatás tervezése vagy fejlesztése párosul annak hangsúlyozásával, hogy a munkás maradjon meg munkásnak, engedelmesnek, parancsokat végrehajtónak. Az ipari feudalizmus tehát megmaradt feudalizmusnak, csak atyaiabbá, antiintellektuálisabbá és katonásabbá vált.²

A második világháború alatt új lendületet kapott az iparosodás. A termelés rohamosan, a háború néhány éve alatt csaknem 40 százalékkal nőtt, új, korszerű technikával dolgozó gyárak keletkeztek, s a régiak technikája is átalakult. A termelés mennyisége és minősége körülbelül azt a szintet érte el, amit később az öt éves terv második évében.³ Ez az iparosodás megnövelte a munkásság – és a polgári rétegek – számát és súlyát, emelte az életszínvonalat. Az iparosodás korszerűsítette a technikát, s lehetőséget adott az életformák anyagi keretének urbanizálásához. A társadalmi élet, a formarendszer, a szerkezet megújulásához azonban nem elég az iparosodás. Ehhez az alulról jövő erők, elsősorban a munkásság tevékeny közreműködése kell: demokratizálódás nélkül nincs megújulás. A demokratizálódás nélküli iparosítás csak fokozta az ellentmondásokat; a megőrzött, végképp elavult és hazuggá vált feudális elemek mellé fasiszta politikai felépítményt teremtett; növelte azokat az erőket, amelyeknek a demokratizálódás érdekében állt, de nem engedte meg érvényesülésüket. A második

² A közeletből való kirekesztettség azt eredményezte, hogy a nem szervezett munkásság körében legendás, mitikus színezetet nyert mindaz, ami a felső világban játszódott le. A világot a nem szervezett munkások is úgy látták, hogy alapvetően két részre oszlik: alullevőkre és felüllevőkre, munkásokra és nem munkásokra. Újságokból, valamint személyes beszélgetésekből eljutott hozzájuk minden, ami sorsukat érintette, és azt munkásszemszögből ítélték meg, de a munkásfolklor formálási törvényei szerint. Jellemző példa erre annak a munkásnak az elbeszélése, aki szerint Bethlen arra költötte el az ország pénzét, hogy visszavásárolja erdélyi birtokait. Mikor azután kiürült a kincstár, a zsidó nagytőkések adtak Horthynek kölcsönt, de azzal a feltétellel, hogy minden órából megtarthassanak két fillért. Az elbeszélés ténybeli alapja mindenki előtt ismert; a történelem lényegét – a nagytőke, az arisztokrácia és az állam összefonódását – voltaképpen helyesen tükrözi vissza, s mindezt valósággal népmesei formában. Egy másik elbeszélés szerint Ferenc Józsefnek pénzre volt szüksége, és kancellárja a zsidókhoz fordult. Elíbe öntötték a sok aranyat, de azt kívánták cserébe, hogy elhagyhassák az elkerített helyeket, ahova eddig be voltak zárva. Megkapták, amit kértek, s csak úgy röptültek szanaszéjjel. A zsidók egyenjogúsítása itt még legendásabb formát ölt, s még inkább mutatja, hogy a képzeletvilágban a történelem rétegei nem válnak el egymástól.

Az ember csak azt tudja reálisan megítélni, amiben részt vesz, amit saját tapasztalatából ismer. Ennek megfelelően a „felső” osztályok tagjainak is legendás, mitikus képük volt a munkások és parasztok világáról. A magyar munkásság belső átalakulásáról a második világháború előtti években elsőnek Erdei Ferenc tudósít a szárszói konferencián tartott előadásában (Erdi Ferenc: *A magyar társadalom. In Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás- és megbeszéléssorozata.* Budapest, 1943). Tömör sorai ma is útmutatóak.

Részletesebben tárgyalja a kérdést Lackó idézett és egyéb műveiben: Lackó Miklós: *A magyar munkássztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban.* Budapest, 1958. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944.* Budapest, 1966.

³ Az ötvenes évek történetírása összehasonlítási alapnak mindig az 1938-as évet használta, és ezáltal megtévesztő képet nyújtott fejlődésünk dinamikájáról. Réálisabb képet festett a második világháború alatti fejlődésről Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944).* Budapest, 1958; valamint *Magyarország története.* 2. köt. (Budapest, 1964) általuk írt 8. fejezete; továbbá Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest, 1969.

világháború végére mégis készen álltak ezek az erők egy korszerű, demokratikus társadalom megteremtésére.

A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg kifejeződött szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton lévők hatalmas tábor. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes munkát keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy, többségük elszakad a hagyományos életformától.

A mai magyar munkásság belső rétegződésének elemzéséhez ebből az átmeneti séből kell kiindulnunk.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez. A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.

A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból tovább élő rendjének társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki. Az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a külső környezet, amely körülhatárolja és lehetőségeit megszabja; a lakás, az az állandó és szilárd keret, amely egybefogja és amelyben elhelyezkedik; a tárgyi kultúra, tehát mindaz, amit a réteg tagjai rendszeresen felhasználnak, fogyasztanak, kezelnek, amihez szokásaikat, élményeiket kapcsolják; a társadalmi státusok, amelyek az életformával térben és időben összeegyeztethetők, a családok életébe beilleszthetők, és egymással összeférnek, más státusokat viszont kizárnak; a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, amely a réteg tagjainak magatartását szabályozza, és amely elítélésekben, helytelenítésekben, megszólásokban mutatkozik meg; a nevelés, amely az adott társadalmi csoporthoz tartozók magatartását egymás számára érthetővé és ismerőssé, mások számára idegenné és szokatlanná teszi. Mindezeknek megvan a saját történetük, és e történet által teljesebb és meghatározottak. Más annak az életformája, aki mindig falun vagy mindig városban élt (az időben természetesen az állandó lakóhely is változik), mint azé, aki faluról városba költözött. A státusok egymásutánisága az életformának elkerülhetetlen jellegzetessége: a gyerekből családfő vagy feleség lesz, az ipari tanulóból szakmunkás, stb. De alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságon vagy a munkásságon belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtatnak.⁴

⁴ Az életforma jelentőségét a társadalmi rétegződésben elsőnek Max Weber hangsúlyozta. A gazdasági struktúrához és hatalomhoz kapcsolja Weber a társadalmi osztályokat, a társadalmi struktúrákhoz és hatalomhoz a rendeket. „Rendi helyzetnek nevezzük a társadalmi *értékelésben* tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumokat, amelyek alapja a) a jellegze-

A magyar munkásság egyik – a munkások felét magában foglaló – rétegét a parasztszármazású munkások alkotják. Ez a munkásság tehát a szó legszorosabb értelmében új munkásság: *Magyarországnak igazában ez az új munkásosztálya.*⁵

A paraszt munkássá, városlakóvá válása az egész világon végbemenő folyamat. A mobilitás történetében korszakokat különböztethetünk meg, és a társadalmak története e mobilitási korszakok alapján kvantitatíve is jól jellemezhető. A munkásosztály kialakulását – első nagy mobilitási szakaszát – az jellemzi, hogy a mobilitás legfontosabb folyamata az iparosok munkássá válása. Ezt követi a Kelet-Európa történetében máig tartó szakasz, amelyben a legfőbb mobilitási folyamat a parasztok munkássá válása.⁶ Ez a mobilitási folyamat Magyarországon az elmúlt két évtizedben, különösen az ötvenes években, gyorsított ütemben folyt. Erre lehetőséget az agrártúlnépesedés adott, amely Európa egyetlen országában sem volt olyan mérvű, mint Magyarországon.⁷ A túlfokozott iparosítás biztosította a munkaalkalmat ennek az agrártúlnépesedésnek a levezetésére, a mezőgazdaság kollektivizálásának eredményeképpen pedig azoknak egy része is városba ment dolgozni, akik eredetileg nem kíváncsoztak oda.

tes életvitel – s ennél fogva b) a formális nevelés, és pedig ennek valamilyen tapasztalati vagy racionális *tana*, illetve a megfelelő életformáknak ezek alapján való birtokbavétele, valamint c) a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs.” (Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956, 266. o. [A fordítást, Erdélyi Ágnes későbbi fordítását alapul véve, javítottuk. Lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. 1. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 307. o. – A szerk.]

Igaza volt azonban Hajnal Istvánnak abban, hogy Max Weber „zseniális megérzései szinte kíváncsoznak a közvetítő objektív struktúrák részletes vizsgálatára, ami a végső, valóságos szintézis lenne, az üzemet adná”. Ezt a munkát próbálta Hajnal István elvégezni. Különböző műveiben a társadalmi struktúrát mindig úgy tárgyalta, hogy az adott társadalmi struktúra reprodukcióját biztosító társadalmi munkamegosztásból indult ki, ugyanakkor figyelembe vette az előző társadalmi struktúra hagyományos munkamegosztásának tovább élő, bár elhalóban levő elemeit; a társadalmi szerkezet meghatározásában a társadalmi munkamegosztás adott rendjéből indult ki, az ebből eredő funkciókból és e funkciók alapján meghatározott rétegekből, de ezt az elemzést mindig kiegészítette a történeti elemzéssel. Hajnal legfontosabb munkái: *Történelem és szociológia*. Budapest, 1939. *Az újkor története*. In Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Egyetemes történet*. 3. köt. Budapest, 1936. Hajnal módszerét alkalmazta a magyar paraszttársadalom vizsgálatára Erdei Ferenc *A magyar paraszttársadalom* című munkájában (Budapest, 1941), amely mindmáig klasszikus mintája a társadalmi osztályok konkrét elemzésének, a gazdasági struktúrából és a történeti fejlődésből eredő vonások egyesítésének. A gazdasági struktúra és az életforma együttes kezelésével próbálja Borsod, Heves és Nógrád munkásságát jellemezni Szabó Zoltán már idézett művében.

Amerikai viszonylatban a tulajdonviszonyok és az életforma együttes használatát igyekszik érvényesíteni a munkásosztály jellemzésében S. M. Miller: *The american lower classes: a typological approach*. In A. B. Shostak – W. Gomberg (Eds.): *Blue collar world*. Englewood Cliffs, N. J., 1964, 9–23. o. Vö. még S. M. Miller: *The working class subculture: A new view*. In *Blue collar world*, 24–36. o. Angol viszonylatban hasonló nyomon jár Richard Hoggart: *The uses of literacy. Aspects of working-class life with special reference to publications and entertainments*. Harmondsworth, Middlesex, 1957. Továbbá J. H. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhoffer és J. Platt háromkötetes sorozatukban: *The affluent worker: Industrial attitudes and behaviour*. Cambridge, 1968; *The affluent worker: Political attitudes and behaviour*. Cambridge, 1968; *The affluent worker in the class structure*. Cambridge, 1969.

⁵ Az új munkásosztály kifejezést hasonló értelemben használja S. M. Miller: *The new working class*. In *Blue collar world*. Englewood Cliffs, N. J., 1964, 81–85. o.

⁶ Vö. Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. A kötetben szereplő tanulmány (816–823. o.).

⁷ Vö. Kolossa Tibor: *Adatok az agrárproletáriátus arányához és összetételéhez az Osztrák–Magyar Monarchiában. Történelmi Szemle, 1959/1-2.*

Az új munkásosztály életformája azért tér el a régi munkásosztályétól, mert magán viseli a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely (és vele a születési hely, illetőleg a régi lakóhely) hatását. Ez a hatás kiterjed a társadalmi struktúrában elfoglalt mai helyre is. A magyar szakmunkásoknak valamivel több mint egyharmada (36 százaléka), a betanított munkásoknak majdnem kétharmada (60 százaléka), a segédmunkásoknak pedig több mint kétharmada (68 százaléka) parasztszármazású.⁸ Ha tehát a belépési mobilitás szemszögéből vizsgáljuk a magyar munkásságot (vagyis azt tanulmányozzuk, hogy milyen társadalmi rétegből származnak a magyar munkások), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szakmunkások többsége a régi, a betanított és segédmunkások többsége pedig az új munkásosztályhoz tartozik.

Vizsgálhatjuk a kérdést más oldalról is: tanulmányozhatjuk a parasztság kilépési mobilitását, vagyis kérdezhetjük, hogy a parasztgyerekek hová jutottak, milyen társadalmi rétegekbe, milyen arányokban. A válasz: a parasztszármazásúak 41 százaléka maradt paraszt, és fele (50,5 százalék) vált munkássá. A munkássá váló parasztszármazásúak egyharmada vált szakmunkássá, kétharmada betanított, illetőleg segédmunkássá.⁹

Parasztból munkássá válni nem egyszerű dolog, hiszen tulajdonképpen annyit jelent, hogy az ember kultúráját cserél. Nem csoda, hogy az első lépés a betanított, illetve segédmunkás.

De a szakmunkássá váló parasztgyerekek is elsősorban meghatározott szakmákhoz jutnak el. Ilyen szakmák mindenekelőtt a nagy erőfelfejtést, állóképességet igénylő, rossz körülmények közt (nagy hidegben, nagy hőségben) folyó nehéz testi munkák, valamint a falun is megtanulható és gyakorolható szakmák. A munkások fiai nemigen vállalják, hogy ezekben a szakmákban dolgozzanak; ezért a munkát kereső, faluról feljött vagy faluról feljáró emberek könnyebben tudtak ezekben a szakmákban elhelyezkedni. Igen magas a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban (öntők, kovácsok, olvasztárok, hengerészek, forrasztárok, kemencekezelők stb.), az építőipari és faipari (kőművesek, ácsok, asztalosok stb.), tehát az „ősi” szakmákban is.

Ezeknek a szakmáknak többségében a szakképzettség foka is alacsonyabb az átlagosnál: aránylag nem hosszú betanulási idő elég elsajátításukhoz.

⁸ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 103. és 360–366. o.

⁹ A parasztok „többlépcsős” mobilitása nálunk kisebb, mint az iparilag fejlett tőkés országokban. A paraszti származásúak 0,9 százaléka lett igazgatási vagy gazdasági vezető, de ezt úgy kell érteni, hogy az igazgatási és gazdasági vezetők között vannak a községi tanácselnökök és tanácsbírók is. 0,7 százalék lett műszaki, és 0,8 százalék másfajta értelmiségi, de az utóbbiak között ott vannak az általános iskola felső tagozatának tanárai is. Ha minden szellemi foglalkozást összefoglalunk, tehát a községi tanács irodájában dolgozó gépirónót és a tsz-irodán dolgozó adminisztrátort is, akkor 100 parasztszármazású egyén közül 8 került ezekbe a foglalkozásokba. Ugyanezekben a szellemi foglalkozásokban 100 parasztszármazású személy közül az NSZK-ban 20, Svédországban 23, az Egyesült Államokban 23 és Japánban 28 dolgozik. Ez nem azt jelenti, hogy mobilitásban el vagyunk maradva, hanem azt, hogy nálunk az előző időszakban (1930-ban) a parasztok az aktív keresők 53 százalékát tették ki, míg például az Egyesült Államokban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya 1940-ben csak 18,5 százalék volt. Mindaddig, amíg a parasztság a társadalom legnépesebb rétege, a tömeges mobilitás fő folyamata a parasztok munkássá válása.

Hasonló rétegződéssel találkozunk, ha nem a nemzedékek közötti (intergenerációs), hanem a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitást tanulmányozzuk. Nem azt kérdezzük, hogy milyen származásúak a magyar munkások, hanem azt, hogy milyen foglalkozásban kezdték meg életpályájukat. A szakmunkásoknak csak egyötöde (19,2 százaléka), a betanított munkásoknak csaknem fele (45 százaléka) és a segédmunkásoknak csaknem kétharmada (58,3 százaléka) kezdte életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával. És ugyanúgy, mint a társadalmi származás esetében, a pályán belüli mobilitásnál is erősen különböznek az egyes szakmák. Vannak olyan szakmák, amelyekben úgyszólván nem fordul elő olyan, aki pályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna, más szakmákban viszont jelentékeny ezek aránya. A szakmák sorrendje csaknem egyforma akár a társadalmi származás, akár a pályakezdés szempontjából. Az alacsonyabb képzettséget igénylő nehéz testi munkákban boldogulnak elsősorban azok, akik gyerekkorukban paraszti munkát is végeztek. Talán két foglalkozás jelent kivételt: a kovács és az asztalos. Köztük aránylag sok a parasztszármazású, és nagyon kevés az olyan, aki kereső életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna.

Különböző korcsoportokban nem egyforma azoknak az aránya, akik életpályájukat a mezőgazdaságban kezdték el. A legidősebbek között (50 éven felül) aránylag kevés van ilyen, és kevesebbet találunk a fiatalabbak (40 alattiak) között is. A magyarázat kézenfekvő: az ötvenes évek agrárpolitikája a legidősebb korosztályt olyan életkorban érintette, amikor már nehezen szánta rá magát az életforma megváltoztatására; a fiatalabbak (tehát azok, akik akkor 30 alatt voltak) még elég rugalmasak voltak ehhez. A náluk is fiatalabbaknak viszont az első lépése is az iparba vezetett.

A fentiek után magától értetődő, hogy hasonló különbségeket tapasztalunk a vándorlás vizsgálatakor is. Vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások nagyobb fele faluról költözött a fővárosba, más szakmákban a munkások fele jött faluról, és vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások negyede származik faluról. Ha a szakmákat a falun születettek aránya szerint állítjuk rangsorba, hasonló rangsort kapunk, mint ha a társadalmi származás vagy a mezőgazdasági fizikai munkával való pályakezdés szerint soroljuk őket. Ebben az esetben is a szakképzettség és a nehéz testi munka aránya a döntő: minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több az adott szakmában a falun született.

A vándorlás hullámozásában is megtaláljuk azt az ugrást, amelyet a pályán belüli mobilitásnál fedeztünk fel. A faluról felvándoroltak száma az 50 év alattiaknál hirtelen emelkedik, s azután ezen a magasabb szinten marad a fiatalabb korcsoportnál is.

Ugyanezt tapasztaljuk az ingázásnál is, amely a vándorlás be nem fejezett fajtája. A szakmunkások között kisebb az ingázók aránya, a betanított és a segédmunkások között nagyobb. És ha az ingázók aránya szerint rangsoroljuk a szakmákat, az előbbiekhöz hasonló sorrendet kapunk.

A faluról a városba való költözés különböző irányú és értelmű státusváltozással járt együtt. A parasztságból kiváltak státusváltozásának megítélése elsősorban attól függ, jómódúak vagy szegények leszármazottai-e; az egyik esetben jövedelmi helyzetük romlott, a másik esetben javult. A faluról a városba való költözés ugyanakkor a lehetőségek helyére való költözést is jelentette; ennyiben a státusváltozás mindenképpen

kedvező volt. Egyes vándorlóknál tehát a különböző változások keresztezik, másoknál erősítik egymást.

Különböző dimenziók kereszteződését jelenti az is, hogy a városokban nagyobbak a megélhetési költségek, ugyanakkor előnyösebbek a körülmények más viszonylatokban.

Láttuk, hogy a faluról jöttek elsősorban az alacsonyabb képzettséget kívánó nehéz testi munkákban helyezkednek el. Ezeknek a munkáknak a rangja a gyári presztízshierarchiában alacsonyabb, mint a magasabb képzettséget kívánó munkáké. Az érem másik oldala, hogy ezeket a munkákat rendszerint jobban fizetik.

A státuszváltozások különböző dimenzióinak bonyolult dinamikáját még jobban bonyolítja, ha arra gondolunk, hogy hányféleképpen válhat az ember utolsóból elsővé és elsőből utolsóvá. Azok a gazdag parasztok például, akik az ötvenes évek agrárpolitikájának hatására elhagyták a falut, ma lehetnek nyugdíjas munkások, esetleg tisztességes nyugdíjjal. A falun maradt szegényparaszt szomszédjuk viszont valószínűleg 300 forint járadékot élvez.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely hatása érződik az iskolai végzettségen is. A parasztszármarzású munkásoknak sokkal kisebb hányada végezte el az általános iskolát. A legtöbb szakmában viszont ma már megkövetelik az általános iskola elvégzését, és sok szakmában középfokú iskolai végzettséget kívánnak meg. A parasztok falun született gyerekeinek az esetek többségében nem volt módjuk elvégezni az általános iskolát; ez hozzájárult ahhoz, hogy nem válhattak szakmunkássá; nem jutottak tovább a betanított és segédmunkánál.

Az új munkásosztály nem homogén tömeg, hanem különböző alrétegekre oszlik, de valamennyi alrétegének van közös problémája. E problémák mind az életforma radikális átalakulásához kapcsolódnak. Az emberiséget megosztó nagy szakadékok – gazdagok és szegények, hatalmasok és hatalom nélküliek, műveltek és műveletlenek – közül az egyik legmélyebb a falu és a város közötti szakadék. A régi magyar világban úr és tőkés egyaránt kizsákmányoló volt, életformájában, gondolkodásmódjában mégis alapvetően különbözött, és állandó politikai harcban voltak egymással. Paraszt és munkás egyaránt kizsákmányolt volt, de életformában és gondolkodásban mélységesen különböztek. Akár önként választja az ember, akár kényszerűségből teszi, a parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések és a legnagyobb megpróbáltatások egyike. Magyar viszonylatban különösen súlyosbították ezt a nehéz, próbára tevő átalakulást az indulás körülményei. A munkássá váló parasztok idősebb nemzedéke előbb azon a felszabadító élményen ment keresztül, amelyet 1945 hozott magával. A földtelen parasztok földhöz jutottak, és 1948 körül már szilárd, reményekkel, perspektívákkal teli egzisztenciát tudtak teremteni maguknak. A régebben birtokos parasztság is súlyos nyomás alól szabadult, gazdaságilag és szociológiailag egyaránt. A táguló élet és a jövőbe vetett bizalom légkörében érte a magyar parasztságot az ötvenes évek agrárpolitikája. A rájuk nehezedő nyomás elől városba költöző parasztok olyan indító élményt vittek magukkal, amely még sokáig mélyen befolyásolta a városhoz való viszonyukat.

További súlyosbító körülmény volt és maradt a lakáskérdés. A lakás cseréje még annak is súlyos probléma volt, akinek ez csupán az életforma anyagi keretének

megváltoztatását jelentette, tehát annak, aki el tudta adni falusi házát, és a városban elfogadható lakáshoz jutott. Különös és az emberhez méltó életet nagyon megnehezítő megoldatlanságot jelentett és jelent az albérlők, az ágybérlők, a munkásszállásokon lakók, a hetenként, kéthetenként, havonta hazajárók, a naponta három órát utazók tömege. E súlyosbító körülmények nélkül is igen nagy terhet jelent a faluról a városba költöző embernek a nagyvárosi élet ártalmainak szokatlansága. A városiak közül aki teheti, kertes villába menekül a nagyváros zaja, szennye, bűze elől. Kétszeresen nehéz ezt elviselni annak, aki nem városban született, és nem gyermekkorától edződött ezekhez az ártalmakhoz. Nemcsak a körúton végigdübörgő autóbusz zajához, az autók benzinbűzéhez és például az Illatos út felől messzire szálló koromhoz kell szoknia, hanem a munkatermekben csattogó gépek fülsiketítő lárájához, a nyitott kemence hőségéhez, a forrásban lévő anyagok találkozásakor arcába csapódó füstökhöz és gőzhöz is.

Nehéz a parasztnak a városi munka elsajátítása is. Robert Michels idézi a társadalmi osztályokról írott kis munkájában Enrico Ferrinek azt a kijelentését, hogy az átlagos szicíliai paraszt intelligenciája nagyobb, mint az átlagos német egyetemi tanáré.¹⁰ Levonva ebből a következtetésből az olasz ember elfogultságát, és a mi problémánkra alkalmazva, állíthatjuk, hogy az átlagos magyar paraszt intelligenciája semmivel sem kisebb, mint bármely más magyar társadalmi réteg átlagos tagjáé. Nem kisebb, de más irányú. Alapvetően más, mint amilyen a városi életben és a gyári munka viszonyai között kívánnatik. Az, aki eligazodik egy sokirányú parasztgazdaság legkülönbözőbb külső tényezőktől befolyásolt bonyolult viszonyai között, és közömbösíteni tudja a természet és az intézmények zavaró hatásait, nem feltétlenül képes elsajátítani egy szakmát, eligazodni egy üzemi organizációban, felfogni a jövedelmét befolyásoló különböző tényezők hatását.

A munkahelyi beilleszkedést nehezíti az is, hogy a világon minden munkahelyen ösdíkok óta idegenkedéssel, bizalmatlanul kezelik az újonnan jöttet, igyekeznek a munka nehezét rá hárítani, és csak sokára fogadják be. Az idegenkedés még fokozottabb a faluról jöttek esetében, és a beilleszkedés jóval nehezebb annak, akinek nemcsak a munkahelyi közösségek és társulások bonyolult kapcsolatai jelentenek újat, megtanulnivalót, hanem a legegyszerűbb városi viselkedésminták és társulási formák is.

A legsúlyosabb probléma azonban feltétlenül a régi kötelékekből és szokásokból való kiszakadás, hogy a társatlansághoz, magányhoz és belső bizonytalansághoz vezethet. A régi falusi életforma túlságosan kötötte, fogta az egyént, olyannyira, hogy nemcsak boldogságát és szabadságát korlátozta, hanem sokszor neurózist is idézett elő. A városi életformáról sok szociológus írta már, hogy az ellenkező véglet jellemző rá: túlságosan magára hagyja az egyént, és ezzel anyagi és érzelmi bizonytalanságot idéz elő. Ha van igazság ebben az állításban, elsősorban a faluról városba jöttekre érvényes: nekik van a legkevesebb élő emberi kapcsolatuk, mert a régieket nagybórra elvesztették, és az idegen talajon nagyon nehéz újakat szerezniök.

Mindezek a problémák nem egyformán jelentkeznek a faluról jöttek életében, és nem is egyformán oldják meg őket. A problémák jelentkezési és megoldási módjában

¹⁰ Robert Michels: *A társadalmi osztály*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945, 22. o.

tapaszthalható különbségek alapján típusokat különböztethetünk meg. A lakáskérdés például egészen másképp jelentkezik a jobb módú, jobb lakáskörülményekhez szokott parasztok számára: nagyobb igényekkel lépnek fel, de könnyebben is oldják meg azokat. A munkahelyi beilleszkedés jóval könnyebb az iskolázottabbak, mint az iskolázatlanok számára. Alapvető különbség van fiatalok és öregek között. A 40 éven felüliek még tradicionális társadalomban születtek, abban töltötték gyerekkorukat, és perspektívájuk férfivá éérésükig a birtokos paraszt életformája volt.

Ebből a generációból a megoldás útján leginkább azok jutottak előre, akik szakmát tudtak tanulni (természetesen olyan szakmát, amelyben a nehéz testi munka dominál, és éppen ezért a falun születettek privilégiuma), a város környékén családi házat tudtak venni vagy építeni, és a gyári munkát a mezőgazdasági munkával tudták egybekötni. A falusi kötelékek elszakadása a kiscsaládot helyezi előtérbe, és sokszor fájdalmasan jelentkezik szembenállásuk a fiatalabb nemzedékkel, amely ezt az életformát nem kívánja folytatni, és egyebekben is elutasítja az idősebb nemzedék tradicionálisan tekintélyi gondolkodásmódját.

Nem találtak megoldást a hetenként, kéthetenként, havonként ingázók, még akkor sem, ha jól kereső városi szakmunkások, és falun is rendezettek a körülményeik. A ket-tős élet többnyire azzal a következménnyel jár, hogy mindkét életükben otthontalanok. Ha a feleség vagy valamelyik családtag a tsz-ben dolgozik, ahol van föld, mezőgazdasági ingatlan, ha állatot tartanak, zöldséget, gyümölcsöt termelnek, akkor a férj keresetét – és ha van még más ipari dolgozó a családban, akkor azét is – szinte teljes egészében házépítésre, bútortvásárlásra, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordíthatják. De a növekvő anyagi ellátottság kereteit kulturált élettel ritkán tudják megtölteni.

A parasztból lett munkások idősebb generációjának ez a két típusa rendezett életmódot él. Igen sokan azonban teljesen képtelenek voltak az életformaváltás problémáját megoldani, és rendezetlen életmódot élnek. A rendezetlen életmódot élőknél rendszerint nincs meg egy év leforgása alatt a 12 hónap munkaviszonyuk, munkahelyüket gyakran változtatják, sokszor lakóhelyüket is. Keresetük nem mindig stabil, munkaviszonyuk nemegyszer alkalmi, ideiglenes, rendezetlen. Többnyire családi életük is rendezetlen, néha családról családra vándorolnak, vagy egyszerre több családdal élnek. Életpályájukon egy vagy több törés észlelhető, étkezésükben, ruházkodásukban, szórakozásaikban aránytalanságok és hiányok tapasztalhatók, gyerekeik tanulmányi eredménye majdnem mindig rossz (táplálkozásuk és ruházkodásuk sem mindig megfelelő), a továbbtanulásnak terve sem merül fel, sőt jelentékeny azoknak a gyermekeknek az aránya, akik az általános iskolát sem végzik el; ilyenformán ez az életforma továbbörökítődik a gyermekekre. A rendezetlen életmódot élő ember igen gyakran alkoholista. Az ilyen életet élő embereket két típusba soroljuk: „hányódónak” nevezzük közülük a határozatlanokat, a gyengéket, az öntudat nélkülieket; „csavargónak” nevezhetjük a látszólag öntudatosakat, határozottakat, lázadó hajlamúakat. Mindkét típust állandóan fenyegeti az a veszély, hogy összeütközésbe kerül a törvény-nyel (az időszakos munkakerülése miatt), de az utóbbit inkább (garázdasága miatt). A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát egyik sem tiszteli.

A parasztszármazású munkások fiatalabb generációja már a felszabadulás után született vagy nevelkedett, a folytonos változás, alakulás légköréhez szokott. Ezek a fiatalok

gyermekkorukban sem gondoltak arra, hogy birtokos paraszt legyen belőlük, kezdettől fogva az iparban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a szolgáltatásban kívántak elhelyezkedni. A városi életbe és a munkahelyi társadalomba való beilleszkedés nekik sem könnyű, de ha megtörtént, akkor úgy érzik, hogy elérték céljukat. Számukra a munkáséletforma átvétele a sikert jelenti, míg a városon született munkásfiatalok számára ez csak kiindulópont. A falusi kötelékek elszakadása és az új kapcsolatok keresésének nehézsége azonban ezeknek a fiataloknak is problémát jelent.

A fiatalok egy részének még nem sikerült a beilleszkedés. A beilleszkedés különösen nehéz azoknak, akik otthon nem végeztek el az általános iskola nyolc osztályát. A be nem fejezett iskola nemcsak annyiban jelent hátrányt, hogy nem tanulhatnak szakmát. Az iskola el nem végezése arra is utal, hogy az otthagyott család egész életformájában nagyon kis szerepet játszik a tervezés, a jövő, hogy aránylag kevésbé tudnak perspektívában gondolkozni, tartós előnyök kedvéért pillanatnyi előnyökről lemondani. Az otthon megtanult viselkedésminták hátráltatják a gyár és a város társadalmába való beilleszkedést, de nem segítik elő azt a fiatalok lakáskörülményei sem. E fiataloknak egy része a társadalom margójára kerül, nagyobb részük azonban később megtalálja a beilleszkedés útját.

A városon született munkásból lett munkások tömegét több tényező bontja típusokra. Itt is különbséget jelent a munkakör, sőt még nagyobb, hiszen egy részük segéd- és betanított munkás, más részük szakmunkás, de van olyan is, aki technikusként indul pályáján, vagy már 24 évesen művezető, és feltartóztathatatlanul halad magasabb régiók felé. Ezen az alapon pályákat és magatartásokat is megkülönböztethetünk: az emelkedőt, a stagnálót és a hanyatlót. Ebben a rétegben is számottevő a rendezett és a rendezetlen életmód különbsége. A munkás eredet sem homogén valami. Különbség van a képzetlen és a képzett munkások gyermekei között. Az eddigiekből világos, hogy ezt az utóbbi különbséget úgy is értelmezhetjük, mint a második és a harmadik nemzedék különbségét; az egyiknek szülei parasztból lett munkások, a másiknak már a szülei is munkásnak születtek. Az életkor is fontos életformaképző: az öregek még a régi, tradicionális, hagyományörző világban, zárt munkáskultúrában nevelkedtek, és közülük még sokan őrzik a régi értékeket. Ezek a régi munkáséletformát élik, s nem kíváncsiak ki abból. Az élet törvénye számukra is a kemény munka, a családi életet ők is patriarchálisán képzelik el, de a mezőgazdasági munkának még a gondolata is távol esik tőlük. Abban a világban nőttek fel, amelyben a szakmunkás felesége vagy lánya többnyire nem járt gyárba dolgozni, s ahol a férfi munka után kocsmába ment.

A hagyományait őrző szakmunkás az idősebb nemzedéknek csak az egyik típusa. Egy másik típus jobban alkalmazkodott a változó világhoz. A felszabadulás pillanatát ipari tanulóként vagy fiatal munkásként élte át, és megragadta az új világ nyújtotta lehetőségeket. Lakásában, fogyasztásában, az őt körülvevő tárgyi kultúrában urbanizálódott. Elhatárolja magát a munkásság alsóbb rétegeitől, különösen a rendezetlen életűektől. Nagyra értékeli a családi életet, és viszonylag sokat tartózkodik otthon. Gyermekeinek igyekszik olyan állást biztosítani, amelyben vihetik valamire. Az üzemben saját helyét közepén állónak látja.

Egy harmadik típus az idősebb generációból ugyanígy urbanizálódott, de kevésbé akart élni a lehetőségekkel. Ennek megfelelően magatartása védekező és óvatos.

A felettesekkel való jó kapcsolatot és az előmenetelt nem becsüli túlságosan sokra. A munkásélet határai között igyekszik jól keresni, de a biztonságot többre becsüli, mint a pénzt. Gyermekeinek nem annyira előmenetelt, mint állandó, jó munkahelyet vagy jó keresetet szeretne biztosítani.

A munkásnak születettek közül is megtaláljuk az „esetteket”. Ilyen a képzetlen és iskolázatlan munkás, aki testileg gyenge ahhoz, hogy segédmunkásként sokat keressen, s alacsony keresete miatt státusa is alacsony; a beteg, a nagycsaládos, aki a sok gyermekre nem tud eleget keresni. Az üzemi kollektívában ez a típus éppúgy a margóra kerül, mint az a faluról jött munkás, akit lassúbb észjárása miatt nem fogadnak be.

A „csavargó” igazi lakóhelye, otthona a város. Keresete nem alacsony, és családjában sem kicsi az egy főre jutó jövedelem, „trógerolással” többet tud keresni, mint a legtöbb szakmunkás, de csak addig, amíg kedve tartja. Egyszer dolgozik, másszor nem, családi viszonyai rendezetlenek, gyermekeivel nem törődik. Időszakos munkakerülése, garázdasága miatt mindig a törvény határán él. A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát nem tiszteli, látszólag független, valójában félig öntudatlan. Gyermekei gyakran öröklik ezt az életformát. A képzetlenség, az alkoholizmus és a létbizonytalanság köréből csak kivételesen tud kitörni.

A fiatal szakmunkások egyik típusa technikumot végzett, vagy erre készül, műszakilag tájékozott, szorgalommal, akarattal, tanulással igyekszik előrejutni. A szakmunkáséletet csak átmenetnek, első lépcsőfoknak tartja, de a technikus vagy a művezetői pozíciónál sem akar megállni. Lakása, öltözködése legfeljebb árnyalatokban különbözik az értelmiségi fiatalokétól.

Ezek a fiatalok nagyon keményen dolgoznak, a munkaidőn túl is, mert rendszerint tanulnak, képezik magukat, társadalmi munkát vállalnak. Életútjukat előreláthatólag az állandó lassú emelkedés jellemzi. Büszkéek arra, amit elértek, rokonszenveznek a dolgozni és boldogulni tudó emberekkel. Rendszerint korán házasodnak, és rendezett családi életet élnek. Mivel a munkahelyen és a társadalmi munkában egyaránt megállják a helyüket, némelyikük úgy jut lakáshoz, hogy a tröszt és a pártbizottság támogatja őket. Mások kemény takarékossgal családi házat építenek maguknak.

Még mindig sokan vannak, akik érvényesülésüket a sporton keresztül akarják biztosítani, bár kevesebben, mint azelőtt. (Részben azért, mert a más irányú lehetőségek nagyobbak.) Mások a beatzenében keresik a társadalmi elismerést, és talán az anyagit is. Igen sokan vannak olyanok is, akik munkával akarnak érvényesülni, de nem a munkahelyen, hanem a munkahelyen kívül végzett munkával: a tsz melléküzemébe járnak, a Nagyvásártelepen vagy a Közértben rakodnak, kocsit kísérnek. Olyan fiatal szakmunkás is akad, aki kitűnően végzi munkáját, de igazi hivatásának a költészetet, a művészetet vagy a zenét látja. És természetesen olyanok is vannak, akik munkahelyükön csak a legszükségesebbet végzik el, a szórakozásnak élnek.

KEMÉNY ISTVÁN

Munkás és technika

A munkás és a technika viszonyának kutatásában munkatársaimmal a technika emberi oldalára koncentráltunk: elsősorban nem az eszköz vagy a munkatárgy volt fontos számunkra, hanem az, hogy hogyan használják, hogyan élnek vele. Nem az volt a kérdés, hogy a gép mit csinál a munka tárgyával, hanem az, hogy az ember mit csinál a géppel és a gép kezelése közben önmagával. Ha meg akarjuk ismerni a technika szerepét az emberek életében, azt, hogy hogyan alakítja az emberi magatartást, akkor a technikai folyamatok kutatásánál és leírásánál bizonyos mértékig a funkcionális etnológia módszerét kell követni, nagyon pontosan, elemeire bontva kell megfigyelni minden eljárást, amely a gép kezelése közben a munkás életében fölmerül, és minden eljárást végig kell gondolni abból a szempontból, hogy milyen fajtájú embert választ ki, és a kiválasztott embert hogyan alakítja.

A megfigyelést magnetofonnal rögzített munkás-, művezető- és mérnökinterjúk egészítették ki. Azt, amit láttunk, el is magyaráztattuk azokkal, akik a gépi berendezéseket kezelik, és minden fontosabb mozzanatról véleményt is kértünk tőlük, pontosabban, igyekeztünk a beszélgetéseket úgy irányítani, hogy ezek a vélemények kérdés nélkül fogalmazódjanak meg. Minden állítást ismételt megfigyelésekkel ellenőriztünk, és minden véleményt tárgyilagosan igyekeztünk végiggondolni. Az adatok feldolgozásánál csak azokat az állításokat és véleményeket vettük figyelembe, amelyeket kontrollált megfigyelésekkel is alá tudtunk támasztani.

A személytelen technológia

Kétséggkívül igaz, hogy a technika fejlődése racionálisabbá, személytelenebbé, „tudományosabbá” teszi a technológiát és a munkafolyamatot. Nem szabad azonban megfeledkeznünk az érem másik oldaláról. Minél bonyolultabb a gép és a technológia, minél nagyobb a technológia tudományos háttere és megalapozottsága, annál több a személyes, a szokásszerű és az intuitív, tehát az írásban, utasításban nem rögzített elem is a munkafolyamatokban. A nagyobb, bonyolultabb munkatermék előállításához rajzok egész sokaságát mellékelik, tehát folyamatosan növekszik a technológia intellektualizált, fogalmilag általánosított, szabványban rögzített oldala. Ugyanakkor a nagyobb, bonyolultabb gépeknek mintegy saját „lelkük” van, a mellettük hosszabb

ideje dolgozó munkás egész sor le nem írt trükköt, eljárást ismer, amelyek nélkül a gép biztonságos és gazdaságos működtetése lehetetlen. Ezeket a trükköket és eljárásokat a munkások szóban adják át egymásnak, vagy ellesik őket egymástól. Minél több az írott utasítás, a tudományosan kidolgozott szabvány, annál több az írásba sohasem foglalt, szóban átadott, szokásszerű eljárás is. Ezek a szokásszerű eljárások az idők során nem maradnak azonosak, hanem a tapasztalatok és az intuíció alapján mindig változnak. Feltehető, hogy az írásba foglalt, tudományosan megalapozott, illetve a szóbeli, konvencionális elemek aránya az idők során nem változott, és valószínűnek látszik, hogy a jövőben sem fog változni. A technológia tudományosabbá válása tehát egyáltalán nem kapcsolja ki a munkából a szokásszerű és a személyes elemet.

Egy 30 éven aluli, igen képzett esztergályos szavai:

„Igen, igen, technológiai utasítás. Hát ott minden le van írva. Hogy jön ide az én leleményességem? Csakhogy azt olyan emberek írják, akik nem értenek hozzá. Gyakorlatuk nincs, általában nincs. Jó technológus azért a pénzért nem megy oda. Ha követnénk a technológiai utasítást, akkor előbb-utóbb menet közben jönnénk rá, hogy képtelenség, rossz esetben selejtet csinálnánk. Nem látja maga előtt a munkafolyamatot. De az már rajtunk múlik, hogy meddig is fogjuk be azt a bizonyos munkadarabot. Az utasítás már eleve nem precíz. A képességeinek sem nyújtja a legjavát, neki is el kell végezni bizonyos mennyiségű munkát, igyekszik minél hamarabb ledobni, minél hamarabb van kész, attól függően kapja a prémiumot. Mivel egy technológiai utasítás eleve nem kimerítő, nem vita nélkül egyértelmű, mi, gyakorlott szakemberek annyira beképzelték vagyunk már, hogy a technológiai utasítást csak azért vesszük elő, hogy megnézzük, miféle munkafolyamatokat kell elvégezni. Hogy azt a bizonyos átmérőt készre kell-e megmunkálni vagy ráhagyással, utána edzésre megy, vagy hová megy egyáltalán. Aztán a munkafolyamatot már mindenki saját szája íze szerint csinálja.”

Hús évvel idősebb kollégája sem látja másképp a munkás és a technológia viszonyát:

„Itt nálunk a fizikai igénybevétel másodlagos. Csak a munkadarab felfogása kíván fizikai erőt, de nem az a legnagyobb probléma. A legnagyobb probléma az, hogy jól fogja fel, de ez már nem erő, hanem ész dolga. Hogy úgy álljon a munkához, hogy az jó legyen, és azt más is folytatni tudja. Van előírás is, de az az előírás hatvan százalékban olyan, hogy egy iskolából kikerült technikus gyerek csinálja, akinek fogalma sincs róla, hogy ilyen gépen mi a helyzet, mert ő csak miniesztergán kísérletezgetett. Hát lehet, hogy elméletben nagyon szépen megtanult mindent. És akkor ő tervezi nekem. Egyszer majd, ha komolyabb munka megy itt, nézze át a művelettervezetet, és nézze meg, hogy megy az a művelet a valóságban. Mert nagyon sokszor még csak meg sem közelíti. És hányszor, de hányszor vitatkoztunk már ezen, hogy »gyerekek, ez nem jól megy így«. A legjobb eset, amikor meg sem köszönik, csak azt mondják, jól van, el van intézve, csináljátok úgy. De van, mikor jönnek hátulról.”

Egy másik társa szerint:

„Nálunk például az is probléma a technológiai osztályon, hogy sok fiatal technológus van, akinek az iskolája megvan, de gyakorlatuk nincs, és sok baklövést csinálnak. Emiatt nap mint nap kell javíttatni a művelettervezésen. Előre át kell olvasnunk. Épp ma is lehívtam a Ferit, már tegezem a srácot, hát mondom, erre öt-tíz milliméteres

ráhagyás helyett elég lett volna két milliméter is. Dupla normaidő. Hát ha még egyszer nagyoljuk a darabot, akkor hol van még a simítás? Akkor nagyon sokszor nem jól méreteznek, meg elfelejtenek valamit.”

A köszörűsöknél sincs másképp:

„Őszintén megmondom, nekünk nem is kellene ez a gyártástechnológia. Ha mi megkapnánk a rajzot, mi éppen úgy meg tudnánk csinálni, mint ha a gyártástervező nem írna rá semmit sem. A rajz mindenről beszél, fölösleges oda mellészövegelni. Egy szakember azt nem is úgy csinálja, ahogy a szöveg oda van mellé írva. Nem is úgy kezd hozzá. Az a gyártástervező a munkamenetet az ő elképzelése szerint leírja, de nem biztos, hogy annál a gépnél az a szakmunkás úgy fogja csinálni. Hogy hányan vannak a technológián, szám szerint nem tudom, de vannak vagy tízen. Legnagyobb baj szerintem, hogy ezek a fiatal technikusok, akik kikerülnek, még nem dolgoztak gépeken, nem dolgoztak padokon. Nincsen meg nekik az ismeretük. Könyvből nem lehet egy szakmát pontosan megtanulni, csak gyakorlatban. Azt látni kell, csinálni kell. Hogy tisztán lásson! Hogy ne essen olyan hibákba, mint amilyenekbe most is beleesett! Az ember csak mosolyog, méreteket elírnak, tűréseket elírnak. Hát persze hogy észrevesszük. Rőgtön észrevesszük. Megkapom a rajzot, meg aztán ismerem ezeket az anyagokat. Én már előre tudom, hogy miből mi lesz. El is tudom képzelni. És ha látom, hogy tévedett, én már abban a pillanatban reklamálok. Nem gyártom: hozzá sem nyúlok. Reklamálok. Nézzétek, itt a hiba, ezen változtatni kell, ez így nem lesz jó. Leülnek, és rendszerint korrigálják is a dolgot. Szólok nekik, lejönnek, és már látják is a dolgot. Akkor aztán nem szúrunk el munkákat. Mert tudom, hogy egy golyóscsapágynak mi a tűrése, mi a szabványos tűrése. Ha ő odaír mást, és én meg tudom, hogy ebbe golyóscsapágy jön, akkor szólok neki, hogy pajtás, nézd, ez a tűrés nem jó golyóscsapágyhoz, itt mást kell használni. Akkor aztán eldöntjük, hogy ki is tévedett. Sok ilyen van. Van probléma elég. De nem olyan veszélyes, mi már megszoktuk ezeket a dolgokat. Mindenesetre kicsit oda kell figyelni.”

Az idézett interjúrészletek egy szempontból félrevezetőek lehetnek. Amikor a munkások azt hangsúlyozzák, hogy a kapott technológiai előírások egyszer hiányosak, máskor pontatlanok, néha tévesek, s ezeket hol kiegészíteniük, hol kiigazítaniuk kell – valóságos tapasztalataikat fejezik ki. Amikor azonban a technológiai osztály fiatal technológusait jellemzik, akkor gyakran az irodán dolgozó alkalmazottal szembeni ellenszenv csendül ki szavaikból. A szakmunkásöntudat elsősorban a munkást különbözteti meg a nemmunkástól, s a munkások szívesen látják úgy a gyár világát, mint amelyben ők értenek leginkább a termeléshez, ők a termelés igazi urai. Nézeteiknek igazságmagva: azt, hogy a géppel mit, mennyi idő alatt és milyen minőségben lehet megcsinálni, valóban a munkások tudják a legjobban. Még a legmodernebb technika mellett is igaz az, hogy nemcsak a munkás nem válik pusztán végrehajtóvá, hanem maga a gép sem egyszerű mechanizmus, amelyet csak hajtani kell.

A munkásöntudat bizonyos mérvű egyoldalúságából arra is következtethetne valaki, hogy mindez csak Kelet-Európában van így, és a fejlettebb ipari tradíciójú országokban elképzelhetetlen. Alkalmam volt azonban megfigyelni egyik modern gépgyárunk és egy modern nyugatnémet vállalat kooperációját. Láthattam, hogy a kooperáció során a nyugatnémetek által megkövetelt tűrési előírások szigorúbbak voltak, s a fejlettebb ipari kultúra kedvező hatást gyakorolt a gépgyárban folyó

munkára. Mindazok a jelenségek azonban, amelyeket hazai vonalon tapasztaltam, itt is jelentkeztek, a nyugatnémet technológiai előírások is kiegészítésre és kiigazításra szorultak. Az összegyűjtött adatok leginkább arra alkalmasak, hogy megmutassák: minél többet ismer meg a mérnöki tudomány az emberi munka elemeiből, annál több ponton találkozik még ismeretlen elemekkel.

A technológia fejlődése

Ugyanez vonatkozik a technológia fejlődésére is. A bonyolultabb termékek több száz alkatrészből állnak. Kezdetben, az új termék bevezetésekor az a látszat, hogy minden egyes részre és az egész összeillesztésére és szerelésére vonatkozólag teljesen kidolgozott technológia áll rendelkezésre. Az új termék tényleges gyártásának megindításakor azonban mindig kiderül, hogy a technológia kidolgozói egész sor dologra nem gondoltak. Világosan magyarázza el ezt Kovács Gyula, gyárának legjobb esztergályosa:

„Technikai utasítást esztergályosnak nem lehet adni. Ha nekem kihozzák a munkadarabot, akkor nekem ne is írják rá a munkalapra a technológiát. Mert ők egész másképp írják, én meg egész másképp csinálom. Én nem használom a technológiai utasítást. Úgy szokott lemaradni valami, hogy egy egység többdarabos, van, hogy 30-40 darabos, és lefelejtik, mert az összeállítási rajz annyira sűrített, hogy csak a szerelésnél veszik észre.”

Más részleteket illetően az derül ki, hogy a technológiai előírások pontos követése sokkal drágább, sokkal munkaigényesebb, mint ahogy azt eredetileg elképzelték. Az üzem dolgozói mindkét esetben arra vannak kényszerítve, hogy a megoldás módját tapasztalati és induktív úton keressék. Amikor megtalálják a megoldásokat, nem tudják ezek jelentőségét tudományosan végiggondolni, ezek a megoldások szokásszerű elemként illeszkednek bele a tudományos technológiába. Az idők során egyre több ilyen változtatás kerül be a munkafolyamatba. Ezek hatására válik a termék gazdaságossá, nyereségessé. A változtatások nem tervszerű, racionalizált, célratörő, tudományosan megalapozott módon jönnek létre, hanem szinte melléktermékként, véletlenszerűen, előre ki nem számíthatóan, a munkafolyamat megfigyelésének eredményeképpen. Mérnöki szempontból többnyire nem is tudnak számot adni arról, hogy a változtatás miért jó, egyszerűen ezt tapasztalják, és tudomásul veszik. A technológia lassú és jelentős változása sokszor nem tudományos kutatómunka, hanem felhalmozódott megfigyelések és módszerek eredménye.

Legnagyobb fémkohászati vállalatunkban a nagy tisztaságú vörösréz öntése teljesen automatizáltan történik. Ennek az automatizált berendezésnek egyik olvasztára mondja el egy munka megfigyelésének történetét:

„Ha gázos anyagot kapunk, nem lehet mondani, hogy abból mindig selejt származik, mert ritkán származik belőle selejt. A gáz a felületen csapódik le, és a felületen lehet valamit javítani, de az anyag belső szerkezetébe nem tudunk beleszólni. De azért, hogy az anyag jó-e vagy nem jó, azért lehet valamit tenni. Egy nagyon érdekes példa volt a legutóbbi napon. Előzőleg nagyon szépen ment, de másnap, amikor bejöttünk, az éjszakai öntés felületén

egész komoly vájatok voltak, úgy, mintha egy bizonyos szakaszon meg lett volna szakítva az öntés. Úgy nézett ki, mint a hidegfolyás. De ez fél métereken, métereken belül ismétlődött. Most itt mit lehet tenni? Egész... egész véletlen vitt erre rá, egész véletlenül – hát most én tudtam megoldani. Az éjszakai műszak végén már fáradtak, álmosak az emberek, nem tudnak annyira figyelni. Itt is az éjszakásnak hol lejjebb ment a fémszint, tekert egyet, akkor felszaladt – pedig a fémet egy szinten kellene tartani –, szóval észrevettem, hogy reggel felé kevesebb volt ez a megszakadás a felületen. Az én munkatársam viszont elég szorgalmas volt, állandóan szinten tartotta, neki meg sokkal sűrűbben jelentkezett ugyanez a hiba. Most miért? Olajoztunk, meg minden nyavalyát elköveltünk, amit el lehet követni vele, hogy a forma ne szakadjon, de semmi sem használt. Hiába kentünk, hiába olajoztunk. És akkor támadt az ötletem. Figyeltem az éjszakást – általában bemegyek negyedórával, húsz perccel előbb, és egy darabig ott szoktam lenni, hogy mégis mit csinál a másik –, és gondolkodtam rajta, hogy nála miért nem olyan ronda a tuskó. Rájöttem, hogy amikor lejjebb volt az anyag, a fémszint, akkor nem keletkezett ráncolódás rajta, csak akkor, amikor feljebb volt. Hallgattam, de amikor én következtem, a következő órában lejjebb engedtem, olyan jó háromnegyedre a kokillaszintről, és akkor teljesen megszűnt ez a dolog. Hát ilyen véletleneken múlik. Hogy miért kellett ezt csinálni? Ezt próbáltam megmagyaráztatni, magyarázni én is, de úgy érzem, se nekem, se másnak nem sikerült. Ezt például a főművezetővel próbáltam megmagyaráztatni, neki magyaráztam el, és érzésem szerint ő sem tudott rá konkrétabb választ adni. Én úgy magyaráztam, hogy azért, mert a dermedési pont lejjebb került – a kokillában ugyanis víz van –, úgy látszik, hogy a felső szakaszt a víz nem tudja olyan tökéletesen hűteni, mint az alsót. Ez talán azért van, mert lenn már egy komolyabb kéreg keletkezik az anyagon – mert a ferdeség valósággal üt egyet rajta, hol jobbra, hol balra húzódik –, s ahol keményebb a kéreg, ott az anyag ezt már elbírja, ott a szakadások már nem voltak rajta. Hogy miért csak akkor volt ez rajta? Mert közben a tuskó egyre ferdült. Nálunk csak egy elektromosmérnök van, de vele az ilyesmit nem tudjuk megtárgyalni, mert ő – legalábbis az én véleményem szerint – az öntészethez nem ért.”

A történetet mesélő olvasztár sokéves gyakorlattal rendelkező, technikumba járó szakmunkás, és mindaz, amit elmond, tanúsítja: a megfigyelést és a következtetések levonását példaszerűen, a tudományos megfigyelés szabályai szerint végezte el.

Tudományos munkaszervezés

A technika fejlődésével és az idő teltével egyre bonyolultabbá válik a munka szervezése. Harminc évvel ezelőtt egy üzem munkáját egy mester vagy főmester irányította, aki normális üzemmenet mellett egyszerűen azt csinálta, amit megszokott, amit a rutin diktált, üzemzavar esetén pedig az intuíciójára épített. Jelenleg az üzemek közvetlen vezetését is egész kollektíva tartja a kezében, az üzem termelési tervét, szerszám-, anyagellátását pedig a vállalatnak az üzemen kívül fekvő különböző, viszonylag nagy apparátussal dolgozó osztályai irányítják. Ezért az a látszat adódik, hogy míg azelőtt a munka szervezése nagyjából rutinszerű, kisebbrészt intuitív jellegű volt, addig jelenleg tudományosan megalapozott, tervszerű, szabványosított. Valójában a technológiai osztály és a gyártás-előkészítés a legbonyolultabb, és mindig javított módszerekkel sem képes az élet változó követelményeit kielégíteni. A formális munkaszervezet

a szerszámmellátást általában ötven százalékig tudja biztosítani. Ha a munkások ezzel megelégednének, akkor a gyár termelési tervét csak ötven százalékban tudná teljesíteni. Ahhoz, hogy a munkás a vele szemben támasztott követelményeket teljesíteni tudja, informális kapcsolatait kell igénybe vennie. Ismerősei, barátai vannak a szerszámokat készítő műhelyben, átsétál hozzájuk, és ráveszi őket, hogy szabálytalanul, soron kívül teljesítsék igényeit. Ha ezek az emberek nem lennének hajlandók szabálytalanságok elkövetésére, akkor a gyár működése megállna. Így a formális szervezeten kívül a gyárban informális munkaszervezés is folyik, enélkül a gyár nem működne gazdaságosan. A munkaszervezés területén tehát ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint a technológia területén: a gyári kollektíva munkájának tényleges eredménye tervszerű és szokásszerű, személyes és személytelen elemekből áll össze.

Hogyan jut a munkás anyaghoz vagy szerszámhoz?

„Ha szerszámra vagy valamilyen hiányzó anyagra van szükségem, legszívesebben magam intézem, mert különben megáll a munka. Elég jól ismerem a gyárat, tudom, hogy mit hogy lehet megszerezni. Az ismeretség kell, mert amit nekem ideadnak, nem biztos, hogy más megkapja.”

Még világosabban jellemzi a gyári munkaszervezést Tót Pál lakatos:

„Ha valamit el akarok intézni, oda ismerős kell, oda haver kell, akivel régen együtt dolgoztam, vagy valami ilyesmi. Azt persze megtehetem, hogy előtte elmegyek a művezetőhöz, aztán elmegyek az üzemvezetőhöz, elküldenek ide, aztán oda, aztán megint elküldenek amoda, ez így megy egy napig, amíg az ügy el van intézve. Most viszont elmegyek a raktárba, ha valamire szükségem van, kiíratom arra a munkaszámra, amire kell, és már hozom is. Ezt nem tehetném meg, ha a raktáros nem volna haver, és egyáltalán, nem ismernék mindenkit a gyárban.”

Így látja a munka informális szervezetét a Csepel Vas- és Fémmű egyik kiváló munkása:

„A legkellemetlenebb az, ha az embernek kihozzák a melót, és nincs szerszám. De azt sohasem kérdezik meg, hogy no, öregem, megvan minden szerszámod? A technológia kézbe veszi az ügyet, de mire legyárt egy segédkészüléket, addigra a darab már le van szállítva, és mikor két hónap múlva megjön a készülék, nincs rá szükség, akkor le van hajítva a pincébe. Ott milliós készülékek vannak, újak, még egyszer sem voltak használva. A pincébe nem szoktunk lemenni, mert oda nem engednek, mert ezek a szerszámok rajzsám szerint vannak lehelyezve, csak soha nem keresik vissza őket. Sokszor kihozzák a munkát, és látom, hogy van hozzá segédszerszám, de hiába megyek érte a kiadóba, mert ott nincs, megyek a gyegóba, ők legyártották, és nincs, aki előkerítse a pincéből. Hát mondjuk, nekem mindenhol vannak haverjaim, így jobban boldogulok, de ha valaki csak arra vár, hogy mindent készen a helyébe hoznak, annak ugyancsak felkopik az álla.”

Van, aki nem mászkál a szerszám után:

„Velem nem nagyon szoktak főnökösködni, mert én ahhoz vagyok szokva, hogy mindent magam, egyedül elintézzek. Én nem járok senkinek a nyakára, se anyagért, se szerszámért, inkább magam megcsinálom azt a szerszámot, mint hogy mászkáljak utána. Mert így először

is jobb szerszámom van, és én tudom, hogy ahhoz a munkához milyen szerszám kell. Mert kevesebb idő is, hogy elkészítem a szerszámot, mint ha utána mászkálok.

Itt volt a prés. Kellett volna az egyengetéshez egy hidraulika. Azt mondják, hogy hidraulika nincs. Jó, mondom, akkor adjanak egy olyan ötméteres darusínt, majd én abból csinálók magamnak egy segédszerszámot. Mire így meg úgy, minek kell ahhoz sín. Kicsit kalapáljam meg, aztán kész. Látja, ez az, amit én itt nem bírok, hogy a rossz munkát akarják az emberből kicsikarni. Ha én azt mondom, hogy ehhez darusín kell, akkor biztos, hogy ahhoz darusín kell. Akkor nekem ne mondjon semmit, hanem vagy adja ide a sínt, vagy vigye a munkát, aztán csinálja meg ő maga. Ezt meg is mondtam neki. Erre aztán azt mondta, hogy jó, rendben van, akkor csináljak másik munkát, ezt meg odaadta másnak. Ennek öt napja, még mindig azzal vacakolnak. Én megcsináltam volna egy nap alatt az egészet, ha adnak hozzá egy darusínt. Általában úgy vagyok, hogy nem kérek senkitől semmit, vagy magam megcsinálom a szerszámot hozzá, vagy elmegyek, szerzek magam, mert így a biztosabb. Csak néha egy kicsit bosszant, hogy miért kell nekem mászkálni, de ezen már egy ideje túl vagyok, ha a főnököknek jó, hogy én munka helyett mászkálok, akkor mászkálok.”

Más viszont a leleményességével boldogul:

„Nincs meg az anyagellátás, nincs meg a szerszámellátás, és a vezetők még csak nem is érdeklődnek azután, hogy az embernek van-e valami problémája. Nálunk persze, ha valaki dolgozni akar, akkor a munkát és a szerszámot is saját magának kell beszereznie. Leleményesnek kell lenni ahhoz, hogy az ember megéljen. Én például úgy csinálom, hogy még mikor nincs is nálam a munka, elmegyek a rajzpadhoz, és megnézem, hogy milyen munkák lesznek, és milyen stádiumban előkészítve, és melyek azok, amelyek hozzám fognak kerülni. Akkor ezeket én már fejben sorba rakom, és kigondolom, hogy milyen szerszám kell hozzájuk. Van, hogy az anyagraktárba is bemegyek, hogy lássam, milyen munkák lesznek majd. Akkor elmegyek a szerszámkiadóba, és előre megkérem a szükséges szerszámokat. Ezt nem nagyon szeretik, emiatt mindig harc van, de mire hozzám kerül a munka, addigra már rendszerint fel vagyok szerelve a hozzá szükséges szerszámmal. Úgy néz ki, hogy majdnem mindenki önellátó. Ma már beszereztem azokat a szerszámokat, amikkel holnap kezdek. Odavittem magamnak a munkát. Csak az a baj, hogy a kiadóval is probléma van. Mikor az ember kér egy új szerszámot, mert főleg ócska szerszámok vannak, vannak újak is, de először mindig ócskát adnak. Négyszer-ötször vissza kell menni, mire az ember kap egy rendeset. Úgy szoktam csinálni, hogy nem vitatkozom az asszonyokkal, elmegyek a gépemhez, aztán mintha kipróbáltam volna, visszafordulok, hogy nem jó. Amikor odaadta, már láttam, hogy nem jó, de ezt az utat a békesség kedvéért meg kell csinálni. Ezzel az úttal az ördögnek tartozom. Végül aztán nagy nehezen kapok egy új szerszámot. Hát ahol nem befolyásolja a szerszám a minőséget, ott dolgozom én is a régivel. Volt már, hogy itt nem kaptam megfelelő szerszámot, és átmentem egy másik üzembe, és onnan hoztam.”

A gyáron belüli munkamegosztásról is azt gondolhatnánk, hogy ebben kizárólag a technológia és a célszerűség szempontjai játszanak szerepet. A valóságban a célszerűségnél nagyobb szerepet játszik a szokás, a munkások és a művezetők személyes viszonylatainak rendszere. Vannak előnyös pozíciók, vannak kulcspozíciók, de végül is valamilyen módon szinte mindenki be tud tölteni bármilyen pozíciót, ezért a pozíció betöltésénél az a legdöntőbb, hogy kinek mi „jár”, kinek milyenek a kapcsolatai. Jellemzőes példája ennek az 1971-ben bevezetett kategória-rendszer. E rendszer

különbséget tesz a szakmunkások között: megkülönbözteti az egyszerű szakmunkát, az összetett szakmunkát, a különlegesen bonyolult szakmunkát és a kiemelt szakmunkát. A munkaügyi miniszter rendelete definíciókat is ad a kategóriákhoz. A definíciók valójában nem azok, hanem rendkívül határozatlan értelmű általános megállapítások. A különlegesen bonyolult szakmunkát például így határozza meg a rendelet:

„Nagy gyakorlati tudást, különleges szakképzettséget, nagy felelősséget igénylő szakmunkák. Általában tíz év szakmai gyakorlat, a szakmunkás-képesítésen kívül speciális tanfolyam vagy különleges személyi adottság szükséges.”

A rendelet végrehajtása során a besorolást végző hivatalnokok minden esetben az üzemvezetők és művezetők véleményét kérik ki. A döntés tehát nem személytelen kritériumokon, hanem személyes véleményeken alapul. A gyakorlatban olyan gyárban, ahol az említett kategóriák mindegyike előfordul, a besorolás többnyire az életkor és a szolgálati idő alapján történik. A képzettség, a teljesítmény, az intelligencia és az ügyesség nem játszik szerepet.

Mivel a kategóriákon belül a bértételek rendkívül tág határok között mozognak, a kategóriába való sorolás még korántsem dönti el a munkás helyét az üzemben. De az életkor és a szolgálati idő a munkák kiosztásánál is alapvető tényező. Csak egyetlen példa ezzel kapcsolatban:

„A régi helyemen is megvolt az ellentét a kisgépesek és a nagygépesek között. Ez ugyan munkamegosztás, de rivalizáláshoz vezet. Mert a kis gépeken általában kis kifutású darabok mennek, s ezeket egy percre sem lehet otthagyni. Viszont nagy gépnél az a helyzet, hogy ráakasztja a fogást arra a például négy méter hosszú tengelyre, és jó idő, amíg végigballag azon a hosszú darabon a kés. Kis darabon ez egy-két perc. A régi helyemen a nagygépesek ráérték minket nézegetni, mi meg nem nagyon, mert mi géphez voltunk kötve. Ott voltak a nagy pénzek, mert náluk nagyobb anyagköltség volt, nagyobb felelősség. Függetlenül attól, hogy azok nem szakmunkások voltak. És persze bökte az ember csőrét, hogy ő szakmunkás, többet kulizik, kevesebb pénzt kap. A nagy gépeken persze idősebb emberek voltak, megbecsült, öreg bútordarabok. Fiatalt oda fel sem vettek. Tehát állandóan egymás alatt vágtuk a fát. Szembe kedves, háta mögött nyavalyás, ment a fűrész, faragás.”

Technika és iskolázottság

A technika az elmúlt harminc évben úgy változott, hogy ma a munka elvégzéséhez általában magasabb iskolai végzettség és nagyobb műveltség szükséges. Ez általában nem az iskolában tanult konkrét ismeretek aktivizálását jelenti. Munka közben senki sem gondol Ohm törvényére. Ami változott: a modernebb, kényesebb gépek, a modernebb, kényesebb eljárások több figyelmet, több koncentrációt, több állandó készenlétet, a gépekkel és a szerszámokkal kíméletesebb bánásmódot kívánnak. Ha a régi gépeket rugdalni kellett, az újakat simogatni. Az iskolai végzettségnek itt a gép és a technológia nagyobb tiszteletében, a gépekkel szembeni „finomabb” bánásmódban van szerepe.

Kitűnően foglalja össze a magasabb iskolázottság szerepét az automatikus fémkohászati üzem egyik olvasztára:

„Hogy meg tudná-e tanulatlan ember is csinálni? Hát meg tudja csinálni, ha össze tudnának szedni olyan embereket, akikben van egy kis ügyesség. Hogy magyarázom? Legyen valami megfigyelőképessége, mert ez nagyon fontos. Az iskolától függ-e? Ahogy vesszük. Van tanulatlan is, aki jól megfigyel, és amit megtanul, azt megtartja magában jól. És tovább tud lépni, hogy tudjon magán segíteni. De azért ezekhez a mai gépekhez csak kell valami kis iskolai végzettség. A két év alatt, amióta én itt vagyok, az a hat osztályt végzett, teljesen szakképzetlen társam, akivel kezdtem, azóta átment a sárgaréz kemencéhez. A sárgarézhez inkább jó fizikumú embert keresnek, az már nem annyira érzékeny, mint ez. Azoknak a helyére, akik ez alatt a két év alatt elmentek, rátermettebbeket hoztak, illetve hoztak át, főleg az indukcióról. Ott általában iskolázottabbak dolgoznak, a vákuumkemencéhez csak technikusokat helyeznek. Az indukciós meg a vákuum is olyanok, hogy a műszerekhez meg a jelzőberendezésekhez is kell némi tudás, de azonkívül ott olyan anyagokkal is dolgoznak, amelyek már önmagukban véve munkaigényesek. Mármint olyan szempontból munkaigényesek, hogy több figyelmet érdemelnek. Tennivaló kevés van a vákuumkemencénél. Az olvasztási folyamat, a leöntési folyamat teljesen automatizálva van. Tulajdonképpen csak kiveszi meg beteszi az ember a kokillát. A műszerek leolvasása és kezelése a bonyolultabb. Próbálkoztak nem technikusokkal is, de azok általában ki is léptek. Egy-kettő maradt, de azok kisegítők. Anyagot hordanak be, meg a kokillát tisztítják. Véleményem szerint azért nem feleltek meg, mert a pillanatnyi helyzetet nem tudják úgy felismerni. Mondok egy példát: volt itt egy munkás – nevet nem akarok mondani –, nyolc általánost végzett, talán kezdte a technikumot, egészen botrányos gikszert csinált. Nem is tudom, minek lehet nevezni, tanultság vagy nem tanultság, vagy csak egyszerű figyelmetlenség. Az olvadás után a gázt egészen leszívatták az anyagról, nem százszázalékos, de nyolcvanöt-kilencven százalékos tisztaságú anyagot kapnak. Látnia kellett volna, tudnia kellett volna, hogy túlhevített az anyag, és annak a leszívattása már egészen más körülmények között történik, mint az olvadásponton lévő, pontosabban az olvadáspont alatt lévő anyagnál. Mert a kemence a szívattás alatt is fűt, és a szívattással járó idővesztéséget nyilvánvalóan hozzá kell számolni. Már akkor túl volt hevítve az anyag, amikor elkezdte a szívattást, úgyhogy komoly zűr lett belőle, napokig állt a kemence.”

Technikai színvonal – emberi színvonal

Vitatott kérdés ma az új technika és a munkaerő színvonala, illetve a kettőnek egymáshoz való viszonya. Egyes vélemények szerint az új technika bevezetésének egyik legfőbb akadálya a megfelelő képzettségű munkaerő hiánya. A tapasztalat más képet mutat. A munkaerő képzettségi színvonala és munkaképessége többnyire jóval magasabb, mint az általa kezelt technika.

Már az indukciós és vákuumkemencékről, valamint az automatikus fémkohászati berendezésről elmondottakból kiderült, hogy ezeken a helyeken kezdetben alacsonyabb képzettségű munkaerővel kísérleteztek, akik nem állták meg a helyüket. A megfelelően képzett munkaerő azonban rendelkezésre állt, és a szükséges átcsoportosítás elvégzése után helyére is került. Ezen a ponton nem átlagban, hanem megoszlásokban kell gondolkodni. Bármilyen új technika bevezetése esetén is különböző képzettségű munkásokra van szükség. Ha a jelenlegi kategóriarendszer hat fokozatából indulunk

ki, akkor új technika bevezetése esetén az a kérdés, hogy az egyes szinteken elhelyezkedő munkások el tudják-e látni az új feladatokat. Ezen belül döntő szerepet játszik a három felső kategória, tehát a bonyolult szakmunkát és különlegesen bonyolult szakmunkát végző, illetőleg kiemelt szakmunkások. Bármilyen termelés esetén ők vannak a kulcspozíciókban, és rajtuk múlik, hogy a bevezetett technika működésképes-e. Ennél a három csoportnál az tapasztalható, hogy szakmájukon belül széles körű az áttekintésük és nagyfokú az intelligenciájuk. Nincs olyan gép vagy berendezés, amelynek kezelését igen rövid idő alatt játszva meg ne tanulnák, és igen jók az ismereteik arról, hogy területükön a legfejlettebb országok hol tartanak.

Ismerek olyan esetet, amikor a kiemelkedően képzett szakmunkás egy gondosan megtervezett, bonyolult berendezés szerkezeti hibáját azonnal felismerte, felettésemivel közölte is, de azok nem hallgattak rá. A berendezés üzembe helyezésekor azonban kiderült, hogy neki van igaza, és végül a szerkezeti átalakítást az ő javaslatai alapján hajtották végre.

Egyik óriásvállalatunk darut rendelt egy másik vállalatunktól. A munkás megkapta a munkát, ránézett a rajzra, és látta, hogy a hátsó lap kétméteres darabokból áll, és minden lap alatt egy borda. Szűk kis cellák képződnek, amikhez nem lehet hozzáférni. Rögtön ment a technológiára, hogy ezt nem lehet, ne szabják fel a lemezt, hanem hagyják egyben, és a lemez meg a bordák közé helyezzenek egy lapot. Az eredeti megoldás szerint minden két méter után forgatni is kellett az egészet, s a munkás azt is szóvá tette, hogy az üzemnek nincs forgatóberendezése. A technológián igazat adtak neki, és félretették az egészet. Újra tárgyaltak a megrendelővel, aki ragaszkodott az eredeti tervhez. Erre a munkás megpróbálta elintézni, hogy ne szabják fel a lemezt. Egy ideig sikerült elszabotálnia a dolgot, a végén mégis felszabdalták. Ekkor megcsinálta az első kétméteres darabot, utána összehívta a technológiát, az üzemmérnököt, a művezetőt, és bemutatta, hogy nem lehet beférni a cellába. Majd felszólította őket, hogy valamelyikük vállalja a hegesztést. Újabb tárgyalás után a megrendelő végül engedett. Össze kellett hegeszteni a szétszabdalt lemezt, a bordákból levágni öt millimétert, és megcsinálták úgy, ahogy a munkás eredetileg javasolta – nyolcvan munkaóra többlettel.

Ezeknek az embereknek igényük is van arra, hogy a legkorszerűbb, legfejlettebb berendezések mellett dolgozzanak, és csöppet sem elégitik ki őket azok a gépek, amelyeket kezelnek. Igénylik azt is, hogy világos képük legyen a vállalati termelés szerkezetéről, a nyereségről, az egész üzleti politikáról. Éppen ezekről a kérdésekről azonban – önhibájukon kívül – nagyon kevéssé vannak informálva. A magyar gyáripáron belül igen komoly feszültséget jelent, hogy ez a nagy intelligenciájú, széles látókörű munkásréteg nem tudja szellemi erőit kihasználni, mélyen képzettségének és képességének színvonala alatti feladatot kap, és a gyár termelését is csak közvetlen munkáján keresztül tudja befolyásolni. Erőművészekről van szó, akiknek pehelysúlyokat kell emelniök.

A szakképzés változásai

A szakképzés változásait figyelve egyrészt a formális intézményes utak előtérbe kerülése, másrészt a szokásszerűség változott formában való továbbélése regisztrálható.

Az előbbi több tényezőnek tulajdonítható. Mindenekelőtt az átalakult technológiának, amely az emberi munkán belül nagyobb szerepet juttat a fogalmi, intellektuális elemeknek. Már ez is hozzájárul ahhoz, hogy az elmúlt harminc év alatt az átképzéssel és a gyakorlati munka során történő szakmatanulással szemben fokozatosan előtérbe került az ipari tanulók képzése. Ugyanezt a folyamatot segítette elő a társadalmi átalakulás és az iparpolitika iránya. A hatvanas évek közepéig még nagy mennyiségben állott rendelkezésre tanulatlan munkaerő, és az extenzív iparosítás éppen ezt a tanulatlan munkaerőtömeget szívta fel. Ettől az időponttól kezdve azonban a helyzet változott.

Átalakult a formális iparitanuló-képzés jellege is. A legidősebbek többnyire kismesternél szerezték meg szakmai oklevelüket – ha nem átképzés vagy többévi szakmai gyakorlat alapján jutottak hozzá –, és ott a gyakorlati ismeretek álltak előtérben. A legfiatalabbak többsége iparitanuló-iskolában tanult, s a képzésben – legalább a múlthoz képest – előtérbe kerültek az intellektuális elemek.

Mindez nem jelenti a szokásszerűség háttérbe szorulását, csak átalakulását. Ma a pályáját kezdő fiatal szakmunkás az iparitanuló-iskolából vagy a technikumból kerül munkahelyére, és szakmáját tulajdonképpen csak ekkor kezdi megtanulni.

Jellemző ebből a szempontból annak az automatikus fémkohászati üzemnek a példája, amelyet már több ízben említettem. Az üzem indulása semmiféle szempontból sem volt zavartalan, a munkaerő kiválogatása és képzése szempontjából sem. Az első két év tapasztalatai mutatták meg a vállalat vezetőségének a megfelelő üzemvezető és művezetők kiválasztásának módját. Az új vezetők ugyanazokat a módszereket alkalmazták a munkások kiválasztásánál, amelyeket a vállalat vezetői alkalmaztak velük szemben.

Solt Ottília írja: „A rekonstrukció előtt került már a gyárba néhány sokkal kisebb értékű, sokkal kisebb kapacitású berendezés – kis mennyiségben szükséges különleges termékek gyártására. Automatizált, zárt rendszerű megoldások. A hagyományos és modern eljárások közötti különbségek lényege, hogy az utóbbiak mellett a munkás nem kerül közvetlenül szembe az anyaggal; mindazt, ami az anyaggal történik, műszerek követik. Közvetlenül szabályozó rendszerek beiktatása nélkül nem is befolyásolhatja a folyamatot. E kis berendezések mellett adódó helyzetek, a munkafeladat maga, az emberek munkája közötti kapcsolat módja (ahogyan az egyik hibájából a másik hibája következik) mind az új berendezés mellett előforduló helyzeteket, feladatokat, kapcsolódási módot mintázza. Ezzel szemben a kockázat sokkal kisebb, a berendezések értéke és a termelés értéke is töredéke a nagy berendezésekének.

Az új üzembe kerülők mind megjárták ezt az állomást. Hiába volt a zsebükben az oklevél, a technikusai bizonyítvány, a *próbaidő kötelező*. Ez a tradicionális mesterségtanulás. A munkát meg kell szokni, el kell lesni, be kell gyakorolni – ez a szokásszerűség útja, a formális képzés racionális útja mellett.

A személytelennek és végtelenül racionalizáltnak tűnő modern technika ennek a gyárnak a gyakorlatában korántsem temette el a szaktudás, hozzáértés tradicionális, mesterségszerű, fortélyos ízeit. Csak a *fortélyok mások*.¹

¹ Solt Ottília: Esettanulmány egy automatizált üzembről. In *Napjaink műszaki fejlődésének társadalmi feltételei és várható hatása. A MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság 3. Szociológiai Konferenciája*. Budapest, 1972, 168–174. o.

Még egyszer a színvonalról

A gépi nagyipart mint technikatörténeti korszakot az jellemezte, hogy a munkadarab-formáló szerszámok „az emberi szervezet szerszámaiból mechanikai készülékké, a szerszámgépek szerszámaivá alakultak át”, másrészt „a meghajtó gép is önálló, az emberi erő korlátai alól tökéletesen felszabadult formát öltött”.²

A szerszámoknak munkagépekkel és az emberi, illetőleg állati energiának erőgépekkel való helyettesítése természetesen nem egy csapásra ment végbe, hanem egész korszakot vett igénybe. Ez a korszak – nagyon leegyszerűsítve – két nagy szakaszra bontható. Első szakaszában végbemegy a szerszámoknak munkagépekkel való helyettesítése és a szerszámgépeknek erőgépekkel való meghajtása, de nem megy végbe a kiegészítő tevékenységek, elsősorban a szállítás és a rakodás gépesítése. Ezen a téren is folyik a gépesítés, a folyamat az első szakaszban mégis azzal az eredménnyel zárul, hogy az ipari munkán belül nő a segédmunka aránya, elsősorban a szakmunkához, de bizonyos mértékig még a betanított munkához képest is. A második szakaszban végbemegy a kiegészítő munkák csaknem teljes gépesítése is úgy, hogy az iparon belül a segédmunka aránya minimumra csökken. Az első szakasz végén a bányászati, ipari és építőipari munkásságon belül a szakmunkások aránya valamivel kisebb, mint a betanított és segédmunkásoké, a második szakasz végére a segédmunkások aránya ugrásszerűen csökken. Ez a fejlődés elválaszthatatlan az egész társadalom foglalkozási struktúrájának átalakulásától, közelebből a mezőgazdasági fizikai dolgozók létszámának és arányának csökkenésétől. Az első szakasz nagyjából akkor ér véget, amikor a mezőgazdasági fizikai dolgozók arányának csökkenése olyan mérvűvé válik, hogy a keresőknek már csak egynegyedét teszik ki. Ugyanebben az időpontban a szellemi foglalkozásúak aránya is eléri az egynegyedét. Az összefüggés világos. A mezőgazdaságból az iparba és az építőiparba kerülők létszámának csökkenése eléri azt a fokot, hogy nem vagy már csak alig múlja felül az iparból a szolgáltatásba, illetőleg a szellemi munkahelyekre kerülő munkások létszámát. Ennek folytán az iparban és az építőiparban a további bővítésnek már nem lehet forrása a fizikai munkaerő létszámának emelése, munkaerőhiány lép fel, s kényszerűen bekövetkezik a segédmunkák gépesítése.

Ma a magyar ipar a gépi nagyipar korszakán belül az első és a második szakasz határán van. Erre mutat az a tény, hogy a mezőgazdasági fizikai keresők részaránya a keresők egynegyedére csökkent, valamint az, hogy a hatvanas évek közepére az elérhető távolságban lakó tanulatlan munkaerő gyakorlatilag elfogyott.

Jelenleg a magyar iparban három technikai korszak elemeit figyelhetjük meg. Leginkább és legnagyobb mértékben természetesen a gépi nagyiparra jellemző munkák és erőgépeket, illetőleg géprendszereket. Jelen vannak azonban – bár alig számottevő mértékben – annak a technikatörténeti korszaknak egyes elemei is, amelyet a tudományos-technikai forradalom korszakának szoktak nevezni, közelebből: megtaláljuk a magyar iparban a kibernetikus vezérlés és a komplex automatizálás egyes elemeit. Ezek a mai magyar iparra egyáltalán nem jellemzők.

² Karl Marx: *A tőke*. Budapest, 1948, 406. o.

Programvezérlésű gépeknél, automatizált berendezéseknél és elektronikus számítógépeknél – tehát a technikatörténet gépi nagyipart követő korszakának elemeinél – jóval nagyobb mértékben vannak jelen a magyar iparban a gépi nagyipart megelőző korszak, a kézzel vagy egyszerű és összetett szerszámokkal végzett munka elemei. A Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint az iparban és az építőiparban Magyarországon egymillió ember végez ilyen munkát. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a szakmunkán és a betanított munkán belül is igen jelentős az ilyen elemek aránya. A gépi nagyipar korszakának legfelsőbb fokán a munkadarabok szállítása, gépbe helyezése, gépről való leemelése kizárólag gépi úton történik, Magyarországon viszont ezeket a munkálatokat nagyrészt kézzel vagy egyszerű eszközökkel végzik. Kvalifikált szakmunkások munkájának megfigyelése azt mutatta, hogy munkájuk egyharmadát ilyen műveletek teszik ki. A magyar iparban végzett munkaműveletek csaknem fele ilyen jellegű.

A technika minden fejlődése abból áll, hogy a munkaeljárásokat elemi alkotórészekre bontják, szabványosítják, és a szabványosított elemeket úgy alakítják át, hogy azokat gép végezhesse el. Minden egyes ilyen mozzanat azzal jár, hogy a munkaerőt felszabadítja valamilyen eljárás elvégzése alól – ebből a szempontból mindegy, hogy az eljárásban a gondolati vagy a fizikai elemek dominálnak-e. Az eljárás elvégzése alól felszabadított munkaerő nyert szabadságát a munkafolyamatban hasznosítja azáltal, hogy újabb eljárások kialakítására, régi eljárások módosítására válik képessé. Az, ami eddig szubjektív volt, most objektívvá válik, s éppen ezáltal azt teszi lehetővé, hogy az előállított objektíváció alakítása során új szubjektív elemek lépjenek működésbe. Ahogy a tudomány minden új terület, folyamat, törvény megismerése által új, ismeretlen területekkel, folyamatokkal, törvényekkel kerül érintkezésbe, vagyis a megismert világ bővülése egyben folytonosan megújuló találkozást jelent a még meg nem ismerttel, ugyanúgy a mindennapi technikában az embert körülvevő mesterséges világ bővülése – tehát az objektívációk gazdagodása – új meg új, előre ki nem számítható elemek felbukkanását jelenti mind magában a gazdagodó mesterséges környezetben, mind pedig az azt használó emberi munkaerőben. Ennek következtében az objektíválódás előrehaladása nem csökkenti a szubjektív mozzanatok arányát és fontosságát. Ami ma szubjektív, holnapra objektívvá válik, de csak azért, hogy a szubjektív új helyen lépjen előtérbe.

Mindez nemcsak a gyártást előkészítő tevékenységekre – tehát a kutatásra, fejlesztésre, tervezésre – vonatkozik, továbbá nemcsak a javító- és karbantartó munkákra, hanem a számítógépek és automatizált berendezések beállítására és működtetésére is. Ezek a pontokon – akárcsak a munka más területein – mindenütt találkozunk a betanított rutinmunka mellett a kvalifikált szakmunkával. A kvalifikált szakmunkás – jóval intellektualizáltabb formában – továbbra is kulcsfigurája marad a termelésnek.

A kvalifikált szakmunkás munkájának intellektualizálódása már a gépi nagyipar fejlődése során is végbemegy. A szabályozás gépesítésére való áttérés kétségkívül új technikatörténeti korszak kezdetét jelenti, de elemei már megjelennek a gépi nagyipar megjelenésével egyidejűleg, és fokozatosan halmozódnak fel a gépi nagyipar fejlődése során. E fokozatos felhalmozódással párhuzamosan a munkát végző géprendszerek is átalakulnak. Az automatizálás tulajdonképpen fokozatosan megy végbe, s e fokozatos

átalakulás során a gépeket működtető kvalifikált munkaerővel szemben támasztott követelmények is változnak. Háttérbe szorul a kezűgyesség, a kéz gyakorlottsága, s előtérbe kerül a géprendszerek működésének intellektuális megértése.

Mindez már ma visszatükröződik a kvalifikált munkaerő összetételében. Még harminc évvel ezelőtt a magyar szakmunkások körében a tipikus iskolai végzettség a hat osztály volt, s a hatvan éven felülieknél még ma is azt tapasztaljuk, hogy többségüknek ez volt az eredeti iskolai végzettsége. A harminc év alatti szakmunkásoknak már fele nyolc osztályt végzett, s ezután tanulta meg szakmáját, másik fele azonban már érettségizett. A legmodernebb berendezések mellett dolgozó szakmunkások tipikus iskolai végzettsége az érettségi.

Mivel a mai magyar iparban már jelen vannak egy új, csak a távolabbi jövőben realizálható technikai korszak elemei, ugyanakkor nagyon nagy mértékben vannak jelen a kézzel és az egyszerű, illetőleg összetett szerszámmal végzett munka elemei is, mivel a mai magyar munkásság egyrészt gyári fegyelemben és munkakultúrában iskolázott munkások leszármazottja, másrészt a mezőgazdaságból került az iparba, a technikához való viszonyuk erősen különböző. Az átmenetek sokasága ellenére két pólus a szembetűnő. Szakmunkásállományunk mintegy negyedrésze, tehát az egész magyar ipari fizikai munkaerő-állomány mintegy tíz százaléka képzettségéhez, képességéhez képest alacsonyabb színvonalú munkát végez. Az ő esetükben a munkaerő szintje magasabb, mint az általa kezelt technika szintje. A másik oldalon tanulatlan és iskolázatlan munkaerő áll, a magyar iparban előforduló legegyszerűbb feladatokkal megbízva, ők azonban még ezeket a feladatokat sem tudják a kívánt követelmények szerint elvégezni. A technikai fejlődésnek tehát egyik, eddig még teljesen ki nem aknázott erőforrása a magasan kvalifikált munkaerő hozzáértése, ugyanakkor egyik leküzdendő akadálya a nem megfelelően iskolázott és tanult munkaerő sokasága.

KEMÉNY ISTVÁN

A szegénységről

Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián

A Központi Statisztikai Hivatal 1969-ben külön felvételben foglalkozott az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel és problémáival. E felvétel anyagának feldolgozása jelenleg folyik. Ezért hozzászólásomban nem erre a felvételre támaszkodom, hanem a Társadalomtudományi Intézet 1969-ben végrehajtott két vizsgálatára. Az egyik vizsgálat a Csepel Vas- és Fémművek munkásaival, a másik a Pest megyei munkásokkal foglalkozott.¹

A 600 forintos határ az alacsony jövedelmű lakosság vizsgálatánál csak tájékoztató pontnak tekintendő, csak arra alkalmas, hogy a probléma nagyságrendjét érzékeltesse. A határ meghúzásánál egészen más összegekkel kell számolnunk az egyedülállóknál, mint a kéttagú, háromtagú, többtagú háztartásoknál. Figyelembe kell vennünk a háztartások összetételét is, tehát más és más összeget kell számítanunk a kisgyerekek, a serdülők és az öregek számára. Ugyanúgy egészen más az alacsony jövedelem határa falun, mint városban. Az alacsony jövedelem definiálásánál tehát nem határvonalat, hanem határsávot kell magunk elé képzelni.

Valójában az alacsony jövedelem fogalma szűk, és önmagában nem értelmezhető. Az ingázó munkások egy részénél például az egy főre jutó jövedelem lehet mérsékelt, az egész család életszínvonalát viszont súlyosan befolyásolja az útiköltség, a két háztartás fenntartásának költsége és az ideiglenes városi lakás sokszor igen magas költsége. Más munkáscsaládok életszínvonalát viszont az befolyásolja, hogy családi házat építenek maguknak, s ennek költségét kell viselniük. Megint mások nem vállalják ezeket a költségeket, viszont olyan lakáskörülmények között élnek, amelyeket nem tekinthetünk elfogadhatónak. Az egy főre jutó jövedelem lehet családjukban mérsékelt, mégsem élhetnek a társadalomban elfogadott konvenciók szerint. Helyesebb ezért, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, tanulmányoznunk kell az érintettek – a szegények – egész életformáját: a helyet, ahol laknak; az életüket keretbe foglaló lakást; a tárgyakat, amelyeket rendszeresen

¹ Lásd Kemény István – Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971; valamint Kemény István – Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971; akkoriban kizárólag belső terjesztésre szánt könyveket. – *A szerk.*

használnak, fogyasztanak, kezelnek, amelyekhez élményeiket kapcsolják; a nevelést, amelyben gyermekeiket részesítik; szokásaikat, amelyekkel életüket könnyebbé, elviselhetővé vagy emberivé tudják vagy akarják tenni; felfogásukat arról, hogyan kell élni; az eszközöket, amelyekkel egymást az általuk helyesnek tartott életvitel követésére kényszerítik.

Kézenfekvő a különbség a képzett és a képzetlen munkások között. Ezzel nagyjából egybeesik (de nem teljesen) a megkülönböztetés a rendezett és a rendezetlen életmódot élő munkások között. Rendezett életmódról beszélünk akkor, ha a családfő az év során 12 hónapig van munkaviszonyban, ha nem túlságosan gyakran változtatja munkahelyét, ha életpályáját nem törte meg börtön vagy más katasztrófa, ha lakása elfogadható, étkezése és ruházkodása rendszeres, gyermekei ellátásáról és neveltetéséről gondoskodik, ha alkoholfogyasztása nem sokkal múlja felül az átlagost. Vannak olyan szakmunkások, akik rendezetlen életmódot folytatnak, és vannak olyan segédmunkások, akik rendezetten élnek. A jellemző mégis az, hogy a szakmunkás munkaköre és beosztása az életvitel bizonyos mérvű stabilitását teszi lehetővé. Ezen kritériumok alapján a szegénység különböző típusait állíthatjuk fel. A többitől elütő volta miatt mindenekelőtt a sokgyermekes munkáscsaládot emelném ki, amelyet a rendezett életvitel, a stabil munkakörülmények és a családi élet sem emelhet ki a szegénységből. Külön típusba tartoznak az apátlan családok, amelyekben a családfenntartó özvegy vagy elvált nő. Ezek a családok mindenképpen hátrányos helyzetben vannak. Jelenlegi bérezésünk olyan, hogy a férfiak keresetében még mindig van valamelyes önkéntelenül beleértett családfenntartói rész. Férfi és nő együttes keresetéből tisztességesen el lehet tartani egy családot, a férfi egyedüli keresetéből meg lehet élni valahogyan, a családfenntartó munkásnő keresete viszont többnyire nem biztosítja a minimális szükségletek kielégítését sem.

A szegények nagy része a parasztból lett munkások közé tartozik. A magyarországi segédmunkások több mint kétharmada parasztból vált munkássá. Ezeknek az embereknek igen nagy részénél a rétegváltás rendezetlen életmódot eredményezett. Nagyjából három típust különböztethetünk meg. Az első típusba tartozók a falu életéből végképp kiszakadtak, oda visszatérni már nem tudnak, a városban azonban még mindig, évek elteltével is falusinak számítanak; ezért társas kapcsolataik szegényesek. A második típusba tartozók életében túlságosan nagy törést jelentett a falu társadalmából való kiszakadás: a gyermekkori támpontokat elvesztve lakóhelyről lakóhelyre, munkahelyről munkahelyre, családról családra vándorolnak, sehol nem tudnak megállapodni, semmi mellett nem tudnak kitartani, és minden emberi viszonylatban alulmaradnak. Munkahelyeit és lakóhelyeit sűrűn váltja a harmadik típus is, de látszólag fölényesebben, határozottabban, több pénzt keresve és költve; az öntudatos és lázongó gesztusok azonban belső bizonytalanságot, végső soron versenyképtelenséget takarnak. A városban született munkások között is megtaláljuk a nyilvánvalóan versenyképteleneket: elsősorban a képzetlen és iskolázatlan munkások közül kerülnek ki; keresetük és státusuk különösen alacsony akkor, ha kisebb vagy nagyobb mértékben betegek vagy testileg gyengék. Ugyanígy megtaláljuk azt a látszólag öntudatos, sőt hetyke típust, aki a valóságban éppúgy élni nem tudó ember, mint a faluról feljött rokon típusa. Szépirodalmunk sokszor romantikus színben látja ezt a típust, mely

nem tiszteli a teljesítményt, a sikert és a társadalmi hierarchiát. Ez azonban csak látószólag jelent függetlenséget, a valóságban sokkal inkább öntudatlanságot.

Mit jelent a szegénység táplálkozási szempontból? Ha egy négytagú család havi jövedelme 2000 Ft, akkor ennek kb. felét (tehát havi 1000 Ft-ot) fordíthatja táplálkozására. Nem kell különösebben számolnunk annak bizonyítására, hogy ez az összeg négy ember étel-miszer-szükségletének a fedezésére nem elegendő. A táplálkozási minimum kiszámításánál figyelembe kell azt is venni, hogy az emberek – és köztük a hátrányos helyzetben lévők – nem mindig racionálisan járnak el. A valóságban jövedelmüknek esetleg kisebb hányadát fordítják étel-miszerre, mint ahogy ez észszerű lenne. Bármilyen legyen a véleményünk viselkedésükről, ez mit sem változtat azon, hogy gyermekeik ilyenformán nem jutnak hozzá a szükséges táplálékhoz. Értethető, hogy a bérfizetés napján többet költenek, s hogy ennek következtében a fizetés előtti napon a szükségesre sem jut. Vasárnaponként jóval többet esznek a szükségesnél, s ennek folytán hétköznapra jut kevesebb. Helyesen tesszük, ha a táplálkozási minimum költségeinek meghatározásánál nem az ideálisan takarékos, hanem az átlagos családokból indulunk ki.

A Csepel Vas- és Fémművek Budapesten lakó segéd munkásainak 12 százaléka él olyan lakásban, amelyben egy szobában öt vagy több személy lakik, 13 százaléka olyan lakásban, amelyben nincs fürdőszoba, nincs konyha és nincs WC, 5 százaléka olyan lakásban, amelyben nincs gáz és villany. A vidéken lakó csepeli segéd munkások 16 százaléka él olyan lakásban, amelyben sem konyha, sem WC, sem gáz, sem villany nincs. A Budapesten lakó csepeli munkások 18 százaléka lakik albérletben vagy ágybérletben, 6 százaléka munkásszálláson. Az albérletben lakó munkások több mint egyharmada 400 Ft-nál többet, kétharmada pedig 300 Ft-nál többet fizet a lakásért. Gondolnunk kell azonban a családi házban élő segéd munkásokra is. Juttatott lakást segéd munkások csak elvétve kaphatnak, s ha nem akarnak albérletben maradni, akkor családi házat kell építeniük maguknak. A Budapesten lakó segéd munkásoknak kétharmada él albérletben vagy pedig családi házban. A családi ház költsége megközelíti az albérlet költségét. A családi házban lakók több mint egyharmada havonta 400 Ft-nál többet, és 59 százaléka 300 Ft-nál többet költ lakásra Budapesten. A legtöbb fizikai munkásra jellemző – és a segéd munkásokra különösképpen –, hogy ha másokhoz hasonló színvonalú lakáshoz akar jutni, akkor aránylag többet kell fizetnie.

Érdemes egy pillantást vetnünk szociális intézményeink igénybevételére is. A Pest megyei munkások körében végrehajtott vizsgálatból kitűnik, hogy étkezde a megkérdezett munkások munkahelyének 62 százalékaiban van, viszont ezt az étkezdet a művezetők 32, a technikusok 29, a csoportvezetők 19, a szakmunkások 9, a betanított és segéd munkások 7 százaléka veszi igénybe. A többiek papírból tízóraiznak, és meleg ebédet csak munkából hazatérve esznek.

Ez a magyar munkásélet jellemző vonása, ugyanakkor arra is mutat, hogy juttatásainkban – anélkül, hogy gondolnánk rá – a kedvezőbb helyzetben levőknek kedvezünk. Már maga az a tény is vitatható, hogy ugyanazt a juttatást adjuk a kétszeres, háromszoros fizetést élvezőknek, igazságosságunkat azonban még inkább megkérdőjelezi, hogy juttatásaink legkisebb mértékben azokhoz jutnak el, akik leginkább rá lennének szorulva.

Hasonló a helyzet az orvosi rendelőkkel is. A munkahelyek 77 százalékában van orvosi rendelő, és a művezetők 23, a technikusok 29, a csoportvezetők 19, a szakmunkások 14, a betanított és segédmunkások 11 százaléka veszi igénybe. Üdülési lehetőséget a munkahelyek 82 százaléka nyújt, az igénybevétel foka: művezetők 55, csoportvezetők 35, technikusok 14, szakmunkások 19, betanított munkások 15, segédmunkások 13 százalék.

A szegénység következményei alighanem a gyerekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak. A Pest megyei munkások körében például, ha a középiskolába járó gyerekekhez² hozzáadjuk az ipari tanulókat³ is, tehát összeadjuk mindazokat, akik egyáltalában tanulnak az általános iskola után, akkor a szakmunkások gyerekeinek több mint a fele, a segédmunkások gyerekeinek pedig csak harminc százaléka tanul tovább. Ez véleményünk szerint annyit jelent, hogy néhány évtized múlva a legsúlyosabb társadalmi problémával találjuk magunkat szemben. A technika fejlődése ugyanis néhány évtized alatt a termelésből kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola nyolcadik osztályánál. Azok a gyerekek, akik 14 éves koruk után nem járnak középiskolába, és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik önmaguknak és az egész országnak.

A szegénység felszámolására irányuló intézményes segítség útja kettős lehet: egyrészt valamilyen biztosított létminimum megadása, másrészt átfogó terv kidolgozása e réteg továbbképzésére, iskoláztatására, kulturális színvonalának emelésére.

Befejezésül még egy dolgot szeretnék hangsúlyozni. Mivel hozzászólásom a szegénység problémájával foglalkozott, el szeretnék kerülni egy olyan esetleges félreértést, hogy a nivellálás híve lennék a differenciálással szemben. Nem erről van szó. A differenciálást felettébb szükségesnek tartom. De ugyanígy szükségesnek tartom az egyenlő esélyek biztosítását is. A differenciálás többek között versengést is jelent. Biztosítanunk kell, hogy a versenyből ne legyen senki kizárva, mindenki egyforma eséllyel vehessen részt benne.

1970

² Az érettségít adó középfokú iskolákba járó gyerekekhez. – *A szerk.*

³ Az érettségít nem adó szakképző iskolákba járó gyerekeket. – *A szerk.*

KEMÉNY ISTVÁN

Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon¹

A Központi Statisztikai Hivatal 1968 márciusában végrehajtott reprezentatív jövedelmi felvétele szerint 1967. december 31-én a népesség 9,8 százaléka élt olyan családokban, amelyekben az egy főre jutó havi jövedelem 600 Ft alatt maradt, ami kerekben egymillió embert érint.² Az alacsony jövedelmű népesség pontosabb megoszlása az 1. táblázatban látható.

1. táblázat

Az alacsony jövedelmű népesség százalékos megoszlása egy főre jutó háztartási jövedelem szerinti csoportokban 1967. december 31-én

A háztartás egy főre jutó jövedelme (Ft)	Az alacsony jövedelmű népesség	
	megoszlása (százalék)	össznépességen belüli részaránya (százalék)
≤ 300	8,4	0,8
≤ 400	21,2	2,1
≤ 500	51,4	5,0
≤ 600	100,0	9,8

Az alacsony jövedelmű lakosság vizsgálatát 1969 októberében hajtottuk végre. E vizsgálat során azokhoz látogattunk el, akik 1967. december 31-én a KSH jövedelmi felvételében az egy főre számított családi jövedelemeloszlásnak az alsó 10 százalékába estek.

¹ A kutatás a KSH 1969. szeptember–októberi kérdőíves adatfelvételén alapult, amely az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek feltárására irányult. A kérdőíves vizsgálat végleges feldolgozási mintája 1368 alacsony jövedelmű és 278 közepes jövedelmű háztartás adatait tartalmazta. A kutatást Kemény István irányította, aki kutatási zárójelentését 1972. február 15-i dátummal zárta le. A tudományos közélet ezt a kutatást *Kemény István 1969-es szegénységvizsgálata* címen tartja számon. A kutatás itt közölt zárójelentése nyomtatásban soha nem jelent meg. A tanulmány kézírata a Blinken OSA Archivumban található meg több változatban: HU OSA 368-1-2:1/4 az egyik változat, HU OSA 368-1-2:1/13 a másik. E változatok alapján készült az itt közzétett szöveg, *Kertesi Gábor* gondozásában. – *A szerk.*

² Az ország jelenlegi [1972] népességének 9,8 százaléka 1 millió 11 ezer ember.

Vizsgálatunk az 1967. decemberi állapotokhoz képest nem egészen két évvel későbbi állapotokat rögzít, vagyis képes feleletet adni arra a kérdésre, hogy két év alatt mennyiben változott meg az alacsony jövedelmű családok helyzete. Felmérésünk szerint azoknak a családoknak, amelyekben 1967-ben 600 Ft alatti volt az egy főre jutó havi jövedelem, 78,2 százaléka 1969-ben is alacsony jövedelmű maradt, azaz továbbra is 600 Ft alatti havi jövedelemből élt. Ha az 1967-ben alacsony jövedelmű családokban élő *személyeket* számoljuk, akkor ugyanez az arány 1969-ben 74 százalék volt.

Ebben a százalékos számban természetesen nincs mindenki benne, akinek családjában 1969 októberében az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt volt. Csak azok vannak benne, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem 1967. december 31-én 600 Ft alatt volt, és helyzete a következő két évben romlott, azonos maradt, vagy nem eléggé javult ahhoz, hogy e határ fölé emelkedjen. Nincsenek benne ebben a számban azok, akiknek a helyzete 1968 és 1969 során kedvezőtlenebbre változott, mégpedig olyan mértékben, hogy a 600 Ft alatt élők közé kerültek. Ők valószínűleg azok közül kerültek ki, akik az 1968. és 1969. év során résznyugdíjjal vagy özvegyi nyugdíjjal mentek nyugdíjba.³

Mindez nem azt jelenti, hogy a vizsgálatunkban szereplő háztartások túlnyomó részének helyzete azonos maradt vagy romlott. A vizsgált háztartásoknak csak 48 százaléka állapíthattuk meg azt, hogy helyzetük azonos maradt vagy romlott, további 30 százaléka helyzet javult ugyan, de nem annyira, hogy elérte, illetőleg túlhaladta volna a 600 Ft-os határt, további 22 százaléka helyzet viszont annyira javult, hogy túllépte a határt.

Annál a 48,2 százaléknál viszont, amelynél a helyzet azonosságát vagy romlását rögzítettük, tulajdonképpen romlásról kell beszélnünk, mégpedig a fogyasztói árin dex lassú, de mégis érezhető emelkedése miatt.

Még inkább romlásról kell beszélnünk relatív értelemben. Ha a lakosság más rétegeinek helyzete javult, vagy jövedelme legalább lépést tudott tartani a fogyasztói árin dex emelkedésével, akkor az említetteknel feltétlenül le kell szögezünk, hogy köztük és a jövedelemben fölöttük állók között a távolság ebben a két évben növekedett.

Kik az alacsony jövedelműek?

Az alacsony jövedelmű háztartások megoszlása társadalmi rétegek szerint

Az alacsony jövedelműek elsősorban azoknak a képzetlen és iskolázatlan munkásoknak, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozóknak családjaihoz tartoznak, akiknek a keresete nagyon alacsony, vagy akiknek a családjában a keresők és az eltartottak aránya kedvezőtlen. A képzetlen és iskolázatlan fizikai dolgozónak különösen nagy az esélye arra, hogy az alacsony jövedelműek közé kerüljön, ha kisebb vagy nagyobb mértékben beteg vagy testileg gyenge.

³ Az özvegyi nyugdíjjal vagy résznyugdíjjal nyugdíjba menők aránya ezekben az években sem volt kisebb, mint az előző években.

Azokat a családokat, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967. december 31-én 600 Ft alatt volt, az alábbiakban két nagy csoportba osztjuk. Az első csoportba soroljuk azokat a családokat, amelyekben a családfő aktív kereső volt (ebbe a csoportba tartozott az alacsony jövedelmű népesség kétharmad része), a második csoportba soroljuk azokat a családokat, amelyekben a családfő nyugdíjas volt (ebbe a csoportba tartozott az alacsony jövedelmű népesség egyharmada).

Az összes aktív alacsony jövedelmű családfőnek 1967-ben több mint egyharmada (34,4 százalék) volt segédmunkás, csaknem fele (49 százalék) segéd- és betanított munkás, és több mint háromnegyede (78 százalék) betanított, segédmunkás, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozó. Értelmiségiek gyakorlatilag nem fordultak elő az alacsony jövedelműek között.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlását a háztartásfő társadalmi rétege szerint a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint

A háztartásfő társadalmi rétege	Megoszlás (százalék)
Szakalkalmazott és irodai dolgozó	3,7
Szaktmunkás	18,8
Betanított munkás	12,2
Segéd- és alkalmi munkás	36,4
Mezőgazdasági fizikai	28,9
Összesen	100,0

A képzetlenebb rétegek arányát még növeli, ha figyelembe vesszük, hogy míg a mintánkban szereplő szellemi foglalkozásúaknál az átlagos családnagyság 3,6 volt, a szaktmunkásoknál 3,7, addig a segédmunkásoknál 4,5, a betanított munkásoknál pedig 4,7.

A különböző társadalmi rétegekben a családnagyság eltéréséből adódik, hogy míg az alacsony jövedelmű családok 78 százaléka tartozott a segédmunkások, a betanított munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók rétegébe, addig az alacsony jövedelmű személyeknek 80 százaléka tartozott ehhez a társadalmi réteghez.

Érdemes összehasonlítani az összes aktív kereső háztartásfővel rendelkező magyarországi háztartás társadalmi rétegek szerinti megoszlását azoknak a háztartásoknak a megoszlásával, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt maradt.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások népességének társadalmi rétegek szerinti százalékos megoszlását a 3. táblázatban láthatjuk.

Az összehasonlításból azonnal szembetűnik, hogy a legnagyobb különbség egyrészt a szellemi foglalkozásúak és a szaktmunkások rétegénél mutatkozik (ezeknek aránya az alacsony jövedelműek között sokkal kisebb, mint országosan), másrészt a segédmunkások rétegénél (ezek aránya az alacsony jövedelműek között sokkal nagyobb, mint országosan).

3. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások népességének százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint^a

A háztartásfő társadalmi rétege	Összes háztartás (százalék)	600 Ft/fő alatti jövedelemből élő háztartások (százalék)
Szellemi dolgozó	19,7	4,7
Szaktmunkás	28,8	15,1
Betanított munkás	12,0	15,2
Segédmtmkás	15,7	35,4
Mezőgazdasági fizikai	23,8	29,6
Összesen	100,0	100,0

^a Az összes háztartásra vonatkozó adatokat itt is és a továbbiakban is a Központi Statisztikai Hivatal kiadványából vesszük: Mód Aladárné – Éltető Ödön – Láng Györgyné – dr. Schell Lászlóné – Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek*. KSH, Budapest, 1969.

Ugyanennek a jelenségnek természetesen az a másik oldala, hogy a segédmtmkások körében az alacsony jövedelműek aránya sokkal nagyobb, mint más rétegeknél. Amíg a szellemi foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek kevesebb mint 2 százaléka, az összes ipari és építőipari szaktmunkás foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek 4 százaléka, a segédmtmkás foglalkozású aktív kereső háztartásfővel rendelkező családokban élőknek pedig a 17 százaléka él 600 Ft alatt.

Ha tehát társadalmi rétegek szerint vizsgáljuk az alacsony jövedelmű népességet, akkor első helyen az alacsony jövedelműeknek több mint harmadát kitevő segédmtmkásokkal kell foglalkoznunk. A segédmtmkás háztartásokban élőknek igen kis része (kevesebb mint 5 százaléka) él Budapesten, nem egészen negyedrészüket (23,8 százalékuket) él vidéki városokban, döntő többségük (71,4 százalék) pedig falun él. Az alacsony jövedelmű segédmtmkás háztartások területi megoszlása eltér az összes magyarországi segédmtmkás háztartások területi megoszlásától, de nem nagyon jelentősen. Magyarországon nemcsak az alacsony jövedelmű, hanem az összes segédmtmkásra igaz az, hogy döntő többségük falun él.

A segédmtmkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlását a település jellege szerint a 4. táblázatban követhetjük nyomon.

Az alacsony jövedelmű lakosság nem egészen 30 százalékat kitevő mezőgazdasági fizikai aktív kereső háztartásfővel rendelkező családoknál magától értetődik, hogy döntő többségük (89 százalékuket) falun él, és 11 százalékuket él vidéki városokban.

A betanított munkások területi megoszlása is hasonlít a segédmtmkások területi megoszlásához. Jelentéktelen részük (3,7 százalék) él Budapesten, valamivel több mint negyedrészüket, (27,5 százalékuket) él a vidéki városokban, döntő többségük pedig (68,8 százalékuket) falun. Abban is hasonlít a betanított munkás háztartások helyzete a segédmtmkás háztartásokéhoz, hogy az alacsony jövedelmű háztartások területi megoszlása nem nagyon jelentősen tér el az összes magyarországi betanított munkás

4. táblázat

A segéd munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlása a település típusa szerint

Településtípus	Az összes háztartás tagjai (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások tagjai (százalék)
Budapest	11,2	4,8
Vidéki városok	22,3	23,8
Községek	66,5	71,4
Összesen	100,0	100,0

háztartás területi megoszlásától. Az eltérés iránya természetesen hasonló: a budapesti betanított munkások között az alacsony jövedelműek aránya sokkal kisebb, mint országosan.

A betanított munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlását a település jellege szerint az 5. táblázatban közöljük.

5. táblázat

A betanított munkás aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok tagjainak százalékos megoszlása a település típusa szerint

Településtípus	Az összes háztartás tagjai (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások tagjai (százalék)
Budapest	12,5	3,7
Vidéki városok	23,4	27,5
Községek	64,1	68,8
Összesen	100,0	100,0

Az alacsony jövedelmű háztartásoknak településtípusokon belüli társadalmi réteg szerinti megoszlására még vissza kell térnünk.

Előbb azonban vizsgáljuk meg azoknak az alacsony jövedelmű háztartásoknak társadalmi rétegek szerinti megoszlását, amelyekben a családfő 1967. december 31-én nyugdíjas volt.

A nyugdíjas családfők közül elsősorban a volt mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetőleg a volt segéd- és betanított munkások kerültek az alacsony jövedelműek közé. Első helyen a mezőgazdasági fizikai dolgozók álltak (36 százalék); ezeket követték a segéd munkások (27 százalék); és ezeket a betanított munkások (13 százalék). A három réteg együttesen a nyugdíjas családfőknek több mint háromnegyedét (76 százalék) foglalta magában.

A segéd munkások szereplése a nyugdíjasok körében azért olyan magas, mert a nyugdíj a nyugdíjazás előtti fizetéshez igazodik, és a segéd munkások fizetése általában kisebb. Az is hozzájárul ehhez, hogy a volt segéd munkás nyugdíjasok aránylag nagy része eredetileg paraszt volt, ezért szolgálati éveik száma kisebb. Más

részük sokat változtatta munkahelyét, kisiparosoknál dolgozott, akik nem jelentették be a biztosítóintézetnél, és ezért vagy más ok miatt nem tudta igazolni szolgálati évei folytonosságát.

A képzetlen rétegek dominanciája tehát megvolt az idősebb nemzedéknél, és megmaradt a fiatalabb nemzedéknél is. Változás annyiban következett be, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók egy részéből időközben segédmunkás lett, tehát változtatta helyét a népgazdasági ágakhoz való tartozás szempontjából, de nem változtatta helyét társadalmi szint szerint. Mint láttuk, az esetek többségében lakóhelyének jellegén sem változtatott; ma is falusi lakos, mint azelőtt.

Már ebből kiolvasható az a tendencia, hogy az idő múlásával növekszik az alacsony képzettségűek aránya az alacsony jövedelmű lakosság körében. Ezt az az eltolódás is mutatja, amely az alacsony jövedelműek társadalmi rétegek szerinti megoszlásában 1967. december 31. és 1969 októbere között, tehát nem egészen két év alatt végbement. Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok körében 78 százalékról 84 százalékra növekedett azoknak a családoknak az aránya, amelyekben a háztartásfő segédmunkás, betanított munkás, illetőleg mezőgazdasági fizikai dolgozó volt.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint az alábbi képet mutatta (6. táblázat).

6. táblázat

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi rétege szerint 1969 októberében

A háztartásfő társadalmi rétege	Megoszlás (százalék)
Szakalkalmazott és irodai dolgozó	2,9
Szaktanulmányozó	13,1
Betanított munkás	12,9
Segéd- és alkalmi munkás	40,1
Mezőgazdasági fizikai	31,0
Összesen	100,0

Az arányoknak ez az eltolódása azért következett be, mert a szellemi foglalkozásúaknak és a szaktanulmányozóknak jóval nagyobb esélyük van arra, hogy kiemelkedjenek hátrányos helyzetükből, mint a képzetlenebb rétegeknek. Azoknak a családoknak, amelyekben a háztartásfő szellemi foglalkozású, és 1967-ben az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt volt, valamivel több mint fele (52,4 százaléka) lépte át a 600 Ft-os határt. A szaktanulmányozó háztartások körében a 600 Ft-os határt túllépők aránya 73,8 százaléka, vagyis az 1967-ben alacsony jövedelmű szaktanulmányozócsaládoknak csak negyede maradt meg 1969-ben is alacsony jövedelműnek. Ezzel szemben a 600 Ft-os határ alatt maradt a betanított munkások 67 százaléka, a mezőgazdasági fizikaiak 69 százaléka és a segédmunkások 70 százaléka. Mindez azt mutatja, hogy az alacsony jövedelmű rétegek emelkedésének egyik legfontosabb akadálya a megfelelő iskolázottság és képzettség hiánya.

Növekedett az alacsony képzettségűek aránya azoknak a háztartásoknak körében is, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas. Amíg 1967. december 31-én a nyugdíjas háztartásfők 76 százalékának volt a nyugdíjazás előtti utolsó foglalkozása mezőgazdasági fizikai, illetőleg segéd- vagy betanított munkás, addig ezeknek az aránya 1969-ben már 81 százalékra emelkedett.

Az alacsony jövedelmű háztartások társadalmi rétegek szerinti megoszlása egészen más képet mutat Budapesten, mint a vidéki városokban és a községekben. A segédmunkás háztartások aránya Budapesten is több mint egyharmad (35,2 százalék), a betanított munkások háztartásainak aránya jóval felülmúlja az országos arányt (18,1 százalék), de mivel mezőgazdasági fizikai dolgozó gyakorlatilag nem fordul elő az alacsony jövedelmű háztartások között, az alacsony képzettségű háztartásfővel rendelkező háztartások aránya Budapesten nem háromnegyed – mint országosan –, hanem csak valamivel több, mint az összes háztartások fele (53,3 százalék).

A vidéki városokban az alacsony jövedelmű háztartások között már elég nagy arányban szerepelnek azok a háztartások, amelyekben a családfő mezőgazdasági fizikai (18 százalék), de még mindig kisebb arányban, mint országosan. Az országos aránytól alig tér el a segédmunkás háztartások aránya, és az országos arányt jóval felülmúlja azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben a családfő foglalkozása szakalkalmazott, irodai dolgozó, szakmunkás vagy betanított munkás.

Végül a községekben természetesen előtérbe kerülnek azok a háztartások, amelyekben a háztartásfő mezőgazdasági fizikai dolgozó. Ezek aránya 45 százalék, és őket követik a segédmunkások 30 százalékos aránnyal.

A háztartások százalékos megoszlását a háztartásfő társadalmi rétege szerint lásd a 7. táblázatban.

7. táblázat

A háztartások megoszlása településtípusonként a háztartásfő társadalmi rétege szerint

A háztartásfő társadalmi rétege	Háztartások megoszlása (százalék)		
	Budapest	vidéki városok	községek
Szellemi dolgozó	16,6	8,0	2,6
Szakmunkás	30,1	22,0	12,0
Betanított munkás	18,1	17,0	10,4
Segédmunkás	35,2	34,7	30,2
Mezőgazdasági fizikai	0,0	13,3	44,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az alacsony jövedelmű háztartásoknak társadalmi rétegek szerinti megoszlását a különböző településtípusok viszonylatában a fentiekben úgy tárgyaltuk, hogy nem különböztettük meg azokat a háztartásokat, amelyekben a családfő aktív kereső, azoktól a háztartásoktól, amelyekben a családfő nyugdíjas. Ezt a megkülönböztetést azonban feltétlenül érdemes megtennünk községi viszonylatban, ahol a mintában szereplő családok száma 813, a személyeké pedig 2747. Községi viszonylatban az aktív

kereső háztartásfővel rendelkező háztartások körében a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkás foglalkozásúak aránya nem sokkal különbözik a nyugdíjas háztartásokban tapasztalható arányoktól. Igen nagy a különbség azonban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúaknál és a segéd munkásoknál.

A segéd munkás háztartásokban élők aránya az aktív kereső háztartásfővel rendelkező községi családokban 35 százalék, a betanított munkás háztartásokban élők aránya 14 százalék, és a mezőgazdasági foglalkozású családokban élők aránya 36 százalék. Idővel tehát minden településtípusban a segéd munkáscsaládok kerülnek dominánsan az alacsony jövedelműek közé.

Az alacsony jövedelműeket a társadalmi rétegződés szempontjából összegzőképpen úgy jellemezhetjük, hogy háromnegyed részüket az alacsony képzettségű rétegek alkotják, s ezek aránya idővel növekszik. Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok legnagyobb részében segéd munkások a háztartásfők, őket követik a mezőgazdasági fizikaiak, majd a betanított munkások. A nyugdíjas családokban a sorrend: mezőgazdasági fizikai, segéd munkás, betanított munkás. A budapesti alacsony jövedelműeknél a három érdekelt réteg a segéd munkások, a betanított munkások és a szakmunkások; a vidéki városokban négy érdekelt réteg van: segéd munkások, betanított munkások, szakmunkások és mezőgazdasági fizikaiak. Végül a községekben az alacsony jövedelmű háztartások és a lakosok háromnegyed részét a mezőgazdasági fizikaiak és a segéd munkások alkotják.

A nyugdíjas háztartások aránya és megoszlása

1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások nagyobb felét (57 százalékát) olyan háztartások tették ki, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas volt. Hangsúlyoznunk kell azonban – amint azt már az előző fejezetben is megtettük –, hogy a háztartások százalékos megoszlása nem azonos az alacsony jövedelmű személyek százalékos megoszlásával. A nyugdíjasok között sok az egyedül élő és a kéttagú háztartás, és nagyon kevés a többtagú, ezért a nyugdíjas háztartások átlagos taglétszáma sokkal kisebb, mint azoké a háztartásoké, amelyekben a háztartásfő aktív kereső. Így érthető, hogy az összes háztartások 57 százaléka nyugdíjas háztartás volt, viszont az alacsony jövedelmű személyeknek csak 36 százaléka élt 1967. december 31-én nyugdíjas háztartásban.

A nyugdíjasok problémája mind leíró, mind szociálpolitikai szempontból annyira eltér a nem nyugdíjas alacsony jövedelműek problémáitól, hogy az alacsony jövedelműeket más szempont szerint is két csoportra kell bontsuk. Ebben a bontásban az egyik csoportba azokat a családokat soroljuk, amelyekben nincs aktív kereső (tehát az esetleges nyugdíjasokon vagy szociális segélyezettéken kívül minden más személy eltartott), és a másik csoportba soroljuk nemcsak azokat a háztartásokat, amelyekben a háztartásfő aktív kereső, hanem azokat is, amelyekben a háztartásfő ugyan nyugdíjas, de a háztartásban van legalább egy aktív kereső. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egészen más helyzetben van egy tisztán nyugdíjas házaspár (amelyben például a férfi nyugdíjas, és a feleség eltartott), mint az a nyugdíjas házaspár, amely 19 éves kereső

gyermekével él együtt. Ha ilyen módon választjuk ketté az alacsony jövedelmű háztartásokat és a népességet, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy 1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások 50 százaléka volt tisztán nyugdíjas (aktív kereső nélküli) háztartás, az alacsony jövedelmű népességnek pedig 30 százaléka élt tisztán nyugdíjas háztartásban.

A nyugdíjas háztartások megoszlása 1967. december 31-én családösszetétel szerint az alábbi képet mutatta (8. táblázat).

8. táblázat

Az összes magyarországi háztartásból nyugdíjas háztartásnak tekinthető háztartások családösszetétel szerinti százalékos megoszlása 1967. december 31-én

Családösszetétel	Megoszlás (százalék)
Egyedül élő nő	26,6
Egyedül élő férfi	2,3
Kéttagú háztartás	20,3
Többtagú háztartás	7,8
Nyugdíjas háztartás/összes háztartás	57,0

A nyugdíjazás jogcíme szerint a nyugdíjas háztartásfők megoszlása pedig a következő volt (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat

A nyugdíjas háztartásfők százalékos megoszlása a teljes nyugdíjasnépességben a nyugdíj jogcíme szerint 1967. december 31-én

A nyugdíj jogcíme	Megoszlás (százalék)
Saját jogú alkalmazotti és ktsz-nyugdíj ^a	37
Saját jogú mgtsz-nyugdíj ^b	25
Özvegyi nyugdíj	22
Szociális segély	7
Egyéb nyugdíj	9
Összesen	100

^a Ktsz: kisipari termelőszövetkezet.

^b Mgtsz: mezőgazdasági termelőszövetkezet.

Meg kell említenünk, hogy a nyugdíjasok közül is a legsúlyosabb helyzetben a szociális segélyezettek vannak. A szociális segélyezettek aránya 21,1 százalék azokban a nyugdíjas családokban, amelyekben az egy főre jutó havi jövedelem 400 Ft alatt maradt.

A nyugdíjas háztartásoknak, illetőleg a nyugdíjas háztartásokban élő népességnek az aránya településtípusok szerint erősen különbözik. Budapesten az összes alacsony

jövedelmi háztartásnak 1967. december 31-én 83 százaléka volt olyan háztartás, amelyben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 64 százaléka. A vidéki városokban az összes alacsony jövedelmi háztartásnak 60,8 százaléka volt olyan háztartás, amelyben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 42,6 százaléka. Végül a községekben az alacsony jövedelmi háztartásoknak 49,8 százalékát tették ki azok a háztartások, amelyekben a háztartásfő nyugdíjas volt, és ezekben a háztartásokban élt az alacsony jövedelmi népesség 29 százaléka. Ha most visszaemlékezünk az előző fejezetben mondottakra, akkor a két fejezet együttes tanulságaként azt szűrhetjük le, hogy a budapesti alacsony jövedelműek elsősorban a fizikai munkások és ezek közül is elsősorban a nyugdíjasok közül kerülnek ki; a vidéki városokban a fizikai munkások mellett már nagy szerepet játszanak a mezőgazdasági fizikai dolgozók, és az alacsony jövedelmi népesség nagyobb része olyan háztartásokban él, amelyekben van aktív kereső; a községekben viszont elsősorban a mezőgazdasági fizikaiak és a segédmunkások kerültek az alacsony jövedelműek közé, és döntő többségük olyan háztartásokban él, amelyekben a háztartásfő aktív kereső volt. Ezt annál inkább érdemes hangsúlyozni, mert a köztudatban gyakran az a téves kép él, hogy falun elsősorban a tévesnyugdíjasok az alacsony jövedelműek.

1967. december 31. és 1969 októbere között az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok jóval nagyobb, a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező családoknak pedig jóval kisebb része tudott javítani az életkörülményein. Az utóbbi családok közül csak 12,5 százalék tudott annyit javítani a helyzetén, hogy az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 600 Ft fölé emelkedett; e családok 87,5 százalékában az egy főre jutó jövedelem 600 Ft alatt maradt. Ezzel szemben az aktív kereső háztartásfővel rendelkező családok valamivel több mint egyharmada (33,8 százaléka) lépte át a 600 Ft-os küszöböt, és 66,2 százalék maradt a 600 Ft-os szint alatt.

Ennek eredményeképpen a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmi családok aránya a korábbi 57 százalékról 63,6 százalékra emelkedett. A belső megoszlás így alakult (10. táblázat).

10. táblázat

A nyugdíjas háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmi háztartások aránya háztartástípus szerint 1969 októberében

Nyugdíjas háztartásfővel rendelkezik...	Megoszlás (százalék)
az egyedül élő nők közül	31,5
az egyedül élő férfiak közül	2,1
a kéttagú háztartások közül	21,7
a többtagú háztartások közül	8,3
az összes magyarországi háztartás közül	63,6

A nyugdíjas háztartásokban élő személyek arányában is eltolódás következett be: ez az arány 36 százalékról 43 százalékra emelkedett.

Más képet kapunk, ha nem a háztartásfő aktív vagy nyugdíjas volta szerint bontjuk két csoportba a háztartásokat, hanem – mint előbb – a tisztán nyugdíjas, vagyis aktív kereső nélküli háztartásokat emeljük ki. 1967. december 31-én ilyen háztartásokban élt az alacsony jövedelmű népesség 30, 1969 októberében 34 százaléka.

Valószínűnek látszik, hogy a nyugdíjasok aránya 1970 és 1971 során az 1970 elején életbe léptetett nyugdíjrendezés következtében nem növekedett az alacsony jövedelműek körében.

Az alacsony jövedelmű háztartások megoszlása a család létszáma szerint

Erős összefüggés mutatkozik a család létszáma és a jövedelmi helyzet között. Ez az alacsony jövedelműek szemszögéből elsősorban abban jelentkezik, hogy az alacsony jövedelmű háztartásokon belül háromszor olyan nagy az egyedül élők aránya, mint más háztartások között. Jóval nagyobb a kéttagú, valamint a hat- és többtagú háztartások aránya is; ennek megfelelően jóval kisebb a három-, a négy- és az öttagú családok aránya. Amíg az egyedül élők és a kéttagú családok nagy aránya főként a nyugdíjasok magas részvételének tulajdonítható, addig a hat- és többtagú családok nagyobb aránya főleg a többgyermekes családok hátrányos helyzetével függ össze.

A háztartások számának százalékos megoszlása taglétszám szerint a következőképpen alakult (11. táblázat).

11. táblázat

A háztartások százalékos megoszlása a háztartás taglétszáma szerint

A háztartás taglétszáma	Az összes háztartás (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék)
Egyedül élő	13,8	39,3
Kéttagú	26,3	30,9
Háromtagú	24,1	7,3
Négytagú	19,4	6,5
Öttagú	9,8	5,6
Hat-, illetve többtagú	6,6	10,4
Összesen	100,0	100,0

Az alacsony jövedelmű családok létszáma és az „átlagos” családok létszáma között akkor is mutatkozik különbség, ha csak azokat a családokat vesszük figyelembe, amelyekben a háztartásfő aktív kereső. A különbség elsősorban a hat- és többtagú családok arányában jelentkezik. Ezek aránya az átlagos háztartásokban 81 százalék, az alacsony jövedelműek körében 22 százalék. De jóval nagyobb az egyedül élők aránya is.

Az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása taglétszám szerint a 12. táblázatban látható.

12. táblázat

Az aktív keresővel rendelkező háztartások százalékos megoszlása a háztartás nagysága szerint

A háztartás nagysága	Az összes háztartás (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék)
Egytagú	8,1	14,5
Kéttagú	21,7	18,8
Háromtagú	26,8	14,0
Négytagú	23,4	17,4
Öttagú	12,0	13,8
Hat-, illetve többtagú	8,0	21,5
Összesen	100,0	100,0

Természetesen egészen más képet kapunk, ha nem a háztartások számának százalékos megoszlását, hanem a háztartásokban élő személyek számának százalékos megoszlását vesszük szemügyre. Az összes alacsony jövedelmű háztartásnak több mint 70 százaléka egytagú vagy kéttagú, de az ilyen háztartásokban élők aránya az alacsony jövedelmű népességnek alig több mint egyharmada. Az összes alacsony jövedelmű háztartásnak valamivel több mint negyede négy- és többtagú, de az alacsony jövedelmű népességnek nagyobb fele (51,4 százalék) ezekben a háztartásokban él.

A népesség százalékos megoszlása a háztartások nagysága szerint (lásd a 13. táblázatot).

13. táblázat

A népesség százalékos megoszlása a háztartások nagysága szerint

A háztartás nagysága	Az összes háztartás (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék)
Egytagú	4,4	13,9
Kéttagú	17,0	19,1
Háromtagú	23,3	15,6
Négytagú	25,1	11,3
Öttagú	15,9	11,8
Hat-, illetve többtagú	14,3	28,3
Összesen	100,0	100,0

A család létszáma magától értetődően hatást gyakorol a család jövedelmi helyzetére, de ennél jóval nagyobb a családon belül a keresők és az eltartottak arányának, illetőleg az eltartandó gyerekek számának a hatása.

Az alacsony jövedelmű népesség megoszlása a gyermekek száma szerint

Az alacsony jövedelműek közé jutás egyik leglényegesebb tényezője az átlagosnál nagyobb gyerekszám. A családok jövedelmi színvonalát részben a keresők keresetének a színvonala, részben a keresők és az eltartottak aránya határozza meg. A 600 Ft egy főre jutó jövedelem alatt élő népességben a keresetek is alacsonyak, de ehhez járul még a kedvezőtlen kereső-eltartott arány. Az átlagosnál nagyobb gyerekszám közvetlenül befolyásolja ezt az arányt az eltartottak számának növekedésével, de igen sok esetben közvetve is befolyásolja: három vagy több kisgyermek mellett az anya már nem nagyon tud elmenni dolgozni, s ez csökkenti a keresők számát a családban.

Az alacsony jövedelmű népességnek 1967. december 31-én csaknem negyedrésze (23,5 százaléka) élt olyan családokban, amelyekben a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma 4 vagy annál több volt. Az átlagosnál nagyobb gyermekszámúnak kell tartanunk azokat a családokat is, amelyekben legalább 3 19 éven aluli gyermek van. Ha ezeket is hozzáadjuk az előbbiekhöz, akkor tulajdonképpen az alacsony jövedelmű népesség legnagyobb csoportja áll előttünk: 1967-ben az alacsony jövedelmű népesség 40 százaléka olyan családokban élt, amelyekben a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma 3 vagy annál több volt.

Érdemes szemügyre vennünk, hogy mekkora a három- és többgyermekesek aránya azokban a családokban, amelyekben van aktív kereső. Az ilyen családok népességének 1967-ben a négy- és többgyermekesek több mint egyharmadát (33,6 százalékát), a három- és többgyermekesek pedig több mint felét (57 százalékát) tették ki.

Az aktív keresővel rendelkező családok népességének százalékos megoszlását gyerekszám szerint lásd a 14. táblázatban.

14. táblázat

Az aktív keresővel rendelkező családok népességének százalékos megoszlása gyerekszám szerint

19 éven aluli eltartott gyermekek száma	Az összes háztartás (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék)
0	27,7	9,4
1	31,5	11,8
2	26,6	21,7
3	8,9	23,5
4 vagy több	5,3	33,6
Összesen	100,0	100,0

Összehasonlításunkból jól látható, hogy az átlagos háztartásokra az a jellemző, hogy egy vagy két gyermekük van, vagy egy sincs, az alacsony jövedelmű háztartásokra viszont az a jellemző, hogy három vagy több gyerekük van.

Az is mutatja ezt, hogy az ország összes négy- vagy többgyermekes háztartásának nagyobb fele (51 százaléka) jutott a 600 Ft alatt élők kategóriájába. A különböző tényezők halmozódásának hatását mutatja, hogy az összes négy- vagy többgyermekes segédmunkáscsalád 65 százaléka jutott a 600 Ft alatt élők kategóriájába. A szakmunkásokat és a szellemi dolgozókat nem érinti ennyire súlyosan a nagyobb gyerekszám.

Az érem másik oldala, hogy éppen azokban a rétegekben a legnagyobb a gyerekszám, amelyeknek kereseti és jövedelmi viszonyai a legrosszabbak. A négy- és többgyermekes alacsony jövedelmű háztartások népességének 45 százaléka él olyan családban, amelyben a háztartásfő segédmunkás, 25 százaléka olyan családban, amelyben a háztartásfő mezőgazdasági fizikai dolgozó, és 17 százaléka olyan családban, amelyben a háztartásfő betanított munkás. Ez a három réteg tehát az alacsony jövedelmű négygyermekes családok népességének 85 százalékát foglalja magában.

Csaknem ugyanilyen arányokat tapasztalunk a háromgyermekesek körében is. A háromgyermekes alacsony jövedelmű családok népességének 41 százaléka él olyan családban, amelyben segédmunkás a családfő, 15 százaléka olyan családban, amelyben betanított munkás a családfő, és 26 százaléka olyan családban, amelyben mezőgazdasági fizikai dolgozó a családfő. Ez a három réteg tehát az alacsony jövedelmű háromgyermekes családok népességének 82 százalékát foglalja magában.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy az alacsony jövedelmű segéd- és betanított munkások döntő többsége falun él. A mezőgazdasági fizikai dolgozóknál ez magától értetődő. Ezekben a családokban tehát a nagyobb gyerekszám a tradicionális életvitel folytatását jelenti.

Valószínűnek látszik, hogy a jövőben ezek a családok is átveszik a társadalom más rétegeiben uralkodó családmódot. Ezt az átvételt gyorsíthatja a városba költözés, a képzettség emelkedése és a jövedelem olyan mérvű növekedése, ami más téren is lehetővé teszi a többi réteg életformájának átvételét.

Az alacsony jövedelmű népesség megoszlása a keresők száma szerint

Már említettük, hogy a nagyobb gyerekszám a kereső-eltartott arányt nemcsak az eltartottak számának növekedésével befolyásolja, hanem azzal is, hogy a több gyermek mellett az anya kevésbé mehet el dolgozni. Az anya munkavállalását azonban az a körülmény is akadályozza, hogy az alacsony jövedelmű lakosság nagy része falun él, és falun a nők számára jóval kevesebb a munkaalkalom. Különösen érvényes ez azokra a nőkre – és éppen ilyen a legtöbb nő az alacsony jövedelmű családokban –, akiknek nincs szakképzettsége, és talán még az általános iskola nyolc osztályát sem végezték el.

Magyarországon az átlagos családok 61 százalékában két vagy több kereső van. Ezzel szemben az alacsony jövedelmű népesség csaknem háromnegyed része (74,4 százaléka) olyan családokban él, amelyekben nincs aktív kereső, vagy csak egy aktív kereső van (15. táblázat).

15. táblázat

A háztartások népességének százalékos megoszlása a keresők száma szerint

A keresők száma a háztartásban	Az összes háztartás (százalék)	A 600 Ft/fő alatt élő háztartások (százalék)
0-1	39,2	74,4
2	42,2	19,1
3	13,3	5,0
4 vagy több	5,3	1,5
Összesen	100,0	100,0

Különösen nagy az eltérés a rendszeres keresők arányában. Az alacsony jövedelmű háztartások népességének kevesebb mint egyötöde (18 százaléka) rendszeres kereső. Ezzel szemben az összes magyarországi háztartás teljes népességében a rendszeres keresők aránya ennek több mint kétszerese (42 százalék). Csaknem kétszeres a különbség akkor is, ha csak azokat a háztartásokat vesszük figyelembe, amelyekben legalább egy aktív kereső van. Az ilyen alacsony jövedelmű háztartások népességének 25,8 százaléka rendszeres kereső, míg az ugyanilyen típusú összes háztartás népességének 49 százaléka rendszeres kereső.

Figyelemre méltó viszont, hogy az alkalmi keresők aránya az alacsony jövedelmű háztartások népességének körében ugyanúgy 3,6 százalék, mint az összes magyarországi háztartás népességén belül. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a falun lakó képzetlenebb rétegek könnyebben találnak akár a mezőgazdaságban, akár az iparban időszakos, mint állandó munkát. Másrészt arra is utal, hogy éppen ezekben a rétegekben a betanított és a segédmunkának a díjazása sokszor viszonylag alacsony, és nem tartja vissza a keresőket attól, hogy a mezőgazdaság és az építőipar nyári kampánymunkáinak idején sokkal magasabb keresetet biztosító időszakos munkával fel ne cseréljék. Azok az alacsony jövedelmű családok, amelyek kis jövedelmük ellenére is képesek beosztásra és takarékoskodásra, fel is használhatják a nyári időszakos munkák idején szerzett viszonylag magasabb összegeket arra, hogy valamivel javítsanak helyzetükön. A legtöbb alacsony jövedelmű család esetében azonban a megkeresett nyári összegek nyáron el is fogynak, és sem tartós fogyasztási cikkek nem vásárolnak belőlük, sem pedig félre nem tesznek.

A falusi munkaalkalmak viszonylag kisebb száma, illetőleg a falun élő nők munkavállalásának akadályai miatt az alacsony jövedelmű családokra nemcsak az a jellemző, hogy az eltartandó gyermekek száma nagyobb a családokban, hanem az is, hogy a munkaképes korú eltartottak száma nagyobb. Ezek aránya az aktív alacsony jövedelmű háztartások népességén belül 60 százalékkal nagyobb, mint az összes aktív háztartás népességén belül. (Az összes aktív háztartás népességének a munkaképes korú eltartottak 9,4 százalékát, az összes alacsony jövedelmű aktív háztartás népességének 15,1 százalékát foglalták magukban.)

A kereső-eltartott arány jelentőségét jól mutatja, hogy az összes aktív háztartás körében 100 keresőre 88 eltartott jutott, az összes alacsony jövedelmű körében viszont 223.

A keresők és eltartottak arányának szempontjából feltétlenül szemügyre kell vennünk az 1969. októberi állapotot is. Az 1967-es és az 1969-es adatok összehasonlítása annak vizsgálatát is lehetővé teszi, hogy a keresők és eltartottak aránya milyen mértékig befolyásolja a szegénységből való kijutás esélyeit. Ennek érdekében az alábbiakban megkülönböztetjük azokat a családokat, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben még 600 Ft alatt volt, de 1969-ben már nem, azoktól a családoktól, amelyekben ugyan az egy főre jutó jövedelem 1967-ben is és 1969-ben is 600 Ft alatt volt, de a két év leforgása során helyzetük mégis javult, végül azoktól a családoktól, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben 600 Ft alatt volt, és a következő két évben helyzetük azonos maradt vagy romlott.

Ezeket a kategóriákat alapul véve azt az eredményt kapjuk, hogy 1967-ben az ország összes háztartásában 100 háztartásra 136 rendszeres kereső jutott, és ebből a szempontból a településtípusok között nem volt nagy különbség (Budapesten 100 háztartásra 135, a vidéki városokban 141 és a falvakban 133 rendszeres kereső jutott). Ezzel szemben azokban a családokban, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 1967-ben 600 Ft alatt maradt, 100 háztartásra 50 rendszeres kereső jutott. Ezek közül azokban, amelyek 1967-ben 600 Ft alatt éltek, és 1969-re átlépték ezt a küszöböt, a 100 háztartásra jutó rendszeres keresők száma 95, azokban, amelyeknek a helyzete javult, de nem annyira, hogy a 600 Ft-os küszöböt átlépték volna, a 100 háztartásra jutó rendszeres keresők száma 55, végül azokban a 600 Ft alatt élő családokban, amelyekben a helyzet azonos maradt vagy romlott, 100 háztartásra 25 rendszeres kereső jutott.

Az alacsony jövedelmű családok körében már van annyi különbség településtípusok szerint, hogy érdemes legyen számot adni róla. Budapesten 1967-ben 100 alacsony jövedelmű háztartásra 20 rendszeres kereső jutott, ebből 65 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra azoknál, akik 1969-re átlépték a 600 Ft-os küszöböt, 15 azoknál, akiknek helyzete javult, de nem annyira, hogy átlépték volna a 600 Ft-os küszöböt, és csak 1 azoknál, akiknek a helyzete azonos maradt vagy romlott. A vidéki városokban 1967-ben 100 alacsony jövedelmű háztartásra 49 rendszeres kereső jutott. 104 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra azoknál, akik 1969-re átlépték a 600 Ft-os küszöböt, 46 azoknál, akiknek helyzete javult, de a 600 Ft-os küszöb alatt maradtak, és 20 azoknál, akiknek helyzete azonos maradt vagy romlott. Végül a községekben 100 háztartásra 58 rendszeres kereső jutott: 106 rendszeres kereső jutott 100 háztartásra a 600 Ft-os küszöböt 1969-ben átlépőknél, 66 a javuló helyzetűeknél és 32 az azonos, illetőleg a romló helyzetűeknél.

Női családfenntartók

1967. december 31-én az alacsony jövedelmű háztartások 42,7 százalékát olyan háztartások tették ki, amelyekben a háztartásfő nő volt. Ugyanúgy, mint a nyugdíjasoknál, itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a háztartások számának százalékos megoszlása nem azonos a személyek számának százalékos megoszlásával. A női családfenntartók közül természetesen sok az egyedülálló (többnyire nyugdíjas vagy segélyezett)

személy. Jobban tájékozódunk e családtípus helyzetéről, ha a házastárs hiányának hatását a jövedelmi helyzetre a háztartásban élő személyek számát tekintetbe véve vizsgáljuk. Az alacsony jövedelmű népesség egyik legnagyobb csoportja áll előttünk: 1967. december 31-én az alacsony jövedelműek csaknem negyedrésze (23,7 százaléka) élt olyan családokban, amelyekben a családfő nő volt. Az alacsony jövedelmű népességnek ez a 23,7 százaléka további három csoportra osztható. Az első csoportba az egyedül élő nők tartoznak. Ők jelentették az alacsony jövedelmű háztartások 31,3 és az alacsony jövedelmű személyek 11,7 százalékát. A második csoportba azok a személyek tartoznak, ahol a családfő nő, aki önmagán kívül még egy felnőtt személyt is eltart. Ebbe a csoportba tartozott a háztartások 6,4 és a személyek 7,0 százaléka. A harmadik csoportba az egy vagy több gyermekét (esetleg még egy felnőttet is) eltartó egyedülálló anyák tartoznak. Ez a csoport tette ki az alacsony jövedelmű háztartások 5,0 és az alacsony jövedelmű személyek 5,9 százalékát.

1967. december 31. és 1969 októbere között a női családfenntartók aránya növekedett. Az utóbbi időpontban a női háztartásfők az összes alacsony jövedelmű háztartásfőnek 46,7 százalékát tették ki. Ezen belül nőtt az egyedülálló nők aránya: ők tették ki az összes alacsony jövedelmű családfő 36,1 százalékát. Alig változott a gyerekeket eltartó egyedülálló anyák aránya: 1969-ben arányuk 5,2 százalék volt.

Az alacsony jövedelmű népességben belül is nőtt a női családfenntartók háztartásaiban élő személyek aránya: ilyen családokban élt 1969-ben az összes alacsony jövedelmű 27 százaléka. Észrevehetően növekedett (6,7 százalékra) azoknak a személyeknek az aránya, akik egyedülálló anyák által fenntartott családokban élnek.

A cigányok aránya

Noha a cigányok aránya az össznépesség 2-4 százaléka, az aktív kereső háztartásfővel rendelkező alacsony jövedelmű családok 17 százaléka volt cigány 1967-ben, és ez az arány 1969-ben 26 százalékra emelkedett. Az arány emelkedése annak tulajdonítható, hogy a cigányoknak jóval kisebb esélyük van az alacsony jövedelmű helyzetből való kiszabadulásra, mint a nem cigányoknak. Ha az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartásokat kétfelé bontjuk: nem cigányokra és cigányokra, akkor azt látjuk, hogy a nem cigányok 46 százaléka átlépte a 600 Ft-os határt két év alatt, míg a cigányok közül ez csak 7,5 százalékának sikerült.

Magától értetődik, hogy a cigányok aránya a különböző társadalmi rétegekben nem egyforma. A szellemi foglalkozásúak között lényegében nem találunk cigányt, a legnagyobb arányban pedig a segédmunkások között szerepelnek. Az alacsony jövedelmű aktív segédmunkás háztartásfőknek 1967-ben 27 százaléka volt cigány, és mintánkon belül ez az arány 1969-re 35 százalékra emelkedett.

A cigány háztartásfők százalékos arányát a különböző társadalmi rétegekhez tartozó aktív alacsony jövedelmű háztartásfők körében mutatja a 16. táblázat.

A cigányok arányára vonatkozó adatok két dologra is rávilágítanak. Egyrészt arra, hogy a cigányok aránya az alacsony jövedelműek körében nyolcszor-tízszer magasabb, mint a cigány népességnek az ország népességéhez viszonyított aránya. Másrészt

16. táblázat

A cigány háztartásfők százalékos aránya az alacsony jövedelmű háztartások háztartásfői között (a háztartásfők társadalmi rétegcsoportjai szerint)

A háztartásfő társadalmi helyzete	Megoszlás (százalék)	
	1967	1969
Szakmunkás	7,8	25,9
Betanított munkás	17,9	26,7
Segédmunkás	27,2	35,0
Mezőgazdasági fizikai	10,2	14,7
Átlagosan, az alacsony jövedelmű háztartásfők körében	17,0	26,0

azonban az is kitűnik belőlük, hogy a cigányok aránya az alacsony jövedelműek egyetlen rétegében és egyetlen időpontban sem éri el az alacsony jövedelműek felét sem; a szegénység problémája tehát jóval tágabb körű, mint a cigányság problémája.

Az iskolázottság hatása

Minél alacsonyabb az iskolai végzettsége valakinek, annál több esélye van arra, hogy családjá az alacsony jövedelműek közé kerüljön. Minél magasabb az iskolai végzettsége valakinek, annál nagyobb az esélye arra, hogy amennyiben az alacsony jövedelműek közé kerül, akkor valamilyen módon ki tud jutni ebből a helyzetből. Az immobilitás, a hátrányos helyzetből való kijutás reménytelensége elsősorban az iskolázatlanokat sújtja.

Az átlagos jövedelmű családok körében gyakorlatilag nem fordul elő, hogy a családfő ne járt volna iskolába. Azoknál a családoknál viszont, akik 1967-ben alacsony jövedelműek voltak, éppen ezen a téren igen éles a különbség. Azokban a családokban, amelyek megmaradtak alacsony jövedelműeknek, a családfők 10,4 százaléka nem járt iskolába, míg azokban a családokban, amelyek kijutottak ebből a helyzetből, a családfők mindössze 1,5 százaléka nem járt iskolába.

A négy eleminél kevesebbet végzetek aránya az átlagos jövedelműeknél 6 százalék, az 1967-ben még és 1969-ben már nem alacsony jövedelműeknél 10 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműeknél pedig 22 százalék.

A négy elemi végzett családfők aránya az átlagos jövedelműeknél 15 százalék, az 1967-ben alacsony jövedelmű családfőknél 20 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműeknél 37 százalék.

Az általános iskolát végzett családfők aránya az átlagos jövedelműek körében 40 százalék, az 1967-ben alacsony jövedelműek körében 26 százalék, az 1969-ben is alacsony jövedelműek körében 14 százalék.

Az alacsony jövedelmű családokban a 17 és a 36 év közöttiek több mint fele nem végezte el az általános iskola hat osztályát. A közepes jövedelműeknél az ugyanezen korcsoportoz tartozó személyeknek több mint négyötöde végezte el az általános iskola nyolc osztályát.

A 400 Ft alatt élő családoknál az említett korcsoportoknak, a 17–36 éveseknek már csak valamivel több mint negyede végezte el az általános iskola 8 osztályát. Ennél a korosztálynál az iskolázatlanság a szegénységnek a következménye, ugyanakkor a szegénység ismétlődésének és folytatódásának oka.

Az általános iskola alsó négy osztályának elvégzése Magyarországon olyan követelmény, amely a lakosság nagyobb részénél régés-rég megoldottnak tekinthető. Az alacsony jövedelmű családokban azonban a 17–36 éves személyeknek 16 százaléka nem végezte el a négy osztályt, és egytizedük egyáltalán nem járt iskolába.

A 400 Ft alatt élő családoknál a 17–36 éves személyeknek 46 százaléka legfeljebb négy osztályt végzett, egyharmaduk pedig nem járt soha iskolába.

Bizonyos iskolázottsági szint mellett a jelek szerint bátran beszélhetünk ideiglenes alacsony jövedelmű helyzetről, más iskolázottsági szint mellett pedig tartós szegénységről.

Az alacsony jövedelműek társadalmi eredete

Az alacsony jövedelmű háztartások háromnegyed részében a háztartásfő a munkásság alsóbb rétegeihez (a betanított és segédmunkásokhoz), illetőleg a mezőgazdasági fizikai dolgozókhoz tartozik. A jelenlegi alacsony jövedelmű háztartásfők szüleinek háromnegyede (78 százaléka) szintén a mezőgazdasági fizikai dolgozókhoz és a munkásság alsóbb rétegeihez tartozott. Ez a társadalmi immobilitás azonban viszonylagos. Már láttuk, hogy az aktív kereső háztartásfők 30 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 51 százaléka betanított és segédmunkás, viszont a nyugdíjas háztartásfők 36 százaléka volt mezőgazdasági fizikai dolgozó és 40 százaléka betanított és segédmunkás. Ez az eltolódás az idősebb és fiatalabb alacsony jövedelmű háztartásfők között kifejezi azt a tendenciát, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók egyre inkább alacsony jövedelmű betanított és segédmunkássá válnak. Még világosabbá válik ez a tendencia, ha a jelenlegi háztartásfők társadalmi rétegét a szülők társadalmi rétegével hasonlítjuk össze. Az alacsony jövedelmű háztartásfők szüleinek 62 százaléka tartozott a mezőgazdasági fizikai dolgozók és 36 százaléka a betanított és segédmunkások közé.

Adataink azt is mutatják, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozóból segédmunkássá váló embernek nagy esélye van arra, hogy a társadalmi rétegváltás ellenére továbbra is alacsony jövedelmű maradjon. Ez azzal a már régen megfigyelt ténnyel is összefügg, hogy igen nagy a hasonlóság a segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók között.

Az alacsony jövedelmű népességet alkotó társadalmi rétegek eredetét külön-külön vizsgálva, a mezőgazdasági fizikai dolgozókról megállapíthatjuk, hogy 90 százalékban mezőgazdasági dolgozók gyermekei. E téren tehát nincs különbség az alacsony jövedelmű és az átlagos jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók között.

Figyelemre méltó különbség mutatkozik azonban a betanított és segédmunkások viszonylatában. Országos átlagban a betanított munkás háztartásfők 60 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 37 százaléka munkások gyermeke,

a segéd munkás háztartásfők 68 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 29 százaléka munkások gyermeke. Ezzel szemben az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkás háztartásfők csak 55 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozó és 44 százalékban munkások leszármazottai. Ez az eltérés onnan származik, hogy az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkás háztartások között aránylag sok (17 százalék) a cigány. A jelenleg betanított és segéd munkát végző cigány háztartásfők negyötöd részben maguk is segéd munkások, alkalmi munkások és nem mezőgazdasági nincstelenek leszármazottai.

A nem cigány betanított és segéd munkás háztartásfők társadalmi eredete nem tér el az országos átlagtól. A 33 százalékban munkáseredetű nem cigány és a 80 százalékban munkáseredetű cigány betanított és segéd munkás háztartásfők összegezéséből adódik a 44 százalék munkáseredet.

Különösen községi viszonylatban érződik a cigányok és a nem cigányok társadalmi eredete közti különbség. Országos átlagban a községi betanított munkás háztartásfők 29 százaléka és a községi segéd munkás háztartásfők 24 százaléka munkáseredetű; az alacsony jövedelmi betanított és segéd munkásoknak viszont 43 százaléka munkások leszármazottja. A 43 százalék munkás apa két csoportra osztható: 50 százaléka cigány és 50 százaléka nem cigány.

A háztartásfők társadalmi eredet szerinti százalékos megoszlását mutatja be a 17. táblázat.

17. táblázat

A háztartásfők megoszlása társadalmi eredetük (apjuknak társadalmi rétegcsoportja) szerint

A háztartásfő társadalmi rétegcsoportja	A háztartásfő apjának társadalmi rétegcsoportja (százalék)			Összesen
	szellemi	munkás ^a	paraszt ^b	
Összes háztartás				
Szellemi	30,2	46,7	23,1	100,0
Szaktmunkás	5,3	58,4	36,3	100,0
Betanított munkás	3,3	37,1	59,6	100,0
Segédmunkás	3,2	28,9	67,6	100,0
Mezőgazdasági fizikai	0,7	8,7	90,6	100,0
Alacsony jövedelmű háztartások				
Szellemi	27,9	44,3	27,9	100,0
Szaktmunkás	1,7	54,8	43,9	100,0
Betanított és segédmunkás	2,0	43,6	54,5	100,0
Mezőgazdasági fizikai	0,0	5,7	88,9	100,0

^a Munkás: szaktmunkás vagy betanított munkás vagy segéd munkás.

^b Paraszt: mezőgazdasági fizikai.

Érdemes még azt is megemlíteni, hogy az alacsony jövedelmű szakmunkás háztartásfők körében valamivel nagyobb a paraszti származásúak aránya, mint az átlagos jövedelmű szakmunkás háztartásfők között. Ez utóbbiak 36 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozók leszármazottai, 5 százalékuk pedig szellemi foglalkozású apák gyermeke. Az alacsony jövedelmű szakmunkás háztartásfők nem egészen 2 százaléka szellemi foglalkozású és 44 százaléka mezőgazdasági fizikai foglalkozású szülők gyermeke. Összefügg ez azzal, hogy az alacsony jövedelmű szakmunkás családfelek általában alacsonyabb státusú szakmunkások; kisebb képzettséget igénylő és gyakran alacsonyabb keresettel járó szakmunkákban dolgoznak.

Pályakezddés és pályán belüli mobilitás

Az előző fejezetben láttuk, hogy az alacsony jövedelmű népességet egy bizonyos szempontból immobilitás, más szempontból mobilitás jellemzi. Immobilitás jellemzi az alacsony jövedelműeket abból a szempontból, hogy már szüleik döntő többsége is a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott, és ezt a helyzetet örökölték át utódaikra. Mobilitásnak kell neveznünk viszont azt a tendenciát, hogy az alacsony jövedelmű mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei fokozatosan segédmunkássá, betanított munkássá és alacsonyabb státusú szakmunkássá válnak. Ez a tendencia egyeseknél úgy valósul meg, hogy már az előző munkába lépésük idején szakítanak apjuk foglalkozásával, és segédmunkásként helyezkednek el. Mások viszont apjuk foglalkozását követve, életpályájukat mezőgazdasági fizikai munkával kezdik, és a későbbiekben válnak segédmunkásokká, betanított munkássá, esetleg szakmunkássá. Az alacsony jövedelmű háztartásfők első kereső foglalkozásuk szerinti megoszlását a 18. táblázatban követhetjük nyomon.

18. táblázat

A különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó, alacsony jövedelmű háztartások háztartásfőinek megoszlása első kereső foglalkozásuk szerint

A háztartásfő első kereső foglalkozása	A háztartásfő jelenlegi kereső foglalkozása (százalék)				Együtt
	szellemi	szakmunkás	betanított és segédmunkás	mezőgazdasági fizikai	
Szellemi	67,4	0,6	2,0	0,0	4,1
Szakmunkás	19,7	57,8	11,2	4,9	16,9
Betanított és segédmunkás	14,8	20,2	38,8	12,4	26,9
Mezőgazdasági fizikai	8,2	21,4	48,2	82,7	52,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ha összehasonlítjuk a nemzedékek közötti mobilitást a nemzedéken belüli mobilitással, akkor mindenekelőtt az tűnik szemünkbe, hogy még az alacsony jövedelműek hátrányos helyzetben levő népességén belül is e szempontból milyen nagy

különbség van az egyes társadalmi rétegek között. A magasabb státusú társadalmi rétegek – a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások – túlnyomó részben (a szellemiek 72 százalékban, a szakmunkások 56 százalékban) alacsonyabb társadalmi rétegek leszármazottai, ugyanakkor döntő többségben már első munkába lépésük idején a jelenlegi társadalmi rétegükbe tartoztak. Ezeknél a rétegeknél tehát az ugrás az alacsonyabb rétegből a magasabba a gyermekkorban történt meg. A siker a szakmunkássá, illetve szellemi foglalkozásúvá váló mobil személyek nagyobb részénél nem saját erőfeszítésük, hanem szüleik erőfeszítésének eredménye. Részben innen érthető meg az a körülmény, hogy az 1967-ben szellemi foglalkozású háztartásfőeknek több mint a fele, a szakmunkás háztartásfőeknek pedig csaknem háromnegyede 1969-ben már átlépte a 600 Ft-os határt. Az alacsonyabb társadalmi rétegből származó, alacsony jövedelmű szellemi és szakmunkás foglalkozásúak többsége tehát gyermekkorában olyan lökést kapott törekvő szüleitől, amely tovább mozgatja őket a felfelé irányuló mobilitás pályáján. Ez a lökés nyilvánvalóan több tényezőtől tevődik össze. Legfontosabb eleme kétségtávan az a lehetőség, amit a szülők azzal adtak meg gyermeküknek, hogy gondoskodtak iskolázásáról, illetőleg szakképzéséről. Az alacsony jövedelmű szakmunkások és szellemi foglalkozásúak ezt a lehetőséget használták fel, amikor jövedelmi helyzetükön javítottak. Az is nagyon valószínűnek látszik azonban, hogy a szülőknek ez a törekvő magatartása, amely gyermekeik iskolázásában és szakképzésében fejeződik ki, nemcsak ezt a lehetőséget adja meg a gyermekeknek, hanem magatartásukat is alakította. A törekvő szülők ambíciójukat is továbbörökítették gyermekeikre.

Az alacsony jövedelmű betanított és segédmunkások túlnyomó részben más társadalmi rétegbe tartozó apák leszármazottai: 55 százalékuk mezőgazdasági fizikai dolgozó, 22 százalékuk pedig szakmunkás vagy szellemi foglalkozású dolgozó gyermeke. Magyarországon azonban az életpályán belüli mobilitásnak is ugyanaz a szerkezete, mint a nemzedékek közöttinek: többségük első munkába lépésük idején is más társadalmi rétegbe tartozott: 48 százalékuk a mezőgazdasági fizikai dolgozók közé, 13 százalékuk pedig a szakmunkás és szellemi foglalkozásúak közé tartozott. Ezeknek az embereknek a többségénél tehát a rétegváltás felnőttkorban következett be. Összefügg ez azzal, hogy az egyik irányból – tudniillik a szakmunkás és a szellemi foglalkozásúak irányából – történő rétegváltás társadalmi süllyedést jelent, és a másik irányból – a mezőgazdasági fizikai dolgozók felől – végbemenő rétegváltás sem jelent társadalmi emelkedést, tehát nem fejeződik ki benne törekvő magatartás.

A nemzedékek közötti és az életpályán belüli mobilitás egymáshoz való viszonya tehát más és más értelmet kap aszerint, hogy a mobil személy honnan jött, és hová tart. Tulajdonképpen minden mobilitás az életpályán belül megy végbe, ha életpályának a születéstől a halálig terjedő időt tekintjük. Az ember életében megtett teljes út fejeződik ki a nemzedékek közötti mobilitásban; annak egyik fele a gyermekkorra, másik fele a felnőttkorra esik; tulajdonképpen tehát a gyermekkori mobilitást hasonlítjuk össze a felnőttkori mobilitással.

Ennél az összehasonlításnál feltétlenül meg kell különböztetnünk a felfelé irányuló mobilitást a lefelé irányulótól, illetve a horizontális mobilitást a vertikálisától.

A szakmunkások, a betanított munkások, a segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből szellemi foglalkozásúakká válók egytől egyig felfelé mobilok. A szakmunkások gyermekeiből szellemi foglalkozásúvá válók nagyjából két egyenlő csoportra oszthatók: majdnem ugyanannyian kezdték már kereső életpályájukat szellemi munkakörben, mint amennyien váltak felnőttkorukban szakmunkásból szellemi foglalkozásúakká. A *nem* szakmunkás szülők gyermekeinél, akik ezt a nagy intergenerációs lépést képesek voltak megtenni (szellemi munkakörbe kerültek), a szülők foglalkozása szerint nem ilyen egyértelmű a képlet. A viszonylag kis elemszámok miatt nem lehet megbízhatóan megmondani, hogy az egyes részcsoportok tagjai milyen arányban váltak már a foglalkozási pályájuk kezdetén vagy csak a megfigyelés időpontjára szellemi dolgozókká.

Ugyanígy felfelé mobilok a betanított munkások, segédmunkások és mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekéből szakmunkássá válók. A betanított és segédmunkások gyermekeiből szakmunkássá válók sorsa egyszerű: gyermekkorukban szakmát tanultak, és kereső életkorukat szakmunkásként kezdték meg. A mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből szakmunkássá válók fele először mezőgazdasági fizikai dolgozó volt, és felnőttkorában tette meg ezt a lépést. A többiek kisebb része kereső életpályáját segédmunkával kezdte, és később vált szakmunkássá, nagyobb része pedig gyermekkorában tanult szakmát, és ilyen módon vált szakmunkássá.

Már említettük, hogy a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeiből betanított és segédmunkássá válók horizontális mobilitása túlnyomórészt felnőttkorban következett be.

A lefelé mobilok közül a szellemi és a szakmunkás foglalkozású apák gyermekeiből betanított és segédmunkássá válók nagyobb része ezt a lépést felnőttkorában tette meg. A munkásból mezőgazdasági fizikai dolgozókká válók pedig csaknem mind felnőttkorban változtattak társadalmi réteget.

A szakképzetlenség mint következmény és ok

Az előző fejezetekben láttuk, hogy az alacsony jövedelműek 62 százalékban mezőgazdasági fizikai dolgozók, 26 százalékban pedig betanított, illetve segédmunkások gyermekei. Érthető, ha ezeknek a képzetlen társadalmi rétegekhez tartozó szülőknek kevés lehetőségük van arra, hogy gyermekeiknek szakmát adjanak. Ehhez járul még, hogy az alacsony jövedelműek 71 százaléka falun született, és a régi magyar faluban, ahol gyermekkorukat eltöltötték, csak nagyon kevés alkalom volt szakképzettség megszerzésére. Innen ered, hogy az *alacsony jövedelmű* családban élő keresőknek alig valamivel több mint *harmada* (35,5 százaléka) rendelkezik szakképzettséggel. Ezt az adatot kellő megvilágításba helyezi, ha megemlítjük, hogy a *kontrollcsoportként* kiválasztott közepes jövedelmű családokban a keresőknek csaknem *kétharmada* (63 százaléka) rendelkezik valamilyen szakképzettséggel.

A szakképzettség hiánya erősen befolyásolja az alacsony jövedelműek sorsát. Ez jól látszik abból, hogy azoknak az 1967-es alacsony jövedelműeknek családjában, akik 1969-re *átlépték* a 600 Ft-os jövedelmi határt, a keresők 56 százaléka rendelkezett

valamilyen szakképzettséggel. Ezzel szemben az 1969-ben is 600 Ft alatt *maradók* családjában a keresőknek még *negyede sem* (23,5 százaléka) rendelkezett szakképzettséggel, és azokban a legrosszabb helyzetben lévő családokban, amelyekben az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 400 Ft alatt maradt, a keresők közül csak 15,5 százaléknak volt szakképzettsége.

A szakképzettséggel rendelkezők százalékos arányáról a keresők körében, településtípus és jövedelmi státusz szerint a 19. táblázat alapján kaphatunk képet.

19. táblázat

A szakképzettséggel rendelkezők százalékos részaránya a megfelelő kategóriájú (lakóhelyű és jövedelmi csoporthoz tartozó) keresők körében

Jövedelmi csoport	Budapest	Város	Község	Együtt
1969-ben nagyon szegények ^a	–	21,1	11,4	15,5
1967-ben és 1969-ben is szegények ^b	25,0	39,6	18,4	23,5
1967-ben szegények	56,3	49,4	29,0	35,5
1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények	75,0	61,7	50,1	55,7
1969-ben közepes jövedelműek	69,3	71,4	58,6	62,9

^a Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 400 Ft/fő.

^b Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 600 Ft/fő.

A változás jellege

Az alacsony jövedelmű család életében többféle *kedvező változás* fordulhat elő. A legfontosabbak: egy korábbi eltartott keresővé válik; új kereső lép a családba; egy eltartott kiválik a családból; a keresők jövedelme emelkedik; a háztáji (bérelt, részes föld) gazdasági területe és jelentősége növekszik. Felmérésünk azt mutatja, hogy e változások közül a legfontosabb két tényező a család egy korábbi eltartott tagjának keresővé válása, illetőleg új kereső belepése a családba.

Az új keresők jelentőségét jól mutatja, hogy abban a 295 családban, amely a helyzetét olyan jelentősen tudta javítani, hogy átlépte a 600 Ft-os határt, 147 volt olyan, ahol a kedvező változás legfőbb oka az új kereső megjelenése volt. Az alacsony jövedelműnek maradó 1068 családban csak 18 esetben fordult elő ilyen típusú változás.

Éppen ezért figyelemre méltó, hogy van-e különbség az egyes társadalmi rétegek között az ilyen típusú változás esélyeit illetően. A legfeltűnőbb különbség a mezőgazdasági fizikaiak, illetve a munkások/alkalmazottak között mutatkozik: a téjesztagok családjainak 12,6 százalékánál, a segédmunkások 27, a betanított munkások 23, a szakmunkások 23 és a szellemi foglalkozásúak családjainak 23 százalékánál fordult elő, hogy egy korábbi eltartottból kereső vált.

A *kedvezőtlen változások* közül azok a legfontosabbak, amelyek a kereső-eltartott arány romlását jelentik. Ilyen típusú változás következik be, ha valamelyik kereső

kiválik a családból; ha gyerek születik; ha egy új eltartott kerül be a családba. A kedvezőtlen változások közül a két domináns eset az, ha egy kereső elköltözik a családból, vagy ha a család egy eltartottal bővül.

Lakásviszonyok

A lakás nagysága

Az alacsony jövedelműek lakásviszonyait kétféle szinthez hasonlíthatjuk: a társadalmilag elfogadott igények szintjéhez és ahhoz a szinthez, amelyen ma az átlagos jövedelmű családok élnek. Az alábbiakban az utóbbi eljárást követjük. Nem emeljük tehát ki az alacsony jövedelműek lakásviszonyainak kedvezőtlen jellegzetességeit azokon a pontokon, ahol azok nem vagy csak kevésbé térnek el a közepes jövedelműek lakásviszonyaitól.

A közepes jövedelműek nagyobb fele (57,5 százaléka) két- vagy többszobás lakásban lakik, az alacsony jövedelműeknek viszont *háromnegyed része egyszobás* vagy egyhelyiséges lakásban. Ebből a szempontból az alacsony jövedelműek között is igen nagy különbségek vannak. Azoknak az 1967-es alacsony jövedelműeknek, akik 1969-re átlépték az egy fogyasztási egységre jutó 600 Ft-os határt, a 60 százaléka, azoknak az alacsony jövedelműeknek, akik 1969-ben is alacsony jövedelműek maradtak, de helyzetük javult, a 73 százaléka lakik egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban. Az egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban lakók aránya az azonos vagy romló helyzetűek között 79 százalék, a 400 Ft alatt élők körében pedig 88 százalék.

Budapesten valamivel kedvezőtlenebb a helyzet. Itt már a közepes jövedelmű családoknak is valamivel kevesebb mint a fele (48,6 százaléka) lakik két- vagy többszobás lakásban. Az alacsony jövedelműeknek viszont csaknem négyötöde (78 százaléka) lakik egyszobás vagy egyhelyiséges lakásban. Az egyszobás, illetve egyhelyiséges lakásban lakók aránya 60 százalék azoknál, akik 1967-ben 600 Ft alatt éltek, de 1969-ben már nem, 72 százalék azoknál, akiknek javult ugyan a helyzetük, de nem érték el a 600 Ft-os szintet, és 90 százalék az azonos vagy romló helyzetűeknél.

A *vidéki városokban* élők helyzete közel áll az átlagos jövedelműekéhez. A közepes jövedelműek 60 százaléka lakik két- vagy többszobás lakásban, az alacsony jövedelműeknek egynegyede, az 1969-ben a 600 Ft-ot meghaladó szintet el nem érő, de javuló helyzetűeknek 71 százaléka, az azonos vagy romló helyzetűeknek 84 százaléka és a 400 Ft alatt élők 93 százaléka élt egyszobás, illetőleg egyhelyiséges lakásban.

A *községekben* valamivel kedvezőbb a helyzet az országos átlagnál. Az 1967-es alacsony jövedelműeknek nem egészen háromnegyede (73 százaléka); az 1969-ben a 600 Ft-os küszöböt átlépők 57 százaléka; az ezt a szintet el nem érő, de javuló helyzetűek 63 százaléka; a változatlan vagy romló helyzetűek 77 százaléka; illetve a 400 Ft alatt élők 86 százaléka lakott egyszobás vagy egyhelyiséges lakásokban.

Különösen súlyosnak kell tekinteni azoknak a helyzetét, akik *egyhelyiséges lakásban* élnek, akiknél az élet minden hétköznapi és ünnepi jelensége – a főzés, az étkezés,

a mosogatás, a mosás, a vasalás, a cipő és a ruha tisztítása, a tanulás és a pihenés – ugyanabban a térben játszódik le. Ilyen lakásokban lakik az alacsony jövedelműeknek közel egyötöde, a 400 Ft alatt élő családoknak pedig közel harmada.

Végül érdemes egy pillantást vetnünk a társadalmi rétegek közötti különbségekre. A 20. táblázat képet ad arról, településtípusok szerint megbontva, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó dolgozók hány szobás lakásokban élnek.

20. táblázat

Az alacsony jövedelmű népesség által lakott lakások nagysága településtípus és a háztartásfő foglalkozási csoportja (társadalmi réteghelyzete) szerint (százalék)

Társadalmi réteg	A lakószobák száma			Összesen
	1 ^a	2	3	
<i>Budapest</i>				
Szellemi	57,9	36,8	5,3	100,0
Szaktmunkás	65,7	22,9	11,4	100,0
Betanított és segédmunkás	83,9	16,1	–	100,0
<i>Vidéki városok</i>				
Szellemi	62,5	20,8	16,7	100,0
Szaktmunkás	62,7	28,4	9,0	100,0
Betanított és segédmunkás	76,7	21,9	5,8	100,0
Mezőgazdasági fizikai	87,3	12,7	–	100,0
<i>Községek</i>				
Szaktmunkás	51,9	42,0	6,2	100,0
Betanított és segédmunkás	77,5	21,8	0,7	100,0
Mezőgazdasági fizikai	74,8	23,5	1,7	100,0

^a Egyszobás vagy egyhelyiséges lakás (az utóbbi azt jelenti, hogy nincs külön konyha, WC vagy fürdőszoba).

A lakás komfortja

A mellékhelyiségekkel való ellátottság területén igen nagy különbségek vannak Budapest, a vidéki városok és a falvak között.

Budapesten a közepes jövedelműek csaknem háromnegyed része (72 százalék) összkomfortos lakásban lakik. Ezt a szintet az 1967-es alacsony jövedelműeknek valamivel több mint negyede (27 százalék) éri el. Jelentős különbségek vannak e téren is az alacsony jövedelműek különböző csoportjai között. Összkomfortos lakásban lakik az 1967-ben még alacsony jövedelmű, de 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok 38 százaléka; a javuló helyzetű, de még 1969-ben is a 600 Ft-os határ alatt maradó családok 28 százaléka, a változatlan vagy romló helyzetű családok 24 százaléka, valamint a 400 Ft alatt élők 18 százaléka.

A mellékhelyiségekkel való ellátottságot nézhetjük más oldalról is, és vizsgálhatjuk a kedvezőtlen helyzetben levők arányát. Csak konyha (WC és fürdőszoba nélkül) vagy csak WC van (konyha és fürdőszoba nélkül), vagy semmiféle mellékhelyiség sincs a közepes jövedelmű családok lakásainak 17 százalékában, az alacsony jövedelmű családok lakásainak 64 százalékában, és a 400 Ft alatt élő családok lakásainak 76 százalékában.

Érdemes egy pillantást vetnünk azoknak a családoknak az arányára, amelyeknek a lakásaiban semmiféle mellékhelyiség nincs. Az 1967. december 31-én alacsony jövedelmű családoknak 18 százaléka, a 400 Ft alatt élőknek pedig 36 százaléka lakik Budapesten ilyen lakásban.

Az alacsony és közepes jövedelmű budapestiek által lakott lakások komfortfokozat szerinti megoszlását mutatja a 21. táblázat.

21. táblázat

Az alacsony jövedelmű lakosság lakásainak komfortja Budapesten (százalék)

Jövedelmi csoport	Összkomfort	Konyha+WC v. fürdő+WC	Konyha v. WC	Semmi ^a	Összesen
1969-ben nagyon szegények ^b	17,9	7,1	39,3	35,7	100,0
1967-ben és 1969-ben is szegények ^c	23,6	8,7	46,5	21,3	100,0
1969-ben szegények	26,9	9,0	46,1	18,0	100,0
1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények	37,5	10,0	45,0	7,5	100,0
1969-ben közepes jövedelműek	71,5	11,5	11,4	5,7	100,0

^a Semmi: se konyha, se fürdő, se WC.

^b Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 400 Ft/fő.

^c Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 600 Ft/fő.

A vidéki városokban egészen más a helyzet: ott a közepes jövedelműek nagyobb fele (57 százalék) sem lakik összkomfortos lakásban. A jellemző komfortfokozat a vidéki városokban lakó népesség valamennyi jövedelmi és társadalmi rétegében a konyhával ellátott lakás. Különbségek azért a vidéki városokban is vannak, csak nem ugrásszerűek. Összkomfortos lakásban lakik a közepes jövedelműek 43 százaléka, az alacsony jövedelműek 16 százaléka, az 1967-ben még alacsony jövedelmű és 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok 24 százaléka, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családok 13 százaléka és a 400 Ft alatt élők 1 százaléka. Ezzel szemben mindennemű mellékhelyiség nélküli lakásban él a közepes jövedelmű családok 4 százaléka, az alacsony jövedelmű családok 13 százaléka és a 400 Ft alatt élők 27 százaléka.

A vidéki városokban élő alacsony jövedelműek által lakott lakások komfortfokozat szerinti megoszlását mutatja a 22. táblázat.

A községekben még inkább uralkodónak mondható a konyhával ellátott lakás. Ilyenben lakik a közepes jövedelműek 77 százaléka és az alacsony jövedelműek 86 százaléka. Ennek megfelelően még kisebbek a különbségek. Összkomfortos lakásban lakik a közepes jövedelműek 18 százaléka, az alacsony jövedelműek 3 százaléka

22. táblázat

Az alacsony jövedelmű lakosság lakásainak komfortja a vidéki városokban (százalék)

Jövedelmi csoport	Összkomfort	Konyha+WC v. fürdő+WC	Konyha v. WC	Semmi ^a	Összesen
1969-ben nagyon szegények ^b	1,4	1,5	70,0	27,1	100,0
1967-ben és 1969-ben is szegények ^c	8,1	3,5	74,3	13,2	100,0
1969-ben szegények	16,0	3,4	67,3	13,3	100,0
1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények	23,9	5,2	61,5	9,3	100,0

^a Semmi: se konyha, se fürdő, se WC.^b Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 400 Ft/fő.^c Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 600 Ft/fő.

és a 400 Ft alatt élők 1 százaléka. Mindennemű mellékhelyiség nélküli lakásban lakik a közepes jövedelműek 4 százaléka, a 600 Ft alatt élők 11 százaléka és a 400 Ft alatt élők 21 százaléka.

A lakás közművesítettsége

A közművesítettség területén még fokozatosabban érvényes, hogy más kritériumokat kell alkalmazni budapesti, mint vidéki városi vagy községi viszonylatban. A villannyal való ellátottság például Budapesten még az alacsony jövedelmű családokban is megoldottnak tekinthető. Az 1967-ben alacsony jövedelmű budapesti családok lakásainak csak 7 százalékából, sőt az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű budapesti családok lakásainak is csak 8 százalékából hiányzik a villany. Az igazi különbség részben a gázzal, részben pedig a vízzel való ellátottságban jelentkezik. Villannyal, vízzel és gázzal egyaránt el van látva a budapesti közepes jövedelmű családok 69 százaléka, az 1967-ben alacsony jövedelmű családok 39 százaléka, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű, de javuló helyzetű alacsony jövedelmű családok 39 százaléka, a változatlan vagy romló helyzetű családok 33 százaléka és a 400 Ft alatt élők 21 százaléka. A tipikus közepes jövedelmű család lakásában tehát van gáz, a tipikus alacsony jövedelmű család lakásában nincs gáz. Sokkal súlyosabbnak kell minősítenünk budapesti viszonylatban a vízzel való ellátottság hiányát.

Falun elég magától értetődő, hogy a kútra kell menni vízért. Budapesten azonban a hátrányos megkülönböztettségnek teljes átélését, a méltóság nélküli életet jelenti a vízhiány. Hiányzik a víz a budapesti alacsony jövedelmű családok lakásainak több mint a negyedéből (26 százalék), a javuló helyzetű, de 1969-ben is 600 Ft alatt élő családok lakásainak több mint harmadából (35 százalék), az azonos vagy romló helyzetű családok lakásainak 38 százalékából.

A vidéki városok alacsony jövedelmű népességét is erősen megkülönbözteti a közepes jövedelműektől a gázzal való ellátottság mértéke. A közepes jövedelműek

lakásainak 44 százalékában, az 1967-ben alacsony jövedelműek lakásainak 18 százalékában, az 1969-re a 600 Ft-os küszöböt átlépő családok lakásainak 30 százalékában, az 1969-ben is alacsony jövedelmű családok lakásainak 13 százalékában és a 400 Ft alatt élők lakásainak mindössze 6 százalékában van gáz. Ez a különbség azonban egészen más módon érezteti hatását azokban a vidéki városokban, amelyekben a gázellátás fejlett, és a lakásoknak gázzal való ellátottsága társadalmi igénygé vált, mint azokban a városokban, amelyekben a gázellátás még fejletlen.

Sokkal súlyosabb probléma a vidéki városok alacsony jövedelmű lakosságának körében a víz hiánya. Az alacsony jövedelmű családok lakásainak *csaknem háromnegyed részében (73 százalék) nincs bevezetve a víz*. Különösen súlyos helyzetben vannak a 400 Ft alatt élők: az ő lakásaiknak csak 14 százalékában van vízellátás.

Még égetőbb probléma a vidéki városok alacsony jövedelmű lakóinak egy részénél, hogy nincs bevezetve a villany. Ma már falun is azt tekintik elfogadható állapotnak, ha van villany a lakásban. Az iskolás gyerek érzi a szegénység terhét, ha látja, hogy másoknál van villany, náluk pedig nincs. Tudja, és a többiek is tudják, hogy ez azért van, mert ők szegények. A megkülönböztettség tudatához párosul az a nyers tény, hogy a petróleumlámpa fénye mellett nem is nagyon lehet tanulni. Ezért esik olyan súlyosan latba, hogy a vidéki városok alacsony jövedelmű népessége lakásainak 13 százalékában, az 1969-ben is alacsony jövedelműek lakásainak 15 százalékában és a 400 Ft alatt élők lakásainak 33 százalékában nincs villany.

A *községekben* ma még szinte magától értetődő a víz hiánya, hiszen még a közepes jövedelműek lakásainak 87 százalékában sincs bevezetve a víz. A falusi alacsony jövedelműeknél elsősorban a villany hiánya okoz problémát. A 600 Ft alatt élő családok lakásainak egyharmadában, a 400 Ft alatt élők lakásainak csaknem felében (47 százalék) nincs villany.

Különösen nagy arányban hiányzik a villany a cigányok lakásaiból. A falun élő alacsony jövedelmű cigányok lakásainak 57 százalékában, a 400 Ft alatt élő cigányok lakásainak 73 százalékában nincs bevezetve a villany.

Hogyan használják a lakás helyiségeit?

Minél kedvezőtlenebb jövedelmi helyzetben van egy család, annál inkább koncentrálódik az élete a konyhára. E tény végiggondolásánál nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az 1967-ben alacsony jövedelmű családok csaknem egyötöde (19,3 százalék) és a 400 Ft alatt élőknek csaknem harmada (35 százalék) egyhelyiséges lakásban lakik. Ezeknél a családoknál csak nagyon sajátos értelemben mondhatjuk azt, hogy a konyhában alszanak, főznek, mosnak, és tanulnak a gyerekek, hiszen nincs is más helyiségük.

Talán még az alvásnál jön leginkább számításba a szoba-konyhás lakás szobája, hiszen nagyobb létszámú családnál az alvók el sem férnek a konyhában, nyáron a fűtés sem okoz gondot, és aludni télen is lehet hideg szobában. Azoknak a családoknak, amelyek 1967-ben alacsony jövedelműek voltak, 40 százalékuk használta a konyhát alvásra, a 400 Ft alatt élőknel pedig ez az arány 56 százalék. Budapesti

viszonylatban az alacsony jövedelmű családok egynegyede, a 400 Ft alatt élő családoknak pedig fele alszik konyhában. A vidéki városokban a konyhában alvó családok aránya az összes alacsony jövedelműek körében 27 százalék, a 400 Ft alatt élőknel 41 százalék. Különösen falvakban válik a családi élet központjává a konyha. A községi alacsony jövedelmű családok fele, a 400 Ft alatt élőknek pedig csaknem kétharmada alszik konyhában. (Mivel a köztudat hajlik arra a feltevésre, hogy falun ma is minden család élete elsősorban a konyhában játszódik le, érdemes megemlítenünk, hogy a közepes jövedelmű falusiaknál 85 százalék azoknak a családoknak az aránya, amelyek csak a szobát, és további 7 százalék azoknak az aránya, amelyek részben a szobát, részben a konyhát használják alvásra.)

A *nappali élet* még inkább a konyhára koncentrálódik. Az alacsony jövedelmű családok *kétharmadában* és a 400 Ft alatt élőknek *négyötödében tanulnak a gyerekek konyhában*. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy ez azt jelenti: miközben a gyerekek a konyhaasztal egyik sarkán tanulnak, közben az anya főz, mos, vagy más háztartási tevékenységét végzi, és a család többi tagja is mindennapi életét folytatja. A nappali családi életnek minden jelensége – így többek között a szórakozás is – a 600 Ft alatt élők felénél, a 400 Ft alatt élőknek pedig csaknem kétharmadánál a konyhában folyik.

Fűtés

A konyhában összpontosuló családi élet szorosan összefügg a fűtés költségeivel. A közepes jövedelműek lakásainak kilenctized részében legalább az egyik szobát fűtik télen, az 1967. évi alacsony jövedelműek lakásainak 41 százalékában viszont csak a konyhát fűtik. E téren igen nagy különbség van az ideiglenesen és tartósan alacsony jövedelműek között. Az 1967-ben alacsony jövedelmű és 1969-ben már nem alacsony jövedelmű családok lakásainak háromnegyed részében legalább az egyik szobát fűtik. Az 1969-ben is alacsony jövedelmű családok lakásainak nagyobb felében (56 százalék) télen csak a konyhát fűtik.

A közepes jövedelműek lakásainak döntő többségében cserépkályhával, központi fűtéssel, távfűtéssel, olajjal, villannyal, gázkályhával fűtenek. Az alacsony jövedelműek lakásaiban a tűzhely és a vaskályha uralkodik.

Budapesten a közepes jövedelműek lakásainak háromnegyed részét cserépkályhával vagy annál jobb fűtési alkalmatossággal fűtik. Az alacsony jövedelműek lakásainak 58 százalékát fűtik vaskályhával vagy sparhelttel, s a lakások további 7 százaléka egyáltalán nem fűthető. Még inkább uralkodik a vaskályha és a sparhelt az alacsony jövedelmű segéd- és betanított munkások lakásaiban. Itt arányuk 76 százalék, és a nem fűthető lakások aránya 5 százalék.

A vidéki városokban a közepes jövedelműek lakásainak kétharmad részét fűtik cserépkályhával vagy annál jobb fűtéssel; az alacsony jövedelműek lakásainak viszont kétharmad része nem fűthető, illetőleg csak vaskályhával vagy sparhelttel fűthető.

A községekben a közepes jövedelműek lakásaiban is vaskályha uralkodik. Itt inkább az a figyelemre méltó, hogy az alacsony jövedelműek lakásainak csaknem ötöde egyáltalán nem fűthető.

Főzés

A főzés rendjét illetően mindenekelőtt Budapest és a vidék között van különbség. A vidéki városok közepes jövedelmű családjainak négyötöd részében, a falvak családjainak kilenctized részében mindennap főznek. Ugyanakkor a budapesti közepes jövedelmű családok csaknem felében kétnaponként, hetenként vagy egyáltalán nem főznek. Az alacsony jövedelműek szokásai e téren nem nagyon élesen térnek el a közepes jövedelműek szokásaitól. Mégis figyelemre méltó, hogy Budapesten a 400 Ft alatt élők családjainak csak 32 százalékában főznek mindennap, míg a közepes jövedelműek körében a mindennap főző családok aránya 54 százalék. A vidéki városokban a különbség kisebb. A mindennap főző családok aránya a közepes jövedelműek körében 79 százalék, a 400 Ft alatt élők körében 61 százalék. Különbség mutatkozik a vidéki városokban azon családok arányát illetőleg is, amelyek egyáltalán nem főznek: a közepes jövedelműek között 5 százalék, a 400 Ft alatt élők között 10 százalék.

Már említettük, hogy a falvak közepes jövedelmű családjainak kilenctized részében mindennap főznek. Az alacsony jövedelműek körében a mindennap főzők aránya csak 78 százalék, és a 400 Ft alatt élők körében 69 százalék.

A hozatott koszt aránya elenyésző mind az alacsony jövedelműek, mind pedig a közepes jövedelműek körében: mind a kettőnél 4 százalék. Ezen belül is aránytalanul jelentéktelen a népkonyha és az öregek otthonának igénybevétele: az összes alacsony jövedelműek körében még 1 százalékot sem tesz ki.

Előnytelenül hat az alacsony jövedelműek táplálkozására az a körülmény, hogy kisebb mértékben veszik igénybe az üzemi és iskolai étkeztetést, mint a közepes jövedelműek. Budapesten a közepes jövedelmű családoknak csaknem egyharmadában legalább egy személy él ezekkel a lehetőségekkel; az alacsony jövedelmű családoknak csak 10 százalékában van ilyen személy. A vidéki városokban a közepes jövedelmű családoknak pontosan egyharmadában veszi igénybe valaki ezt a szolgáltatást; az alacsony jövedelmű családoknak csak ötödében és a 400 Ft alatt élők családjának csak 6 százalékában fordul ez elő. Ez annál sajnálatosabb, mert míg a közepes jövedelműeknél valószínűnek látszik, hogy az üzemi vagy iskolai étkezés színvonala nem magasabb az otthoninál, addig az alacsony jövedelmű családok nagy részében az lenne hétköznapi az egyetlen kielégítő étkezés.

Táplálkozás

A közepes jövedelműek fogyasztási szokásai korántsem mindig kívánatosak. Így mindenekelőtt az étkezés területén nem. Magyarországon a közepes jövedelműek táplálkozása nem kielégítő, mert jóval több benne a szénhidrát és a zsír, illetve jóval kevesebb benne a fehérje és a vitamin, mint ahogy az ország gazdasági fejlettségi fokából következne. A közepes jövedelműek étkezési szokásait nem szabad olyan normának tekinteni, amelynek követését helyeseljük, de az alacsony jövedelmű népesség szempontjából kielégítő szintnek kell elfogadnunk. Az alacsony jövedelműeknél akkor beszélünk elégtelen táplálkozásról, ha étkezésük mélyen az előbbieken körülírt színvonal alatt marad.

A felnőttek hétköznapi déli étkezése

Az alacsony jövedelműek jelentős részének hétköznapi étkezése mennyiségileg és minőségileg egyaránt elégtelen. A 600 Ft alatt élő munkaképes korú felnőtteknél hétköznapi ebéd 11 százaléka legfeljebb üres leves, esetleg csupasz kenyér, vagy egyáltalán nincs ebéd. A 400 Ft alatt élő felnőtteknél az ilyen teljesen elfogadhatatlan ebédek jelentik az összes hétköznapi ebédeknek csaknem ötödét. Kivételesen kibíráhatók az ilyen ebédek, de gyakori ismétlődésük – amit az említett magas arányszám mutat – a szervezet leromlásához, ellenálló képességének gyengüléséhez, betegségekhez és alacsony munkateljesítményhez vezet.

Mennyiségileg nem feltétlenül, de minőségileg mindenképpen elégtelen azoknak az ebédje, akik zsíros kenyeret vagy ehhez hasonlót ettek. Az ilyen ebédeknel különböző védőanyagok teljesen hiányoznak. Ha valaki eleget eszik belőlük, akkor a minimumot, a szervezet fenntartását biztosítják, de nehéz fizikai munkához nem megfelelőek. Az előbb említett ebédekkel – tehát az üres levesekkel, a csupasz kenyérrel – együtt a mennyiségileg vagy minőségileg elégtelen ebédek aránya hétköznapi a 600 Ft alatt élő felnőtteknél csaknem egyötöd, a 400 Ft alatt élő felnőtteknél csaknem egyharmad.

A régi Magyarországon a hárommillió koldus étkezésében végtelen egyhangúsággal ismétlődött a zsíros kenyér, a szalonna és az üres leves. Ma ennek hagyományát elsősorban a 600 Ft alatt élőknel találjuk meg.

A közétkeztetés során fogyasztott ebédeket – a panaszok ellenére – elfogadhatónak kell tekintenünk. Már említettük azt a sajnálatos körülményt, hogy az alacsony jövedelműek ezt az étkezési lehetőséget jóval kevésbé veszik igénybe, mint a közepes jövedelműek. A közétkeztetést jónak elfogadva és az otthon fogyasztott kétfogásos húsos ebédekkel együtt kezelve, azt tapasztaltuk, hogy ilyen „jó ebéd” a közepes jövedelmű felnőtteknél a hétköznapi ebédek nagyobb fele, a 600 Ft alatt élő felnőtteknél viszont kevesebb mint harmada, azoknál az alacsony jövedelmű felnőtteknél, akiknek helyzete 1967 és 1969 között nem javult, a hétköznapi ebédek negyede, a 400 Ft alatt élő felnőtteknél pedig kevesebb mint ötöde.

A munkaképes korú felnőttek hétköznapi ebédeinek százalékos megoszlását a 23. táblázat mutatja.

23. táblázat

A munkaképes korú felnőttek hétköznapi ebédeinek megoszlása (százalék)

Jövedelmi csoport	Semmi ^a	Zsíros kenyér	Egytálétel, leves, tészta	Közétkeztetés, jó ebéd	Összesen
1969-ben nagyon szegények ^b	19,5	12,2	48,2	20,0	100,0
1967-ben és 1969-ben is szegények ^c	15,3	6,2	56,3	22,2	100,0
1967-ben szegények, 1969-ben nem szegények	12,7	11,8	43,9	31,7	100,0
1969-ben közepes jövedelműek	4,5	6,5	37,5	51,5	100,0

^a Semmi: semmi sincs ebédre, vagy ha van, akkor az üres kenyér vagy üres leves.

^b Nagyon szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 400 Ft/fő.

^c Szegény: egy főre jutó háztartási jövedelem ≤ 600 Ft/fő.

Hús fogyasztás

Érdemes egy pillantást vetnünk a munkaképes korú felnőttek hétköznapi célú hús-fogyasztásának arányaira. A közepes jövedelműek ebédjeinek 60 százalékában, az 1967-ben alacsony jövedelműek ebédjeinek 42 százalékában, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelműek ebédjeinek 36 százalékában és a 400 Ft alatt élők ebédjeinek 28 százalékában fordul elő hús.

A *falusi* alacsony jövedelmű lakosság – tehát nemcsak a felnőttek – *nagyobb fele* (56,5 százalék) *hétköznapi egyáltalában nem eszik friss húst*, és a hétköznapi teljesen hústalanul étkezők aránya még akkor is 54 százalék, ha kolbász, füstölt hús és más hasonló száraz húсок fogyasztását figyelembe vesszük. A falusi alacsony jövedelműek 44,6 százaléka csak vasárnap eszik húst, 12 százaléka pedig az általunk vizsgált időszakban egyáltalán nem fogyasztott húst.

A *vidéki városokban* az alacsony jövedelmű népességnek több mint fele (50,4 százalék) az általunk vizsgált időszakban hétköznapi egyáltalában nem fogyasztott friss húst, s ebből 9,4 százalék vasárnap sem.

Érthető ezek után, ha arra a kérdésünkre, hogy miben javítana étkezésén, a falusi alacsony jövedelmű lakosok 43 százaléka és a vidéki városok alacsony jövedelmű lakosainak 40 százaléka azt felelte, hogy több húst szeretne fogyasztani.

Alighanem bőségesebb hús fogyasztás a legfőbb kívánsága a válaszolók azon 10 százalékának is, akik válaszukban nem bocsátkoztak konkrétumokba, hanem megelégedtek annak hangoztatásával, hogy jobban szeretnének étkezni.⁴

Noha a *budapesti* alacsony jövedelmű lakosság körében „csak” 46 százalék azoknak az aránya, akik hétköznapi nem fogyasztanak húst (ebből 13 százalék azoké, akik vasárnap sem), a több húst igénylők aránya náluk valamivel még nagyobb: 43,1 százalék.

Az általános iskolás korúak hétköznapi déli étkezése

Vizsgálatunk egyik meglepő eredménye, hogy az általános iskolás korú (7–14 éves) gyerekek ebédje rosszabb, mint a felnőtteké. A teljesen elfogadhatatlan ebédek – idesoroljuk azokat az alkalmakat, amikor semmi sincs ebédre, vagy legfeljebb üres leves, csupasz kenyér kerül az asztalra – aránya az 1967-ben alacsony jövedelmű családokban a felnőtteknél 10,2 százalék, a gyerekeknél 14,3; a javuló helyzetű, de 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családokban a felnőtteknél 12,7, a gyermekeknél 16,2 százalék; a 400 Ft alatt élő családokban a felnőtteknél 19,5, a gyermekeknél 23,9 százalék. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy ezek az ebédek egyáltalában nem ebédek, és az alacsony jövedelmű családokban is csak akkor kerül sor rájuk, amikor végképp elfogy a pénz; arról azonban mindenképpen igyekeznek gondoskodni, hogy a munkába járó felnőtt

⁴ A sorban következő válasz a több tojás fogyasztásának igénye volt – 8,3, illetőleg 8,7 százalékos aránnyal a falusi, illetőleg a vidéki városi népességnél.

valamit egyen ebédre. „Üres hassal nem lehet himnuszt énekelni” – mondta Szabó Dezső. Himnuszt talán lehet énekelni, de dolgozni nehezen. Az 1967-es alacsony jövedelmi családokban a felnőtteknél minden kilencedik nap, a 400 Ft alatt élőkénél minden ötödik nap ebéd nélkül telik el. A pénz leginkább fizetés előtt fogy el, és ez az adat azt jelenti, hogy az 1967-es alacsony jövedelmi családokban a fizetési nap előtt egy-két napig, a 400 Ft alatt élőkénél három napig nincs ebéd. A gyerekek ebédjére az alacsony jövedelmi családokban hamarabb fogy el a pénz. A 600 Ft alatt élő családokban minden hetedik nap, a 400 Ft alatt élő családokban pedig minden negyedik nap ebéd nélküli. A sürgős szükség azt parancsolja az alacsony jövedelműeknek, hogy végső esetben a felnőttek alapszükségletét inkább elégítsék ki, mint a gyerekéket. Az ebből eredő tartós károsodás azonban a gyerekeknél súlyosabb, mint a felnőtteknél.

Nagyon jellemző, hogy azokban az alacsony jövedelmi családokban, amelyekben a családfe foglalkozása szellemi, a gyermekeknél nem fordulnak elő elfogadhatatlan ebédek. Ezek a családok az étkezésben a gyereket nem hátrányosan, hanem előnyösen különböztetik meg. Ennek részben az a magyarázata, hogy ezekben a családokban a gyerekek száma kisebb, és kevesebb gyermekről könnyebb gondoskodni; másrészt ezeknek a családoknak a gyermekekkel szembeni magatartásmodellje is más: körükben már általánosan elterjedt, hogy első a gyerek.

Az általános iskolás korú gyermekek étkezése más szempontból is rosszabb, mint általában a gyermekéké. Már említettük, hogy az alacsony jövedelmi családok esetében az üzemi koszt rendszerint jobb – legalábbis tartalmasabb – az otthoninál. Arról is beszéltünk már, hogy ennek ellenére az alacsony jövedelmi családok kevésbé veszik igénybe az üzemi étkezést, mint a közepes jövedelmi családok. Most arról kell beszámolnunk, hogy az alacsony jövedelmi családok általános iskolás korú gyermekeinek kisebb hányada eszik az iskolában, mint apjuk a munkahelyen. Különösen nagy a különbség a 400 Ft alatt élőkénél. Ezek körében a felnőttek 12 százaléka eszik üzemi ebédet, a gyerekeknek viszont csak 2,6 százaléka veszi igénybe az iskolai napközi otthon szolgáltatását. E jelenségnek részben az a magyarázata, hogy iskoláink egy részében nincs konyha, nem főznek, a szállítást sem tudják megoldani, és így nem adnak ebédet a gyerekeknek. Az átlagosnál gyakrabban fordul ez elő a nem teljes iskolákban, vagyis azokban az iskolákban, amelyekbe csak első-től negyedikig járnak a gyerekek. Sajnálatosnak kell neveznünk azt a körülményt, hogy többnyire ezeknek az iskoláknak a tanulói között fordul elő a legtöbb olyan gyerek, aki nagyon is rászorulna erre a szolgáltatásra, és jó néhány olyan is akad, akinek egyetlen rendes táplálék az iskolai ebéd lenne. Máskor az alacsony jövedelmi család gyermeke azért nem napközis, mert anyja – a már ismert okoknál fogva – nem kereső; s mivel nem napközis, az iskolában nem is kap ebédet. Vannak iskolák, ahol az iskolai ebédet nem kezelik merev szabályok és rendeletek szerint, és a rossz szociális körülmények között nevelkedő gyermekeknek minden feltétel nélkül adnak ebédet, még hozzá ingyen. Tekintettel arra, hogy a 600 Ft alatt élő családokban a napi megfelelő étkezés nem biztosítható, az iskolák konyháival való ellátása és a 600 Ft alatt élő családok gyermekei számára az ingyenes ebéd biztosítása több százezer gyermek egészségét javítaná.

Az öregek hétköznapi déli étkezése

Az általános iskolás korú gyermekeknél is rosszabbul étkeznek az öregek. Az 1967-es alacsony jövedelmű családokban élő 60 éves és idősebb felnőttek több mint ötöde (22,2 százalék) az általunk vizsgált időszakban hétközben délben nem evett semmit, vagy legfeljebb csupasz kenyeret, esetleg üres levest fogyasztott. A javuló helyzetű, de még 1969-ben is alacsony jövedelmű családokban a semmit vagy úgyszólván semmit ebédelő öregek aránya 23,1 százalék volt; az azonos vagy romló helyzetű családokban 23,8 százalék; a 400 Ft alatt élők körében pedig kereken 30 százalék.

A munkaképes korú felnőttek hétköznapi reggelije

Igen nagy különbségek mutatkoznak a közepes jövedelmű és az alacsony jövedelmű családok között a reggeli étkezésben is. A legdöntőbb különbséget abban találhatjuk, hogy az alacsony jövedelmű családokban a felnőttek reggelijének csaknem kétharmad része (61 százalék) nem teljes reggeli, míg a közepes jövedelmű családokban a nem teljes reggelik aránya 41 százalék.

Nem teljes reggelinek nevezzük nemcsak azt az esetet, amikor valaki reggelire csupasz kenyeret eszik, vagy üres teát iszik, esetleg éppen nem is reggelizik, hanem azokat az eseteket is, amikor a reggeli zsíros kenyér tea, kávé, tej vagy más folyadék nélküli, és azokat az eseteket is, amikor az előző napi üres leves vagy krumpli maradékát fellelve fogyasztják el, ami az alacsony jövedelmű családokban igen gyakran fordul elő. Teljes reggelinek nevezzük viszont azokat a reggeliket, amelyekben a zsíros kenyérhez tea, tej vagy kávé párosul, még inkább azokat, amikor szalonna, kolbász, felvágott is kerül az asztalra, és végül azokat az igen ritka eseteket, amikor az előző napi maradék tartalmaz étel.

A nem teljes hétköznapi reggelik aránya 66 százalék azoknak a családoknak a felnőttjeinél, amelyek 1967-ben és 1969-ben egyaránt szegények voltak, és 77 százalék a 400 Ft alatt élőkénél.

Hányszor esznek napjában?

Az alacsony jövedelmű családok étkezésének alighanem az a legjellemzőbb vonása, hogy a családok nagy része napjában csak egyszer vagy kétszer eszik; más családokban pedig a családnak legalább egyes tagjainál hiányzik egy-egy étkezés.

Valamennyi alacsony jövedelmű család viszonylatában több mint egyötöd (22 százalék) azoknak a családoknak az aránya, amelyekben nem mindenki étkezik háromszor, mégpedig oly módon, hogy a családok 12 százalékában senki sem étkezik háromszor; 10 százalékában pedig egyesek háromszor étkeznek, mások pedig nem.

Könnyen azt gondolhatnánk, hogy valamelyik étkezés elmaradása elsősorban az öregeket érinti, s a munkaképes korú felnőttekkel vagy gyerekekkel aligha fordul elő. A valóság más. Igaz, az öregeknél valamelyik étkezés elmaradása gyakoribb, de csaknem

ugyanilyen gyakran fordul elő a fiatalabbaknál is. Ezt mutatja, hogy míg a nyugdíjas családoknál egy vagy több étkezés elmaradása 23,5 százalékban, addig az aktív családoknál 19,2 százalékban fordul elő. Azt már említettük, hogy ha az aktív keresővel rendelkező családban elfogy a pénz, akkor ott először az eltartottak valamelyik étkezése marad ki, és csak végső esetben kerül sor arra, hogy a kereső is éhen maradjon. Ezt mutatja, hogy az aktív keresővel rendelkező családoknak „csak” 6,3 százalékában fordul elő, hogy senki sem eszik háromszor napjában, viszont ugyanezen családok 13 százalékában a család egyes tagjainál kimarad valamelyik étkezés.

Ebből a szempontból a településtípusok között aránylag kicsi a különbség. Budapesten az alacsony jövedelmű családok 26 százalékában (az aktív családok 48 százalékában, a nyugdíjas családok 25 százalékában) fordul elő, hogy valamelyik családtag napjában egyszer vagy kétszer eszik. A vidéki városokban a családok egyötödében (az aktív családok 17, a nyugdíjas családok 22 százalékában) fordul ez elő, falun pedig a családok 21 százalékában (az aktív családok 19, a nyugdíjas családok 25 százalékában).

Ruházkodás

Minimális szükségletnek tekinthetjük, hogy az iskolába járó fiatal lánynak ne kelljen magát szégyellnie öltözködése miatt társai előtt. A közepes jövedelműek több mint kétharmad részében az iskolába járó lányoknak legalább hat, de inkább több ruhájuk van (ebben természetesen benne van a nyári és a téli, a hétköznapi és az ünneplőruha is). A 600 Ft alatt élő családoknál azonban az iskolába járó lányok egyharmadának legfeljebb két ruhája van, és fele legfeljebb három ruhával rendelkezik. A 400 Ft alatt élő családokban a lányoknak csaknem fele legfeljebb két ruhával, harmada egyetlen ruhával rendelkezik.

Szembeeszkö a különbség a fiúknál is. A közepes jövedelmű családokban a fiúk nagy részének legalább négy ruhája van. A 600 Ft alatt élő családokban a fiúk 59 százalékának legfeljebb kettő, és csaknem harmadának mindössze egy. A 400 Ft alatt élő családokban a fiúk több mint kétharmadának legfeljebb két, és több mint felének pedig csak egyetlen ruhája van.

Hasonló különbséget látunk a felnőtt férfiak ruházkodásában is. A közepes jövedelmű férfiak nagyobb részének van legalább négy ruhája. A 600 Ft alatt élők nagyobb részének és a 400 Ft alatt élők csaknem háromnegyed részének legfeljebb két ruhája van.

A felnőtt nőknél valamivel kisebb a különbség. A közepes jövedelmű nők nagyobb része legalább hat ruha tulajdonosa, a 600 Ft alatt élők nagyobb felénél a ruhák száma legfeljebb négy.

Az elfogadott szinten élő lakosságnál normának tekinthető, hogy férfinak-nőnek, fiúnak-lánynak, öregnek-fiatalnak legalább három pár cipője legyen. A szegényeknél más a helyzet. Az iskolás fiúk felének csak egy, és csaknem háromnegyed részének legfeljebb két pár cipője van. Az iskolás lányok sem állnak sokkal jobban: 43 százalékuknak csak egy, 70 százalékuknak pedig legfeljebb csak két pár cipőjük van.

Talán a legszembetűnőbb különbséget a télikabát hiánya jelenti a szegényeknél. A 600 Ft alatt élő családokban a férfiak és nők egyötödének, az iskolás lányok 36

százalékának és az iskolás fiúk 39 százalékának nincs télikapátja. Ugyanez a helyzet a 400 Ft alatt élő családokban a felnőtt nők és férfiak egyharmadánál, valamint az iskolás lányok és fiúk nagyobb felénél.

A családi jövedelem beosztása

A fogyasztás szintjének változása együtt jár a fogyasztási struktúra változásával. A gazdaságilag fejlettebb országokban természetesen magasabb a személyes fogyasztás, és a családi jövedelem beosztásában kisebb szerepet játszanak az élelmiszerre fordított kiadások.

Ezért a különböző országokban folytatott létminimum-számításokban a családi költségvetés kiszámításánál az ország gazdasági fejlettségi fokától függően változik az élelmiszerre fordított kiadások aránya. Így például az Egyesült Államok népszámlálási hivatala által kiszámított létminimumban az élelmiszerre fordított kiadások az összes családi kiadás harmadrészét teszik ki. A gazdasági fejlettségben egy lépcsőfokkal lejjebb álló országokban a létminimum-számításokban többnyire úgy járnak el, hogy az élelmiszerre fordított kiadások megközelítően a családi költségvetés felét foglalják magukban.

Magyarországon is észlelhető, hogy a személyes fogyasztásra fordított összegek növekedése az élelmiszerre fordított összegek arányának csökkenésével jár együtt. 1960-ban még a lakosság a személyes fogyasztásának 41 százalékát fordította élelmiszerre, 1970-ben már csak 34 százalékát.⁵

Az átlagos magyar fogyasztási struktúra ismeretében tudjuk csak értékelni azt a tényt, hogy az 1967-es alacsony jövedelmű családok a teljes családi jövedelmük 57 százalékát, az 1967-ben és 1969-ben egyaránt alacsony jövedelmű családok pedig 61 százalékát fordították élelmiszerekre. A tartósan alacsony jövedelmű családok tehát jövedelmüknek csaknem kétszer akkora hányadát fordítják kosztra, mint az átlagos magyar családok.

Ez a körülmény annál súlyosabban esik latba, mert a jövedelmen belül a kosztra fordított magas hányad ellenére az alacsony jövedelmű családok ötöde nem engedheti meg magának, hogy a család minden tagja háromszor étkezzen naponta; a családok nagyobb fele hétköznap nem eszik húst; a családok kétharmadánál hétköznap nincs jó ebéd, és gyermekeik minden két hétben két napon keresztül elfogadhatatlan minőségben étkeznek. Az alacsony jövedelmű családok aránylag többet költenek kosztra, és aránytalanul rosszabbul is táplálkoznak.

Hasonló aránytalanságokat tapasztalhatunk más területeken is. Az alacsony jövedelmű családok – mint láttuk – jóval kedvezőtlenebb körülmények között laknak az átlagos jövedelmű családoknál. Így, többek között: háromnegyed részük egyszobás, ötödük egyhelyiséges lakásban lakik; a legtöbb lakásban csak konyha van, vagy konyha sincs; és a falusi alacsony jövedelműek házai többnyire földes vályogházak.

⁵ A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1970. *Statistikai Időszaki Közlemények*, 233. KSH, Budapest, 35. o.

Ugyanakkor a lakbér az alacsony jövedelműek családi költségvetésében mégis valamivel nagyobb hányadot tesz ki, mint az átlagos jövedelmű családoknál.

Láttuk azt is, hogy a tartósan alacsony jövedelmű családok lakásainak nagyobb felében csak a konyhát fűtik, vagy azt sem. Ennek ellenére a fűtésre fordított összegeknek az összes családi kiadáshoz viszonyított aránya az alacsony jövedelműeknél jóval magasabb, mint a közepes jövedelműeknél. Szóltunk arról, hogy az alacsony jövedelműek általában sparhelttel vagy vaskályhával fűtenek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az alacsony jövedelműek konyhájában vagy esetleg szobájában csak addig van meleg, amíg fűtenek; mihelyt abbahagyják a fűtést, kihűl a lakás. A sparhelt és a vaskályha azonban abból a szempontból is rosszabb fűtési alkalmazosság, mert ugyanannyi időn át tartó ugyanolyan meleghez több tüzelőanyagot igényel. A sparhelttel vagy vaskályhával fűtő alacsony jövedelmű család tehát nagyobb költséggel rosszabbul fűt.

Még a gázra és a villanyra fordított kiadások részaránya sem kisebb az alacsony jövedelműeknél, noha náluk gáz csak kivételképpen fordul elő, és a falun élő alacsony jövedelműek lakásának egyharmadában nincs villany.

Más tételekre viszont kevesebbet költenek az alacsony jövedelműek. Tartós fogyasztási cikkekre a magyar lakosság általában jövedelme 7 százalékát fordítja, az alacsony jövedelműek 3,5 százalékát. Ruházkodásra az átlagos jövedelmű család jövedelmének 11 százalékát költi; az alacsony jövedelműek az összes családi kiadás 8 százalékát, a 400 Ft alatt élők 6 százalékát fordítják erre a célra. Jóval kevesebbet költenek az alacsony jövedelműek egyéb iparcikkekre és szolgáltatásokra is. A magyar lakosság általában jövedelmének 14 százalékát költi élvezeti cikkekre, az alacsony jövedelműek jövedelmüknek csak 5 százalékát fordíthatják erre a célra.

Magától értetődő, hogy a kisebb jövedelemből kevesebb jut megtakarításra. Az egész lakosság a rendelkezésre álló pénzüsszegnek nem egészen 12 százalékát teszi félre lakásépítésre vagy más hasonló célra. Az alacsony jövedelműek jövedelmüknek 5 százalékát, a tartósan alacsony jövedelműek pedig jövedelmüknek 3 százalékát tudják megtakarítani.

A gyermekek iskoláztatása

A rossz anyagi helyzet következményei alighanem a gyermekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak.

Az általános iskola alsó tagozatában a 600 Ft alatt élők körében a bukottak, az évismétlők és a túlkorosak együttes aránya 30 százalék. A közepes jövedelmű családok körében bukott és évismétlő tanuló az általános iskola alsó tagozatában gyakorlatilag nem fordul elő, a túlkorosak aránya pedig 3 százalék. Ez a normálisnak tekinthető arány azokból tevődik össze, akiket valamilyen egészségügyi ok folytán az orvos javaslatára csak 7 éves korban vettek fel az iskolába. Különösen súlyos a helyzet azoknál a családoknál, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 400 Ft alatt van. Ezekben a családokban az általános iskola alsó tagozatában a gyerekeknek csaknem kétharmad része bukott, évismétlő vagy túlkoros. A jövedelmi helyzetben

tapasztható különbségek valószínűleg kevésbé érzetik hatásukat a tanulmányi eredményekre a magasabb jövedelmű régiókban, tehát a közepes és a magas jövedelmű családok gyermekeinek tanulmányi eredményeire sokkal inkább hat a szülői iskolai végzettsége, mint jövedelmi helyzete. Egy bizonyos jövedelmi határ alatt azonban a jövedelem alapvetően fontos. Az alsó tizedbe tartozó gyermekek tanulmányi eredménye ugrásszerűen különbözik a közepes jövedelműektől, a 400 Ft alatt élőknel pedig a kedvezőtlen feltételek hatása a gyermekek többségénél katasztrofális következményekkel jár.

A rossz anyagi helyzet a gyermekek életében olyan súlyos ártalom, hogy minden további differenciáló tényező többszörösen érzeteti hatását. Ilyen további differenciáló tényező lehet a társadalmi réteghez való tartozás vagy a lakóhely. Tudott dolog, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó gyermekek tanulmányi eredménye különböző. Ezek a különbségek megnövekednek akkor, ha rossz anyagi helyzet társul hozzájuk. A mintánkban szereplő közepes jövedelműek körében például azt tapasztaltuk, hogy az általános iskola alsó tagozatában a szellemi foglalkozású apák gyermekei egytől egyig kitűnő és jeles rendűek voltak, a szakmunkások gyermekei négyötöd részben, a betanított és segédmunkások gyermekei fele részben, a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei pedig kétötöd részben. Ugyanakkor az alacsony jövedelműek körében a szakmunkás apák gyermekeinek hetede, a mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek huszadrésze volt kitűnő vagy jeles rendű. A tanulók versenyében hátrányt jelent, ha az apa betanított munkás, segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, és ez a hátrány csaknem legyőzhetetlenné válik, ha ráadásul családjában az egy főre jutó jövedelem is alacsony.

Ezeknek a gyermekeknek a sorsa tehát eldől az általános iskola alsó tagozatában. A zsúfolt lakásban alig van módjuk tanulni; nem kielégítő táplálkozásuk miatt szellemileg és testileg fáradékonyabbak, és társaikénál rosszabb a teljesítőképességük; iskolázatlan és szakképzetlen szülei nem nyújtanak nekik szellemi ösztönzést; és mivel maguk is távolabbi tervek nélkül élik le életüket, azért gyermekeik jövőjének megtervezése sem realitás számukra. Mindennek hatására a gyermekek olyan rosszul tanulnak, hogy továbbtanulásuk a legsúlyosabb akadályokba ütközik.

A tizenötödik életévüket betöltő, alacsony jövedelmű családokban élő gyermekeknek 13 százaléka jár középiskolába, és 30 százaléka tanul valamilyen szakmát; a gyermekek nagyobb fele tehát semmit sem tanul. Még kedvezőtlenebb a helyzet azoknál a gyerekeknel, akiknek családjában az egy főre jutó jövedelem 400 Ft alatt van. Ezeknek a gyermekeknek 6 százaléka jár középiskolába, és 25 százaléka tanul valamilyen szakmát, tehát még harmadrészüik sem tanul tovább.

Az alacsony jövedelmű családok gyermekei között is a cigány gyermekek helyzete a legrosszabb. Mintánkba egyetlen olyan cigány gyerek sem került be, aki középiskolába járt volna, és a szakmát tanulók aránya is csak 6 százalék.

A rossz anyagi helyzetnek társadalmi szempontból éppen a gyermekek testi és lelki egészségére, illetőleg tanulására gyakorolt hatása a legsúlyosabb. Az iskolázatlan és szakképzetlen szülők gyermekeinek többsége nem kielégítően iskolázott, és szakképzetlen marad. Amíg gyermekek, ez az állapot a szegénység következménye, amikor felnőnek, ez újabb szegénység forrásává válhat.

A szegénység fogalma

Az egy főre jutó 600 Ft-os jövedelmi határ önkényes, és egyáltalán nem ad képet arról, hogy az alacsony jövedelműek a lakosság hányad részét teszik ki. A KSH Közgazdasági Főosztálya a társadalmilag indokolt szükségletek minimumának kiszámításánál arra az eredményre jutott, hogy 1968-as árszínvonalon az egy főre jutó minimális jövedelem az egyedül élőkénél 1100 Ft, a kéttagú családoknál 970 Ft, a háromtagú családoknál 880 Ft, a négytagú családoknál 830 Ft, az öttagú családoknál pedig 780 Ft. Ha az így kiszámított határokat a társadalmilag indokolt szükségletek minimumának elfogadnánk, akkor azt kellene mondanunk, hogy 1967-ben a lakosságnak 32 százaléka élt a határ alatt.

Általában helytelen azonban, ha egy bizonyos összegnél húzzuk meg a határvonalat. Az alacsony jövedelem definiálásánál nem határvonalat, hanem *határsávot* kell elképzelnünk.

Az ingázó munkások egy részénél például az egy főre jutó jövedelem lehet mérsékelt, az egész család életszínvonalát viszont súlyosan befolyásolja az útiköltség, a két háztartás fenntartásának költsége és az ideiglenes városi lakás sokszor igen magas költsége. Más munkáscsaládok életszínvonalát viszont az befolyásolja, hogy minden erejüket összeszedve és mindent megvonva maguktól, igyekeznek lakást építeni maguknak, s ennek költségeit kell viselniük. Megint mások nem vállalják ezeket a költségeket, viszont olyan lakáskörülmények között élnek, amelyeket nem tekinthetünk elfogadhatóknak. Az egy főre jutó jövedelem lehet családjukban mérsékelt, mégsem élhetnek a társadalom által elfogadott konvenciók szerint. Ezért helyesebb, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem *szegényekről* beszélünk. A szegénység definíciójánál több tényezőt veszünk figyelembe, és *szegénynek azt nevezzük, aki nem élhet úgy, mint a többiek.*

Nem helyes, ha a különböző háztartástípusok számára összeállított fogyasztási kosár alapján akarjuk a szegénységi küszöböt meghatározni.

Bármilyen gondosan állítsa is össze valaki a fogyasztási kosarat, ez mindenképpen absztrakt fogyasztási kosár lesz, amelynek nincs feltétlenül köze a valóságos élethez. Ha az emberek valóban úgy költenék el a pénzüket, ahogy azt a statisztikus gondolja, akkor a fogyasztási kosár realitás lenne. Az emberek azonban nem olyan racionálisak, mint a statisztikus számításai. Elképzelhető, hogy jövedelmük kisebb hányadát fordítják élelmiszerre, mint ahogy azt a statisztikus számításai elképzelik. Könnyen lehet, hogy szórakozásra, élvezeti cikkekre sokkal többet költenek a „szükségeseinél”. Nevezhetjük ezt részükről „irracionális” vagy „helytelen” viselkedésnek, ez azonban mit sem változtat azon, hogy gyermekeik ezért sem fognak hozzájutni a szükséges táplálékhoz.

A statisztikus nem számol azzal sem, hogy a szegények az élelmiszer-kiadásukat időben nem feltétlenül egyenletesen osztják be. Nem mindig egyformán takarékosak; bérfizetés napján olyasmire is költenek, amire az ő helyzetükben nem volna szabad költeniük; így aztán a fizetés előtti napon a szükségesre sem jut. Gyakori, hogy vasárnaponként az élelmiszerre fordított kiadások aránytalanul nagy részét használják fel, és hétköznap szinte koplálnak. A nem megfelelő táplálkozás oka

nemcsak a hullámzó takarékoság lehet, hanem az is, hogy nincsenek tisztában a számukra helyes étrend követelményeivel, hogy nem azt szeretik, ami az ő helyzetükben a megfelelő táplálkozást biztosítaná, és az is előfordulhat, hogy munka- és étrendjük nem teszi lehetővé az olcsó bevásárlást. Éppen ezért félrevezető spekulatív fogyasztói kosár összeállításával foglalkozni.

A helyes módszer a valóságból indul ki, és a szegény családok tényleges fogyasztási gyakorlatát igyekszik leírni. Ily módon különböző háztartástípusokhoz jutunk, amelyek jövedelmük különböző hányadát fordítják élelmiszerre; ugyanazt az összeget különbözőképpen használják fel, s a háztartás különböző tagjainak – a családfőnek, a feleségnek, a gyermekeknek, az öregeknek – a kalóriaszükségletét *különbözőképpen* fedezik.

Egyes családok nagyon kevés pénzből igen nagy takarékosággal a gyerekek és az öregek kalóriaszükségletét fedezni is tudják. Más családoknak semmiféle összeg sem lenne elég ehhez. Feltételezve, hogy ebbe a két szélső csoportba a családok 10-10 százaléka tartozik, azt is feltételezhetjük, hogy a fennmaradó 80 százalék (a szegények többsége) körében az eltérések szűkebb határok között mozognak. A takarékosabbak már 600 Ft egy főre eső havi jövedelem mellett ki tudják elégíteni a családtagok élelmiszer-szükségletét, míg a kevésbé takarékosak esetében havonta és fejenként 800 Ft-ra van szükség ehhez. Ilyenformán meghatározhatjuk a szegénységi küszöböt táplálkozási szempontból a takarékosabb és a kevésbé takarékos családok számára. Tapasztalati úton fogjuk megmondani, hogy a szegénység határán élő család a jövedelmének hányad részét fordítja élelmiszerre, ebből milyen étrendet biztosít magának, és miként tér el ez az étrend az ország különböző részeiben, a különböző társadalmi rétegekben stb. A szegénység ilyenformán megalkotott definíciója a megfelelő táplálkozás biztosításán alapul, és szegényeknek azokat nevezi, akik nem táplálkoznak megfelelő módon.

Az ország különböző vidékein más és más összegből lehet megélni. A háztartáson belüli viszonyok erősen befolyásolják a takarékoság lehetőségeit. Valószínűen kisebb összeg kell olyan háztartás megélhetéséhez, amelyben a feleség háztartásbeli, mint olyan háztartásához, amelyben a feleség is kereső. De a háztartásbeli feleségnek is nehezebb lesz a bevásárlás, ha sok ellátásra szoruló gyerekről és öregről kell gondoskodnia, vagy ha beteg van a házban, vagy ha ő maga nem teljesen egészséges. Könnyebbé válhat viszont a helyzet, ha olyan öreg vagy fiatal van a családban, aki segíteni tud neki a háztartásban.

Ha fentebb azt mondtuk, hogy meghatározásunk szerint az a szegény, aki nem táplálkozik rendesen, akkor tisztában voltunk azzal, hogy ez a meghatározás nem elégséges. Nemcsak a tisztességes táplálkozásnak, hanem a tisztességes lakásnak, ruházkodásnak, tisztálkodásnak is van alsó határa. Bizonyosan szegénységről kell beszélnünk ott, ahol nincs biztosítva minden személynek a 3000 kalória, de ott is, ahol nincs minden családtagnak télikabátja, ruhája, pulóvere, szoknyája, cipője, a munkaruhán kívül három váltás fehérneműje, két váltás ágyneműje, takarója stb. Mindezeknek a szükségleteknek a szempontjából hasonlóan gondolkodhatunk, mint a táplálkozás esetében. És még ezeknél sem állhatunk meg. Szegénynek kell neveznünk azt az embert, aki nem mehet el hetente egyszer moziba, nem mehet meccsre, nem tud rádiót venni, s nem telik neki újságra.

Végül szegénynek kell neveznünk azt is, aki nem tudja tisztességesen felnevelni és iskoláztatni gyermekét. A városi családoknál a szegénység jele, ha legalább szakmát nem tudnak a gyermek kezébe adni, a falusi családoknál az általános iskola nyolc osztályának elvégzése a minimum.

KEMÉNY ISTVÁN

A magyarországi szegénység

1969 októberében – hatévi előkészület után – reprezentatív mintán és sztenderdizált kérdőíveken alapuló országos felmérést vezettem a magyarországi szegénység életkörülményeiről. A kérdőívek adatainak feldolgozása fényt derített a szegény népeség összetételére az életkor, a családszerkezet, a település, a foglalkozás, az iskolai végzettség, a szakképzettség, a társadalmi eredet, az életpálya és a vándorlás szempontjából; felderítette a szegény családok életmódjának olyan jellegzetességeit, mint lakásviszonyaik, étkezésük, ruházkodásuk, családi jövedelmük nagysága és beosztása, egészségük, szórakozásuk, pihenésük; képet adott gyermekeik tanulmányairól és tervezett jövőjéről; végül egy közepes jövedelmű kontrollcsoport ugyanilyen módszerrel végzett vizsgálata lehetővé tette a szegények és a közepes jövedelműek életmódjának összehasonlítását.¹

A kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem ad módot a szegények életmódcsoportjainak belső megértésére. Sztenderdizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalán nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), tárgyi kultúrájuk, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szerkezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolatai, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik; nem érthetők meg az életmódra jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre szegények és nem szegények között.

E probléma kutatására a vizsgálat résztvevői hosszú időn át rendszeresen megfigyelték a szegény közösségek életét, és a közösségek tagjaival mélyinterjúkat készítettek. A mélyinterjú keretét igen gondosan készítették elő, majd többórás, magnetofonnal rögzített beszélgetést folytattak a megkérdezettekkel. Részletesen kidolgozott terv alapján szigorúan kötött kérdésekre kerestek összehasonlítható és feldolgozható válaszokat, de a kérdéseket nem közvetlenül, hanem indirekt formában tették fel. A megfogalmazás módjában és sorrendjében teljesen kötetlenül jártunk el, hogy biztosítsuk a megkérdezett indulatainak és érzelmeinek nyílt kifejeződését. A család és az egyén történetére

¹ A kérdőíves vizsgálat végleges feldolgozási mintája 1368 alacsony jövedelmű és 278 közepes jövedelmű kontrollháztartás adatait tartalmazta. – *A szerk.*

vonatkozó adatokon túlmenően igyekeztünk magatartásokat is feltárni; nem elégedtünk meg a bevallott véleményekkel és nézetekkel, hanem igyekeztünk megismerni a mások elől eltitkolt, sőt a tudatosan meg sem fogalmazott véleményeket és nézeteket is; kerestük az összefüggést a vélemények, magatartások, nézetek, valamint a személyiség tudatosan vallott, mások elől eltitkolt vagy nem is tudatos szükségletei és törekvései között; arra törekedtünk, hogy az így kirajzolódó magatartástípusokat a megkérdezett múltjában és jelenében rejlő szociológiai adottságokkal magyarázzuk.

A rendszeres megfigyeléseket és az interjúk készítését 1970-ben kezdtük meg. Kezdetben a Központi Statisztikai Hivatal égisze alatt dolgoztunk, ahol munkánknak az volt a feltétele, hogy a felmérést módszertani vizsgálatnak nevezzük, nem szegényvizsgálatnak. (Erre azért volt szükség, mert a Magyar Szocialista Munkáspárt gazdaságpolitikai bizottsága 1969 őszén tilalom alá helyezte a szegénység és a létminimum bárminemű kutatását.) 1972 februárjában elkészült az országos felmérés eredményeit összegző tanulmányom;² a Központi Statisztikai Hivatal illetékes főosztályának vezetői azonban szigorúan bizalmas anyagnak nyilvánították, és megtiltottak minden további kutatást. Ettől az időponttól kezdve 1976 végéig munkánkat már nem végezhattük a KSH kötelékében.

A szegény lakosság aránya

A Központi Statisztikai Hivatal 1969-es számításai szerint 1968. január 1-ji árszínvonalon egy háromtagú család havi létminimuma 2640, egy négytagúé 3320, egy ötagúé pedig 3850 forint volt. Az így kiszámított létminimum alatt élt 1968. január 1-jén az ország lakosságának 32 százaléka.

Az 1945 óta eltelt időszakban a magyar életszínvonal a leggyorsabban az 1968. január 1-jét követő öt évben emelkedett. Az egy főre jutó havi pénzjövedelem 40 százalékkal növekedett. Ennek a növekedésnek nagy részét magával vitte az árak emelkedése, de az életszínvonal emelkedése így is tetemes volt. Magyarországon öt évenként készítenek jövedelmi statisztikát: az 1978. január 1-ji helyzetet rögzítő adatokat valószínűleg csak 1980-ban közlik. Annyit azonban tudunk, hogy 1973 és 1977 között a nominális bérek mintegy 25 százalékkal emelkedtek, s ez az emelkedés csak minimális mértékben haladta meg az árakét.

Mivel az utolsó szegénységvizsgálatra és az utolsó létminimum-számításra – mindkettő egyben az egyetlen is volt – 1969-ben került sor, 1973-ra nem húzható meg pontosan a szegénység jövedelmi határa. Az 1973-as jövedelemvizsgálat adatai szerint 1973. január 1-jén a lakosság nem egészen egyharmadának egy főre jutó havi jövedelme 1200 forint alatt, nem egészen egyötödének egy főre jutó havi jövedelme pedig 1000 forint alatt volt. Ha figyelembe vesszük az áremelkedéseket, úgy nagyon óvatos becsléssel élünk, ha azt mondjuk, hogy a lakosság egyötöde szegény, egytizede nagyon szegény volt 1973-ban.

² Lásd a jelen kötet előző tanulmányát. – *A szerk.*

Az alábbiakban elsősorban a legalsó jövedelmi tized – tehát a nagyon szegények – helyzetével foglalkozom.

Kik a nagyon szegények?

Társadalmi rétegek szerinti megoszlás

1968. január 1-jén az alsó jövedelmi tized népességének 70 százaléka olyan háztartásban élt, ahol a családfő aktív kereső volt, 30 százalék pedig nyugdíjas vagy szociális segélyből élő családban.

Az aktív keresővel rendelkező háztartások népességén belül a családfők 35,4 százaléka segédmunkás, 15,2 százaléka betanított munkás, 15,1 százaléka szakmunkás, 29,6 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó volt. A segédmunkáscsaládok 71,4 százaléka, a betanított munkások családjainak 68,8 százaléka falun élt, s onnan járt városi vagy nem városi ipartelepekre dolgozni. Ugyanezen családok négyötöde igen kis méretű mezőgazdasági földdarabbal is rendelkezik, s azt gyakran igen intenzíven műveli meg. A nagyon szegények négyötöde tehát falun élő betanított munkás, segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, kétharmada pedig mezőgazdasági fizikai dolgozó vagy olyan betanított és segédmunkás, aki jövedelmének egy részét mezőgazdasági munkával keresi meg. 1968 és 1973. január 1-je között jelentékenyen eltolódott a legalsó jövedelmi tized társadalmi összetétele: 77 százalék élt munkáscsaládban; ezen belül 33 százalék segédmunkáscsaládban, 28 százalék betanított munkás családjában, és 20 százalék mezőgazdasági fizikai dolgozó családjában. Világosan kirajzolódik tehát az a tendencia, hogy a szegények között háttérbe szorulnak a mezőgazdasági fizikai dolgozók, s egyre inkább a betanított- és segédmunkáscsaládok dominálnak.

A nyugdíjas családfők közül elsősorban a volt mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetve a volt betanított és segédmunkások kerültek a nagyon szegények közé. Első helyen a mezőgazdasági fizikai dolgozók álltak (36 százalék), őket követték a segédmunkások (27 százalék), majd a betanított munkások (13 százalék). A három réteg együttesen a nyugdíjas családfőknek több mint háromnegyedét foglalta magában.

A segédmunkások részaránya a nyugdíjasok körében azért olyan magas, mert a nyugdíj összege a nyugdíjazás előtti fizetéshez és a szolgálati évek számához igazodik. Az előbbi azért kedvezőtlen számukra, mert a segédmunkások fizetése általában kisebb. A volt segédmunkásoknak azonban a szolgálati ideje is rövidebb. Nagy részük ugyanis törpebirtokos vagy föld nélküli mezőgazdasági munkás volt; mezőgazdasági idénymunkájukat vagy a napszámban végzett munkát nem tudják papírral igazolni. Nem tudják igazolni szolgálati idejüket azok a mindig városban élő segéd- és alkalmi munkások sem, akik egy életen át trógermunkát végeztek, vagy olyan kisiparosoknál dolgoztak, akik nem jelentették be őket a biztosítóintézetnél; s így nincs „hivatalos papírjuk”. A magyar nyugdíjrendszer elvileg a „munkában töltött életet” jutalmazza. A munkában töltött életet azonban csak azoknál a rétegeknél ismerik el, akik meg tudják védeni érdekeiket. Elég nagy képmutatás kétségbe vonni, hogy egy csóró segédmunkás munkával kereste meg a kenyerét.

Megoszlás a gyerekek száma szerint

A magyar munkások életszínvonala jóval magasabb, mint a lengyel, román, bolgár vagy szovjet munkásoké. Ennek több oka van. A nemzeti jövedelem felét a magánszférában termelik, s ez lehetővé teszi, hogy a munkások többsége az állami szférán kívül, a magánszférában is értékesítse munkáját, mégpedig a hivatalosnál jóval magasabb áron. Ennek következtében az állami szférában is létrejön némi lehetőség a béralkura, amit a munkások rejtett érdekvédelmi szervezetei ki is aknáznak.

A megfelelő életszínvonal biztosításának nélkülözhetetlen eszköze a nők munkája: Magyarországon a munkaképes korú nők 64 százaléka kereső. Figyelembe véve a tanulókat, a munkaképteleneket stb., a munkaképes korú nők foglalkoztatottsága közel 75 százalékos.

Budapesten majdnem minden nő dolgozik. Azonban kétségtelen, az életszínvonal emelkedésének egyik alapvető tényezője volt, hogy az elmúlt két évtizedben a magyar lakosság áttért az egy-két gyerekes rendszerre. Ezért a szegények – és még inkább a nagyon szegények – közé jutásnak egyik leglényegesebb tényezője az átlagosnál nagyobb gyerekszám. 1968. január 1-jén a legalsó jövedelmi tizedhez tartozó népesség 40 százaléka olyan családokban élt, ahol a 19 éven aluli eltartottak száma három vagy ennél több volt. Az *aktív keresővel* rendelkező háztartások népességének gyerekszám szerinti százalékos megoszlását 1968. január 1-jén az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

Az aktív keresővel rendelkező háztartások népességének gyerekszám szerinti százalékos megoszlása (1968. január 1-jén)

19 évesnél fiatalabb eltartottak száma	Megoszlás (százalék)	
	összes háztartás	nagyon szegény háztartások
0	27,7	9,4
1	30,5	11,8
2	26,6	21,7
3	8,9	23,5
4+	5,3	33,6
Összesen	100,0	100,0

Az átlagos háztartásokra az a jellemző, hogy egy vagy két gyerek van, vagy egy sincs, a nagyon szegényekre viszont az a jellemző, hogy három vagy több gyerekük van.

1973-ra az egész lakoságnál is, a nagyon szegényeknél is csökkent a háromgyerekes családokban élők aránya, de a szegényeknél jóval kevésbé. Az összes – aktív keresővel rendelkező – háztartás népességén belül a háromgyerekes családban élők aránya 14,2 százalékról 10,8 százalékra, a szegényeknél 57,1 százalékról 55,9 százalékra csökkent.

Más oldalról nézve a dolgot, a három- és többgyerekes családban élő népesség nagyobb fele (58,4 százaléka) szegény, és több mint harmada (36,4 százaléka) nagyon

szegény. Még sokkal nagyobb a szegények dominanciája a négy- és többgyerekes családokban. Ennek a népességnek 83,2 százaléka volt szegény 1973-ban, 63,4 százaléka pedig nagyon szegény.

Éppen azokban a társadalmi rétegekben legnagyobb a gyerekszám, amelyeknek kereseti és jövedelmi viszonyai a legrosszabbak. A négy- és többgyerekes nagyon szegények 45 százaléka él segédmunkás, 23 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 17 százaléka betanított munkás családjában. Csaknem ugyanilyen arányokat tapasztalunk a három- és többgyerekeseknél is. A megfelelő arányok: 41, 26 és 15 százalék. E három réteg döntő többségében falun él, ahol – óvoda hiányában – a gyermekes anyák csak a ház körüli parcellán tevékenykedhetnek. Ez csökkenti a keresők számát, és rontja a családi jövedelem színvonalát.

Az alacsony jövedelmi szint és a magas gyerekszám a magyarországi alsó réteg múltból örökölt és objektív tényezők által fenntartott szubkultúrájának két jellegzetes vonása.

A cigányok aránya

Az 1969. évi országos szegényvizsgálat során mérni tudtuk a cigányok arányát a nagyon szegény népességen belül. Két évvel később, 1971-ben reprezentatív mintán alapuló országos cigányvizsgálatot irányítottam, amely természetesen kiterjedt a jövedelmi viszonyokra is. Azt tapasztaltuk mind 1968. január 1-jén, mind pedig 1971-ben, hogy a cigányok aránya a nagyon szegények között 19 százalék volt. Amíg azonban a magyar lakosság 10 százaléka tekinthető nagyon szegénynek, az 1971-ben 320 ezer lelket³ számláló cigány népességének 62 százaléka volt nagyon szegény, és további 16 százaléka szegény.

A nagyon szegények népes táborán belül is van jövedelmi rétegződés. 1968. január 1-jén az egymillió főt számláló legalsó jövedelmi tizedben az egy főre jutó jövedelem 600 forint alatt volt, de ennek a népességnek 30 százalékánál, tehát 300 ezer embernél az egy főre jutó jövedelem 400 forint alatt maradt. Ennek a 300 ezer embernek már 50 százaléka volt cigány. Végül szinte kizárólag cigányokból tevődött össze 1968. január 1-jén az a 84 ezer ember, akiknek a családjaiban az egy főre jutó jövedelem 300 forint alatt volt. Az 1968. januári nagyon szegények felénél az egy főre jutó jövedelem 500 és 600 forint között volt; a legalsó jövedelmi tizedbe jutott cigányoknak még ötöde sem élt e jövedelmi határok között; több mint négyötödüknél az egy főre jutó jövedelem 500 forint alatt maradt.

Az iskolázottság hatása

A nagyon szegények iskolázottságának szintje sokkal alacsonyabb, mint a közepes jövedelműeké: iskolázatlanságuk örökölt szegénységük következménye, egyben az örökölt szegénység folytatódásának oka.

³ Számuk jelenleg [1978-ban] 370 és 380 ezer fő között lehet.

A szegényvizsgálat idején a közepes jövedelmű családokban élő 17–36 éves személyek több mint négyötöde elvégezte az általános iskola nyolc osztályát; ugyanezen korcsoportban a nagyon szegények több mint fele nem végezte el a nyolc osztályt, 16 százalékuk négy osztályt sem végzett, egytizedük pedig sohasem járt iskolába. A 400 forint egy főre jutó jövedelem alatt élőknel a 17–36 évesek negyede végzett nyolc osztályt, 46 százalékuk legfeljebb négy osztályt végzett, egyharmaduk pedig nem járt iskolába.

Társadalmi eredet

A nagyon szegény családfők döntő többsége mezőgazdasági fizikai dolgozó, betanított vagy segédmunkás. Szüleik 78 százaléka ugyanezekhez a rétegekhez tartozott. Ez a vertikális társadalmi immobilitás azonban horizontális mobilitással jár együtt. Már láttuk, hogy az aktív kereső családfők 30 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó, 51 százaléka pedig betanított és segédmunkás, viszont a nyugdíjas családfők 36 százaléka volt mezőgazdasági fizikai és 40 százaléka betanított és segédmunkás. Ez az eltolódás az idősebb és fiatalabb családfők között arra a tendenciára utal, hogy a nagyon szegény mezőgazdasági fizikaiak egyre inkább nagyon szegény betanított és segédmunkássá válnak. Még világosabbá válik ez a tendencia, ha a jelenlegi családfők társadalmi rétegét a szülők társadalmi rétegével hasonlítjuk össze. A szülőknek ugyanis 62 százaléka tartozott a mezőgazdasági fizikai dolgozók és 36 százaléka a betanított és segédmunkások közé.

1940 és 1965 között a magyar parasztok, törpebirtokosok és agrárproletárok gyerekeinek mintegy fele vált munkássá, de ebben az időszakban döntő többségük csak betanított és segédmunkáig jutott. Az iskolázottság nagymértékben meghatározta a mezőgazdaságból indulók pályafutását. A legfeljebb 5 osztályt végzettek 64 százaléka a mezőgazdaságban maradt, 26 százaléka vált betanított vagy segédmunkássá, 10 százaléka szakmunkássá és 0,7 százaléka alacsony beosztású szellemi dolgozóvá. A 6 osztályt végzettek 54 százaléka maradt a mezőgazdaságban, 28 százalékuk vált betanított vagy segédmunkássá, 18 százalékuk szakmunkássá és 2 százalékuk szellemi dolgozóvá. A 8 osztályt végzettek 25 százaléka maradt a mezőgazdaságban, 27 százalékuk vált betanított vagy segédmunkássá és 11 százalékuk szellemi dolgozóvá.

Az iskolázottságot – és az iskolázottságon keresztül a pályafutást – több tényező befolyásolja. Az egyik ilyen tényező az életkori különbség. Minél fiatalabb korosztályhoz érkezünk, annál magasabb az iskolázottság színvonala. Igen jelentős tényező azonban a társadalmi réteghez való tartozás is. A birtokos parasztok gyerekei általában iskolázottabbak voltak, mint az agrárproletárok gyerekei, s ennek következtében közülük aránylag többen jutottak el a szakmunkáspozícióig. Jelentősek a regionális különbségek is. Az ország középső és nyugati részén az életszínvonal és az iskolázottsági szint mindig magasabb volt (és magasabb ma is), mint a keleti részekén. A szegénység továbbörökítésének tehát egyik láncszeme az iskola.

Igen fontos körülmény, hogy az ország összes betanított és segédmunkás családfőinek 33 százaléka, a nagyon szegény betanított és segédmunkás családfőknek 44 százaléka munkásszármazású. Természetesen falun élő és többnyire falusi

munkaalkalmakhoz kapcsolódó proletárokról van szó: „szabadon vándorló” és idényszerűen foglalkoztatott proletárokról, a bányászok alsó rétegéről (az idényszerűen foglalkoztatott félbányászokról), élelmiszeripari (konzerv-, malom-, cukor-, szeszipari) idénymunkásokról, útépitőkről, krampácsolókról, építőipari segédmunkásokról, téglavetőkről, vályogvetőkről, falusi fuvarosok alkalmazottairól, vándoriparosokról, vándorkereskedőkről, különböző szolgálófoglalkozásokról, s mindezekén kívül hontalanokról, otthontalanokról, családaltalanokról, kihullottakról.

E tevékenységek szezonális tevékenységek. Legnagyobb részüknél a munkahely is vándorol, mint annak idején a nomád állattartás, legelőről legelőre. Ezért a munkaerő is vándorol a munkahellyel együtt. Állandó szállása lehet, de „nyári” szállásra is szüksége van. Ritkán dolgozik egész éven át: életmódjából hiányzik az állandó otthon kiépítettsége, időben a biztosítottság, a kiegyenlítettség és a tervezés lehetősége.

E foglalkozások túlnyomórészt megvoltak a kapitalizmus kialakulása előtt is. A hozzájuk kapcsolódó marginális helyzetet is a kapitalizmus előtti kor alakította ki. E csoportok alkották a prekapitalista kor szegénységét. A kapitalizmus úgy rendezkedett be, hogy rendszerébe strukturálisan beépítette az idénymunkásokat, az alkalmi munkásokat, azt az egész bizonytalan egzisztenciájú tömeget, amelyből mindig lehet meríteni. Ha nem állt volna rendelkezésre ez az embertömeg, a kapitalizmus struktúrája is másképp alakult volna. Az idénymunkást ugyanis nem az teszi idénymunkássá, hogy a szezon csak néhány hónapig tart, hanem az, hogy a társadalom más rétegeitől eltérő életmódot folytat. A szegények tömege nélkül kényszerűen olyan struktúra alakult volna ki, amelyben az idénymunkát biztosított egzisztenciájú munkások végzik. Miután a struktúra a szegényekre alapítva létrejött, maga a struktúra gondoskodott a szegények fennmaradásáról. A vándorló proletariátus elől ugyanis strukturálisan elzárta a mobilitás csatornáit. A vándorló proletárnak kétszállásos életmódjánál és alacsony jövedelménél fogva nincs módja arra, hogy a többiekéhez hasonló lakásról gondoskodjék, ezért lakása diszkriminálja. Félnomád életmódjánál fogva gyermeke iskoláztatásáról sem gondoskodhat úgy, mint a többiek, ezért gyermeke sem lehet más, mint vándorló proletár.

A mai szegények döntő többsége ezeknek a szabadon vándorló proletároknak a leszármazottja. A vándorló proletárok közé kell sorolni a mezőgazdasági fizikai foglalkozásokat is: ők ugyanis törpebirtokosok vagy agrárproletárok voltak, akik megélhetésüket túlnyomórészt vagy teljes egészében mezőgazdasági idénymunkából fedezték. A régi Magyarországon summásnak, részesnek, napszámosnak nevezték őket. A summások télen falusi otthonukban éltek, tavasztól őszig uradalmi pusztákon dolgoztak. Kapáltak, szénát gyűjtöttek, arattak, gyümölcsöt szedtek, szüreteltek. Ezért meghatározott konvenció, terményrész volt osztályrészük, és valamennyi pénzéből. Télen falusiak voltak, nyáron uradalmi cselédek. Az uradalomban sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint az uradalmi cselédek, sokkal többet kellett dolgozniuk, a munkájukért kapott jövedelem jóval csekélyebb volt, szállásuk sokkal alacsonyabb színvonalú. A summásoknál valamivel szabadabb, kötetlenebb, a bér munkás munkájához közelebb álló munkát végeztek a búzát, kukoricát arató részesek és napszámosok.

A mezőgazdasági munkából és a nem mezőgazdasági munkából élő falusi szegények között nemcsak a munka idényjellege és a téli-nyári szállás kettőssége teremtett

életmódbeli közösséget, hanem az is, hogy a falun élő nem mezőgazdasági proletárok nagyobb része rendelkezett egy kis veteményfölddel. A férfi bányába, fatelepre, útépitésre stb. járt dolgozni, az asszony mezei munkát végzett, részben azon a kis veteményföldön, amijük volt, részben mások gazdaságában; de nemegyszer maguk a férfiak is mezőgazdasági munkát végeztek. Más átmeneteket is sorolhatnánk, vég nélkül. Igen sokan voltak például, akik az útépitések konjunktúrája idején kubikmunkából éltek, máskor pedig summásként dolgoztak. Végül összekötötte a falun élő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági szegényt az, hogy egyaránt részesei voltak a falu társadalmának és rokonsági rendszerének.

Utódaik nagy része az örökölt foglalkozást folytatja, és megőrizte a foglalkozás, a szállás és az életmód kettősségét is. Ma is gyakori, hogy a férfi ipari vagy építőipari munkát végez, az asszony mezei munkát, s ebbe a férfi is besegít. Az idénymunkások egy része biztosított, egzisztenciát és jó megélhetést nyújtó állandó foglalkozássá vált – mint a bányamunka –, más részük átmeneti jelleget öltött, papíron rendszeres munkának számít, biztosított, jó megélhetést azonban csak keveseknek nyújt – mint a gyári, építőipari, építőanyagipari segédmunkák, a rakodó- és szállítómunkák –, megint más részük megmaradt idénymunkának. A hajdani szegények leszármazottai valamennyien megindultak az emelkedés útján, de a szegénységből – bár más kritériumok szerint – teljesen kiemelkedni csak egy részük tudott. Mintegy harmaduk eljutott odáig, hogy ma már csak félig szegény, kétharmaduk szegény maradt, s ennek a kétharmadnak a fele nagyon szegény.

A nagyon szegények életkörülményei

Lakásviszonyok

A nagyon szegények háromnegyed része szoba-konyhás vagy egyhelyiséges lakásban lakik, ötödrészüket egyhelyiséges lakásban. (A nagyon szegény népesség 40 százaléka 5 és annál több tagú családban él.) Víz nincs Budapesten a lakások 26 százalékában, a vidéki városokban a lakások 73 százalékában, falun pedig csak elvétve fordul elő. Villany a vidéki városi szegénylakások 13 százalékából, a falusi szegénylakások 33 százalékából hiányzik. Vaskályhával vagy sparhelttel fűtenek, és a háztartások 40 százalékában fűtésre és főzésre ugyanaz a sparhelt szolgál. Budapesten a lakások 7 százaléka, falun a lakások ötöde nem fűthető. A tipikus szegény családban a nap-pali élet a konyhára korlátozódik. A gyerekek a konyhaasztal egyik sarkán tanulnak, közben az anya főz, mos, vagy más háztartási munkát végez, s a család többi tagja is mindennapi életét folytatja. Magától értetődik, hogy az apa és a gyerekek a nap legnagyobb részét a házon kívül töltik.

Ezek a lakásviszonyok nemcsak jellegzetességei a szegények életének, hanem okai is az életmód fennmaradásának; nemcsak lehetetlenné teszik az emelkedéshez szükséges iskolázottsági és képzettségi szint megszerzését, hanem határok közé szorítják a munkaalkalmakat, és elkülönítik a szegényeket a lakosság többi részétől. Megfelelő lakáshoz jutni csaknem lehetetlen. A Magyarországon épülő lakások kétharmad része

állami erőből létesül: a juttatott lakásoknak csak kis részét kapják munkások, és legkisebb részét alacsony keresetű betanított vagy segédmunkások. Ha egy magyar munkás lakáshoz akar jutni, családi házat kell építenie. (Csak jellemző példának említjük meg, hogy Pest megyében, az ország legnépesebb, leggazdagabb, legjobban ellátott megyéjében a betanított munkások 79 százaléka és a segédmunkások 86 százaléka lakik saját házában, de lakásaikban a konyhán kívül nincs mellékhelyiség, a lakások negyedrészeben pedig konyha sincs.)

A szegényeknek erre nincs módjuk. Egy jól felszerelt, eléggé tágas családi ház felépítési költsége akkor is 500 ezer forint, ha a család tagjai maguk végzik az építési munkák nagy részét. A „jómódú” magyar munkásnak is 15–20 évébe kerül – ha a családi élet stabilitását nem zavarná semmi, ha minden garast félretesz, ha a család fogyasztását erősen korlátozza, ha megragad minden mellékes kereseti lehetőséget, és napi 12 órát dolgozik –, mire családi házat felépíti. Olyan családban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem 800 vagy 1000 vagy akár 1200 forint alatt van, gondolni sem lehet ilyesmire.

Táplálkozás

A szegények jelentős részének napi étkezése mennyiségileg és minőségileg egyaránt elégtelen. Vizsgálatunkban jó ebédnek azt a kétfogásos ebédet tekintettük, amely levesből és húsos főzelékből (nem hússzelettel!) vagy húsos főzelékből és tésztából áll. Ilyen jó ebédet a munkaképes korú felnőttek 31 százaléka eszik hétköznaponként, 69 százalék ebédje ennél hitványabb. 11 százalék az üres levest vagy csupasz kenyeret ebédelők aránya, további 9 százalék legfeljebb zsíros kenyeret ebédel. A felnőttek fele hétköznap egyáltalán nem eszik húst, 10 százalékuk pedig vasárnap sem.

Az általános iskolás korú (7–14 éves) gyerekek ebédje rosszabb, mint a felnőtteké. A teljesen elfogadhatatlan ebédek (üres leves, csupasz kenyér) aránya a felnőtteknél 10,7 százalék, a gyerekeknél 14,3 százalék. Ilyen ebédekre ugyanis akkor kerül sor, amikor fogytán a pénz; arról azonban mindenképpen igyekeznek gondoskodni, hogy a munkába járó felnőtt egyen valamit.

A szegény családokban a felnőtteknél minden kilencedik nap ebéd nélküli. A pénz leginkább fizetés előtt fogy el, ami azt jelenti, hogy a nagyon szegényeknél a fizetésnap előtti egy-két napon nincs ebéd. A gyerekek ebédjére szánt pénz hamarabb fogy el. Náluk minden hetedik nap, a havi 400 forint alatt élőknel pedig minden negyedik nap ebéd nélküli. A sürgős szükség azt parancsolja a nagyon szegényeknek, hogy végső esetben a felnőttek alapszükségletét inkább elégítsék ki, mint a gyerekeket. A tartós károsodás a gyerekeknél azonban súlyosabb, mint a felnőtteknél. A legszegényebb gyerekeknek csak elenyésző része kap az iskolában ebédet. Ennek egyik oka, hogy az iskolák egy részében nincs konyha, nem főznek, a szállítást nem tudják megoldani. Többnyire az úgynevezett nem teljes iskolákban van ez így, vagyis éppen azokban az iskolákban, amelyekbe leginkább járnak nagyon szegény gyerekek. A szegény gyerekek más része azért nem kap az iskolában ebédet, mert a rendeletek szerint csak az járhat napközibe (és kaphat ebédet), akinek mindkét szülője kereső. Már láttuk, hogy az asszonyoknak éppen a legszegényebb családokban nincs módjuk kereső foglalkozást vállalni.

A családi jövedelem beosztása

A hatvanas évek életszínvonal-emelkedésének egyik következménye volt, hogy míg a magyar lakosság 1960-ban személyes fogyasztásának még 41 százalékát fordította élelmiszerre, 1970-ben már csak 34 százalékát. Az alsó tizedhez tartozó családok rosszul táplálkoznak, mégis jövedelmük 57 százalékát kell élelmiszerre fordítaniuk.

Hasonló aránytalanságot tapasztaltunk más területeken is. Az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb körülmények között laknak – a falusi szegények házai például többnyire földes vályogházak –, családi költségvetésükben mégis a lakbér valamivel nagyobb hányadot tesz ki, mint az átlagos jövedelmű családoknál. Lakásaik nagyobb részében csak a konyhát fűtik, vagy azt sem, fűtésre mégis aránylag többet költenek, mint a többiek. Gáz nincs, és a falusi szegények egyharmadánál villany sincs, de akiknek van villanyuk, egy szűk helyiségben is aránylag többet költenek villanyra másoknál.

Más tételekre viszont kevesebbet költenek. Tartós fogyasztási cikkekre a magyar lakosság a jövedelmének 7 százalékát, a nagyon szegény lakosság 3,5 százalékát költi. Jövedelmének ez a része hatodát teszi ki annak az összegnek, amit a többiek tartós fogyasztási cikkekre fordítanak. Hűtőszekrényre, háztartási gépre nem is telik belőle; kevés berendezési tárgyukat pedig használtan veszik.

Az átlagos magyar család a családi jövedelem 11 százalékát költi ruházkodásra; a szegények jövedelmük 8 százalékát – az átlagos összeg negyedét. Magától értetődik, hogy használt ruhákban járnak; így sincs télikabátja az iskolás lányok 36, az iskolás fiúk 39 százalékának.

A gyermekek iskoláztatása

A szegények rossz anyagi helyzetének következményei a gyermekek iskoláztatásának területén a leg súlyosabbak.

A nyolcosztályos általános iskola négyosztályos alsó tagozatában mintánk közepes jövedelmű családjaiból bukkott vagy évismétlő tanuló gyakorlatilag nem került ki; az összes gyerek több mint negyedét kitevő, alsó jövedelmi tizedhez tartozó gyermekeknek a 30 százaléka, a legalacsonyabb jövedelmű 3 százalék gyermekeinek pedig a kétharmada bukkott vagy túlkoros. Ezek a gyermekek nem is végzik el a nyolc osztályt: eljutnak az 5–7. osztályig, azután kimaradnak.

A rossz anyagi helyzet olyan súlyos ártalom, hogy minden további differenciálótényező (a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége, lakóhely) többszörösen érezteti hatását. A mintánkban szereplő közepes jövedelműek körében például az általános iskola alsó tagozatában a szellemi foglalkozású apák gyerekei kitűnő és jeles rendűek, a szakmunkások gyerekei négyötöd részben, a betanított és segédmunkások gyerekei felerészben, a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyerekei kétötöd részben. A szegényeknél viszont a szakmunkás-származású gyerekek 38 százaléka, a betanított és segédmunkások gyerekeinek hetede, a „paraszt”-gyerekek huszada volt kitűnő és jeles rendű. A tanulók versenyében hátrányt jelent, ha az apa betanított vagy segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, és ez a hátrány csaknem legyőzhetetlenné válik, ha a család szegény.

A szegény gyerekek sorsa tehát eldőlt az alsó négy osztályban. A felnőttekkel, gyerekekkel, családtagokkal, rokonokkal, szomszédokkal teli konyhában nem tudnak tanulni, éhesen ülnek az iskolában, szellemileg és testileg fáradékonyabbak, iskolázatlan és szakképzetlen szüleik nem nyújtanak nekik szellemi ösztönzést, és mivel maguk is távolabbi tervek nélkül élik le az életüket, gyermekeik jövőjének tervezése sem realitás számukra. Mivel ma már minden papíron intéződik, a szülők azt akarják, hogy gyermekeik megtanuljanak írni-olvasni, ennél többre azonban jelenlegi helyzetükben nincs szükség. A fiúk ugyanis segéd munkások lesznek, a lányok legfeljebb napszámba vagy takarítani járnak majd. Ugyanígy gondolkoznak a tanítók is és minden felnőtt a gyerekek környezetében, sőt a gyerekek maguk is. Így aztán a szegény gyerekek annyira rosszul tanulnak, hogy továbbtanulásukról szó sem lehet. A 15. életévüket betöltött szegény gyerekeknek 13 százaléka jár középiskolába, 30 százalékuk tanul valamilyen szakmát, nagyobb felük semmit sem tanul. Iskolázatlanságuk és képzetlenségük biztosítja, hogy felnőttkorukban ők is szegények legyenek.

Kultúra és objektív helyzet

Oscar Lewis írta le először, terep kutatásai összegzéseként, a szegények életformáját „a szegénység kultúrájaként”.⁴ Úgy vélte, hogy ez egy adott objektív helyzetre való észszerű reagálás; olyan alkalmazkodás, amely nemcsak a fennmaradást biztosítja – úgy-ahogy –, hanem az életet elviselhetővé, élhetővé is teszi. Magam is azt tapasztaltam, hogy a magyar városok és falvak szegényeinek szokásait a fennmaradás parancsaiból lehet levezetni. Ezt az életet csak ezekkel a szokásokkal lehet fenntartani. A szokások egy része közvetlenül szolgálja a fennmaradást, más része közvetetten; a bennük fellelhető orgiasztikus mozzanatok például – mint más kultúrákban is – kárpótlást nyújtanak, ugyanígy a különböző fellazítások, egyéni menedékek, nyugvópontok, intim páros vagy társas kapcsolatok is.

Lewis azonban a továbbiakban azt is állította, hogy ha a szituáció egyszer megteremtette ezt a kultúrát, s a kultúra létrehozott egy bizonyos habitust (vagy habitusokat), a habitus a megváltozott körülmények között is fennmarad. Magam viszont azt tapasztaltam, hogy szokás, habitus csak akkor marad meg, ha racionális érdek tartja életben, ha megőrzése az egyén érdekében áll.

A magyar szegények nem élnek egyetlen zárt kultúrában; inkább szubkultúrák sokaságáról beszélhetünk. Másként élnek a nagyvárosi szegénytelepek lakói, és megint másként a falusi szegények. Bizonyos közös vonások azonban egyetlen hatalmas keretbe foglalják a szegényeket.

Ilyen közös vonás az állandó foglalkozás hiánya. A szegények egyugyanazon időpontban is több foglalkozást űznek, és az év során is váltogatják egyik munkát a másikkal. Gyárban végeznek segéd munkát, de közben felássák a gazdagok kertjét, téglát

⁴ Oscar Lewis: *The children of Sánchez. Autobiography of a Mexican family*. 1961. (Magyar nyelven: *Sánchez gyermekei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968.) Oscar Lewis: *La Vida. A Puerto Rican family in the culture of poverty*. San Juan és New York, 1966; valamint Oscar Lewis: *The culture of poverty*. *Scientific American*, 1966, 215(4), 19–25. o.

hordanak villájuk felépítéséhez. Kijárnak a piacra cipekedni, a nagy mezőgazdasági munkák idején pedig eltűnnek a gyárakból, mert az állami gazdaságban végzett idénymunka többet hoz a konyhára. A gyárban, ahol télen 10 százalék alatt van a hiányzók aránya, gyümölcs- vagy szőlőszüret idején 25 százalékra szökik fel.

Akad gyár, amelyik legalizálja is az efféle hiányzásokat, a másik szemet huny, a harmadik harcot indít a dolog ellen, de hiába. A sokemeletes párházban és tervhivatalban terveket szőnek a szegények megrendszabályozására, megfelelkezve arról, hogy sem ők, sem más városiak nem ehetnének szőlőt, almát, körtét, paradicsomot, ha a szegények nem szöknének meg a gyárakból. „Vándormadarak – mondják –, nem bírják a gyári munkát, nem tudnak rendszeresen dolgozni, nem szokták meg.” Kapóra jön tehát az olyan szociológia, amely az életstílus maradandóságáról, a hagyományok konzerváló erejéről szól. Pedig ez az életstílus éppen olyan stratégia, mint például a középosztálybeli családé, amelyben szülő és gyerek megegyeznek abban, hogy a gyerek fizikát fog tanulni az egyetemen, amikor az ország vezetői felismerik a fizika katonai jelentőségét.

„Mit tud egy gádszó? – mondta Thomas Actonnak Tom Taylor angol cigány. – El tud menni a gyárba, meg tudja keresni a bérét. De amit én tudok, azt nem tudja megcsinálni.” Nemcsak a cigányokra, a legtöbb szegényre jellemző ez; nekik a jég hátán is meg kell élniük – úgy-ahogy.

A szegények nem kötődnek stabil munkahelyhez vagy foglalkozáshoz. Stabil foglalkozásról tulajdonképpen csak szakképzett munkásoknál beszélhetünk: a szegényeknek nincs szakképzettségük, tehát stabil foglalkozásuk sincs. A szakképzett ember számára is vannak az állandó munkahelynek hátrányai, de az előnyök nagyobbak. A szegény az állandó állásnak csak a hátrányait ismeri; észszerűtlen lenne, ha ezért az álltabilitásért áldozatokat hozna. Ezért mindig készen áll arra, hogy több pénzért, kényelmesebb munkáért, több szabadidőért odébbálljon. Akkor sem érzi magát állandó állásban, amikor gyárban dolgozik, s amikor a szokványos módon kitöltött kérdőív adatai szerint állandó állásban van. Most itt van, de tudja, hogy ez a most csak rövid ideig tart: amíg jobb nem akad. Bármilyen is a „munkaviszonya”, mindig ideiglenes, korlátozott (és nem hosszú) időre szóló szerződésnek tekinti.

A fő- és mellékfoglalkozás megkülönböztetésének nincs értelme. A szegény többnyire több tevékenységet folytat egy időben; a körülményektől függ, hogy pillanatnyilag melyik a fontosabb; „fő” foglalkozásnak egyiket sem nevezhetjük. Bármelyik tevékenységről legyen is szó, a szegény viszonya mindegyikhez instrumentális; csak az érdekli, hogy mekkora erőfeszítéssel milyen hasznot hoz. Egyszerre mindig több „munkaadóval” áll kapcsolatban: szorosabb kapcsolat egyikükhöz sem fűzi; valójában vállalkozó, aki munkaerejével gazdálkodik. Nincsenek térbeli kötöttségei sem. Ha vertikálisan nem is, földrajzilag annál inkább mobil: rokonok, esetleg szomszédok révén távoli munkalehetőségekről is értesül, s – többnyire társas vállalkozások keretében – él is velük. Mozgékonyasága az egyik nagy előnye a stabil munkaerővel szemben; olyan funkciókat lát el, amelyek teljesítésére mások nem vállalkoznak.

Életstílusának minden mást meghatározó, központi elemét, keresőtevékenységét kényszerűségek és lehetőségek kormányozzák. Gazdasági tevékenységének objektív adottságtól szabályozott „stílusa” magával hozza a férfi gyakori és huzamos távollétét

a családtól. Részben az apa keresetéből élő, mégis „apátlan” család jön létre, amelyben szükségszerűen az anya válik a családi élet központjává, a gyermekek nevelőjévé és irányítójává, az élet rendjének szabályozójává.

A huzamos távollét alatt gyakran történik meg, hogy férfiak és nők mással állnak össze; józan ész, ösztönök, érzelmek egyaránt megkívánják: vagyon, ház, lakás, stabilitás pedig nem köti őket. A „tört” házasságoknak, a szabályozatlan együttéléseknek jóval nagyobb az aránya, mint más rétegekben. A férfi mindenképpen „ünnepi vendég” ezekben a családokban; a felelősséget, az irányítást, a családi jövedelem beosztását a nőnek kell vállalnia; neki kell biztosítania a családot összetartó kötőerőt; az csak természetes, hogy az érzelmi hátteret, a gyengédséget is ő adja. Ezek a szerepek továbböröklődnek a gyerekekre is, akik azonosulnak az örökölt szerepekkel, melyeknek fennmaradásáról az objektív adottságok gondoskodnak.

A nagyvárosi szegénytelepek fiataljai Magyarországon is galerikbe tömörülnek. „*Machismo*”, amely fennmarad, holott megnehezíti a beilleszkedést? Fordított a logika: a társadalom csak egyeseknek nyújt beilleszkedési lehetőséget, a többieknek fennmarad a *machismo*. A telepen élő egyén *machismo*-val szerez nőt, biztonságot, presztízst magának; fizikai erejével, bátorsággal, fitogtatással jut előnyökhöz.

A lakásokban szedett-vedett bútorok, s mindig nagy a rendetlenség. Hulladék-kultúra? Ezeket a mindig hibás bútorokat a valamivel vagy sokkal jobb módúak selejteztek ki: *objektíve* hulladékok. S ahol öt-hét ember – köztük több apró gyerek – lakik egy helyiségben, ott nem lehet rend soha.

A szegényeknél más a család, a rokonság szerkezete. Mindenekelőtt népesebb, hiszen mindenütt sok a gyerek. Erősebb a kohéziója, hiszen mind egy kupacban, s ráadásul az utcán, az udvaron, a kocsmában, a presszóban élnek, mert a lakásban nem férnek el. Mindig együtt, sohasem egyedül, de azért is, mert senki másra nem támaszkodhatnak, csak a családra, a rokonságra, a szomszédokra. Nem maradhatnak életben a családi és rokonsági kapcsolatok nélkül. Az iránya is más a rokonsági szervezetnek: nincs vagyon, nincs telek, ház, lakás, képzettség, iskolázottság, foglalkozás továbbörökítése, de van: vállalkozás. Csoportosan felvállalt idénymunkák, állásszerzés, lakásszerzés, laza és mindig változó konfigurációk, változó szerkezettel, változó személyekkel, változó munkahelyekkel, a változásokon belül a közös gazdálkodás és a kizsákmányolás együttesével.

A szegények életmódja: alkalmazkodás az objektív körülményekhez, a lehetőségekhez. Mivel energiáik legnagyobb részét a fennmaradásért vívott küzdelem köti le, „irracionális” viselkedésre módjuk, idejük, energiájuk elenyésző mértékben jut. Irracionális viselkedéshez tartalékok szükségesek. A közkeletű felfogással szöges ellentétben az irracionális viselkedésnek náluk kisebb az aránya, mint a felső és középosztályok körében.

A szegényekkel szembeni állami politika

Az objektív körülmények egyike az állam politikája a szegényekkel szemben. Ennek a politikának egyik része az úgynevezett szociálpolitika. A kelet-európai államoknak nincs olyan szociálpolitikai célkitűzésük, amely a szegénység felszámolására

vagy csökkentésére irányulna. Nem is lehet, mert hivatalosan tagadják a szegénység létezését országaikban. Be nem vallottan azonban van az államoknak politikája a szegényekkel szemben.

E politika legfontosabb vonásának tartom a tipikus szegényfoglalkozások hátrányos megkülönböztetését. A polgárokat több szempontból különböztetik meg: az egyik ilyen szempont az azonos munkahelyen tartós munkaviszonnyal rendelkezők, a rendszeres keresők megkülönböztetése az összes többiektől. A közép- és felső osztályok tagjai – elenyésző kivétellel – tartós munkaviszonnyal rendelkező, rendszeres keresők. Másodállásuk, mellékfoglalkozásuk, különkeresetük lehet, előfordulhat, hogy alkalmi munkát vállalnak, de van rendszeres és állandó főfoglalkozásuk. Ebből a szempontból egyenjogúak. A szegények önálló, időszaki dolgozók – a szegény keresők fele időszaki munkából él –, ha pedig „rendszeres” keresők, akkor éppen olyan rendszeresen elhagyják munkahelyüket jobb munkahelyért vagy jól fizető időnymunkáért.

„Induláskor” – Magyarországon 1948–1949-ben – a szegények túlnyomó többsége önálló volt. A mezőgazdasági szegény önállók⁵ nagyobb részét 1949 és 1960 között elűzték a földjéről; kisebb részük a téeszkek és állami gazdaságok bér munkása lett. Az önálló iparosok és kereskedők iparendélyét bevonták. A tartós munkaviszonnyal nem rendelkező szegényeket munkajogi és egyéb rendelkezések fosztják meg azoktól a lehetőségektől, amelyek más lakosoknak rendelkezésére állnak.

Jellemző példa a lakásépítés. Legalább félmillió szegény család lakik elfogadhatatlan lakásban. Évente 60 ezer lakás épül, ebből 40 ezer magánérőből, oly módon, hogy már az induláshoz legalább 100 ezer forintot le kell tenni. A fennmaradó 20 ezernek csaknem fele részben magánérőből épül.⁶ A fennmaradó rész elosztásánál a legfontosabb szempont az úgynevezett „népgazdasági érdek”, vagyis elsősorban a különböző szintű szak-képzettséggel rendelkezők jöhetnek számításba. A legszegényebbekre már csak azért sem kerülhet sor, mert hivatalos programmá tették a „lépcsőfokokénti” emelkedést, vagyis egyhelyiséges lakásból szoba-konyhába, komfort nélküliből komfortosba vagy félkomfortosba lehet jutni.⁷ Építési kölcsönhöz viszont két kritérium szükségeltetik: az építési összeg 10 százaléka előleg formájában és legalább egyéves munkaviszony. A 22-es csapdaja: a szegény csak akkor juthat az előleg összegéhez, ha nagyon jól jövedelmező időnymunkát vállal, ebben az esetben viszont nem lehet egyéves munkaviszonya.

A gyári, építőipari munkát időnymunkával váltogató dolgozó fizetett szabadsága, táppénze kisebb, munkahelyén jutalomban, szakszervezeti segélyben, üdülésben, nyereségrészesedésben nem részesül; családi pótlékot csak akkor kap, ha bejelentett munkahelyen dolgozik; az időnymunka nem számít bele a nyugdíjba, s nyugdíjazása előtt nem számíthat számottevő keresetre.

Kísérletet sem tehetek a megkülönböztető rendelkezések felsorolására. Közvetlen hatásukon kívül szimbolikus hatásuk is van: stigmák ezek, amelyekről a „nem rendes”

⁵ A földreform után mintegy hárommilliónyi lakos családonként négy hektárnál kisebb gazdaságból élt.

⁶ Az állami lakásépítés üteme azért kicsi, mert az állami gazdaságpolitika a nemzeti jövedelemnek aránytalanul nagy részét fordítja „termelő” beruházásokra.

⁷ Aki – kivételesen – mégis lakást kap, annak 20-30 ezer forint lakás-használatbavételi díjat kell kifizetnie.

embert fel lehet ismerni. A stigmákhoz ideológia is tartozik: a szegények a hatóságok szemében „lumpenproletárok”. Iszákosok, munkakerülők, közülük kerülnek ki a bűnözők, gyerekeik veszélyeztetettek. Munkakerülésük könnyen igazolható, hiszen munkakerülőnek számít az, aki „alkalmi munkából tartja fenn magát”, „akinek nincs rendszeres foglalkozása”. Alkoholizmusuk úgyszintén, mert az új magyar „jogrendben” a bíróság bárki ellen elrendelhet koncentrációs tábori körülmények között folyó, két évig tartó „alkoholelvonó kúrát”, de csak a szegények ellen rendeli el. Gyermekük veszélyeztetettek, mert ez az egyetlen réteg, amelynek gyerekeit a képesítés nélküli tanácsi dolgozó hatósági kényszerrel állami gondozásba veheti. A stigmatizálásban részt vesz a sajtó, a rádió, a televízió.

Magyarországon csak látszólag maradt fenn a régi szegénység. A valóságban a régi szegények leszármazottaiból új szegénység keletkezett, amelyet intézményes határvonal választ el a nem szegényektől.

A magyarországi szegények helyzete erősen javult 1967 és 1972 között, amikor felszabadították a munkapiacot, s a gazdaság gyors növekedésnek indult. A szegények és a többiek közötti távolság azonban nem csökkent, mert nem szüntették meg a szegények emelkedésének útjában álló intézményes akadályokat. 1972 óta újabb intézkedések akadályozzák a dolgozni akarókat abban, hogy dolgozhassanak; a gazdaság növekedése megállt, s a szegények helyzete romlott. A legtöbb szegény képes arra, hogy növekedő gazdaságban saját erejéből megszabaduljon a szegénységtől. Csak két feltételre van szüksége: a munka útjában álló *általános* és a szegények munkájának útjában álló *külön* akadályok eltávolítására.

1978 (Párizs)

KEMÉNY ISTVÁN

A magyarországi cigányok helyzete¹

Kutatásunk Magyarország teljes cigány lakosságát kívánja jellemezni. Felvételünkben tehát egyaránt szerepelnek a magyar, a cigány és a román anyanyelvű, a Budapesten, a vidéki városokban és a falvakban lakó, a leghagyományosabb életformát folytató és a teljesen urbanizált életmódot élő, a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű és kulturális szinten lévő cigányok.

Kutatásunkban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. Ez a meghatározás lehetővé tette, hogy egyaránt tanulmányozhassuk az integrálódás különböző fokán álló cigányokat, leírassuk az integrálódás folyamatát, elemezhessük az integrálódást elősegítő és akadályozó tényezőket, így többek között a cigányság különböző rétegeinek és csoportjainak, valamint a magyar társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak az integrálódáshoz való viszonyát.

A cigányság ilyen definícióját az a gyakorlati szempont is indokolta, hogy csakis ezáltal tudtuk biztosítani a megkérdendő személyek kiválasztásának egyértelműségét.

Így többek között el kellett vetnünk azt a meghatározási lehetőséget, hogy azt tekintsük cigánynak, aki cigánynak vallja magát. Nagy tömegben élnek Magyarországon cigányok, akik életformájukban világosan elkülönülnek az őket körülvevő nem cigány környezettől, épp ezért a nem cigány környezet cigányoknak tartja őket, ugyanakkor ilyen vagy olyan okból nem vallják magukat cigányoknak. Gyakorlati szempontból ez a definíció már azért is végrehajthatatlanná tette volna a vizsgálatot, mert a magyarországi cigányok nagy része ebben a kérdésben időről időre változtatja álláspontját.

Még inkább el kellett vetnünk azt a meghatározási kísérletet, amely cigányoknak csak a cigány anyanyelvű cigányokat tekinti, tehát azokat a cigányokat, akiket a cigánysággal foglalkozó magyar irodalom többnyire oláhigány néven tárgyal.²

E meghatározási kísérletet Szegő László azzal indokolja, hogy „e népcsoport teszi ki a magyarországi cigányság döntő többségét, mintegy 85–90 százalékát”; és hogy „az ő problémájuk tekinthető a tulajdonképpeni cigánykérdésnek, mivel részint ők őriznek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonásokat, amelyek csoportjukat bizonyos nyilvánvaló

¹ Az itt közzétett szöveget Kertesi Gábor gondozta.

² Az elnevezéseket illetően Magyarország különböző részein a nyelvhasználat eltérő. Az ország nagy részén a cigány anyanyelvű cigányokat nevezik oláh cigányoknak és a román anyanyelvű cigányokat román cigányoknak. A Dél-Dunántúlon azonban a román anyanyelvű cigányokat nevezik oláh cigányoknak.

nemzeti jelleggel ruházzák fel, másrészt pedig mind szaporulatuk, mind nemzeti jellegükből adódó tudati-kulturális különállásuk akadályozza őket abban, hogy a modern társadalom struktúrájába az elmagyarosodás útján illeszkedhessenek be”.³

A valóságban a magyarországi cigányság döntő többségét nem a cigány anyanyelvű, hanem a magyar anyanyelvű cigányok teszik ki. De nincsenek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonások sem, amelyek a cigány anyanyelvű cigányságot nyilvánvaló nemzeti jelleggel ruháznák fel, sőt még olyanok sincsenek, amelyek őket a magyaroktól, valamint a nem cigány környezettől élesen elhatárolnák és egységbe forrasztanák. A magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életformacsoportokra oszlik. E csoportok kialakulásában és elkülönülésében fontos szerepet játszanak a nyelvi tényezők, de ugyanilyen vagy még nagyobb szerepet játszanak más tényezők, így többek között a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás foka és jellege. Kutatásunk során nemegyszer tapasztaltuk, hogy a magyar anyanyelvű cigányok egy része foglalkozásban, keresetben, jövedelemben, lakásban, iskolázottságban a legalacsonyabb szinten él, igen nagy távolságban attól, ahogy Magyarország nem cigány lakosságának döntő többsége él. De ugyanígy tapasztalhattuk azt is, hogy a cigány anyanyelvű cigányok jelentékeny része igen nagy lépéseket tett meg az integrálódás útján.

Kutatásunk másik – az előbbinél jóval nehezebb – problémája volt, hogy semmiféle információ sem állt rendelkezésünkre a Magyarországon élő cigányok számára és földrajzi eloszlására vonatkozólag. Az 1970. évi népszámlálás adatai még nem álltak rendelkezésünkre, de különben is tudtuk, hogy a népszámlálás csak a magukat cigány anyanyelvűnek valló cigányokról ad számot, s azt is tudtuk az 1960. évi népszámlálás eredményei alapján, hogy ezek száma 30 ezer alatt lesz, ami nagyon távol áll a cigányok tényleges létszámától.

A cigányság létszámát, földrajzi és anyanyelvi megoszlását és objektív életkörülményeit reprezentatív adatfelvétellel igyekeztünk megismerni. A cigány lakosság 2 százalékát kérdeztük meg. A mintavétel során más eljárást követtünk Budapesten, a megyei városokban és a községekben.

Budapesten és a megyei városokban a választói körzetekből indultunk ki. A választói körzeteket a kerületi és városi tanácsokban kapott információk szerint két csoportba rendeztük. Az egyik csoportba azokat a körzeteket soroltuk, amelyekben viszonylag sok cigány lakik, a másik csoportba azokat, amelyekben nem vagy alig él cigány. Az első csoportba tartozó körzeteknél minden tizedik választói körzetbe látogattunk el, ott megkerestük azokat a lakásokat, amelyekben cigányok laknak, és ezek közül minden ötödikben töltöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó körzetek közül minden ötvenediket választottuk ki, és a körzetekben itt-ott előforduló cigánylakta lakások közül mindegyikben kérdőívet töltöttünk ki.

Vidéki városainkat betűrendes névsorba soroltuk, és minden ötödik városba látogattunk el.⁴ Ezekben a városokban minden cigánylakta lakást összeírtunk,

³ Szegő László referátuma a cigánykérdésről a Hazafias Népfront 1970. évi ankétján.

⁴ A vizsgálat résztvevői nemcsak a mintában szereplő magyar városokba, hanem kivétel nélkül minden magyar városba elutaztak, ott a cigány lakosságról összeírást végeztek, és intenzív interjúkat folytattak a cigány, valamint a nem cigány lakosok körében. A reprezentatív felvételbe azonban csak minden ötödik város került be.

jegyzékbe soroltunk, és véletlenszerű kiválasztással minden tizedikben töltöttünk ki kérdőívet.

A községeket a megyei tanácsokban, a járási tanácsokban, a megyei és járási rendőrkapitányságokon, valamint a megyei és járási Kőjál-állomásokon kapott információk alapján két csoportba soroltuk. Az első csoportba azok a községek kerültek, amelyekben a cigányok száma eléri vagy felülmúlja a százat, a másodikba pedig azok, amelyekben a cigányok száma száz fő alatt maradt. Az első csoportba tartozó községek közül minden tizedikbe látogattunk el, ott összeírtuk a cigányok által lakott lakásokat, és véletlenszerű kiválasztással minden ötödikben töltöttünk ki kérdőívet. A második csoportba tartozó községek közül minden ötvenedikbe látogattunk el, és ott kivétel nélkül minden cigányok által lakott lakásban kérdőívet töltöttünk ki.

A kérdőívek adatainak feldolgozása nemcsak azt tette lehetővé, hogy a cigányok létszámáról, földrajzi és anyanyelvi megoszlásáról, demográfiai, lakás-, kereseti, jövedelmi és foglalkozási viszonyairól, valamint iskolázottságáról kapjunk információkat, hanem azt is, hogy ezeknek az adatoknak alapján a cigányság egymástól elkülönülő életformacsoportjait körülhatároljuk, legfőbb jellegzetességeiket megismerjük, és ezeket egymással összehasonlítsuk. Megkönnyítette ezt a munkát, hogy a kérdőíveket kitöltő szociológusok, néprajzosok, pszichológusok és közgazdászok a kérdőív kitöltése során a mintába került családok mindegyikével hosszabb beszélgetést folytattak, tájékoztak cigány és nem cigány környezetükben is, s ennek révén választ tudtak adni olyan kérdésekre is, amelyek közvetlen kérdezéssel nem tudhatók meg. Így többek között választ tudtak adni a család ősi foglalkozására vonatkozó kérdésekre is, pedig ezeket az ősi foglalkozásokat ma már a cigányoknak csak elenyésző része gyakorolja.

A kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem teszi lehetővé a cigányság életformacsoportjainak belső megértését. Standardizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalában nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), a csoportok tárgyi kultúrája, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szerkezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolata, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik, nem érthetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre cigányok és nem cigányok között.

Az említett problémák kutatására a vizsgálat résztvevői minden negyedik cigány családban intenzív interjút készítettek. Az intenzív interjú keretét a család története adta meg. Az intenzív interjúk igen gondos előkészítés után többórás, magnetofonnal rögzített beszélgetést jelentettek; részletesen kidolgozott terv alapján szigorúan kötött kérdésekre kerestek összehasonlítható és feldolgozható válaszokat, de a kérdéseket a megkérdezettnek nem közvetlenül, hanem indirekt formában tettük fel, a megfigyelés módjában és sorrendjében teljesen kötetlenül jártunk el, hogy biztosítsuk a megkérdezett indulatainak és érzelmeinek nyílt kifejeződését. A család történetére vonatkozó adatokon túlmenően igyekeztünk magatartásokat is feltárni; nem elégedtünk meg a bevallott véleményekkel és nézetekkel, hanem igyekeztünk megismerni

a mások elől eltitkolt, sőt a tudatosan meg sem fogalmazott véleményeket és nézeteiket is; kerestük az összefüggést a vélemények, magatartások, nézetek, valamint a személyiség tudatosan vallott, mások elől eltitkolt vagy nem is tudatos szükségletei és törekvései között; igyekeztünk az így megkeresett magatartástípusokat a megkérdezett múltjában és jelenében rejlő szociológiai adottságokkal magyarázni.

Az intenzív interjúk alanyainak kiválasztásánál nem alkalmaztuk a szigorú véletlenszerűséget, hanem arra törekedtünk, hogy mintánk minél heterogénebb legyen, a legkülönbözőbb szempontok alapján minél többféle típus kerüljön be a mintába, és ennek folytán minél szélesebb összefüggések felderítésére legyen mód.

A kérdőívek és az intenzív interjúk feldolgozásáról nyert adatokat esettanulmányokkal egészítettük ki. Esettanulmány készült hat megyéről, a cigány családok szerkezetéről, ezenkívül a nevelési rendszerről, a cigány kultúráról, továbbá igen sok résztanulmány, töredék és megfigyeléseket rögzítő jegyzet.

A cigányok legtöbb csoportjának életét elsősorban a hiány jellemzi, a megfelelő kereset és jövedelem, a jó lakás, a kielégítő ruházkodás és étkezés, az egészséges ivóvíz, az iskolázottság és a nem cigányokkal való versenyképesség hiánya. De nemcsak hiányt tapasztaltunk körükben, hanem pozitívumot, többletet is, amely egész életünkre szóló élmény marad: a személyes kapcsolatok melegségét, a személyiség spontaneitását, a pillanat örömeivel való élni tudást.

A résztvevők a vizsgálat minden munkájából egyaránt kivették részüket. Egy-egy személy egy-egy megyét kapott vizsgálati területül, s a megyében az előre rögzített szempontok alapján maga szerzett be minden információt, maga készítette el a mintát, kitöltötte a standardizált kérdőíveket, intenzív interjúkat folytatott, benyomásairól, élményeiről feljegyzéseket készített. Tapasztalatainkat hétről hétre ismétlődő megbeszéléseken cseréltük ki, s e megbeszélések során együtt alakítottuk ki azokat a következtetéseket is, amelyeket e tanulmányban igyekszünk megfogalmazni. Egyes résztvevők csak ideiglenesen vettek részt a vizsgálatban, mert betegség vagy más ok megakadályozta őket a munka folytatásában, és akadt olyan résztvevő is, aki nem tudott megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket magunk állítottunk magunk elé.

A kutatási idő kevés volt ahhoz, hogy a cigányok életét minden részletében megismerhessük. Erőnk kevés ahhoz, hogy plasztikus képet fessünk mindazokról a gátló körülményekről, amelyek életüket nehezítik, és azokról a pozitív élményekről és emberi tanulságokról, amelyeket körükben szereztünk. Legyen mentségünk, hogy igazat akarunk szólni arról a népcsoportról, melyről annyi hamis hangzott már el szóban és írásban.

Demográfiai helyzet

Reprezentatív felvételünk tanúsága szerint 1971-ben a magyarországi cigányság száma 320 ezer fő volt.

A foglalkozási struktúra és az életforma bizonyos jellegzetességei alapján a magyarországi cigány lakosság nagyjából hat régióra osztható. E hat régió: Kelet (idesoroltuk Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Békés megyét), az Alföld (Csongrád, Bács és Szolnok megye), a Budapesti iparvidék (idesoroltuk Budapestet, Pest, Fejér és Komárom

megyét), Észak (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye), Dél-Dunántúl (ide-soroltuk Baranya, Somogy, Zala, Tolna és Veszprém megyét), valamint Nyugat (Vas és Győr-Sopron megye). E régiók közül a hatodikban a cigányság létszáma aránytalanul csekély: e régióban a magyarországi cigányság 1,4 százaléka lakik.⁵

A cigányok az egész ország területén szétszóródva élnek, de eloszlásuk nem egyenletes. Mint már mondtuk, számuk és arányuk a két nyugati megyében elenyésző. Ebben a két megyében az összlakosság 1,3 százaléka cigány, és összlétszámuk 5 ezer fő körül van. A legnagyobb a cigányok száma és aránya a három keleti megyében, ahol kereseti, jövedelmi és lakásviszonyaik a legkedvezőtlenebbek, és iskolázottságuk is a legalacsonyabb fokon van. Ebben a három megyében lakik a cigányok 23 százaléka, számuk 75–80 ezer között van. Arányuk a régió teljes népességéhez viszonyítva megközelíti az 5 százalékot. Az északi régióban a cigányok kereseti, jövedelmi és lakásviszonyai mintegy középső helyet foglalnak el az elmaradottabb keleti régió és a fejlettebb budapesti régió között. Indulásuk is magasabb színvonalról történt, mint a keleti régiókban lakó cigányoké, a bányászat és az ipar fejlesztése pedig megjavította helyzetüket a munkaerőpiacon. Ebben a régióban lakik a cigányok 20 százaléka, számuk kerekén 65 ezer, arányuk itt is megközelíti az 5 százalékot. Az alföldi régió cigányai is középső helyzetet foglalnak el a keleti régió és a budapesti iparvidék cigányai között. Ebben a régióban lakik a cigányok 16 százaléka, számuk valamivel felülmúlja az 50 ezret, az össznépességhez viszonyított arányuk 3 százalék alatt marad. A legkedvezőbbek a cigányok jövedelmi és lakásviszonyai a budapesti iparvidéken. E régióban lakik a cigányok 19 százaléka, számuk 60 ezer körül van, a régió össznépességéhez viszonyított arányuk 2 százalék alatt marad. A budapesti iparvidék cigányait követik színvonalban a dunántúli cigányok. A Dél-Dunántúlon és a Nyugat-Dunántúlon együttesen a cigányok 21 százaléka lakik, számuk 65–70 ezer között van, s míg Nyugat-Dunántúlon az össznépességhez viszonyított arányuk elenyésző, addig Dél-Dunántúlon megközelíti a 4 százalékot (1. táblázat).

1. táblázat

A cigány népesség megoszlása földrajzi régiók szerint

Földrajzi régió	Megoszlás (százalék)
Budapesti iparvidék	19,0
Dunántúl, azon belül	21,4
Dél-Dunántúl	20,0
Nyugat-Dunántúl	1,4
Északi régió	20,4
Alföld	16,1
Keleti régió	23,1
Összesen	100,0

⁵ Éppen ezért táblázataink és elemzéseink túlnyomó részében a nyugati régiót a dél-dunántúli régióhoz csatoltuk, s az így kialakított dunántúli régióból csak két dunántúli megye hiányzik: Fejér és Komárom megye.

Reprezentatív felvételünk egyik legfontosabb eredménye a cigányság nyelvi megoszlásáról kapott kép, amely azt mutatja, hogy a magyarországi cigányok döntő többsége magyar anyanyelvű. A cigányok csaknem háromnegyed része (71 százaléka) magyar, valamivel több mint egyötöde (21 százaléka) cigány és nem egészen 8 százaléka román anyanyelvű (2. táblázat).

2. táblázat

A cigány népesség megoszlása anyanyelv szerint

Anyanyelv	Megoszlás (százalék)
Magyar	71,0
Cigány	21,2
Rómán	7,6
Egyéb nyelv	0,2
Összesen	100,0

Ebből a tényből következik, hogy minden olyan tudományos elemzésnek, amely a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozik, de ugyanígy minden olyan javaslatnak is, amely cigányok és nem cigányok társadalmi kapcsolatának rendezésére irányul, tudomásul kell vennie a magyar anyanyelvű cigányok létszámbeli túlsúlyát.

Hamis tehát minden olyan elképzelés, amely a cigánykérdés megoldását a nyelvkérdés megoldása útján vagy a nyelvi alapon álló kulturális autonómián keresztül keresi. Már itt jelezhetjük azt a meggyőződésünket, hogy a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmi-réteg-kérdés.

Ez nem azt jelenti, hogy az egész magyarországi cigányság egy és ugyanazon társadalmi réteghez tartozik, még kevésbé azt, hogy a cigányság önmagában társadalmi réteget alkot. A valóságban a cigányság különböző etnikai és életformacsoportokra oszlik. Van olyan probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára – ilyen például a cigányokkal szembeni előítéletek problémája –, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életformacsoportok körében.

A 320 ezer magyarországi cigányból tehát 224 ezer magyar anyanyelvű, 61 ezer cigány anyanyelvű és 25 ezer román anyanyelvű. A nyelvi asszimiláció erős mindazokban az országokban, amelyekben nagyszámú cigányság él. A Spanyolországban élő, valamint a Dél-Franciaországban élő cigányok döntő többsége például spanyol, illetőleg katalán anyanyelvű. Nincs pontos adatunk a Szlovákiában élő cigányok nyelvi megoszlásáról, mert a Csehszlovák Szövetségi Hivatalnak a cigányokra vonatkozó adatai erről nem nyújtanak információt. Még a cigányok pontos létszámát sem tudjuk megállapítani, mert a statisztikai közleményekben csak a telepen élő cigányok számát adják meg (egész Csehszlovákiában 226 ezer, Szlovákiában 165 ezer fő 1968-ban), de a közölt adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a Csehszlovákiában élő cigányok száma 300 ezer és a Szlovákiában élő cigányok száma 240 ezer körül lehet: döntő többségük valószínűleg magyar anyanyelvű. Egészen más a helyzet olyan országokban, mint Anglia vagy Németország, bár tudunk német anyanyelvű cigányokról is.

A későbbiekben lesz alkalmunk valamit szólni a cigányok történetéről. Csak ebben az összefüggésben érthető meg viszonyuk ahhoz a társadalomhoz, amelyben élnek. Valószínűnek látszik, hogy a történeti múlt évszázadaiban – máig ható érvénnyel – a cigányoknak úgyszólván semmiféle módjuk nem nyílt asszimilációra a mélyen tagozott társadalmi szerkezetű feudális országokban s az ezek nyomán létrejött tisztán polgári társadalmakban.

Nagyon kevés módjuk nyílt a beolvadásra a balkáni országokban is, amelyekben a házközösségi és a rokonsági rendszernek az uralma megnehezítette az etnikumok keveredését és integrálódását, annak ellenére, hogy a balkáni országokban élő cigányok az évszázados együttélés során a balkáni szláv kultúra igen sok elemét tették magukévá, feladva hazulról hozott kultúrájukat. Noha a magyarországi és spanyolországi cigányokat is mindig a társadalom margójára szorították, beolvadásukra, bizonyos mérvű asszimilációra ezekben az országokban mégis több lehetőségük nyílt. Míg a fejlett Nyugat-országokban⁶ legfeljebb *eltűrték* a cigányokat – azt sem mindig –, addig Spanyolországban és Magyarországon a cigányok, ha nem is váltak társadalmilag egyenjogúakká, a társadalom integrált részeivé, de legalább *elfogadták* őket.

A különböző anyanyelvű cigányok nem egyenletesen oszlanak el az ország területén. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a román anyanyelvű cigányok sokkal kisebb mértékben városiak, mint a magyar vagy a cigány anyanyelvű cigányok. A cigányok egészére jellemző, hogy inkább falusiak, mint a nem cigányok, de ez különösen a román cigányokra érvényes. Az egész cigány népesség 8 százaléka él Budapesten (míg a nem cigányok egyötöde), 14 százaléka vidéki városainkban (míg a nem cigányoknak egynegyede), és 78 százaléka falun. A magyar anyanyelvű cigányok 8 százaléka él Budapesten, 16 százaléka vidéki városainkban, 76 százaléka falun; a cigány anyanyelvű cigányok 10 százaléka él Budapesten, 11 százaléka vidéki városainkban, és 79 százaléka falun; román anyanyelvű cigányok viszont Budapesten nem laknak, 6 százaléuk él vidéki városainkban, és 94 százaléuk falun (3. táblázat).

3. táblázat

A különböző anyanyelvű cigány népesség megoszlása a lakóhely településtípusa szerint (százalék)

Településtípus	Anyanyelv			Összesen
	magyar	cigány	román	
Budapest	8,3	9,9	0,0	7,7
Vidéki város	15,5	11,5	6,2	13,9
Község	76,2	78,6	93,8	78,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

⁶ A legutóbbi évtizedekben a fejlett nyugati országokban – így elsősorban Hollandiában, Svédországban és Angliában – alapos törvényhozási és kormányintézkedések születtek a cigányok helyzetének rendezésére, de ezek eddig nem jártak sikerrel.

Ennek megfelelően a 25 ezer Budapesten élő cigány háromnegyed része magyar és egynegyed része cigány anyanyelvű. A vidéki városokban élő 45 ezer cigány négyötöd része magyar anyanyelvű, 17 százaléka cigány anyanyelvű és 3 százaléka román anyanyelvű, tehát vidéki városainkban 35 ezer magyar anyanyelvű, 7-8 ezer cigány anyanyelvű és mintegy 1500 román anyanyelvű cigány él. A 250 ezer falusi cigányból 69 százalék, vagyis 173 ezer magyar anyanyelvű, valamivel több mint egyötödük, tehát több mint 50 ezer fő cigány anyanyelvű, és nem egészen egytizedük (kb. 23 ezer fő) román anyanyelvű (4. táblázat).

4. táblázat

A különböző településtípusokon élő cigány népesség megoszlása anyanyelv szerint (százalék)

Településtípus	Anyanyelv			Összesen
	magyar	cigány	román	
Budapest	73,8	26,2	0,0	100,0
Vidéki város	79,1	17,4	3,5	100,0
Község	69,3	21,3	9,4	100,0
Összesen	71,1	21,3	7,6	100,0

Az anyanyelvi csoportok régiónkénti eloszlása sem egyenletes. A román anyanyelvű cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyében pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban román anyanyelvű cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő. A magyar és a cigány anyanyelvű cigányok eloszlása egyenletesebb, magyar anyanyelvű cigányok teszik ki a legtöbb régióban a cigányok háromnegyed részét; egyedül a dél-dunántúli régióban süllyed arányuk 50 százalék alá, az említett két megyében pedig 10 százalék alá. A cigány anyanyelvű cigányok aránya valamennyi régióban 20–25 százalék (5. táblázat).

5. táblázat

A különböző földrajzi régiókban élő cigány népesség megoszlása anyanyelv szerint (százalék)

Földrajzi régió	Anyanyelv			Összesen
	magyar	cigány	román és egyéb	
Budapesti iparvidék	71,8	24,1	4,1	100,0
Dél-Dunántúl	49,7	20,2	30,1	100,0
Északi régió	77,1	20,0	2,9	100,0
Alföld	75,0	19,3	5,7	100,0
Keleti régió	77,0	21,6	1,4	100,0

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar anyanyelvű cigányok száma a budapesti régióban 43 ezer, a dél-dunántúli régióban 32 ezer, az északi régióban 50 ezer, az alföldi régióban 39 ezer és a keleti régióban 59 ezer körül van; a cigány anyanyelvű cigányok hozzávetőleges száma a budapesti régióban 15 ezer, a dél-dunántúli régióban 13 ezer, az északi régióban 13 ezer, az alföldi régióban 11 ezer és a keleti régióban 17 ezer.

A cigányság integráltsága szempontjából az egyik leglényegesebb mutató a telepen, illetve a nem telepen élő cigányok aránya. Országos viszonylatban a cigánylakások kétharmada fekszik telepen, és egyharmada nem telepen (ennek megfelelően a cigány népesség kétharmada telepen, egyharmada pedig nem telepen él).⁷

A telepen és a nem telepen lakók aránya egészen más Budapesten, mint az ország többi részében. Budapesten a telepen lakók aránya 30 százalék, a nem telepen lakóké 70 százalék. A vidéki városokban a telepen lakók aránya 72 százalék, a nem telepen lakók aránya 28 százalék, a községekben pedig a telepen lakók aránya 68 százalék és a nem telepen lakóké 32 százalék. Országos viszonylatban tehát 210 ezer telepen lakó cigány problémája vár megoldásra, ebből 7-8 ezer él Budapesten, több mint 30 ezer vidéki városokban, és több mint 170 ezer községekben.

A telepen, illetve a nem telepen lakók arányát illetően erős eltérés van a különböző anyanyelvi csoportok között. Országos viszonylatban a magyar anyanyelvű cigányok 65 százaléka, a cigány anyanyelvű cigányok 75 százaléka és a román anyanyelvű cigányok 48 százaléka lakik telepen. Felületes szemlélő ezekből az adatokból azt a következtetést vonhatná le, hogy a román anyanyelvű cigányok a jövedelem és a lakás, valamint az integráltság szempontjából általában magasabb színvonalon vannak, mint a magyar anyanyelvű cigányok. Valójában a magyar és a cigány anyanyelvű cigányok sokkal heterogénebb anyanyelvi csoport, mint a román anyanyelvű cigányok, köztük a különbségek sokkal nagyobbak. Már Erdős Kamill megfigyelte, hogy a magyar cigányok egy része „jóformán semmiben sem különbözik a környező lakosság jobb módú és intelligensebb egyedeitől”,⁸ míg nagyobb részük elképzelhetetlenül nyomorúságos körülmények között él. Ugyanilyen különbségeket tapasztalunk a cigány anyanyelvű cigányok körében is.

Ebben a két anyanyelvi csoportban egyesek eljutottak odáig, hogy a nem cigány társadalom alsó rétegeibe integrálódhattak, mások továbbra is a társadalom alatt élnek. Az adatok azt is megmutatják, hogy az integráltak aránya a magyar anyanyelvűek körében nagyobb.

A különböző településtípusokban az egyes anyanyelvi csoportokon belül nem egyforma a telepen lakók, illetve a nem telepen lakók aránya. A magyar anyanyelvű

⁷ A cigányok elkülönültségét ez a mutató nem fejezi ki. A nem telepi lakások többnyire magasabb színvonalúak, és közelebb állnak a nem cigány lakosság lakásaihoz. Egy részük azonban – különösen az utóbbi években épített „Cs”-lakások – a nem cigány település szélén vagy attól kisebb-nagyobb távolságban helyezkedik el. Itt tehát újfajta elkülönítéssel van dolgunk: a viszonylag kedvezőbb lakásviszonyok közé került cigányok településileg továbbra is elszigeteltek maradnak a nem cigány lakosságtól. Olyan nem telepi lakásban, amely nem a település szélén vagy attól távol helyezkedik el, hanem a településen belül, a cigányoknak csaknem egynegyede, 24 százaléka lakik. A problémával a későbbiekben valamivel részletesebben foglalkozunk.

⁸ Erdős Kamill: *A Békés megyei cigányok*. Gyula, 1969, 43–44. o.

cigányoknál például a Budapesten lakóknak 22 százaléka, a vidéki városokban lakóknak 74 százaléka és a falun lakóknak 68 százaléka lakik telepen. Ezzel szemben a cigány anyanyelvűeknél a Budapesten lakók 52 százaléka, a vidéki városokban lakók 62 százaléka és a falun lakók 80 százaléka lakik telepen. Különösen szembe-tűnő, hogy a vidéki városokban lakó magyar anyanyelvű cigányok körében milyen nagy a telepen lakók aránya. Ennek az a magyarázata, hogy az alföldi, tiszántúli és északi kereskedő- és mezővárosokban évszázadok óta laknak magyar anyanyelvű cigányok, egyes csoportjaiktól eltekintve a város életéből kirekesztetten, teljes elszigeteltségben és a legnagyobb nyomorúságban. A többnyire a XIX. és XX. században bevándorolt úgynevezett oláh cigányok általában falun telepedtek le, nagy részük pedig rövidebb-hosszabb ideig kisebb-nagyobb mértékben vándor életmódot folytatott. A vidéki városokba való bevándorlás legtöbbjüknél később következett be, igen sokszor olyanok részéről, akik az átlagos cigányoknál nagyobb jövedelemmel rendelkeztek. Budapesten viszont jó néhány olyan cigány anyanyelvű cigány él, aki már Pestre költözése előtt a törvény határán élt, a nagyváros hatása pedig hagyományos életformájukat sok családnál teljesen felbomlasztotta.

A telepen, illetve a nem telepen lakók aránya az egyes régiókban erősen különbözik. A budapesti iparvidéken a cigányok 51 százaléka, a Dunántúlon 55 százaléka, az Alföldön 63 százaléka, az északi régióban 73 százaléka és a keleti régióban 85 százaléka lakik telepen.

A cigányok létszámára vonatkozó adataink középen állnak kétféle becslés között. A tíz évvel ezelőtti lakásszámlálás adatai alapján 1962-ben – ha nem is hivatalos formában – a cigányok létszámát 222 ezerre becsülték. Ennek a számlálásnak során azonban csak a telepi lakásokat vették figyelembe, míg a mi felvételünk a nem telepi lakásokra is kiterjedt. Felmérésünk szerint 1971-ben a telepen lakó cigányok száma 210 ezer körül volt. Ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt tíz évben igen sok cigány költözött ki a telepekről, másrészt ugyanebben az időben a cigányok erősen szaporodtak, akkor azt vonhatjuk le tanulságul, hogy a két számlálás adatai nagyjából fedik egymást. Nagyon helytelen lenne azonban, ha a cigányokat azonosítanánk a telepen élőkkel. Már említettük, hogy 30 ezernél több cigány él újfajta, újonnan épített telepeken, de felmérésünk azt is megmutatta, hogy a városokban és falvakban a nem cigányok között elszórtan élő cigányok nagy részének sem sikerült integrálódnia, és még a legmagasabb színvonalon élők is újra meg újra az előítéletek falába ütköznek.

Az elmúlt tíz évben erősen növekedett a cigányok iránti érdeklődés, részben cigány származású értelmiségiek és félértelmiségiek, részben cigányokkal rokon-szenvező nem cigányok körében – e két csoportot a cigányokkal való azonosulás, illetve a velük való együttérzés jellemzi –, másrészt olyan, többnyire értelmiségiek és félértelmiségiek, valamint vidéki pedagógusok és funkcionáriusok körében, akik a cigányság szaporodásában a magyarság halálos veszedelmét látják. Mindkét csoport szemléletét a realitások figyelmen kívül hagyása jellemzi, álláspontjuk – akár cigány-párti, akár cigányellenes – romantikus, szélsőséges esetekben mitologikus. Cigány-pártiak és cigányellenesek között egyaránt hamis képzetek terjedtek el a cigányság magatartásáról, életlehetőségeiről, magyarok és cigányok viszonyáról, valamint többek között a cigányság létszámáról is. Az utóbbi években nemegyszer találkoztunk

olyan állítással, amely a cigányság jelenlegi létszámát félmillióra becsülte, bár a sajtotban tudomásunk szerint ilyen becslések közlésre nem kerültek.

A való élet tanulmányozása más területeken is alkalmas a romantikus képzetek eloszlatására. Így a család nagyságának, a gyerekek számának, az élveszületések számának és a tényleges szaporodásnak a vonatkozásában is. Másrészt e tények tanulmányozása nélkülözhetetlen a cigányok jövedelmi helyzetének és életformájának megértéséhez. Az átlagos családnagyság a cigányok körében 4,52. Eltérések mutatkoznak településtípusok és anyanyelv szerint. Budapesten az átlagos családnagyság a cigányoknál 3,83, a vidéki városokban 4,24, a községekben 4,65.

A magyar anyanyelvű cigányoknál az átlagos családnagyság 4,48, a cigány anyanyelvűeknél 4,73, a román anyanyelvűeknél 3,96. Az egyes anyanyelvi csoportokon belül a településtípusonkénti különbségek nem egyformák. A cigány anyanyelvű cigányoknál kisebbek, mint a magyar anyanyelvűeknél: náluk a községekben az átlagos családnagyság 4,88, Budapesten 4,37, míg a magyar anyanyelvűeknél a községekben 4,64 és Budapesten 3,69.

Érdemes ezeket az adatokat az egész magyar lakosságra vonatkozó adatokkal összevetni. Az összehasonlításnál az 1963. évi rétegződési felvétel⁹ adatait használjuk fel, mert összehasonlításra ez a legalkalmasabb. A cigányoknál az átlagos családnagyság (4,52) 42 százalékkal múlja felül az egész magyar lakosságra kiszámított átlagos családnagyságot (3,18). Mivel azonban a nem cigányok körében a nyugdíjasok aránya magas, a cigányok körében pedig alacsony, ezért érdemes összehasonlítani a cigány család átlagos nagyságát azoknak a magyar háztartásoknak átlagos nagyságával, amelyekben a háztartás feje aktív kereső. Az ilyen családok átlagos nagysága az átlagos magyar családban 3,4, a cigány családok létszáma ezt 33 százalékkal múlja felül.

A családnagyság azonban viszonylagos fogalom. Attól függ, hogyan definiáljuk a családot. A fentiekben családnak azokat az egy jövedelmi és fogyasztási közösséghez tartozó személyeket tekintettük, akik házastársi vagy rokonsági kapcsolatban állnak egymással. Egészen más képet kapunk akkor, ha a rokonsági kapcsolaton kívül kritériumnak nem az egy háztartáshoz (jövedelmi és fogyasztási közösséghez) való tartozást, hanem az együttlakást tekintjük. A cigány családoknál ugyanis a rokonsági rendszer sokkal erősebb, mint a nem cigány családokban, ezért igen gyakran előfordul, hogy egy lakásban nem két nemzedék, hanem három nemzedék lakik együtt, vagy két- és háromnemzedékes családon belül több rokon család. Országos viszonylatban a cigány népesség 31 százaléka lakik olyan lakásokban, amelyben három nemzedék él együtt, és további 8 százalék olyan lakásokban, amelyekben testvérek élnek együtt családjaikkal. Az ilyen háromnemzedékes együttélések aránya a román anyanyelvű cigányoknál valamivel alacsonyabb, pontosabban: náluk a népesség 27 százaléka él háromnemzedékes családokban és további 17 százaléka együtt élő testvércsaládokban. A legmagasabb a háromnemzedékes családban élők aránya az oláh cigányoknál: 37 százalék, amit a testvércsaládokban élő 10 százalék egészít ki. Általában tehát a cigányok által lakott lakások csaknem felében több család él együtt. Az ilyen

⁹ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statistikai Időszaki Közlemények*. 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 23–26. o.

többszalados együttélésekben a háztartások elkülöníthetők, de határaik rugalmasak és folyékonyak. Gyakori jelenség például, hogy a nagyszülői nemzedékhez tartozó feleség, a nagymama megfőzi az ebédet maga és férje számára, ugyanakkor egy másik ebédet főz a második és harmadik nemzedéknek. Máskor a legfiatalabb nemzedékhez tartozó legidősebb lányra hárul ez a feladat.

Érdemes tehát szemügyre vennünk az egy lakásban lakók átlagos számát is. Az egész cigányság esetében ez a mutató 5,6, a falun lakóknál 5,7, a vidéki városokban lakóknál 5,5 és a Budapesten lakóknál 4,8.

E téren is erős különbségek vannak az egyes anyanyelvi csoportok között. A cigány anyanyelvű cigányoknál az egy lakásban lakók átlagos száma 6,3, a magyar anyanyelvűeknél 5,5, a román anyanyelvűeknél 4,9.

A már említett csehszlovákiai vizsgálat szerint Szlovákiában az átlagos családnagyság 1968-ban 5,8. A Szövetségi Statisztikai Hivatal közleményei nem adják meg a család definícióját. Adataiból valószínűnek látszik, hogy az egy lakásban élő és az egymással házastársi, illetve rokoni kapcsolatban lévő személyeket tekintették családnak. Ha ez valóban így van, akkor a szlovákiai cigányoknál az átlagos családnagyság csak 4 százalékkal nagyobb, mint nálunk.

Az átlagos családnagyság mutatója nem fejezi ki a különböző nagyságú családok megoszlását. Plasztikusabb képet kapunk a cigány és nem cigány családok összetételének eltéréséről, ha a teljes eloszlást vizsgáljuk meg. A három- és négytagú családok arányát illetően cigányok és nem cigányok között aránylag kicsi a különbség. Az összes magyar háztartásban a három- és négytagúak aránya 43,5 százalék, az összes cigány háztartásban 42,1 százalék. A különbségek az egy- és kéttagú, illetve az öt- és többtagú háztartások arányában mutatkoznak. Az összes magyar háztartáson belül az egy- és kéttagúak aránya 40,1 százalék, az összes cigány háztartáson belül 21,1 százalék. Ezzel szemben az öt- és annál több tagú háztartások aránya az összes magyar háztartáson belül 15,4 százalék, a cigány háztartásokon belül ennek több mint duplája, 37,2 százalék. E megoszlás magyarázata kézenfekvő. Az egy- és kéttagú háztartások nagyobb arányát a magyaroknál főként az öregek nagyobb aránya okozza. A cigányoknál az öregek aránya összehasonlíthatatlanul kisebb. Ezt mutatja az is, hogy ha a magyar háztartások közül elhagyjuk a nyugdíjasokat, és csak az aktív háztartásfővel rendelkező magyar háztartásokat vesszük figyelembe, akkor már a cigányokhoz közelebb álló arányszámot kapunk: az egy- és kéttagú háztartások aránya náluk 29,8 százalék. A még mindig meglévő különbséget itt is elsősorban a nyugdíjazáshoz közel állók adják meg: ezek aránya a magyaroknál nagyobb, s a cigányoknál kisebb.

A másik oldalon az öt- és többtagú családok nagyobb aránya a nagyobb gyermekszám következménye. Kiáltóvá válnak a különbségek, ha elkülönítjük a hat- és többtagú családok arányát. Ez az összes magyar háztartáson belül 6,6 százalék, és még az aktív háztartásfővel rendelkező családokban is csak 8,0 százalék, a cigányoknál viszont 22,5 százalék.

Egészen más képet kapunk, ha a cigány családokat nem az összes magyar családdal, hanem csak azokkal a magyar családokkal vetjük egybe, amelyeknél az egy főre jutó jövedelem az 1968. évi jövedelmi felvétel idején 600 Ft alatt volt. Mivel ezek között nagy a nyugdíjas háztartások aránya, a cigányoknál viszont nagyon kicsi, az összehasonlítás

akkor értelmes, ha a 600 Ft alatt élő magyar családok közül csak azokat vesszük figyelembe, amelyekben a háztartásfő aktív kereső. Ezek körében az öt- és többtagú családok aránya csaknem akkora, mint a cigányoknál: 33,5 százalék.

Az a tény, hogy az öt- és többtagú családok aránya az alacsony jövedelmű magyar lakosság és a cigány lakosság körében közel áll egymáshoz, arra a későbbiekben újra meg újra alátámasztható következtetésre jogosít bennünket, hogy Magyarországon a nem cigány alacsony jövedelmű és a cigány lakosság életformájában közel áll egymáshoz.¹⁰

Ha kultúrán nem a szellemi életet értjük, hanem az életforma egészét, akkor azt kell mondanunk, hogy Magyarországon nem beszélhetünk cigány kultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó réteg szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság különböző életformacsoportjai külön szinteket jelentenek. Az alsó réteg szubkultúrájának az eddigiek alapján két vonását rögzíthetjük: az alacsony jövedelmet és a magas gyerekszámot. A magas gyerekszám az alacsony jövedelemnek oka is, következménye is, a két vonást egymásra ható, egymástól mégis független változónak kell tekinteni. A családok pontosabb megoszlását családnagyság szerint a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

A különböző háztartástípusok eloszlása családnagyság szerint (százalék)

Háztartástípus	Családtagok száma			Összesen
	1-2	3-4	5+	
Országos adatok				
Összes háztartás	40,1	43,5	15,4	100,0
Aktív háztartásfővel rendelkező háztartások	29,8	50,2	20,0	100,0
600 Ft/fő alatti jövedelemből élő háztartások	70,2	13,8	16,0	100,0
Aktív háztartásfő és 600 Ft/fő alatti jövedelem a háztartásban	33,3	27,4	35,3	100,0
Cigány népességre vonatkozó adatok				
Összes háztartás	21,1	42,1	36,8	100,0
Román cigányok háztartásai	29,5	40,4	30,2	100,0
Magyar cigányok háztartásai	20,5	41,7	37,8	100,0
Oláh cigányok háztartásai	17,1	47,1	35,8	100,0

E százalékos arányok nem a népesség, hanem a családok megoszlását mutatják. Magától értetődik, hogy a kisebb létszámú családokban kevesebb személy él, így más képet kapunk, ha a népesség megoszlását vesszük szemügyre.

A cigány népességnek kevesebb mint 10 százaléka él egy- és kéttagú családokban, és nagyobb fele öt- és többtagú családokban él.

¹⁰ Egyesek arra gondolnak, hogy az alacsony jövedelműek és a cigányok ugyanazt jelentik: minden cigány alacsony jövedelmű, és minden alacsony jövedelmű cigány. A valóságban Magyarországon a 600 Ft alatt élők körébe az 1968. évi jövedelmi felvétel szerint akkor 1 millió 11 ezer ember tartozott, s ezeknek csak 30 százaléka élt tisztán nyugdíjas háztartásokban, a cigányok teljes létszáma pedig – mint láttuk – 320 ezer, s ezek 50 százaléka, tehát 180 ezer cigány él a 600 Ft-os jövedelmi határ alatt.

A nagyobb családlétszám a nagyobb gyerekszám következménye. A cigányok csaknem 40 százaléka olyan családban él, amelyben a 15 éven aluli gyerekek száma négy vagy annál több, 56 százalékuk pedig olyan családban, amelyben a 15 éven aluli gyerekek száma három vagy annál több. E tekintetben a vidéki városok és falvak között kicsi a különbség: falun a cigányok 58, a vidéki városokban 55 százaléka él három- vagy annál több gyerekes családokban. Csak Budapesten kisebb a gyerekszám: itt a cigányok 39 százaléka él három- vagy többgyerekes családokban. Nagyobb különbség mutatkozik az anyanyelvi csoportok között. A cigány anyanyelvű cigányoknak 60 százaléka, a magyar anyanyelvű cigányok 56 százaléka, a román anyanyelvű cigányok 40 százaléka él három- vagy annál több gyerekes családokban.

Érdemes összehasonlítani a cigányok és nem cigányok családait ebből a szempontból. Összehasonlításunkban eltekintünk a nyugdíjas családoktól, és csak azokat a családokat vesszük figyelembe, amelyekben van aktív kereső. Az összes ilyen magyar háztartás népességének 5 százaléka él négy- és annál több gyerekes és 14 százaléka három- vagy annál több gyerekes családokban. Egészen más képet kapunk, ha a cigányokat azokkal hasonlítjuk össze, akiknek családjában az egy főre jutó jövedelem az 1968. évi jövedelmi felvétel szerint 600 Ft alatt volt. A 600 Ft alatt élőknek 34 százaléka él négy- és többgyerekes és 57 százaléka él három- és többgyerekes családokban.¹¹

Ezek az adatok közel állnak a cigány családok adataihoz. Míg az átlagos magyar háztartásokra az a jellemző, hogy egy vagy két gyerekük van, vagy egy sincs, a cigányokra és az alacsony jövedelmű nem cigányokra viszont az a jellemző, hogy három vagy több gyerekük van. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy az ország négy- vagy többgyerekes családjaiban élők nagyobb fele (61 százaléka) tartozik a 600 Ft alatt élők kategóriájába. Azt is tudnunk kell, hogy a négy- és többgyermekes alacsony jövedelmű családok népességének 85 százalékánál, a három- és többgyermekes alacsony jövedelmű családok népességének pedig 82 százalékánál a családfő segédmunkás, betanított munkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó. A mezőgazdasági fizikai dolgozók magától értetődően falun élnek, de falun él és falusi proletárok leszármazottja az alacsony jövedelmű segéd- és betanított munkások többsége is. Ezekben a családokban tehát ugyanúgy, mint a cigányoknál, a nagyobb gyerekszám a falusi szegénység tradicionális életvitelének folytatását jelenti. Ezek a tények is azt a nézetünket támasztják alá, hogy a falusi cigányság nem rendelkezik önálló, elkülönült kultúrával vagy szubkultúrával. A XIX. században és a XX. század első felében fokozatosan kialakult a falusi és mezővárosi szegénység szubkultúrája: a cigányok ennek voltak részei, illetve a cigányság egyes életformacsoportjai ezen belül alkottak kisebb közösségeket.

¹¹ Összehasonlításunkat torzítja, hogy a cigányoknál a 15 éven aluli gyerekeket vettük számításba, míg az összes magyar háztartásnál csak a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma áll rendelkezésünkre. A torzítás nem nagyon nagy, mert a 15–19 éves gyerekek nagy része már kereső. Egyébként megemlítjük, hogy az 1968. évi jövedelmi felvétel adatai több kiadványban kerültek közlésre. Éltető Ödön – Láng Györgyné – dr. Schnell Lászlóné – Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek*. Budapest, 1969; Éltető Ödön – Horváth Adámné – Schnell Lászlóné: *A keresetek szóródása és szerepe a munkás-alkalmazotti háztartások jövedelmében*. Budapest, 1971, valamint *A lakossági jövedelmek színvonala és szóródása*. Budapest, 1972.

1970-ben az 1000 főre jutó élveszületések száma a cigányoknál 32 volt. Ez a szám több mint kétszerese az egész magyar lakosságra jellemző élveszületési arányszámnak (ez utóbbi 1969-ben 15 volt). Ez azt jelenti, hogy évi átlagban 7000 cigány csecsemő születik, tehát minden tizenötödik magyar gyerek cigány.

A cigány népesség várható jövőbeli létszámáról nagyon keveset mondhatunk. Egyrészt nem áll rendelkezésünkre adat a cigányok körében a halálozási arányszámra vonatkozólag. Másrészt nem tudjuk megmondani, hogy az élveszületések száma a cigányoknál hogyan alakul a legközelebbi években és évtizedekben. Valószínűnek látszik, hogy az iskolázottság és a jövedelem emelkedése az élveszületési arányok fokozatos csökkenését hozza magával. Ha két megengedhetetlen feltevést alkalmazunk, és feltételezzük, hogy a cigányoknál az 1000 főre jutó halálozások száma ugyanakkora, mint a nem cigányoknál, tehát 10 és 11 között van (ez a feltevés azért megengedhetetlen, mert minden jel azt mutatja, hogy a cigányoknál a halálozási arányszám magasabb), továbbá feltételezzük, hogy a cigányoknál az élveszületési arányok 20 éven át nem változnak, akkor 1991-ben mintegy félmillió cigánysággal kell számolnunk. Ez a lehetséges szaporodás felső határa. Ha viszont azt tételeznénk fel, hogy a cigányoknál a halálozási arányszám kétszer akkora, mint a nem cigányoknál, és az élveszületési arányok valamelyest (nem nagyon) csökkennek, akkor 1991-re mintegy 400 ezer fős cigányságra számíthatunk. A valóságos szám valószínűleg a kettő között lesz.¹²

E helyen érdekes újra foglalkoznunk azokkal a romantikus elképzelésekkel, amelyek az ország „elcigányosodásának” vágyalmát vagy rémképét vetítik elénk. A fenti adatok kétségtől megmutatják, hogy a cigányok szaporasága több mint kétszer nagyobb a magyarokénál, és hogy a cigányság aránya az ország lakosságán belül növekvőben van, de távol attól, hogy „elcigányosodásról” beszélni lehessen.

Arról sem beszélhetünk, hogy a magyar lakosság természetes szaporodását a cigány gyerekek biztosítják. A 60-as évek átlagában (1960 és 1969 között) nálunk a természetes szaporodás 1000 főre 3,5 volt. Ha az 1000 főre jutó élveszületések számából levonjuk a cigány gyerekeket, akkor a természetes szaporodás 1000 főre 3,27-re csökken.

A magasabb gyerekszám következtében a cigány családok egyik jellemző és a nem cigány családoktól megkülönböztető vonása a keresők és eltartottak arányának sajátos alakulása. Az átlagosnál nagyobb gyerekszám ezt az arányt közvetlenül is befolyásolja, mert az eltartottak számát növeli, de közvetve is befolyásolja, mert három vagy több kisgyerek mellett az anya nem nagyon tud munkát vállalni, s ez csökkenti a keresők számát a családon belül. Ezen túlmenően a cigány anyák munkavállalását az a körülmény is akadályozza, hogy döntő többségük falun él, és falun a nők számára jóval kevesebb a munkaalkalom. Különösen érvényes ez azokra a nőkre, akiknek nincs szakképzettsége és iskolázottsága, ami a cigány nőkről csekély kivétellel elmondható.

A 100 keresőre jutó eltartottak száma a magyarországi háztartásokban 82, a cigány háztartásokban viszont 224. A különbségek minden településtípusban jelentkeznek. A magyarországi falusi családokban 100 keresőre 93 eltartott jut, a cigány

¹² Ez az előrejelzés elég pontosnak bizonyult. A szintén Kemény István által vezetett 1993. évi – sorrendben a második – országosan reprezentatív cigányfelvétel alapján a cigány népesség magyarországi létszáma 1993-ban 474 ezer főre volt becsülhető. Lásd: Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest, 96. o. – A szerk.

családokban 236, a vidéki városokban átlagosan 84 az eltartottak száma, a cigányoknál 220, Budapesten pedig átlagosan 53, a cigányoknál meg 135.

A cigány és az alacsony jövedelmű magyar lakosság életkörülményeinek és életformájának már említett hasonlóságát itt is kimutathatjuk: azokban a magyar családokban, ahol az egy főre jutó jövedelem az 1968. évi jövedelmi felvétel szerint 600 Ft alatt volt, a 100 keresőre jutó eltartottak száma 225.

Amint már az eddigiekben is, a kereső-eltartott arányban is éles különbségek vannak az anyanyelvi csoportok között. A magyar cigányoknál a 100 keresőre jutó eltartottak száma 221, az oláh cigányoknál 250, a román cigányoknál 191.

Itt megint arra kell utalnunk, hogy a román cigányok átlaga közelebb jutott a magyar lakosság átlagos életkörülményeihez, mint a magyar vagy az oláh cigányok átlaga, ugyanakkor a magyar, illetve az oláh cigányok körében sokkal nagyobb különbségeket tapasztalunk, mint a román cigányoknál. E különbségekre utal, hogy míg a falun lakó magyar cigányoknál 100 keresőre 236, és a falun lakó oláh cigányoknál 100 keresőre 259 eltartott jut, addig a budapesti magyar cigányoknál a 100 keresőre jutó eltartottak száma 121, az oláh cigányoknál 187.

Végül vessünk egy pillantást a cigány háztartások és az aktív keresővel rendelkező magyar háztartások népességének főbb demográfiai kategóriák szerinti százalékos megoszlására (7. táblázat).

7. táblázat

A cigány népesség demográfiai csoportok (keresők és eltartottak) szerinti megoszlása, összevetve az aktív keresővel rendelkező magyarországi háztartások népességének megoszlásával (százalék)

Demográfiai csoportok	Összes aktív háztartás átlaga	Cigány háztartások
Keresők	53,3	30,7
Iskolás koron aluli gyerekek	8,6	19,9
Általános iskolás korú gyerekek	14,8	25,2
14 éven felüli eltartottak	18,6	20,6
Nyugdíjasok	4,7	3,6
Összesen	100,0	100,0

Települési és lakásviszonyok

Általános jellegzetességek

Már említettük, hogy a telepen és a nem telepen lakó cigányok életkörülményei alapvetően különböznek. A különbség legélesebben a lakásviszonyokban jelentkezik. Épp ezért külön-külön kell jellemeznünk a telepen, illetve a nem telepen lakó cigányok lakásviszonyait. Mielőtt azonban ezt megtennénk, rövid összefoglaló képet kell

nyújtunk az egész cigányság lakásviszonyairól, tekintet nélkül arra, hogy telepen laknak-e vagy sem.

A cigánylakások 44 százalékában nincs villany. Különösen nagy a villany nélküli lakások aránya az oláh cigányok körében: 65 százalék.

A villannyal való ellátottság szempontjából az egyes régiók erősen különböznek egymástól. A Dél-Dunántúlon és az északi régióban a lakások kétharmadában van villany, a budapesti iparvidéken a lakások 62 százalékában, az Alföldön a lakások 57 százalékában, a keleti régióban a lakások 29 százalékában.

Igen nagy a különbség településtípusok szerint is. Budapesten a cigánylakások 21 százalékából, a vidéki városokban 35 százalékukból, a falun 48 százalékukból hiányzik a villany.

Érdemes e ponton is összehasonlítani a cigányokkal azokat a magyar családokat, amelyekben az egy főre jutó jövedelem az 1968. évi jövedelmi felvétel szerint 600, illetve 400 Ft alatt volt. A vidéki városok 600 Ft alatt élő lakóinál a lakások 13 százalékából hiányzik a villany, a villannyal való ellátottság tehát náluk jóval kedvezőbb, mint a cigányoknál. E szempontból a cigányokkal egy szinten azok a vidéki városi családok vannak, amelyeknél az egy főre jutó jövedelem 400 Ft alatt van: náluk a lakások egyharmadából hiányzik a villany. Hasonló a helyzet falun is. A 600 Ft alatt élő családok lakásainak egyharmadából hiányzik a villany, a 400 Ft alatt élők lakásainak 44 százalékából. A cigányok a villannyal való ellátottság szempontjából tehát látszólag a 400 Ft alatt élőkkel vannak egy szinten. Az igazság azonban az, hogy a 400 Ft alatt élő cigányok ennél is rosszabb helyzetben vannak: az ő lakásaik 73 százalékából hiányzik a villany.

E téren tehát különbség van a cigányok és a nem cigány alacsony jövedelműek között. Ennek a különbségnek az a magyarázata, hogy a cigányok döntő többsége, lakóhelyét tekintve, izoláltan él, sokszor jelentős távolságban a falutól, és nemegyszer olyan lakásokban, amelyekbe nem is lehet a villanyt bevezetni. Nem ez az egyetlen terület, ahol tapasztalnunk kell: az alsó réteg kultúráján belül is jelentékeny különbségek vannak; a cigányok a társadalom alsó rétegén belül is alul helyezkednek el.

Vízvezeték a cigányok lakásainak csak 8 százalékában van, és az épület telkén fekvő kút is csak a lakások 16 százalékánál. Száz méternél közelebb fekvő kút a lakások 37 százalékánál van, és 100 méteren túl fekvő kút a lakások 39 százalékánál.

A regionális különbségek ebből a szempontból is jelentékenyek. A budapesti iparvidéken a lakások 27 százalékában, az Alföldön a lakások 8 százalékában, Dél-Dunántúlon 5 százalékukban, a keleti régióban 2 százalékukban és az északi régióban 0,4 százalékukban van vízvezeték. Falun igen jó megoldásnak tekinthetjük az épület telkén fekvő kút, ha annak vize jó. (Ez utóbbi kérdéssel külön foglalkozunk.) Az épület telkén van a kút a budapesti iparvidék lakásainak 17 százalékánál, a Dél-Dunántúl lakásainak 33 százalékánál, az északi régió lakásainak 11 százalékánál, az alföldi cigánylakások 7 százalékánál és a keleti régiók lakásainak 12 százalékánál. Rossz megoldásnak a 100 méternél távolabb fekvő kút tekinthetjük. Ennek aránya a budapesti iparvidéken 30 százalék, a Dél-Dunántúlon 18 százalék, az északi régióban 40 százalék, az Alföldön 59 százalék, és a keleti régióban 53 százalék.

Településtípusok szerint a különbségek nagyobbak. Budapesten a cigánylakások 50 százalékában, a vidéki városokban 11 százalékában, a falvakban 2 százalékában van vízvezeték.

A vidéki városokban a cigányok a 400 Ft alatt élőkhez állnak közel: az ő lakásaiknak 14 százalékában van vízvezeték. A falvakban azonban már a 600 Ft alatt élőknel is elenyésző (3,6) azoknak az aránya, akiknek lakásaiban vízvezeték van.

Sokkal súlyosabbnak kell tekintenünk azoknak a lakásoknak viszonylag nagy arányát, amelyeknél még 100 méteren túl, sőt annál jóval nagyobb távolságban sem áll rendelkezésre iható víz, s ezért a lakások lakói kényszerűen fertőzött vizet isznak. Országos viszonylatban a magyar és a román cigányok lakásainak 14 százalékában, az oláh cigányok lakásainak 21 százalékában ilyen a helyzet. Különösen kedvezőtlen a helyzet a keleti régióban, ahol a cigánylakások 37 százalékában csak fertőzött víz áll rendelkezésre.

Statisztikánk nem azt mondja, hogy a cigányok 16 százaléka iszik fertőzött vizet, hanem azt, hogy 16 százalékuknál más víz nem áll rendelkezésre. A fertőzött vizet fogyasztók nagy része azok közül kerül ki, akiknek lakásaitól a jó vízű kút 500 méter vagy 1 kilométer távolságban van, viszont lakásuk közvetlen közelében van egy szennyezett vízű árok vagy egy rossz kút, és az év nagy részében ennek vizét fogyasztják. Hat ember számára vizet hordani iváshoz, mosdáshoz, főzéshez télvíz idején vagy a nagy esőzések időszakában, amikor a cigánytelepek lakói térdig járnak a sárban, nem könnyű feladat. Tudjuk jól, hogy az érintettek kulturális színvonala nem túl magas, de könnyen lehetséges, hogy gyerekkoruk óta folyó meleg vízhez szokott emberek is időnként feladnák a harcot ilyen körülmények között. Mindent összevéve nyugodtan mondhatjuk, hogy a cigány népesség nagyobb felénél, tehát több mint 160 ezer embernél, megoldatlan az ivóvízellátás, és nagy esély van arra, hogy az év nagy részében szennyezett vizet isznak.

Ebben különben a cigányok nem állnak egyedül. A magyar községek és tanyák lakóinak jelentős része hasonló problémákkal küszködik. Nem ismerjük azok arányát a magyar lakosság körében, akiknek a szennyezett víz vagy az alkoholtartalmú italok közül kell választaniuk. Annyi azonban bizonyos, hogy a cigányokat különösen súlyosan érinti ez a kérdés.

Nem meglepő, hogy a cigánylakásoknak csak elenyésző százalékában van vízöblítéses WC. Talán az sem meglepő – a cigányok életének mégoly felületes ismerője számára sem –, hogy a cigányok egyharmadának még a legprimitívebb árnyékszék sem áll rendelkezésére. Majd később látni fogjuk, hogy a zsúfolt cigánytelepek legtöbbszörében nincs is mód „budi” építésére. A putrik zsúfoltan, halmazszerűen állnak egymás mellett, és majdnem minden házasságkötéskor új épül közéjük. Egy-egy „porta” területe igen sok helyen átlagosan 40 négyzetméter. A putrik közé épített budi rossz tréfa lenne. Másutt, ahol a cigányok számára kijelölt terület nagyobb, a putrik valamivel nagyobb távolságban vannak egymástól – de nem nagyon távol –, s a telep egész elhelyezése olyan, hogy az esőzés idején a ház telkén felépített budi az egészre inkább ártalmas, mint hasznos.

Ilyen szempontból az anyanyelvi csoportok közül az oláh cigányok vannak a legrosszabb helyzetben: 47 százalékuknak nem áll rendelkezésre árnyékszék. A régiók közül megint a keleti régió mutatja a legrosszabb képet: itt a cigánylakások 59 százalékához nem tartozik budi.

Meg kell jegyeznünk, hogy az árnyékszék nélküli lakások fenti arányszámában természetesen nem szerepeltettük azokat az eseteket, amikor több cigánylakásnak közös budija

van; amikor a hatóságok a cigánytelep kellős közepében mindnyájuk számára közös árnyékszékét emeltették a cigányokkal, amely úgy áll ott, mint a tanácsháza a közép-kori városban, biztosítva a legteljesebb nyilvánosságot a természetes, de nem szégyenletes szükségletek fedezésében; amikor a viszonylag nagy cigánytelepen olyan budi áll, amely nyilvánvalóan használhatatlan; amikor a közös árnyékszék tégláiból a település legprimitívebb lakói disznóólat építenek, deszkáit pedig elfűtik.

A cigányok több mint kétharmada vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakik, és nagyobb fele olyan kunyhóban, amelynek alapozása sincs. Az ilyen „épületek” aránya falun a legnagyobb, de még a vidéki városokban fekvő cigányépületek 55 százaléka is vályog- vagy sárfalú, és 40 százaléka alapozás nélküli, sőt a cigánylakta épületeknek még Budapesten is több mint negyedrésze vályogból készült, és 15 százaléka alapozás nélküli. Budapesten a vályogból készült cigány-lakóépületek száma 1400 körül van, vidéki városainkban 4600 körül, községeinkben 34 ezer körül, s ez utóbbiakból 27 ezer alapozás nélküli. A régiók közül ebből a szempontból is a budapesti iparvidék van a legkedvezőbb helyzetben. Itt a cigány-lakóépületek nagyobb fele épült téglából vagy ahhoz hasonló színvonalú építőanyagból, s a cigányoknak „csak” 29 százaléka lakik alapozás nélküli vályogházban. A Dél-Dunántúlon és az északi régióban a cigányoknak már több mint 40 százaléka, az Alföldön kétharmada és a keleti régióban négyötöde lakik alapozás nélküli kunyhóban.

Földes lakásban lakik a cigányok 61 százaléka, kövesben további 14 százaléka. A földes lakások aránya még a vidéki városokban is 51 százalék, Budapesten pedig 15 százalék (8. táblázat).

8. táblázat

A cigánylakások megoszlása a lakószobák padozata szerint (százalék)

Településtípus	A lakószobák padozata			Összesen
	földes	köves	melegpadlós ^a	
Budapest	15,2	21,9	62,9	100,0
Vidéki város	51,2	16,7	32,1	100,0
Község	67,8	12,4	19,8	100,0
Együtt	60,9	13,9	25,2	100,0

^a Zömében fapadló, kis részben parketta vagy linóleum.

A cigányok 39 százaléknál az egy helyiségre jutó személyek száma 4,5 vagy annál több, és negyedrészüknél az egy helyiségre jutó személyek száma 5,5 fölött van. Elfogadhatatlannak kell azonban tartanunk az olyan laksűrűséget is, amelyben az egy helyiségre jutók száma 3,5 fölött van; ilyen körülmények között lakik a cigányok 59 százaléka, vagyis 190 ezer ember. Szinte nem is érdemes megvizsgálnunk helyzetüket az országos norma, az egy helyiségre jutó két személy kritériuma szerint. Ha nem két személyben, hanem ennél feljebb, 2,5 személyben húzzuk meg a határt, akkor azt látjuk, hogy a cigányok 84 százaléka, vagyis 270 ezer cigány lakik ennél nagyobb laksűrűség mellett.

Ennek a laksűrűségnek az értékeléséhez azt is figyelembe kell vennünk, hogy épp annál a közel 200 ezer embernél, aki negyed- vagy többedmagával lakik egy helyiségben, rendszerint maga a helyiség is olyan kicsi, hogy mérete még két embernek sem lenne alkalmas. Részben innen ered a cigánylakásoknak az a jellemző sajátsága, hogy a fekhelyek száma az esetek több mint négyötöd részében kisebb a lakásban lakó személyek számánál. Egy tíz négyzetméter területű helyiségben, amelyben öt-hat személy lakik, egyszerűen lehetetlen ugyanennyi fekhelyet felállítani. Ezért a cigánylakások zsúfoltságának mérésére a laksűrűségnél sokkal alkalmasabb mutató a fekhelysűrűség, vagyis az egy fekhelyre jutó személyek száma.

Országos viszonylatban csak a cigányok 17 százalékánál jut minden fekhelyre egy személy. További 16 százalékánál az egy fekhelyre jutó személyek száma 1,1 és 1,5 között van, 27 százalékuknál 1,6 és 2,0 között, 24,5 százalékuknál 2,1 és 3,0 között, és végül a cigányok 16 százalékánál az egy fekhelyre jutó személyek száma 3-nál is több.

Ha az anyanyelvi csoportok között határokat akarunk húzni, akkor legérdemesebb az egy fekhelyre jutó két személynél meghúzni a határt, mert ezen a ponton a legnagyobbak a különbségek. Két személynél több az egy fekhelyre jutó személyek száma a magyar cigányok 38 százalékánál, az oláh cigányok 48 százalékánál és a román cigányok 30 százalékánál.

Ebből a szempontból a budapesti magyar cigányok vannak a „legelőnyösebb helyzetben”. Náluk azoknak a személyeknek az aránya, akik harmad- vagy többedmagukkal alszanak egy fekhelyen, „csak” 13 százalék, és 56 százalék azoknak a személyeknek az aránya, akiknél az egy fekhelyre jutó személyek száma legfeljebb 1,5. Ezzel szemben a falun lakó oláh cigányok 59 százalékánál az egy fekhelyre jutó személyek száma 2-nél és 35 százalékánál 3-nál több.

Telepen lakók

A cigánytelepek részben hagyományos, részben mesterségesen létrehozott új telepek. A *hagyományos* telep is gyakran viszonylag új keletű; a kifejezéssel csupán annyit akarunk mondani, hogy nem hatósági kezdeményezésre keletkeztek, hanem spontán módon, éppen ezért a hagyományos életforma sok elemét őrzi, és a közösségi élet szervezettsége erős.

A hagyományos telepek egyik csoportja a nem cigány település szélén, másik csoportja a településtől távol, sokszor négy-öt kilométer távolságban fekszik. A magyar anyanyelvű cigányok telepei többnyire a község szélén helyezkednek el, a cigány és a román anyanyelvű cigányok telepei többnyire (de nem mindig) a községtől távolabb. A község szélén elhelyezkedő magyar cigánytelepek eredetileg többnyire a községtől távol helyezkednek el, a fejlődés során azonban a terjeszkedő falu elérte, sőt sok helyen körülvette a cigánytelepet. A falvak szélén elhelyezkedő román cigánytelepek lakói eredetileg távolabb fekvő erdei telepeken laktak, és az elmúlt évtizedekben költöztek közelebb a faluhoz.

A telep és a falu közelsége a telep elszigeteltségét nem csökkentette, hanem növelte. A községgel egybeépült vagy belterületté vált cigánytelep fejlődésének természetes

iránya az lett volna, hogy az újabb generációk kirajzanak a telepről, és a községben másutt, erre alkalmas helyen telepednek le. Ezt a természetes fejlődést a községek többsége mesterségesen megakadályozta, nem engedte a cigányokat a telepen kívül építkezni, nem hagyták, hogy a falu „elcigányosodjék”. Így a telepek létszáma néhány évtized alatt megtöbbszöröződött.

A cigánytelepi házakat a cigányok maguk építik. Vályogból vagy vert földből készítik a falakat, alapot nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes, az ajtók és ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. A szobák 9–12 négyzetméter alapterületűek. A padlózatból és a falazatból jövő nedvesség átjárja és elrothasztja a ruhákat, az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútort. A rossz ajtók és ablakok miatt erős légmozgás alakul ki, az ablakok kis mérete miatt nem lehet rendesen szellőztetni. A tető gyakran hiányos, úgyhogy beesik az eső, de ahol nem hiányos, többnyire ott is átázik. Fűtésre sparheltet használnak, amely csak addig melegít, amíg a tűz ég. Gyakori a gombásodás, a levegő nehéz dohsgazú. Igen gyakoriak a meghűléses, reumás, ízületi betegségek, a tbc és az asztma. Az egészséges ivóvíz, az árnyékszék hiánya, a szétdobált szemét miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás. Igen nagy a bél-férges betegségek aránya, a gyermekek 90 százaléka fertőzött. A csecsemőhalálozás a nem cigány átlagnak több mint kétszerese. A gyermekek későbbi fejlődését is visszavetik a betegségek, a rossz egészségügyi viszonyok, az elégtelen táplálkozás. A gyermekkorban szerzett betegségek miatt igen sok a 35 éven felüli leszázalékolt vagy betegség miatt munkaképtelen ember.

A hagyományos telep zsúfolva van házakkal, mivel a növekvő népesség a telep határain túl nem terjeszkedhet. Elsősorban ez az oka annak, hogy nem tudnak árnyékszéket építeni.

A szemét összegyűjtésére sincs megfelelő hely. A cigánytelep környéke tele van szét-dobált hulladékkal, szeméttel, hasznavehetetlen holmikkal és fekáliával. Az összeházasodó fiatalok általában egy télen át a szülőkkel együtt laknak, majd a következő tavaszon a szülők háza mellé újabb viskót építenek. Gyakran fordul elő, hogy erre nem kapnak engedélyt, és ilyenkor a fiatalok is a szülőkkel maradnak.

Megfelelő számú ágy felállítására nincs elég hely, többen alszanak egy fekhelyen, vagy egyszerűen a földre fekszenek.

A zsúfoltság neurotizálja az embereket, egymás ellen fordítja őket, és megnehezíti az együttélést.

A kulturált életforma átvétele a telepen lakó cigányok számára a telepi körülmények miatt lehetetlen, még azoknak a családoknak is, amelyekben a jövedelmi színvonal ezt lehetővé tenné.

A hagyományos telepről való elköltözésnek alapvetően két fajtáját különböztetjük meg: a hatósági átköltöztetést és a legalább részben saját erőre támaszkodó elköltözést.

A hatósági átköltöztetésnek minden esetben jellemző vonása, hogy kényszerítő akció; nem a cigányok kezdeményezésére megy végbe; nem támaszkodik a cigány családokban és közösségekben meglévő erőforrásokra. Az átköltöztetés minden esetben új telepet hoz létre. A létrejött új telepeket az alábbiakban az átköltöztetés fajtái szerint soroljuk típusokba.

Az átköltöztetés első típusánál az addig hagyományos telepen lakó cigányokat meg-lévő *régi épületbe* (majorba, cselédlakásba, üzemen kívül helyezett szeszfőzdébe stb.) költöztetik. Az átköltöztetés előtt a régi épületet rendszerint valamennyire rendbe hozzák és alrészekre osztják. Az ilyen átköltöztetés egyik jellemző példáját *Molnár Gyula* tanulmányából¹³ idézzük.

„Egyik községünkben a cigányokat, akik azelőtt a község szélén laktak, a község-től három kilométerre fekvő uradalmi majorba telepítették. A majorban három épü-letben laknak cigányok. Ezek közül az az emeletes épület a legnagyobb, amelyben a felszabadulás előtt az uradalom jószágkormányzója és családja lakott. A négyzet alakú udvaron jobbra húzódik egy másik épület, amelyet istállóból alakítottak át. A négyzet harmadik oldalán, tehát az intézői lakással szemben, attól kb. 80 méter távolságra a termelősövetkezet birkaistállója helyezkedik el. Az istálló fala egyúttal az udvar kerítését alkotja. Az istálló túlsó oldalán a birkák számára karámot kerítettek el. Ezen túl fekszik az a régi cselédépület, amelyet szintén átalakítottak a cigá-nyoknak. A drótkerítéssel körülvett udvar egyik felén a tanács közös árnyékszékét épített, másik felén pedig kutat ásott. Az eredetileg egy család lakóhelyéül szolgáló emeletes épületben most hat cigány család lakik, az emeleten három helyiségben két család, a földszinten hat helyiségben négy család. Ezt csak úgy lehetett elérni, hogy az eredetileg nagyméretű helyiségekből kis szobákat választottak le. Az épület rossz állapotban van, a vakolat hullik, az ajtó- és ablaktokok mozognak, rosszul zár-nak. Rendesen fűteni nem lehet, mert a kémények is rosszak, kijavításukat a lakók a tanácstól eddig hiába kérték. A közös helyiségekben és a lakásokban mindenütt nagy a piszok és az elhanyagoltság. A közös használatban álló helyiségeknek, első-sorban a lépcsőháznak és a WC-nek a tisztán tartásával senki sem törődik. A WC-re felszerelt ajtók egyáltalán nem záródnak.

A régi istállóból öt helyiséget alakítottak ki, ezekben három család lakik összesen. Ez az épület igen rossz állapotban van, az ajtók és ablakok használhatatlanok. Az egyik lakásnak ablaka sincs, és csak az ajtón keresztül kap világosságot. A falakról hullik a vakolat, az egész épület gondozatlan, elhanyagolt. A padlózat földes, a falak 70–80 centiméter magasságban vizesek. Míg az intézői lakásról valóban el lehet mon-dani, hogy mint épület magasan a cigánytelep házainak színvonala felett áll, addig a régi istálló színvonalában nem különbözik egy cigánytelepi kunyhótól, és ma már eredeti rendeltetésének sem felelne meg.

A birkaistálló mögötti épületben, ahol régen cselédlakások voltak, három lakást alakítottak ki. Az egyik szobából, konyhából és kamrából, a másik kettő szobából és kamrából áll. Ezeket a lakásokat darabonként 5000 Ft-ért vásárolhatták meg a cigá-nyok. Az átépítést, vagyis a lakások kialakítását ők maguk végezték.

Az egész telepen összesen 99 személy lakik, közülük 72 kiskorú. A zsúfoltság min-den képzeletet felülmúl. A hosszú idő óta összezsúfoltan lakó és a világtól gyakor-latilag elzárt emberek felfokozott idegállapotban élnek. Az élet minden természetes

¹³ A szövegben Kemény István gyakran hivatkozik a cigányvizsgálat során elkészült tereptanul-mányokra. Nagyobb terjedelemben idéz belőlük, forrásként mindig a tereptanulmány elkészítőjének nevére hivatkozva. – *A szerk.*

megnyilvánulása valamilyen súrlódás forrásává válik. A súrlódások pillanatokon belül hangos kiabálást, veszekedést eredményeznek. Klikkek keletkeznek, órák alatt felbomlanak, és újak alakulnak. A gyerekek játéka és szaladgálása szintén veszekedések forrása. Minden gyerekes ügyetlenség vagy csínytevés heves indulatokat vált ki. A telepen állandó a láрма, mert a szűk udvaron vagy valamelyik lakásban néhányan mindig kiabálnak, ingerülten vitatkoznak.

A zsúfoltság nemcsak a lakók együttélését teszi elviselhetetlenné, hanem a telep rendkívüli elhanyagoltságának is oka. A közös használatban álló helyiségeket közösen kellene takarítaniuk, ebben azonban nem tudnak megegyezni, így azután senki sem takarít, a piszok és szemet mindent elborít.

A lakóknak az is kedvét szegi, hogy az emeletes házzal szemben fekvő birkaistállóban a termelőszövetkezet 300–400 birkát tart. Az istállóból átalakított lakóépület vége érintkezik a birkakarámmal. Az udvart és a karámot csak drótkerítés választja el, alatta átfolyik a trágyalé a cigányok udvarára. A szélső lakás és a birkaistálló közti távolság 10 méter. Az állatok közelsége miatt az egész telepen orrfacsaró bűz uralkodik, a birkák jellegzetes szaga behúzódik a lakásokba, és mindent átítat. A legyek valóságos felhőkben lepik el az embereket, élelmiszert. Semmit sem tudnak ellene tenni, mert a legyek a birkaistálló trágyadombján tenyésznek. A közös árnyékszék az emeletes épülettől 40 méterre fekszik. Állapota leírhatatlan. A kút vize vöröses, tele van mindenféle piszokkal, íze édes, ihatatlan. Fogyasztása hasmenést okoz. A teleptől nem messze a termelőszövetkezetnek jó kútja van, innen azonban nem hozhatnak vizet, mert a szövetkezet ezt megtiltotta. A villany nincs bevezetve, petróleummal, gyertyával világítanak.”

Helyesen állapítja meg a szerző, hogy az átköltöztetésnek ebben a típusában „az emberek a nyomasztó körülmények hatására rákényszerültek a közösségi és belső normáik feladására, ennek következtében kedvezőtlen körülményeiket tovább rontják, s a tovább romló körülmények további romlást okoznak”. Az átköltöztetés önmagát fenntartó és visszafordíthatatlan folyamatot eredményezett, amelynek irányítása vagy befolyásolása lehetetlen.

A hatósági átköltöztetés másik típusánál az átköltöztetett cigányoknak csupán *helyet jelölnek* ki, amelyen azután maguk építik meg kunyhóikat. Ennek jellemző példájául egyik nagyvárosi cigánytelepünk leírását idézzük kivonatossan *Havas Gábor* tanulmányából. „Ez a hely voltaképpen ipari melléktermékek temetője, vastagon borítva fekete salakkal. Eredetileg hagyományos erdei telepen élő, román anyanyelvű cigányokat telepítettek ide. Az ipari környezet nyomasztó hatása különös erővel érintette az erdei élethez szokott cigányokat. Még ma is minduntalan előbukkan az öregek nosztalgiaja a régi telep tiszta levegője után: »Ide tettek minket, az isten áldja meg. Kijött a bizottság, itt is gáz, ott is gáz, itt a széngáz, ott a slumgáz. Az sokkal tisztább volt.« A telep területe elég nagy volt ahhoz, hogy gyors növekedésnek induljon, és gyűjtőteleppé váljék. A környezeti viszonyok kegyetlen szelekciót végeztek. A körülmények mágnesként vonzották a félig vagy egészen bűnöző cigányokat, akiknek csak a város közelsége volt fontos, igényeiket könnyen leszállították az adott lehetőségek szintjére. Később ugyan a hatóságok megtiltották új lakosok beköltözését, de ezt senki sem vette komolyan, és némi büntetéspénz lefizetése ellenében mindenki jöhetett,

aki akart. Az őslakosság közössége gyakorlatilag felbomlott. Bármilyen életformából érkezett valaki a telepre, mindenképpen deklasszáldott. A hagyományos román cigánytelepen a családi élet ősi normák szerint rendeződik. A felbomlott telepen a családi élet is teljesen felbomlott. A gyerekek hozzá vannak szokva, hogy egészen kicsi koruktól kezdve magukról kell gondoskodniuk, ha enni akarnak. Gondoskodnak, ahogy tudnak. Konyhakerteket dézsmálnak, koldulnak, boltokban lopnak, elmennek szemet hordani, stb. A család széthulló, rendezetlen életéből következik, hogy a férfi-nő viszonylatok kibogozhatatlanok. Természetesnek veszik, ha a börtönbe került férfit nem várja meg az asszony, hanem összeáll valakivel. Sokszor nem lehet biztosan tudni, hogy melyik gyerek kitől van. Jellemző a prostitúció is. Idegen férfiaknak némi apróért a telepi gyerekek szervezik be a telepi nőket. Ezzel az életmóddal természetesen együtt jár az alkoholizmus. Ezt a cigánytelepet városi nyomornegyed veszi körül. Az itt lakó családok élete nem sokban különbözik a telepi cigányok életétől. Ugyanúgy jellemző a lumpen, alkoholizáló, rendezetlen családi életű, alacsony anyagi nivójú életforma. A kölcsönhatás a telepi és gyárvárosi negyed között igen nagy. Színterül szolgálnak a kölcsönhatáshoz a közösen látogatott kocsmák, az azonos munkahelyek és a gyermekek csavargásainak közös színhelyei. A telep a legalapvetőbb közegészségügyi feltételeknek sem felel meg. Nincs semmifajta közmű, a régebben fűrt egyetlen kút használhatatlan. A telepiek az egy kilométer távolságban fekvő közkútra járnak vízért. A betegek és az öregek nem képesek ilyen távolságról cipekedni, és a telep melletti csatorna szennyezett vizét használják...

A telep lakóit teljes távlattalanság, beletörődés, fásultság jellemzi. Ritka az állandó munkaviszony, a folyamatos, rendszeres jövedelem. Csaknem teljes mértékben hiányzik a beosztás, a jövedelem tervszerű elköltése. Ezért az életszínvonal még a jövedelem adta lehetőségeknél is alacsonyabb. A családi élet rendezetlen, a szexuális kapcsolatok többirányúak, az emberi kapcsolatokat érzelmi sivárság jellemzi. A gyerek és a szülő közti kötődés az átlagosnál lazább. Az alkoholizmus igen erős. A 14 éven felüliek igen nagy része büntetett előéletű. Előfordulnak különös kegyetlenséggel elkövetett bűntettek. Uralkodnak az antiszociális magatartások.”

A hatósági átköltöztetés harmadik típusában a cigányokat e célra épített vagy régebben meglévő és üresen álló *barakktelepre* költöztetik.

Egyik vidéki városunk barakktelepének rövid ismertetését *Solt Ottilia* feljegyzéséből idézzük. „A barakktelep néhány éve kitermelte a létező szemét valamennyi fajtáját. Minden barakknak megvan a maga prostituáltja, aki a szomszédos családok házasságait tönkreteszi, és nyakukra hozza a rendőrséget. Megvan a maga elmebetege és bűnözője is. Az idekerülő családok férfi tagjai bicskázó és durva iszákossá válnak néhány hónap alatt. Az asszonyok türelmetlenek, verik, rángatják a gyermekeket. Azok közül, akik rendszeres munkát vállalnak, sokszorosan nehezebb körülmények között viselik a nők szokásos terheit, azok, akik gyerekekkel otthon maradnak, be vannak zárva ebbe az iszonyatos táborba... Dúl a gyűlölködés, a gyilkos indulatok, felnőttek, gyerekek, nők és férfiak egyaránt fizikai agresszióval élnek egymással szemben. Kés, téglá, balta és ököl egészíti ki a napi átlagban két rendőri feljelentést. Minden második cigány vagy most ül, vagy most jött a börtönből, vagy most megy oda... A barakklakásokban elviselhetetlen az élet,

mondhatnánk úgy is, hogy élehetlenné válnak az emberek. Szerencsésebb társasíkra irigyen, sértetten követelőznek, öngyilkossággal, családtárással fenyegetőzve szaladgálnak a tanácshoz, marakodnak, lesik, hogy kinek könnyebb valamivel az élete, és a »többséget« igyekeznek keserűvé tenni.”

Egy másik vidéki barakktelep leírását *Molnár Gyula* tanulmányából idézzük. „A barakk lakóinak száma 9 felnőtt és 17 gyermek. Az épület fala kb. 6-8 centiméter vastag habsalakból készült elemekből áll. Belül a falakat furnérlemez borítja. A tető lapos, vékony lemezekből készült, alig szigetelt. A padozat mindenütt beton. Kémények nincsenek, a füstcsöveket a tetőbe vágott nyílásokon vezetik ki a szabadba. Fáskamrájuk nincs, tüzelőjüket egyébként is szűk lakásukban tartják. Az udvaron a tanács épített egy árnyékszékét, ezt azonban a múlt évben »valaki eltűzelte« – mondják szégyenkezve. Pillanatnyilag nincs árnyékszékük, az út másik oldalán elterülő szeméttelre járnak. Az udvaron a tanács kutat is ásott, de a kútból feljön a talajvíz. A Köjál megállapította, hogy a víz fertőzött, és felhasználását megtiltotta. Az udvaron egy vízcsapot is találunk, a tanács azonban ezt is lezárta, mivel a csap vizét szintén fertőzöttnek találta. A telep mellett a Költségvetési Üzem a városi vízvezetékéből kapja a vizet. Innen azonban a cigányok csak akkor tudnak vizet hozni, ha az üzemben olyan dolgozó tartózkodik, aki ezt megengedi. A cigányok által főraktárosnak nevezett üzemvezető például nem engedi meg. Magam láttam, hogy a vízért küldött gyerek üres vödörrel jött vissza. Ilyenkor a kb. másfél kilométer távolságra lévő utcai vízcsapról hozzák a vizet... A villany a barakkokba be van ugyan vezetve, de az Elektromos Művek az áramot kikapcsolta. Az egész épületben ugyanis csak egyetlen villanyórát szereltek fel, a villanyzárlát tehát közösen kellett volna fizetniük. Az egy családra jutó hányadban nem tudtak megegyezni, ezért senki sem fizetett, és az áramszolgáltatást megszüntették. A lakások elhanyagoltak, piszkosak. Bútoruk alig van. A helyiségek kis mérete miatt a fekhelyek felállítása után alig maradt szabad terük egy-két ócska szekrény, pár asztal és hokedli felállítására. Sparhelten főznek, ezzel fűtenek is. Télen azonban a helyiségek kifűthetetlenek, mivel a vékony falak, a szigetelés nélküli tető, a rossz ablakok és ajtók következtében a meleg azonnal eltávozik. Egészségi állapotuk ennek megfelelően a lehető legrosszabb. A gyerekek egész télen betegek, részben a lakás, részben annak következtében, hogy egymást fertőzik. Ezen a télen két öt hónapos csecsemő tüdőgyulladásban halt meg. Az őszi és a téli felnőtteket is erősen megviseli, szinte valamennyien reumatikus fájdalmakról panaszkodnak. Az utca másik oldalán, a barakképületekkel szemben lapos, mocsaras, vizenyős rét húzódik, amelyet most töltenek fel törmelékkel és szeméttel. A szeméttel a legszélső falaktól kb. 10 méter távolságra kezdődik. A szeméttelről átvonó patkányok szinte az egész barakképületet ellepik, ott szaladgálnak az udvaron, éjszaka az alvó emberek ágaira másznak. Az egyik kisgyerek kezét a patkány olyan súlyosan megmarta, hogy orvoshoz kellett vinni. A patkányok ellen semmit sem tudnak tenni, mivel a szeméttel szaporodnak. A felfedezett járatokat betömik ugyan üvegcséréppel, ez azonban mit sem ér. Mérget a gyerekek miatt nem mernek lerakni.”

Mindhárom említett típus közös jellemvonása, hogy az áttelepítés érvénytelenítette a közösségi élet régi formáit, normáit, szokásrendjét. Ami ezek után létrejön, az a teljes bomlás állapota. A második és a harmadik típus még az első típusnál is

kedvezőtlenebb, mert a felbomlás lumpen elemektől származó negatív mintákhoz kapcsolódik, és a cigányok a bűnözés útjára lépnek.

Az említett három típusnál kedvezőbb az átköltöztetés negyedik típusa, amelynél a cigányokat „Cs”-lakásokba¹⁴ költöztetik, de oly módon, hogy a Cs-lakások sora a nem cigány településtől elkülönül, új telepet alkot. Ezt a típust meg kell különböztetnünk az elköltözésnek attól a típusától, amelynél a cigányok Cs-lakásba költöznek, de nem erőszakkal telepítik oda át őket, hanem csak lehetőséget nyitnak erre, és ők maguk önként költöznek át. A két típus nem mindig különül el élesen egymástól, mert a városrendezési tervek során a régi cigánytelepek szanálása azzal kezdődik, hogy a jobb módú, tehetősebb vagy nagyobb összeköttetéssel rendelkező cigányok önként költöznek át az újonnan épített Cs-lakásokba, de még a kötelező átköltöztetések is részben önkéntes módon történnek, hiszen a cigányok alig várják, hogy kijussanak a telepről. Ha nincs elég Cs-lakás, de a szanálási tervet a városi tanács végre akarja hajtani, akkor következnek a valamilyen okból üresen álló barakkok, ahová a cigányokat rendszerint csak rendőri segédlettel lehet átköltöztetni. A szanálási akciók a különböző városokban különbözőképpen mennek végbe. Egyes helyeken a Cs-ház a cigányok tulajdonába megy át. Ennek érdekében bizonyos előlegként szolgáló készpénz lefizetésére kötelezik őket, s a további részleteket keresetükből vonják le. Más helyeken a Cs-lakások az ingatlankezelő vállalat vagy az OTP tulajdonába kerülnek, és a cigányok bért fizetnek a lakásért. Amennyiben a lakások az ingatlankezelő vállalat tulajdonába kerülnek, ez utóbbi igyekszik a házakat az OTP-nek átadni. Az OTP viszont arra törekszik, hogy a házakat eladja a cigányoknak. Legtöbb városunkban egymás mellett állnak cigánytulajdonban és tanácsi tulajdonban lévő házak anélkül, hogy a cigányoknak világos képük lenne a jogi helyzetről.

A Cs-lakások elvileg megadják a lehetőséget elfogadható színvonalú életforma kialakításához. A régi épületbe, barakkokba való költöztetésnél a hatóság nem gondoskodik arról, hogy a cigányok elfogadható, kúttal és villannyal ellátott, a kulturált élet alapjait biztosító épületekbe költözzenek. Ezekben a típusokban tehát nem teremtik meg a cigányság felemelkedésének anyagi alapjait. Még kevésbé beszélhetünk erről azoknál az átköltöztetéseknél, amikor egyszerűen új helyet jelölnek ki a cigányoknak. A Cs-lakásokba való átköltöztetéseket viszont civilizatorikus akciónak kell tekintenünk.

A közösségi élet felbomlásának kedvezőtlen hatása azonban itt is érvényesül. Az erőszakos hatósági beavatkozás csökkenti a telep ellenálló képességét a felhígulással szemben. Máshonnan származó cigányok beáramlásával a telep rendszerint egyre heterogénebbé válik, mégpedig többnyire negatív irányban. A telepek feltöltődnek lumpen elemekkel. Mindez a deklasszált lumpen életforma tipikussá válását segíti elő.

A hatósági átköltöztetések tehát általában abban az irányban hatnak, hogy felbomlasztják a hagyományos normák és formák kötőerejét, és végső soron akadályozzák a cigányság közeledését a nem cigány lakosság életformájához. Másik veszélye az így kialakított új telepeknek, hogy erős elszigeteltségük miatt színes gettó kialakulásával fenyegetnek. A cigányság minden erejével asszimilálódásra

¹⁴ Cs-lakás: csökkentett komfortfokozatú lakás. – *A szerk.*

törekszik, de ha e törekvések útját akadályok torlaszolják el, és a beolvadásra hajlandó cigányokat mesterséges eszközök szigetelik el, akkor erősödik a színes kisebbséggé alakulás tendenciája.

Egészen más típusba sorolandók az árvizes és belvizes építkezések. Belső természetük szerint sokkal közelebb állnak a hagyományos teleptől való távozás második fajtájához, a legalább részben saját erőre támaszkodó elköltözéshez.

Az elköltözés minden esetben elválaszthatatlan a cigányok asszimilációs törekvésétől. Fajtáit több szempontból különböztethetjük meg. Végbemehet úgy, hogy meglevő parasztházat vagy városi házat *vásárolnak meg*, és végbemehet úgy, hogy *új házat építenek*. Havas Gábor így ír erről tanulmányában: „A »Dzsungelnek« csúfolt telepről 20 család került a faluba a 60-as években. Körülbelül fele részben régi, megüresedett parasztházakat vásároltak meg (a község lakossága 1960 és 70 között 730-ról 551-re csökkent), illetve a tanács által szervezett lakásépítési akció keretében 10 százalék lefizetése mellett kamatmentes kölcsönrel jutottak házhoz. A régi házakat vásárlók szükségszerűen szétszórtan helyezkednek el, de az újonnan építkezők házhelyeit a falutól bizonyos mértékig elszigetelten jelölték ki. A község két, egymástól jelentős távolságra fekvő részre tagolódik, a régi falumagra és az állami gazdaság központja körül kialakult újabb településre. A cigányok házhelyei a két egység közötti terület közepén helyezkedtek el. Így tulajdonképpen egy belső telep alakult ki az egymás mellett sorakozó típusházakból. Igaz, hogy a falu két része azóta közeledett egymáshoz, valószínűleg hamarosan össze is fog érni, mégis a belső telep szinte szimbolikusan utal az asszimilálódási törekvések ellentmondásosságára. A telepről már eljöttek, de a faluba még nem érkeztek meg. Az elkülönítésben tendenciát kell látnunk, mert a megyében általános, hogy a különböző lakásépítési akciók keretében ilyenfajta falun belüli telep alakul ki. A beköltözések sorát Balogh József nyitotta meg, aki még az építési akció beindítása előtt saját erőből építette fel a házat... »56-ban a feleségem az én tudtom nélkül megvette ezt a házhelyet, tudatosította velem, és én kifizettem. Ez 2500 Ft volt. És akkor aztán minden évben... amit tudtam venni, hallottam valahol, hogy van gerenda eladó, megvettem már, ideszállítottam. Hallottam, van téglá, ideszállítottam. Hallottam, hogy van valahol egy ilyen elbontásra való ház, megvettem, ideszállítottam. Úgyhogy összegyárapítottam az anyagot, majd osztán 63-ban ráépítkeztem. 64-ben teljesen kész volt a ház.« A tervszerű készülés a jövőre, a lehetőségek türelmes kivárása, ugyanakkor a megteremtésüket előkészítő szívós kitartás a paraszti életszemlélet egyértelmű hatását mutatja. Gyökerei a gazdagparaszti életforma ideállá emelésében keresendők, még a háború előtti időszak napszámos tengődései idején. A munkát adó nagygazdák viruló gazdaságai mintát és módszereket kínáltak. Az alkalmazkodóképesség és céltudatosság lehetőségeket teremtett. Balogh József a háború után földhöz jutott, gazdálkodni kezdett, nem sokkal 45 után már jól állt. »Tudta, hogy én ki vagyok, meg mi vagyok, mert abban az időben eléggé jól álltam én. Mert akkor még... volt szarvasjóságom is, volt két fejőstehenem, meg volt borjú is rá. Ilyen nike borjú volt, de szép volt, szép nagy. Úgyhogy abban az időben 1800 pengőért, forintért adtam, forint volt már abban az időben... Majd aztán 46-ban, akkor kaptuk ezt a földet a földosztó bizottságtól. És akkor ebbe a földbe gazdálkodtam. Vettem egy lovat, egy pónilovat, a bátyám is vett, mert az is itt lakott, és

akkor összefogtunk, és akkor úgy dolgoztuk föl a földet. Hát nem mondom, akkor jól ment egy ideig, mert azért még volt eke, borona, henger, volt az is, vettem pénzért a parasztságtól.« Szorgalmasan és kitartóan dolgozott. Bár a beszolgáltatásokat nem győzte, földjeit leadta, és vállalatához ment dolgozni, életének tervezettsége megmaradt, a paraszti vonásokat megőrizte, és az első adandó alkalommal, a hatvanas évek eleje kezdődő konjunktúrájának idején visszatért a mezőgazdaságba. Életformájának anyagi alapját a munkaviszonyból származó jövedelemre rátett háztáji gazdaság biztosítja. A háztáji tevékenység szintje nem ígér további lényeges gyarapodást, de a stabilitáshoz mindenképpen elegendő. »Hát van egypár darab disznóm, 8 darab disznóm van. Most például vásárok, húsvét első napján vittem Pécsre 9 darab malacot. Ebből hetet tudtam eladni, és kettőt hazahoztam. Különböző árban adtam el, úgylát kaptam 3500 Ft-ot... Most is levágtam egy ilyen két és fél mázsás hízt, mert tavaly kettőt vágtam, de aztán ránk avasodott... Hát a baromfi, volt, amikor kotlóst ültetett az asszony, és abból lett, de már most így vesszük a naposcsibéket vagy a gazdaságtól, vagy a tsz-tól. 80 vagy 100 darabot, vagy 200-at. Attól függ, hogy mennyire van pénzem... Közben van a gazdaság is. Ad nekem most 900 kadrát földet. Meg van saját földem is, 1000 kadrát. De itt a kert is, 600 kadrát, úgylát itt a fő eledelem, az megterem. Például ez a bab, krumpli, borsó... kerti vetemények... uborka, paprika, paradicsom és így tovább. Kukoricám is van, nekem is, meg a gazdaságban is kapok. Úgylát ezt a kis jószágomat meg tudom tartani, no van azért, mikor vennem kell egypár mázsa kukoricát.« A törekvések régóta kialakult tudatosságára, valamint kialakulásának folyamatára utal, hogy a gyerekésszel kötött két házasság után – »Hát ilyen gyerekésszel voltunk... még állapotosan ment el, mind a kettő úgy ment el.« – a harmadik, máig tartó házasságában a gyerekek számát szigorúan korlátozták. »Elkövetünk egy nagy butaságot. Az asszony nem vette észre, vagy mi volt, nem tudom. Elég az hozzá, későn ment orvoshoz. Azt mondták, nem tanácsos már elvenni neki, mert árthat. Hét terhességmegszakítása volt már... Úgylát most már a hetedik hónapban van. Nagy szűgyen ez nekem, 44 éves fejjel... Hát már unokám van.« Gondolom, a paraszti minták hatására Balogh József idejében felismerte a gazdagodás és a gyerekszám összefüggéseit. Valószínű, hogy két első asszonyának is a kelleténél korábban érkező gyerekek miatt adta ki az útját. Ami a telepeken mindennapos, elfogadott gyakorlat, hogy nagyszülőként is még gyereket várnak, az a faluban takargatni való nagy szűgyennek számít. Balogh József életmódjának felsorolt vonásaival a telep falujába költöző egyik alaptípust képviseli. Ő az, aki emelt fővel vonulhatott be abba a faluba, amelynek periferián tengődő napszámosa volt valamikor. A személyiség komolyabb torzulása nélkül élte meg a változást, mert belső indítékok hatására céltudatos fokozatossággal küzdötte ki magának az életformaváltást, és ezért megfelelően tudott akklimatizálódni. Bár a cigány hagyományokhoz már egyáltalán nem kötődik, nem tagadja meg azokat. A köré épült házakban a Baloghéval azonos életformához és -színvonalhoz már korántsem ilyen szervesüléssel jutottak. A konjunktúrát kihasználták, a gyarapodás modelljének számos elemét átvették, családtervezés érvényesül, de a gyökök nem nyúlnak olyan messzire vissza. A faluba kerülés a személyiség konfliktusaival, törésekkel járt együtt. Ezek a cigányok mindenkitől félnek, mindenkivel bizalmatlanok, egyszerre dicsekszenek és tagadnak el, egyszerre dörgölöznek és utálkoznak.

Lejárnak a telepre, gúnyolódnak a putrikon, szegénységen, de ugyanakkor érezhetően biztonságot keresnek. Nem érzik még igazán sajátjuknak, amit megszereztek. Ez a típus sokkal népesebb, mint a Baloghék által képviselt. A konfliktusokat a beköltöző nemzedék már valószínűleg nem is tudja önmagában feloldani. Szembetűnő volt a különbség a telepen sok helyütt érzékelhető emberi közvetlenség, természetesség és a faluba költözöttek legtöbbször alakoskodása között. A házépítés legtöbbször csoportos akció. Többen osztoznak azonos sorsban. A beköltözés magányosabb és sokszor szegényesebb változata a régi ház megvásárlása. A házat ott és akkor kell megvenni, ahol és amikor éppen akad. Az asszimilálódás kétségbeesett igyekezete gyakran elszigeteltségbe fullad. A beköltöző minden törekvése arra irányul, hogy »terepszínűvé« váljon, hogy észre se lehessen venni, nehogy valami rosszat mond hassanak róla a nem cigány környezetben. Mivel ez tökéletesen sosem sikerülhet, az önfeladás és megalázkodás eredménytelensége kétszeresen is feszültségeket szül.”

Akár vásárolnak, akár építkeznek, az esetek kisebb részében a költségeket *kizárólag saját erőből fedezik*, az esetek nagyobb részében állami támogatást, *kölcsönt* vesznek igénybe. Igen lényeges különbség, hogy a vásárlás vagy építkezés *falun* vagy *városban*, illetve *ipartelepen* történik-e; falun többnyire a parasztság, városban és ipartelepen a városi bér munkásság életformájához idomulnak a cigányok.

A vásárlás feltételei rendkívül változók a ház árától és a piaci viszonyoktól függően. Találkoztunk tízezer forintos és százezer forintos házvásárlással egyaránt. A vásárlás lehetőségeit korlátozza, hogy a kölcsön folyósításának folyamatos munkaviszony az előfeltétele. A cigányság többségénél ugyanis a megfelelő jövedelmi színvonal biztosításához, különösen pedig a gyűjtéshez és a megtakarításhoz elengedhetetlenül szükséges, hogy a rosszul fizetett segéd munkát idénymunkákkal váltogassák. Ezekben a családokban a felnőtt férfiak novembertől áprilisig rendszerint valamilyen állandó munkahelyen dolgoznak, valamilyen állami vállalatnál vagy szövetkezetnél végzik a legnehezebb, legkellemetlenebb és többnyire legrosszabbul fizetett segéd munkát, majd áprilistól október végéig a felnőtt nőkkel és nagyobb gyerekekkel együtt családi vállalkozásként valamilyen idénymunkát vállalnak. A nyári hónapokban a család az állandó lakástól kisebb-nagyobb távolságban él, félig-meddig szabad ég alatt, és az egész évi megélhetésnek vagy a komolyabb családi beruházásoknak az alapjait rakja le. Az állandóbb és az ideiglenes munkaviszony közti megkülönböztetés ezeknek az embereknek az életében mesterséges valami, és nem alkalmazkodik a valóságos élethez. Az idénymunka e családok költségvetésében jóval nagyobb tétel, mint az állandó munkaviszonyból származó jövedelem. Kiküszöbölése rontaná a családok életszínvonalát, de népgazdasági szempontból is elképzelhetetlen, mert az idénymunkára irányuló kereslet az elmúlt években fokozódott, s a legközelebbi években várhatóan tovább fokozódik. A cigány (és a legrosszabb életkörülmények között élő nem cigány) lakosság integrálására irányuló tervekben tehát számolni kell azzal, hogy a legközelebbi jövőben az érintett életében nem csökken annak a szerepe, amit ma ideiglenes munkaviszonynak nevezünk.

Jelenleg a házvásárlásnál és -építésnél a cigány családok nagy részénél az az ellentmondás, hogy ha a lakásvásárlási, illetve -építési kölcsön folyósításához előlegként szolgáló összeget meg akarják keresni, akkor meg kell szakítaniuk állandó munkaviszonyukat, tehát a kölcsön folyósításának két feltételét egyszerre nem tudják teljesíteni.

Azoknak a cigány családoknak az esetében, amelyekben a felnőtt férfiak stabil, jó keresetet biztosító gyári vagy bányamunkát végeznek, nincs szükség arra, hogy a vásárlási vagy építési kölcsön folyósításához szükséges előleg összegét idénymunkákból gyűjtsék össze.

A jelenleg érvényben lévő rendeletek módot adnak arra, hogy a helyi szervek eltekintsenek az előtakarékoságtól. Találkoztunk is olyan esetekkel, amikor a tanácsok éltek a rendeletek által nyújtott lehetőségekkel. A legtöbb helyen azonban mereven ragaszkodnak az előtakarékosághoz. Az érvényes rendelkezéseken túlmenő „hivatali óvatosság” elterjedtségére jellemző az az eset, melyről a *Népszabadság* egy alkalommal egész oldalas cikkben adott hírt. A hír szerint egy Zala megyei törzsgárdatag cigány munkás – aki az egész gyári kollektíva megkülönböztetett bizalmát élvezte – lakásépítésénél az előtakarékosághoz szükséges összeget a brigádtagok saját zsebükből adták össze. Nyilvánvaló, hogy az érvényes rendeletek szelleme szerint ez esetben el kellett volna tekinteni az előtakarékoságtól, s nem folyamodni a brigádtagok egyébként feltétlenül tiszteletet érdemlő szolidaritásához és áldozatkészségéhez.

E helyen kell megjegyeznünk, hogy a tanácsok legnagyobb része az 1970-es és 1971-es évben nem használta fel az e célra rendelkezésére bocsátott keretet.

Az előtakarékoság problémáját súlyosbítja az építőanyagok árának felemelése. Már az áremelés előtt is gyakorlatilag lehetetlen volt 75 ezer forintból elfogadható házat felépíteni, ma pedig végképp elképzelhetetlen. Jártunk olyan vidéki városban, ahol már nem is húsz-, hanem harmincezer forintos előleget követelnek a lakásépítési kölcsön folyósításához.

A lakás- és telekvásárlási lehetőségeket az előítéletek is korlátozzák. Van olyan község, amelyben 40–50 ház áll üresen, tulajdonosaik a házakat áron alul sem tudják eladni, cigányokkal azonban nem állnak szóba. Mivel ezek a tulajdonosok gyakran olyan emberek, akik már elköltöztek a falujukból, így az a tény, hogy ott hagyott falusi házukat még személyes érdekeik ellenére sem hajlandók cigányoknak eladni, arról tanúskodik, hogy korábbi falusi szomszédsági közösségük nyomásának engedelmesskednek.

Fejlődő településeken viszont többnyire kevés az eladó ház, és ha akad is ilyen, annak árát a tulajdonosok felferik. Ezekben az esetekben felmerül a szakértői becslés alapján történő, méltányos árú kisajátítás. A cigányokkal szembeni előítéletek azonban rendszerint olyan súlyosak, hogy az ilyen akció több kárt okozna, mint amennyi haszonnal járna.

Ugyanilyen problémák merülnek fel a házhelyekkel kapcsolatban is. Mezővárosaink és községeink kisebb része a rendeletek szellemében jár el, és a lakásépítésre felkészült cigányoknak megfelelő helyen megfelelő házhelyet biztosít. A helyi tanácsok nagy része azonban a rendeletek betűjével és szellemével ellentétesen jár el. Vannak településeink, ahol egyáltalán nem juthatnak házhelyhez a cigányok, másutt évekig halogatják a házhelyek kiutalását,¹⁵ megint másutt indokolatlanul magas árat

¹⁵ Csak egyetlen példát említünk. A Borsod megyei Boldva községben a községi tanács tulajdonában igen sok üresen álló házhely van. A rendelet előírja, hogy ilyen esetben ingyenesen kell házhelyet juttatni azoknak a cigányoknak, akiknél megvannak az építési kölcsön folyósításának feltételei. A tanács azonban még pénzért sem ad házhelyet a cigányoknak.

követelnek. A leggyakrabban pedig a meglevő cigánytelepek szélén vagy más, nem megfelelő helyen biztosítanak csak házhelyet.

Mindezen tényezők együttes hatásának eredményeképpen az elmúlt öt évben az árvizes és belvizes kölcsön segítségével épített mintegy 1600 cigánylakás nagyobb része (kb. 1100 lakás) a településtől távol épült fel. Az egyéb részletfizetési kedvezményekkel épített lakásokkal nagyjából ugyanez a helyzet. Nagyjából 2000 cigánylakás épült ily módon öt év alatt; egynegyed részük a településtől távol, háromnegyed részük a nem cigány település szélén, és csak néhány tucat épült a nem cigány településen belül.

A cigányok kiutalt, saját erőből épített és vásárolt lakások útján is csak ritkán jutnak a nem cigány település belsejébe. Az elmúlt években kiutalás révén mintegy kétszázan, saját erőből történő építkezés révén kerekén ötszázan, és vásárlás révén mintegy kétszázan jutottak a nem cigány település belsejébe.

Az elmúlt évek akciói tehát az esetek döntő többségében az eddiginél magasabb színvonalú lakáshoz juttatták a cigányokat, de a telepek elszigeteltségét nem csökkentették, hanem a régi telepek helyett új telepeket hoztak létre.

A cigányság demográfiájáról szólva már említettük, hogy országos viszonylatban a cigánylakások kétharmada fekszik telepen, és egyharmada nem telepen. Azt is megemlítettük azonban, hogy ez az arány nem ad képet a cigány lakosság települési elszigeteltségéről. Nem sorolhattuk a telepi lakások közé a településen kívül fekvő elszigetelt cigánylakást, de nem sorolhattuk telepi lakások közé az olyan eseteket sem, amikor két-három cigánylakás fekszik a településen kívül. Az ilyen eseteket is figyelembe véve, a cigánylakásoknak 76 százaléka fekszik telepen vagy a nem cigány településen kívül.

Jelenleg a telepi és a nem cigány településen kívül fekvő cigánylakások együttes száma 46 ezer (ebből telepi 40 ezer), és ezekben a lakásokban kerekén 56 ezer cigány család lakik.

A telepen, illetve a nem cigány településen kívül élő családok száma a budapesti és az alföldi régiókban egyenként 8-9 ezer, a dunántúli és az északi régióban 12-12 ezer, a keleti régióban 16 ezer.

Nem szabad azt hinnünk, hogy ezzel teljesen számot adtunk a cigánylakások települési elszigeteltségéről. Nem cigány településen belüli nem telepi lakásnak kellett minősíteni ugyanis olyan eseteket, amikor a nem cigány település belsejében egy-egy kis utcácskában 5-8 cigánylakás fekszik egymás mellett, vagy többlakásos udvarban csak cigány családok laknak.

Még nehezebb azoknak a szegénysoroknak a besorolása, amelyeken cigányok és magyarok élnek vegyesen. Igen sok magyar városban és faluban ugyanis a hagyományos cigánytelep valójában nem cigánytelep volt, hanem szegénytelep, és a szegénytelepen belül a cigányok aránya esetenként változott. Az azóta lebontott, illetve átköltöztetett régi kiskunfélegyházi cigánytelep, a „putri” 900 lakója például a telepet sohasem tekintette cigánytelepnek, hanem szegénytelepnek. „A cigányok csak újabban szivárogtak be a putriba, azelőtt ott csak téglások laktak.” A legenda szerint egy Szabó Fáni nevű földbirtokos kisasszony adta ezt a helyet „a város szegényeinek, hogy lakhassanak mindig ingyen, és ne kelljen fizetniük a városnak”. „Itt mindig

munkásemberek, téglások éltek.” „Olyan volt a putri, mint Pesten a Mária Valéria.” Félegyházán a történelmi múltban tehát proletárgéttő alakult ki, amelyen belül homogen egységgé váltak cigányok és nem cigányok. Mezővárosainkban és falvainkban sok hasonló esettel találkoztunk.

A nem cigány településen belül nem telepi lakásban lakó 17 ezer család egy része tehát településileg szintén elszigetelt.

Említettük, hogy a Cs-lakások elvileg megadják a lehetőséget a réginél magasabb színvonalú életforma kialakításához. Ez az elvi lehetőség a gyakorlati megvalósítás során gyakran elsikkad. A Cs-lakások építéskor sokszor nem gondoskodnak megfelelő távolságban elhelyezkedő kútról. Előfordul, hogy a vizet több száz méter vagy egy kilométer távolságból kell hozni. A Cs-lakások települési elszigeteltsége azt eredményezi, hogy az iskola a cigánylakásoktól igen nagy távolságban van, megközelítése igen nehéz. A házak alapozása nagyon sokszor nem megfelelő, szigetelésük kifogásolható, a falazás nem felel meg az előírásoknak, az ajtók, ablakok már átvételkor sem záródnak rendesen. A lakások építését állami vállalat rendszerint nem vállalja, a szövetkezetek és kisiparosok pedig igen gyakran nem teljesítik az előírásokat. Idézzünk *Berkovits Györgynek* a *Valóságban* megjelent cikkéből.¹⁶ „A cigánytelep lakói örültek, hogy rendes, új házakban élhetnek ezentúl, havi néhány száz forintos részletfizetés ellenében. Ezenkívül csak annyit tudtak: ki az a kisiparos, aki lakásaikat építi. A hatóságok nem tartották elég érettnek a cigányokat arra, hogy a kölcsönt leszámolják a kezükbe. A vállalkozó szellemű kisiparosban megbíztak annyira, hogy benyújtott számláira az OTP közvetlenül neki fizette a kölcsönöket. A mester sűrűn látogatott az OTP-be, bediktálta, hogy éppen kinek a házához vásárolta a számlán feltüntetett építőanyagokat, hogy kinek a házában dolgozta le a kimutatásban szereplő munkaórákat. Megkapta a pénzt annak kölcsön-számlájáról, akinek – bemutatása szerint – anyagot szállított, vagy akinél – állítása szerint – dolgozott. Pontosan tudta, milyen gyorsan fogy a 25 építkező család kölcsöne. Csak a 25 családnak nem volt erről fogalma. De arról sem, hogy mennyi és milyen anyagot kapnak a pénzükért, hogy hány munkaórát számol el a kisiparos terükre. Azt sem tudták, mikorra kell elkészülnie a lakásoknak. Az építtető és a kivitelező nem kötöttek szerződést. Ezért a mester mondhatott, amit akart, senki sem ellenőrizhette állításainak igazát... Pontos határidőket sohasem tűztek ki írásban, legfeljebb szóban emlegettek dátumokat. Eltelt két év, és még mindig csak a dátumok emlegetésénél tartottak... Végül kitűzték az építkezés befejezésének határidejét 1969. április 30-ra. A házak ezután sem készültek el, de az építtető számlájáról elfogyott a pénz. Ekkor a kisiparos visszaadta az iparendélyét... A szakértő bizottság tagjai, akik a legnagyobb építéstudományi intézetünk mérnökei voltak..., jelentették, hogy ezeknek a Cs-házaknak az alapját kézzel is ki lehet bontani, szigetelésük a magas talajvíznek kitűnő felszívódási lehetőséget biztosít, padló helyett csak a földet döngölték simára, a padlásra nem lehet felmenni, mert leszakad, a hőszigetelés olyan minimális, hogy fűteni sem érdemes. Az analfabéta cigányok nem mentek perre, nem ismerik a jogaikat. S nem tudják, milyen egy jó

¹⁶ Berkovits György: Befejezetlen házak. *Valóság*, 1971/10. 69–73. o.

ház. A mérnökök kábán álltak, tízezreket érő műszereik mellett, arcuk égett a felháborodástól, azon csodálkoztak, hogy ilyen szemérmetlen és nyilvánvaló hibák ellenére mindenki ölbe tett kézzel ül... Nem akarták elhinni, hogy a tanács kiadta a lakhatási engedélyeket.”

Ha eltekintünk a cigányok települési elszigeteltségétől, az ivóvízellátástól, a villany megkötésétől és a lakások zsúfoltságától, és minimális követelménynek csak azt tekintjük, hogy minden család külön lakásban lakjék, és legalább minden, akár vályogfalú háznak fundamentuma legyen, akkor a cigányok lakta lakásokból legalább 45 ezerre kell tennünk a megépítendő lakások számát. Ez a szám az új családalapítások révén évenként mintegy 2500-zal növekszik. Ezzel szemben az elmúlt öt évben az árvíz és más kölcsönök keretében, valamint kiutalások révén állami támogatással *évi átlagban* mintegy ezer lakás épült cigányoknak. A cigányok saját erőből történő elfogadható színvonalú lakásépítéseit ennél többre: 1500-ra kell becsülnünk. Jelenleg tehát a cigányok lakáskörülményeiben lényeges javulás nem tapasztalható.

Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság

Figyelembe véve a cigány lakosság alacsony jövedelmi színvonalát, rendkívül rossz lakáskörülményeiket, ezen belül különösen azt a tényt, hogy a lakások 44 százalékában nincs villany, azt kell várnunk, hogy a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban a cigányok messze elmaradnak a nem cigány lakosság mögött. A valóság azonban felülmúlja várakozásunkat. A cigánylakásoknak csak harmadrészében (35,5 százalékában) találunk rádiót, és csak 24 százalékában televíziót.

Érdemes ezt összehasonlítani a nem cigány lakosság ellátottságával. Az 1969. évi háztartás-statisztika szerint a 100 háztartásra jutó rádiókészülékek száma a szellemi foglalkozásúaknál 136 volt, a munkásoknál 115, a kettős jövedelműeknél 107, a parasztnál 89; a 100 háztartásra jutó televíziók száma pedig a szellemi foglalkozásúaknál 81, a munkásoknál 75, a kettős jövedelműeknél 61, és a parasztnál 37. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a rádióval és televízióval való ellátottságban ugrásszerű különbség van a parasztnak és a lakosság többi rétege között. Ugyanilyen ugrásszerű különbséget tapasztalunk a parasztnak és a cigányok között. Ami a rádióval való ellátottságot illeti, a parasztnak és a cigányok közötti különbség sokkal nagyobb, mint a parasztnak és a többi réteg közti különbség. A televíziónál viszont azt tapasztaltuk, hogy bár a parasztnak és a cigányok közötti különbség igen nagy, még nagyobb a parasztnak és a többi réteg közti különbség. Ez utóbbi különbség erősen enyhül az utóbbi években, tehát a parasztnak közelebb kerülnek a nem paraszti lakossághoz, és eltávolodnak a cigányoktól.

Meg kell jegyeznünk, hogy ebből az összehasonlításból egy láncszem hiányzik. A háztartás-statisztika ugyanis nem tartalmazza az alacsony jövedelmű lakosság, illetve a tanyasi lakosság adatait. Ami az előbbieket illeti, ezek egy része olyan nyugdíjas családokban él, amelyekben nincs aktív kereső, más részük csak ideiglenesen, valamilyen különleges ok miatt alacsony jövedelmű, harmadik részük pedig tartósan, már nemzedékek óta az. Már megfigyelhettük, hogy az alacsony jövedelműek egy

csoportja demográfiai összetételében (a gyerekek számában, a keresők és eltartottak arányában stb.) igen közel áll a cigányokhoz, hasonló problémákkal küszködik a vilánnal, ivóvízzel való ellátottságban is, valamint azt is említettük, hogy igen gyakori a települési együttélés, tehát a szegénysor, a proletárgettyő, a cigánytelep azonosága vagy szomszédsága. Nem meglepő tehát, hogy e téren hasonló jelenséggel találkozunk, de mint már mondtuk, oly módon, hogy a cigány kultúra része ugyan az alsó réteg kultúrájának, de azon belül is alul helyezkedik el.

A rádiók és a televíziók alacsony aránya annál súlyosabban esik latba, mert – amint látni fogjuk – a cigányok iskolázottsága rendkívül alacsony, a cigányok és a nem cigányok közötti érintkezés és információcsere rendkívül gyér és szegényes. A rádió és a televízió tájékoztató szerepe tehát a cigányoknál elvileg sokkal nagyobb jelentőségű lehetne, mint a nem cigányoknál.

Meg kell azonban mondanunk, hogy a rádió és a televízió tájékoztató hatása a cigányoknál amúgy is erősen kétséges. A műsorok nagy részét a cigányok nem értik, nem tudják követni, nem is szeretik. A rádió és televízió viszonylag nívósabb műsorai csak a cigányság iskolázottabb rétegei számára közelíthetők meg, valamint a különösen értelmes és világlátott emberek számára.

A rádióval és a televízióval való ellátottságot illetően jócskán különböznek egymástól a cigányság anyanyelvi csoportjai és az egyes régiók cigány lakosai. Rádió van a magyar cigánylakások 39, a román cigánylakások 38 és az oláh cigánylakások 24 százalékában, a budapesti iparvidék, a Dunántúl, az északi régió és az Alföld cigánylakásainak 39–44 százalékában, a keleti régió cigánylakásainak 19 százalékában. Televízió van a magyar cigánylakások 27 százalékában, a román cigánylakások 25 százalékában, az oláh cigánylakások 17 százalékában, a budapesti iparvidék 36 százalékában, a Dunántúl, az északi régió és az Alföld cigánylakásainak 24–29 százalékában, a keleti régió cigánylakásainak 7,5 százalékában.

Hasonló különbségeket tapasztalunk cigányok és nem cigányok között más tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban is. Mosógépet a cigánylakások 4 százalékában találunk. Ezzel szemben a 100 háztartásra jutó mosógépek száma a szellemi foglalkozásúaknál 80, a munkásoknál és a kettős jövedelműeknél 76, a parasztoknál 54. „Nagyobb arányban” mosógépet csak a budapesti iparvidék cigánylakásaiban találunk (10 százalék). Ezzel szemben az északi és keleti régió cigánylakásainak csak 1 százalékában van mosógép.

Hűtőszekrény a cigánylakások 3,7 százalékában van, de ezek háromnegyed része a budapesti iparvidék magyar cigányainak birtokában. A Dunántúlon a hűtőszekrények aránya 1,5 százalék, a többi régióban 0–2 százalék között változik. Ezzel szemben a 100 háztartásra jutó hűtőszekrények száma a szellemi foglalkozásúaknál 59, a munkásoknál 37, a kettős jövedelműeknél 12, a parasztoknál 6.

Kerékpárt a cigánylakások 23,6 százalékában találunk (arányuk a magyar cigányoknál 22,6, az oláh cigányoknál 17,0, a román cigányoknál 46,6 százalék). Motor-kerékpár a cigánylakások 1,8 százalékában van (arányuk a magyar cigányoknál 2,0, a román cigányoknál 1,9, az oláh cigányoknál 0,9 százalék). Ezzel szemben a 100 háztartásra jutó motorkerékpárok száma a munkásoknál 16, a kettős jövedelműeknél 28, a parasztoknál pedig 16.

Analfabetizmus és iskolázottság

Analfabetizmus

A nem cigány lakosság körében az analfabetizmus csaknem teljesen felszámoltnak tekinthető, bár fél-analfabétáknak kell neveznünk azokat, akik nem végezték el az általános iskolát, és nagy fáradsággal el tudnak ugyan olvasni egy hosszabb szöveget, de a szöveg összefüggéseit nem tudják felismerni. A cigányoknál azonban a szó szoros értelmében vett analfabéták aránya is igen magas.

A 14 évnél idősebb cigány népesség legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerinti megoszlását a 9. táblázat mutatja be.

1971-ben a 14 éven felüli cigányok 39 százaléka volt analfabéta. Ezen a téren igen nagy különbség van a magyar és a nem magyar anyanyelvű cigányok között. A magyar anyanyelvű cigányoknak 33 százaléka, a cigány anyanyelvű cigányoknak 54 százaléka és a román anyanyelvű cigányoknak 57 százaléka analfabéta.

Írtunk már arról, hogy a cigánykérdés megoldását nem szabad a nyelvi probléma megoldásában keresni. A fenti adat azonban azt mutatja, hogy a nyelvi probléma súlyosan befolyásolja a cigánykérdést. Az analfabéták aránya a cigány anyanyelvű és a román anyanyelvű cigányok körében nem azért olyan magas, mert az e nyelvcsoporthoz tartozó cigányok minden tekintetben ennyivel lennének elmaradottabbak a magyar anyanyelvű cigányoknál, hanem azért, mert a cigány és román anyanyelvű gyerekek az iskolában különösen nagy nyelvi nehézségekkel találják magukat szemben.

A cigányok analfabetizmusának leküzdésében a mondottak ellenére óriási előrelépést jelentett az általánosan kötelező nyolcosztályos iskoláról szóló törvény elfogadása és fokozatos megvalósítása.

Iskoláztatási arányok

A legidősebb cigányoknak – az 59 éven felülieknek – 70 százaléka sohasem járt iskolába. Nem járt iskolába a 35–59 éves cigányok 50 százaléka sem. A két arányszám közti különbség azt mutatja, hogy a két világháború közötti korszak magyar kultuskormányzata igen nagy erőfeszítéseket tett, ha nem is a nyolcosztályos, de a négyosztályos iskolázás kiterjesztésére. Ezek az erőfeszítések párhuzamosan mentek végbe a vándorcigányok letelepítésére irányuló kísérletekkel.

Ezek a kísérletek természetesen különböző eredményekre vezettek a különböző szintről indulók körében. A magyar cigányoknál, akiknél az iskolába nem járók aránya az első világháború előtt 60 százalékos volt, ezt az arányt a két világháború között sikerült 40 százalékra leszorítani. Az oláh cigányoknál a 90 százalékos arányt és a román cigányoknál a 100 százalékos arányt sikerült 70 százalékra szorítani.

Jóval nagyobb ugrás következett be a felszabadulás után. Az 1943–1948 között iskolakötelessé váló gyerekeknél az iskolába nem járók előzőleg 50 százalékos aránya 37 százalékra csökkent, majd a következő öt éves korcsoportnál 27 százalékra. Még nagyobb és még nehezebb lépés következett be az 1953–1957 közötti időszakban,

9. táblázat

A 14 évnél idősebb cigány népesség megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettsége szerint, korcsoportonként (százalék)

Betöltött életkor 1971-ben iskolába (éves)	Nem járt iskolába	Az általános iskola elvégzett osztályainak száma								Középiskola ^a		Érettisé- gízett	Egyetem diploma nélkül	Dip- loma	Értel- mez- hetetlen	Összesen	Esetszám (fő)	
		1	2	3	4	5	6	7	8	1-2	3-4							
15-19	8,6	1,3	3,4	6,6	13,9	16,8	17,2	9,4	19,4	1,0	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	1,6	100,0	610
20-24	13,1	2,2	3,0	7,9	15,5	11,6	12,5	7,1	22,4	2,1	0,6	1,1	0,4	0,0	0,0	0,5	100,0	535
25-29	27,0	2,0	7,9	9,0	12,1	11,3	10,4	2,8	11,8	1,1	1,4	1,7	0,3	0,0	0,0	1,2	100,0	355
30-34	36,7	2,0	5,4	6,6	11,5	7,2	13,2	4,6	10,0	0,6	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0	1,6	100,0	349
35-39	54,3	1,3	6,9	8,4	11,0	4,1	7,1	0,3	4,6	0,3	0,3	0,5	0,0	0,0	0,0	0,9	100,0	392
40-44	46,1	1,2	5,2	7,9	12,4	2,7	14,8	0,6	5,8	0,3	0,9	0,0	0,0	0,3	0,0	1,8	100,0	330
45-49	48,0	2,4	3,2	11,1	13,4	4,0	12,3	1,2	3,6	0,4	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	253
50-54	49,4	1,8	3,0	6,7	12,8	4,3	18,3	1,2	1,2	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	100,0	164
55-59	54,5	2,6	3,9	7,2	12,5	5,9	9,2	2,2	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	100,0	152
60-64	70,1	2,1	4,9	9,0	4,2	0,7	4,2	0,0	1,4	1,4	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	100,0	144
65-69	70,8	0,0	4,5	2,2	7,9	2,2	12,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	89
70-	65,9	1,6	3,1	5,4	10,1	3,1	6,2	0,0	1,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	100,0	129
Összesen	35,5	1,7	4,6	7,7	12,4	8,2	12,3	3,7	10,6	0,8	0,5	0,5	0,1	0,1	0,1	1,3	100,0	3510

^a A középiskola iskola elvégzett osztályainak száma. Ha érettségit adó középiskola iskolába járt, akkor nincs vagy nincs még érettségije.

amikor az iskolaköteles korba lépőknél az iskolába nem járók aránya már „csak” 14 százalék. Az ezt követő öt éves korcsoportban az iskolába nem járók aránya 10 százalékra csökkent.

Rendkívül érdekesnek kell tartanunk azt a körülményt, hogy a fejlődés üteme a román cigányoknál volt a leggyorsabb. Míg az első világháború előtt a román cigányok gyermekei egyáltalán nem jártak iskolába, és ezt az arányszámot a két háború között is csak 70 százalékra sikerült csökkenteni, addig a 15–19 éves korosztályban, tehát az 1957 után iskolaköteles korba lépők között az iskolába nem járók aránya már csak 10 százalék. Ez a változás párhuzamosan zajlott le a román cigányok településbeli elszigeteltségének csökkenésével. Az első világháború előtti erdei telepek gyermekei közül természetesen egy sem járhatott iskolába. Amint az erdei telepek lakói fokozatosan közelebb költöztek a faluhoz, már megközelíthetővé vált az iskola; s egyrészt az állami erőfeszítések érték el inkább őket, másrészt a módosabb, törekvőbb cigány családok igyekeztek élni ezzel a lehetőséggel.

A felszabadulás után a román cigányoknál az iskolába járók aránya jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint a cigányok más csoportjainál. Itt is elsősorban a települési körülmények változására kell hivatkoznunk. Egyrészt a meglévő erdei telepek szűntek meg (csaknem teljesen) és váltak faluszéli telepekké, másrészt megkezdődött a faluba beköltözés folyamata. A román cigányoknak valamivel több mint 50 százaléka jelenleg nem telepen él. Ezzel párhuzamosan és kölcsönhatásban változott meg a román cigányok elhelyezkedése a foglalkozási struktúrában. Mint tudjuk, a román cigányok igen nagy része Baranya megyében él, s ebben a megyében különlegesen rohamos volt a bányászat és az ipar fejlődése, aminek következtében a felnőtt cigány férfiak nemcsak hogy mind el tudtak helyezkedni, hanem általában kedvezőbb keresettel, mint a legtöbb megyében. Végezetül meg kell említenünk, hogy Baranya megyében a megyei tanács jóval nagyobb erőfeszítéseket tett a cigányok helyzetének javítására, mint más megyék tanácsai.

Az iskolába nem járók arányának csökkenése a magyar cigányoknál is gyorsabb volt, mint az oláh cigányoknál. A magyar cigányok körében 40 százalékról 6 százalékra, az oláh cigányoknál 70 százalékról 17 százalékra csökkent az iskolába nem járók aránya.

Ezek a csökkenő arányszámok azonban nem vakíthatnak el bennünket. Az iskolába nem járók fenti arányai azokra vonatkoznak, akik soha egy napig sem voltak iskolában. Ezekben az arányszámokban nem szerepelnek azok a cigányok, akik egy, két, három vagy legfeljebb négy osztályt végeztek. Az igazság az, hogy a felszabadulás után a cigány gyerekek döntő többségére nézve csak annyi történt, hogy érintették az iskolát. Még a 40–44 éves korosztálynál is azt kell tapasztalnunk, hogy többségük vagy egyáltalán nem járt iskolába, vagy legfeljebb egy, két vagy három osztályt végzett, azaz a négy elemi végzettséget sem érte el.

1961-től kezdve kétségekívül fordulatról számolhatunk be, de ez a fordulat csak azt jelenti, hogy a hatvanas években már az iskolák és a művelődésügyi hatóságok legalább arra törekedtek, hogy a cigány gyerekek többsége a négy elemi elvégezze. Gyakorlatilag ezen a ponton állunk ma is. A 20–24 éves cigányok 54 százaléka, a 15–19 éves cigányok 57 százaléka nem jutott tovább az általános iskola 5. osztályánál.

Ha hathatós további intézkedésekre nem kerül sor, a nyolc osztály elvégzése távoli vágyálom marad. A hatvanas években ugyan e téren is változás következett be, de ez a változás szűk körű maradt.

A harmincas évek előtt a hat osztályt végzettek aránya a cigányok körében természetesen rendkívül alacsony volt; nem érte el még a 2 százalékot sem. Valamelyes változás a harmincas években kezdődött meg.

A felszabadulás magától értetődően jelentős változást hozott, és a negyvenes évek második felében, illetve az ötvenes évek elején a nyolc osztályt végzettek aránya 11 százalékra emelkedett. Az ötvenes évek második felétől kezdve a nyolc osztályt végzettek aránya tovább emelkedett, de még a 15–19 éves korosztályban, tehát azok között is, akik az általános iskola felső tagozatába 1962 és 1970 között jártak (vagyis inkább járhattak volna), csak a gyerekek 21 százaléka végezte el az általános iskolát.

Míg a 25–29 éves cigányoknál és a 20–24 éves cigányoknál az általános iskolát végzettek aránya 26–27 százalék, addig a 15–19 éveseknél – mint láttuk – csak 21 százalék. Ez a romlás a cigány lakosság lélekszámának gyors emelkedésével és a korcsoportok létszámának ebből eredő növekedésével is összefügg. A 25–29 éves korosztályban az általános iskolát végzettek aránya ugyan 26 százalék, de az általános iskolát végzettek létszáma nem éri el a 3000-et sem, míg a 20–24 éves és a 15–19 éves korcsoportnál az általános iskolát végzettek létszáma 6500 és 7000 között van.¹⁷

Az általános iskola felső tagozatának padjaiban tehát ma több cigány gyerek ül, mint az ötvenes évek második felében, az arányszámok azonban nem javulnak, hanem romlanak.

Ugyanezekben az években a nem cigány népesség iskolázottsági szintje gyorsan emelkedett. A távolság tehát a cigány lakosság iskolázottsága és a nem cigány lakosság iskolázottsága között erőfeszítéseink ellenére növekszik. Amennyiben nem tudnánk ezen a tendencián változtatni, többek között az a veszély fenyeget, hogy az iskolázottsági szintek közötti különbség etnikai jellegzetességgé válik, és színes kisebbség kialakulását segíti elő.

Súlyosabbnak kell tekintenünk azt a megfontolást, hogy a vizsgálat során mindezzel azt tapasztaltuk: a hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták; nevük aláírásán kívül írni egyáltalán nem tudnak, olvasni csak nyomtatott betűket, azt is oly módon, hogy a szöveg megértésére többnyire képtelenek. Ez megnehezíti a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódásukat, illetve azt olyan foglalkozásokra korlátozza, amelyeknek betöltéséhez

¹⁷ Kiegészítésként közöljük a Művelődésügyi Minisztériumnak a cigány tanulókra vonatkozó adatait. Ezek az adatok csak a két tanévben beiratkozott cigány gyermekek számát tükrözik. Azonban még ezekből az adatokból is kitűnik, hogy bár az iskolába beiratkozottak száma nő, nincs jelentős javulás a nyolc osztályt végzettek arányában. „Az 1957/58. tanév végén az általános iskolák 27 ezer cigány tanulót jeleztek. Ezeknek 88,3 százaléka járt alsó tagozatba, a felső tagozatban mindössze 3220 tanuló volt. Az 1970/71. tanév elején 41 220 cigány tanuló volt az alsó tagozatban, és 18 375 fő pedig felső tagozatba járt. Tehát a cigány tanulók 69,2 százaléka alsó tagozatos, és 30,8 százaléka felső tagozatos. Míg az első osztályos tanulók 10,8 százaléka, addig a 8. osztályba járó tanulóknak már csak 1,6 százaléka cigány. Mind több cigány gyermek jut el az általános iskola 5., 6. osztályába, azonban további erőfeszítésekre van szükség annak érdekében, hogy a 8. osztályt elvégzettek száma is növekedjék, ugyanis e téren még nincs jelentős változás.”

semmiféle iskolázottság sem szükséges. Az iskolázatlan cigány munkaerő létszáma egyelőre gyorsan gyarapodik, és ellentendenciák még nem mutatkoznak. Ezzel egyidejűleg számolnunk kell gazdasági életünk és iparunk szerkezetének megindult átalakulásával. Az ötvenes években újratermelődött a tanulatlan munkaerő, de nem olyan iramban, mint amilyen iramban a tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet növekedett. Így következett be, hogy az ipar bővülése saját határaiba ütközött, és irányváltásra kényszerült. A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legfeljebb változatlan marad. Ennek következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan cigány munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.

A hátrányos helyzetből való kijutás azonban azok számára is reménytelen lesz, akik munkát találnak maguknak. Érdemes ezzel kapcsolatban egy pillantást vetnünk azokra az alacsony jövedelmű magyar családokra, akik életkörülményeiknél fogva közel állnak a cigányokhoz. Két csoportra oszthatjuk azt az egymillió embert, akiknél az egy főre jutó jövedelem 1967-ben 600 Ft alatt volt. Az egyik csoportba azokat sorolhatjuk, akiknél az egy főre jutó jövedelem 1969-ben is 600 Ft alatt maradt, a másik csoportba azokat, akiké 1969-re 600 Ft fölé emelkedett. Az első csoportba tartozóknál tartós, a másik csoportnál több-kevesebb joggal ideiglenes hátrányos helyzetről beszélhetünk. A tartósan hátrányos helyzetűeknél a családfők 10 százaléka, az ideiglenesen hátrányos helyzetűeknél a családfők 1,5 százaléka nem járt iskolába, a tartósan hátrányos helyzetűeknél a családfők 22 százaléka, az ideiglenesen hátrányos helyzetűeknél a családfők 10 százaléka végzett négy eleminél kevesebbet, a tartósan alacsony jövedelmű családfők 37 százalékanak, az ideiglenesen alacsony jövedelmű családfők 20 százalékanak legmagasabb iskolai végzettsége négy osztály. A 400 Ft alatt élő családoknál a 17–36 éveseknek csak negyede végezte el az általános iskola nyolc osztályát. Meg kell tehát állapítanunk, hogy az iskolázatlanság a hátrányos helyzet következménye, ugyanakkor a hátrányos helyzet ismétlődésének és folytatódásának előidézője.

Az iskolázatlanság okai

Az okokat keresve mindenekelőtt a nem teljes beiskolázással kell foglalkoznunk. 1945 előtt a művelődésügyi hatóságok nagyon kevésbé törekedtek arra, hogy a cigány gyerekek iskolába járjanak, és az ilyen törekvések elsősorban a kulturáltabb, félig-meddig asszimilált cigány családokra irányultak. A felszabadulás utáni első években ez a helyzet a községek egy részében nem változott, és a hatóságok főleg azokban a községekben kezdték kényszeríteni a szülőket a gyerekek iskoláztatására, amelyekben a cigányok a községekhez viszonylag közeli telepeken éltek. Az iskolába nem járó gyerekek szüleivel szemben nem jártak el szigorúan, mivel az iskolának a cigány gyerekek többsége megoldhatatlan problémát jelentett. Jártunk olyan vidéki városban, amelyben 1962-ig a cigány anyanyelvű cigányok telepéről egyetlen gyerek sem járt iskolába, és a hatóságok egyáltalában nem léptek közbe. Ebben az időben a tanácsok még azt sem tudták pontosan, hogy a községektől távolabb fekvő telepeken hány gyermek él. Igen gyakran fordult elő, hogy a szülők letagadták iskolaköteles

gyermeküket, és mire ez kiderült, a gyerekek már annyira túlkorosak lettek, hogy nem lehetett beiskolázni őket.

A Politikai Bizottság 1961. évi határozata jelentős változást eredményezett. Ez a változás azonban csak részleges volt, mert a művelődésügyi igazgatás elsősorban a probléma adminisztratív eszközökkel való megoldásának lehetőségeit vizsgálta.¹⁸ 1963-tól kezdve a járási tanácsok művelődési osztályai igen sokat tettek annak érdekében, hogy a cigány gyerekek beiratkozzanak az iskolába, és igazolatlanul ne mulasszanak. Az ország nagy részén azonban olyan gyakorlat alakult ki, amely a rendelet látszólagos betartásával a rendeletet csak részben hajtja végre.¹⁹

A rendelet végre nem hajtásának, illetve részleges végrehajtásának egyik módja a felmentések és halasztások sokasága. A 6–14 éves cigány gyerekek 15 százaléka nem jár iskolába felmentés, halasztás vagy engedélyezett éves kihagyás címén. Jó néhány telep láttunk, amelyen a tényleges beiskolázás aránya nem volt nagyobb 60–70 százaléknál. A felmentések körüli gyakorlat egyes helyeken törvénybe, illetve rendeletekbe ütköző. Jártunk olyan járásban, ahol a járási Köjál vezetője keserűen számolt be arról, hogy a cigány szülők egy része igyekszik felmentetni gyermekét, s ehhez segítséget kap a pedagógustól, a járási tanács művelődési osztályának dolgozóitól és az orvosi etikát a gyakorlatban nem alkalmazó orvosoktól. Az általánosabban alkalmazott gyakorlat azonban az, hogy a felmentéseket és a halasztásokat jóindulattól vezettetve adják meg: „Meglátszik a testi és szellemi fejlettségen, ha bejönnek a cigány tanulók, hogy növésben és szellemi fejlettségben mindig elmaradtak. Szinte nem is érdemes őket beiskolázni 6 éves korukban.” A beiskolázás idején iskolaéretlenség miatt engedélyezett halasztások azonban veszélyesen rövidítik az iskolába járásra jutó időt.

A rendeletek be nem tartásának másik szándékos vagy jóindulatú eszköze az úgynevezett kisegítő iskola intézménye. A kisegítő iskola valójában a gyógypedagógiai tagozat szemérmesebb neve. Több esetben a tanács által megszervezett bizottság dobta vissza az iskola javaslatait, máskor a pedagógusok mondták el nekünk, hogy véleményük szerint kisegítő osztályukba normális gyerekek járnak. Kétségtelen, hogy sok telepen magas a szellemi fogyatékos gyerekek aránya. Mégis egyértelműnek kell tekintenünk, hogy a népesebb cigánytelepek mellett szinte mindenütt megtaláljuk a kisegítő osztályokat: gyakorlatilag ezeket használjuk cigány iskolának. Tapasztaltunk nem egy olyan esetet, hogy ha nem cigány gyereket utaltak a kisegítő iskolába szellemi fogyatékoság miatt, szülei addig kérvényeztek és fellebbeztek, amíg a gyereket visszahelyezték.

Cigány osztályt jelent a túlkoros osztályok létrehozásának gyakorlata is. Ezekbe a normál osztályokból kilógó, túlkoros és a többiekkel együtt nem kezelhető gyerekeket – gyakorlatilag a cigányokat – tömörítik.

¹⁸ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem ellenezzük, hanem helyeseljük ott, ahol szükséges, cigány és nem cigány gyerekek iskolázásának érdekében adminisztratív eszközök igénybevételét. Sőt az előrehaladás egyik nélkülözhetetlen előfeltétele az, hogy e téren az eddiginél következetesebben és nagyobb eréllyel lépjenek fel a hatóságok. Nyilvánvaló azonban, hogy a probléma megoldására nem elégséges az adminisztratív eszköz, hanem elsősorban szociális és pedagógiai eszközök szükségesek.

¹⁹ Távol áll tőlünk, hogy a művelődésügyi hatóságokat és az iskolák vezetőit a rendelet szándékos kijátszásával vádoljuk. Ilyen esetek is előfordulnak, a tipikus azonban az, hogy hatóságok és iskola a rendelet végrehajtására törekednek, de ez különböző tényezők hatására csak részben sikerül.

Legújabbban egyre jobban terjed a *c* osztályok gyakorlata. Ezen most nem a szó szoros értelmében vett cigány osztályokat értünk, hanem a párhuzamos osztályok olyan szervezését, hogy az egyik osztályba a jobb képességű és jobb előmenetelű, a másik osztályba a rosszabb képességű és rosszabb előmenetelű tanulók kerülnek.

Az MTA Szociológiai Kutató Intézete és a Fővárosi Tanács Szakfelügyelete és Továbbképzési Intézete által területi rétegzéssel, véletlenszerűen kiválasztott 320 iskola 2000 osztályában végzett felmérés alapján *Ferge Zsuzsa* a következőket állapítja meg: „A részletes elemzés szerint az osztályzatok szerinti homogenizálás az iskolák túlnyomó többségében, pontosabban egy-két ritka kivétellel társadalmi homogenizálást is jelent... Egyetlen olyan vidéki általános iskola volt, amelyben a tanulmányi eredmény szerinti homogenizálás nem párosult a társadalmi homogenizálással.”²⁰

Szintén ő állapítja meg: „A képesség szerinti szelekció azonban óhatatlanul társadalmi szelekcióhoz is vezetett: a jobb és rosszabb átlagos tanulmányi eredményű osztályok társadalmi összetétele kimutathatóan különbözik egymástól... Számos vizsgálat szerint a gyenge osztályok egyre inkább lemaradnak, sőt esetleg saját, az iskola törekvéseivel és értékeivel szembe forduló szubkultúrát is kialakíthatnak. Ennek következtében a párhuzamos osztályok között is feszültségek keletkeznek. Mindenesetre: kevesebbet profitálnak az iskolából, mint a jó osztályok tanulói, s ezzel fokozódik amúgy is meglevő induló társadalmi hátrányuk.”²¹

A magunk részéről ehhez azt tehetjük hozzá, hogy egyre inkább terjed az a gyakorlat, amely szerint a párhuzamos osztályok szervezésénél a szelekció már az első osztályba való beiratkozásnál megtörténik, szigorúan – néha bevallottan, néha be nem vallottan – társadalmi alapon. Ott, ahol két párhuzamos osztály van, a *b* osztályba, ott, ahol három párhuzamos osztály van, a *c* osztályba a cigány tanulókat és a hátrányos helyzetű nem cigány tanulókat tömörítik.

Magyarországon – amint már több ízben szóltunk róla – nem beszélhetünk cigány kultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó réteg szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság különböző életformacsoportjai különböző színeket jelentenek. Az alsó réteg szubkultúrájának néhány jellegzetességét is rögzítettük: alacsony jövedelem, magas gyerekszám, szociális szempontból elfogadhatatlan lakások, villannyal, ivóvízzel való ellátottság kedvezőtlen mutatói, a felnőttek iskolázottságának alacsonyabb szintje. A párhuzamos osztályok szervezésénél igen sok magyar faluban az iskolák vezetői igen jó gyakorlati szociológusnak mutatkoznak: a *c* osztályokba az említett jegyek alapján az alsó réteg gyermekeit tömörítik. Ott, ahol a cigány gyerekek száma ehhez elegendő, gyakori, hogy a *c* osztályba kizárólag cigány gyerekek járnak, másutt együtt járnak a többi hátrányos helyzetű gyerekekkel.

Csalog Zsolt tanulmányából idézünk: „A halasztások vagy a később engedélyezett egyéves kihagyások az egyik, a gyakori bukás, évismétlés a másik oka annak, hogy az iskolába járó cigány gyerekek zöme évvesztes, túlkoros. Jászfényszarun a kérdőívek alapján összehasonlítottam az iskolások korát és azt, hogy hányadikba járnak. Az

²⁰ Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972/1. 27. o.

²¹ Ferge Zsuzsa: A pedagógusok képe az iskola társadalmi szerepéről. *Valóság*, 1973/2. 24. o.

eredmény szerint egyéves késése van a gyerekek 24 százalékának, két év késéssel jár 15 százalék, ennél több késéssel 3 százalék, és csak 58 százaléknak nincs késése. Ez azonban a szélső példa, az általános helyzet ennél sokkal rosszabb. A kunmadarasi kisegítő tagozatban (ide jár a cigány gyerekek döntő többsége) az első osztályosok 8-9, a második osztályosok 9, a harmadik osztályosok 10, a negyedik osztályosok 10–12 évesek. Az évkésések eredménye, hogy a nyolcadik osztályig ma is csak elenyésző kisebbség jut el, és ebben, úgy látszik, nem javul az eredmény az ötvenes évek óta. A különbség inkább csak annyi, hogy míg korábban a harmadik-negyedik osztályban, most az ötödik osztályban rekednek meg, halmozódnak össze a cigány tanulók.”

Csalog Zsolt másik tanulmányából: „Jelentős azoknak a tanköteles gyerekeknek a száma, akik egyáltalában nem járnak iskolába: a csurgói járásban 1971-ben 10,2 százalék, a marcali járásban 1969-ben 16,3 százalék – valamilyen indokkal megadott felmentés alapján. Ha e számhoz azokat is hozzávesszük, akik beiratkoztak, de a sok hiányzás miatt osztályozhatatlanok voltak, tehát gyakorlatilag szintén nem jártak iskolába, még magasabb számokat kapunk – például Siófok, 1971: 25 százalék...”

A csurgói járásban a túlkoros tanulók aránya 58 százalék, a bukási arány pedig 33 százalék. Siófokon a cigány tanulók bukási aránya 39 százalék. Igalon a tanulmányi átlag 2,1, a bukási arány 33 százalék...

Barcson az iskoláskorú gyerekek száma a felmérés időpontjában 89. Ebből iskolába jár 71, tehát az iskolába nem járók aránya 20 százalék. Ezenfelül még általános iskolába jár 5 tanuló, aki már nem tanköteles korú. A gyerekek 69 százaléka az alsó tagozatra jár. Az iskolába járó tanulók 60 százaléka évvesztes. Egy év veszteséggel jár 20 tanuló, két év veszteséggel 17 tanuló, három év veszteséggel 7 tanuló. Az iskolai mulasztások, illetve az iskolából való teljes kimaradás okát a legtöbb családban – általában sokgyerekes családokban – a szülők a ruházat teljes hiányában jelölték meg.”

A pedagógusok nem felelősek ezekért a jelenségekért, mint ahogy a cigány csecsemők magas halálozási arányszámáról sem az orvosok tehetnek. Egyszerűen megoldhatatlan nehézségekkel találják magukat szemben.

A cigány gyerekek a maximálisan idegen környezetbe kerülve, fokozott idegi igénybevétel mellett nem úgy viselkednek, ahogy az iskola elvárná tőlük. Az iskolai magatartás formái a nem cigány gyerekek számára lényegében nem különböznek attól, amit otthon vagy az óvodában megtanultak. „A cigány gyerekek számára azonban ezek a formák ismeretlenek és érthetetlenek. Nagyon gyorsan fel kell ismeriük azt is, hogy ruházatuk, cipőjük rosszabb, mint társaiké, iskolai felszerelésük hiányos, és hogy az embernek az az állapota, amit ők eddig természetesnek tartottak, szégyenletes dolognak számít. Az első kudarcok után megértik, hogy elkülönítésük végleges és visszavonhatatlan.”

Az igazolatlan mulasztások is olyan bonyolult problémákat vetnek fel, amelyekkel szemben az adminisztratív eszközök nem elégségesek. Jellemző példái ennek az idénymunkás családok, melyeknek életkörülményeivel már az előző fejezetben foglalkoztunk. A mai magyar művelődésügyi igazgatás számára ezeknek a családoknak a gyermekei leírt tételek, mert május elején, az iskolaév vége előtt elhagyják az iskolát, bizonyítványt nem kapnak, és a következő évben ugyanabba az osztályba iratkoznak be, amelybe előzőleg is jártak. Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy

egyik vidéki városunkban a városi rendőrkapitány a személyes befolyását felhasználva a városi tanács művelődésügyi osztályán elérte, hogy az iskolaév a cigány gyerekeknel a szülők foglalkozásához és körülményeihez igazodjék. Azóta ez a rendőrtiszt magasabb pozícióba került, és a városban a „normális” helyzet helyreállt: a cigány gyerekek nem kapnak bizonyítványt.

Az átlagos cigány gyerekek iskoláztatását anyagi nehézségek is akadályozzák. Igen gyakran hallottuk cigány szülőktől azt a panaszt, hogy ruházat vagy megfelelő felszerelés hiányában képtelenek iskolába küldeni gyerekeiket. Az iskolai ruhaakciók enyhítenek ezen a helyzeten, de nem eléggé, mert a tanácsok segélyalapja ehhez nem elég.

Még súlyosabb probléma az elégtelen táplálkozás. A pedagógusok egybehangzó véleménye szerint az iskolaéretlenség leggyakoribb oka a gyerekek általános alultápláltsága, és a későbbiekben is akadályozza az iskolai munkát az éhség.

„Nem megfelelő a táplálkozás... A cigány tanulók kinézik a gyerekek szájából az ételt... mikor sorba kérdezgettem, hogy: mit reggeliztél? – Semmit. – Hát te? – Semmit. – És az este mit ettetek? – Semmit. – Délben mit ettél? – Kis levest. És hát szinte emberfeletlinek tartom, hogy eljön egy hétéves gyerek, és végignézi, hogy ez ezt eszik, az azt eszik, én rá figyelni kellene, este már nem evett, reggel nem evett, még délben esetleg kap valamit – szóval sokat éheznek, nagyon-nagyon sokat. És a ruházatuk is olyan, hogy télen eljön, még novemberben mezítláb, még egy kiskabátban, semmi alatta!”

Iskoláinkban a szegény sorsú napközis gyermekek számára az ebéd ingyenes. A vizsgálatunkban szereplő cigány gyerekeknek azonban csak elenyésző része vehette igénybe ezt a szociális juttatást. Iskoláink egy részében nincs konyha, a szállítást sem tudják megoldani, és így nem adnak ebédet a gyerekeknek. Az átlagosnál gyakrabban fordul elő ez a nem teljes iskolákban, vagyis azokban az iskolákban, amelyekbe csak elsőtől negyedikig járnak a gyerekek. Sajnálatosnak kell neveznünk azt a körülményt, hogy többnyire ezeknek az iskoláknak a tanulói között van a legtöbb olyan gyerek, akinek egyetlen rendes tápláléka az iskola ebédje lenne. A cigány gyerekek azonban elsősorban azért nem vehetik igénybe az ingyenes ebédet, mert a napközi otthonba azokat a gyerekeket veszik fel, akiknek mindkét szülője dolgozik, a cigány gyerekek anyja azonban a már ismert okoknál fogva nincs rendszeres munkaviszonyban; ezért nem lehetnek napközisek, s mivel nem napközisek, nem is kaphatnak ebédet. Csak elismeréssel lehet emlegetni azoknak a tanácsoknak és iskoláknak a példáját, amelyek az általános gyakorlattól eltérően minden rászoruló gyerekeknek ingyenes kosztot adnak – akár napközisek, akár nem.

„További nehézséget jelent – idézzük tovább *Csalog Zsolt* tanulmányát –, hogy az átlagnál olyanok a körülmények, hogy a gyerekek nem vihetik haza a tanszereket. Ha hazavinnék, testvéreik vagy felnőtt rokonaik időnként megsemmisítenék azokat. Ezért a személyi használati tanszereket legtöbb helyen az iskolában tartják lezárva, a gyerek csak az órán kapja meg őket. Jászfényszarun már csak a füzeteket, és már csak a cigány tanulók felénél, Kunmadarason és Jászládányban a könyveket is, mindent zárnak. Ez egyúttal azt jelenti, hogy az iskolán kívül nincs módja a tanulónak tanulni, leckét írni. Ez részben anyagi kérdés is; a nevetségesen kicsi, tanulónkénti évi 30–50 Ft (Kunmadaras) vagy osztályonkénti 50–60 Ft (Jászládány) segélyösszezből

alig jut valami, így még a ceruzát elvesztő elsős cigány gyerekek is állandó fennakadást okoznak. A kicsinyesség egy ékes példája:

»Volt már itt olyan is, hogy amikor általában fizetési napon vagy szombati nap hazajön az apjuk vagy valaki, akkor 4–5–10 Ft van egy ilyen rongyos kis cigány gyereknél. – Na hát, mit vesz? – Kiflit vesz, cukrot vesz, ezt vesz, azt vesz, de már van is nála cukor. – No, ideadsz fiam 2 vagy 5 Ft-ot, akkor bevásárolok neki ceruzát, színest – ez a tiéd. Azt akkor, ameddig az tart, hát avval ír. És ha azt én megőrzöm, akkor hát egy hónapig, két hónapig, mit tudom én, meddig van.« (Tanítónő)...

Zavaró körülmény az oktatásban az alsós cigány gyerekek higiénés szintje is. Egyes községekben rendszeresen előfordul, hogy az évente két-három alkalommal tartott tisztasági razziák során tetvet vagy bolhát találtak, a magyar szülők reklamálnak az iskolánál, változtatásokat követelnek legalább az ülésrenden (néha élősdiék vagy más racionális ok nélkül is), a cigány szülők pedig megsértődnek.

A telepek igen nagy részében problémát jelent a telepeknek az iskolától való távolsága. A cigány gyerekeknek nemegyszer öt kilométert kell gyalogolniuk az iskoláig, ami télvíz idején rossz ruházatban hat-nyolc éves gyerekeknek embertelenül nehéz dolog. Annál is inkább, mert az út nagy része a lakótelepülésen kívül vezet, nem főútvonalon, hanem behavazott ösvényen, s a cigány anya rossz idő esetén el sem engedi gyermekét az iskolába. Mivel a telepek átlagos mérete kicsi, telepi iskolák létesítésére nem mindig van mód. Általában az országúttól is távol fekszenek a telepek, és csak kivételképpen találkoztunk olyan megoldással, hogy a telepről külön autóbusz viszi iskolába a gyerekeket.

E helyen kell foglalkoznunk a cigány és a román anyanyelvű gyerekek problémáival is. Az oláh cigány- és a román cigánytelepeken általában két nyelven beszélnek az emberek, és elvétve előfordul olyan román vagy vend cigánytelep is, amelynek lakói rosszul beszélnek magyarul. Ezeken a telepeken a cigány gyerekek általában előbb tanulnak meg cigányul, illetve románul, és csak később, hatéves koruktól kezdve sajátítják el a magyar nyelvet. Az iskolában ez természetesen fokozott nehézséget jelent.

Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy míg a magyar cigányoknál az iskolába nem jártak aránya a 15–19 éves korosztálynál 7,3 százalék, és a csak 1, 2, 3 vagy 4 osztályt végzettek aránya 20 százalék, addig az oláh cigányoknál az iskolába nem jártak aránya 17 százalék, a csak 1, 2, 3 vagy 4 osztályt végzettek aránya 33,6 százalék, a román cigányoknál az iskolába nem jártak aránya 20 százalék, az 1–4 osztályt végzettek aránya pedig 46 százalék.

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a falvakba betelepült, régi közösségükből kivált és jobb módban élő román cigány családokban az anyanyelv már nem jelent akadályt; ezzel magyarázható, hogy a már említett korosztályban a nyolc osztályt végzettek aránya a román cigányoknál 27 százalék, míg az oláh cigányoknál 7 százalék, és még a magyar cigányoknál is csak 25,6 százalék.

Ez is arra mutat, hogy naiv utópia az az elképzelés, amely cigány nyelvű, illetve román nyelvű iskolák felállításával akar a nyelvi problémán segíteni. Említettük, hogy a cigány anyanyelvű cigányok több dialektust beszélnek; már ez is nehezíti az ilyen megoldást. Még járhatatlanabbá teszi ezt az utat, hogy a tantárgyak cigány nyelven történő oktatása e pillanatban elképzelhetetlen. A legutóbb megjelent

Hutterer–Mészáros-féle tankönyv mintegy 2000 szót tartalmaz, és ezeknek csaknem a fele is magyar jövevényszó. A tudományok közlésére alkalmas fogalmi szókincse pedig a cigány nyelvnek egyáltalában nincs.

Nem célravezető a román nyelvű iskolák felállítása sem. A román anyanyelvű cigányok által használt román nyelv nem az irodalmi román nyelv, hanem annak teljesen eltorzított, magyar, cigány és egyéb jövevényszavakkal kevert változata. A román anyanyelvű cigány gyerekek alighanem éppoly kevésbé értenék a román nyelvű oktatást, mint a magyar nyelvűt.

Átmeneti megoldási kísérletnek látszanak az utolsó években Baranya és Somogy megyében szervezett cigányiskolák, ahol a tanítás nyelve magyar, de az indulás nehézségeit a románul valamennyire tudó pedagógus az anyanyelv részleges bekapcsolásával segít leküzdeni.

Nyelvi problémával azonban nem csak a román és cigány anyanyelvű cigány gyerekeknel találkozunk. Ma már közismert, hogy a különböző és ennek megfelelően nyelvhasználatban is különböző társadalmi rétegekben különbözik a családi életben a kisgyermekkel szemben használt nyelv, valamint a kisgyerekek által hallott, felnőttek közötti beszéd nyelve is.²² Mivel az iskola nyelve a középosztály nyelvéhez áll közel, ezért a munkás- és parasztgyerekek hátránnyal indulnak az iskolában. Még inkább igaz ez a cigány gyerekekre. Ha igaz az, hogy az iskola az egész kultúrát kéri számon, és az egész kultúrában való előrehaladást osztályozza, megtanítani azonban csak a felét tanítja meg, a másik felét „a családra bízva”, ha igaz továbbá, hogy „a kultúrának ez a lényegesebb fele nincs tankönyvekbe foglalva, s ezért rejtett kultúrának nevezhetjük”, és ha végül igaz az, hogy ebből a rejtett kultúrából az értelmiségi családban többet adnak át a gyerekeknek, mint a munkáscsaládban, akkor ehhez hozzátehetjük, hogy legkevesebbet a családjában a cigány gyerek kap ebből a rejtett kultúrából. Már bevezetőnkben említettük, hogy a cigányok kultúrája elsősorban a hiány kultúrája. Azt is hozzátettük, hogy a kultúrában nemcsak hiányt, hanem pozitívumot, többletet is tapasztaltunk. Ezt többek között a gyerekek nevelésében is észlelhettük. Az átlagos cigány szülő és az átlagos cigány gyermek kapcsolatában több az intimitás, a bensőség, és kevesebb az agresszivitás, mint az átlagos nem cigány szülő és gyerek viszonyában. Ennek az előnynek azonban a cigány gyerek az iskolában semmi hasznát nem veszi; az iskolában a cigány családi nevelés rendszerének csak hátrányos oldalai érvényesülnek.

Sokak által megfigyelt tény a cigány gyerekek – és nem csak a cigány vagy román anyanyelvű cigány gyerekek – szókincsének szegényessége a nem cigány gyerekekével szemben. Ennek egyik (nem egyetlen) okát a cigánytelep tárgyi kultúrájának szegényességében jelölhetjük meg. A cigány gyerek nyelve nemcsak szerkezetében tér el

²² A nemzetközi szociológiai irodalomban ennek elméletét elsőnek Basil Bernstein dolgozta ki. Nézeteinek rövid összefoglalása magyar nyelven is megjelent: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, 1971/11. Magyar viszonylatban elsőnek az 1969 szeptemberében tartott balatonfüredi nemzetközi szociológiai konferencián volt alkalmam rámutatni arra, hogy az iskolai hátrányos helyzet hogyan függ össze a társadalmi rétegek nyelvhasználatával: *Iparosodás, urbanizáció és életmód. Nemzetközi Szociológiai Konferencia*. Balatonfüred, 209–210. o. Azóta kvantitatív empirikus vizsgálatban is részletesen foglalkozott a kérdéssel Pap Mária és Pléh Csaba: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései. *Valóság*, 1972/2.

a többi gyerek, s elsősorban az iskola nyelvétől, nemcsak a nyelv absztraktabb, fogalmi elemei ismeretlenebbek, idegenebbek számára, hanem szókincséből még konkrét és a többi gyermek által nagyon is ismert tárgyak sokaságának megnevezése is hiányzik, mivel világából maguk a tárgyak hiányzanak.

Solt Ottilia tanulmányából idézzük: „A kisgyerekek attól kezdve, hogy többé-kevésbé járni tudnak, tárgyokban, tárgyi ingerekben végtelenül szegényes, térben is szűk környezetben élnek. Sem élményt nem nyújtanak a tárgyak, sem szükségletet nem elégítenek ki (még a meleget sem ruháktól kapják, hanem a jól fűtött putri levegőjétől). Az éhség és kielégítése közé sem iktatódik tárgy, étel van, és éhes szájacská – közben a gyerek vagy egy felnőtt keze. A nem cigány környezetben már egészen korán a tányér, a pohár, az üveg, az asztal kelti-színezi a táplálkozással járó élményt, a cigány gyerekeknek csak eleven test.²³ A nem cigány gyerekek a séta nem tárgyi élményeihez a kabát és a sapka a bevezetés. Mindez a tárgyi közbeiktatás egyszersmind halogatást is jelent, az ételt tányérra kell tenni, a szaladgálás előtt a kabátot fel kell venni, nem is beszélve arról, hogy eleve nem akkor sétál, amikor akar, nem akkor eszik, amikor megéhezik. De még ahol vannak is tárgyak (ahol »gazdagabbak«, egyre inkább vannak), ott sem kapcsolódik nemzedékek óta szilárduló szabályrendszer a tárgyak használatához a felnőttek életében sem, hát még a kisgyerektől elvárt magatartásban. Ezért a tárgyból nem lehet fétis. A gyerek saját magát nem tárgyakkal definiálja (az én ruhám, az én játékom), és a szükségletkielégítést sem szimbolizálják szabályosan hozzá kötődő tárgyak. A tárgyak használatából, a tárgyi környezetből másrészt tabuk és veszélyek sokasága következik. Ezek a tabuk a cigány gyerek életéből kimaradnak. Nincs ruha, nem kell vigyázni a ruha tisztaságára, nincs váza, amit eltörhet, nincs zsinóros lámpa, amit letaszíthat. A putriban azt csinál, amit akar. Még ott sem alakultak ki tabuk, ahol már megvannak a veszélyes tárgyak. A felnőttek nem tudják megteremteni a tárgyi tabut, ez érteti meg a sok közlésben ismétlődő motívumot: »Emeletes lakásba nem költözöm, mert a gyerek leeshet az emeletről.« A városban lakó cigányok nem merik egyedül hagyni a gyereket: »Itt megy az út, a sok autó, nem maradhatnak egyedül a gyerekek.« Kísérletet sem tesznek arra, hogy a gyerekeket megtanítsák: az útra tilos lemenni. Nincs mechanizmus a tradíciókban a fizikai világhoz kapcsolódó tabuk kialakítására. A putrikban rendkívül gyakori a kisgyerekek okozta lakástűz, mert az életükbe nemrég került gyufa veszélyessége sem alakította ki a tabuképzést. Ez a világ a szegénység világa, de a másik oldalon az emberi kapcsolatok és a testi élmények gazdagsága áll.

A gyerekek nem nagyon léphetnek ki egy hagyományosan megszabott körzetből. Ha az iskola ezen kívül esik, akkor a szülők mindennap újra vívódnak, elengedjék-e, kísérik-e. Az iskolának és a gyerekre háruló napi kötelességnek a helye tisztázatlan és családonként változó. Amikor a gyerek először megy iskolába, először a megfelelő ruhákat kell előteremteni. Az iskolába nem járó szaladgálhat vékony rongyokban, az iskolásnak kabát kell és cipő... Az iskola teljesen idegen, ha nem mindjárt

²³ Újabb vonás a cigányok és a legalacsonyabb szinten élő nem cigányok szubkultúrájának rokonságához: a tányér, a pohár és a többi tárgyi kellék az utóbbiak világából is hiányzik, ugyanazokkal a következményekkel.

fullasztóan, gyötrelmesen kínos élmény. Első nap ugyanolyan bizalommal és tisztelttel fordul a tanító néni felé, mindig befogadni képes érdeklődéssel és várakozással a majd történő felé, szerencsés esetben gyanútlanul a többi gyerek felé, mint ahogy eddigi életében viszonyult a rajta kívüli világhoz. Ugyanakkor eddigi élete semmiféle olyan mechanizmust sem épített ki gondolkodásmódjában (a teljesítmény, a célirányos, befejezett, örömet nem nyújtó, sőt terhes tevékenység képessége), amelyet az egész iskolai rend feltételez, és amellyel más gyerekek rendelkeznek. A telepen élő cigány gyerek élményvilága személyekhez, testekhez fűződik, azokban az esetekben, amikor lakóhelye természeti környezetben van, a természeti világhoz. A személyi kapcsolatok változatossága azonban nem pótolja a tárgyi kapcsolatokat, és nem hívja életre az absztrakció képességét. A támpontok hiányoznak. Hiányzik például az óra. Egész cigánytelepek vannak, ahol egyetlen óra sincs, és a felnőttek nem is igazodnak el az órán. De éppen úgy hiányzik a gyerekek életéből az ismétlődő, életüket rendszerbe foglaló órabeosztás.”

Lakatos Menyhért az alábbiakban foglalja össze azokat a pszichológiai mozzanatoakat, amelyek a cigány gyerekek iskolai érvényesülését akadályozzák: „A putrik világában korlátlan szabadságot élveztek, sem nyelvi, sem illemszabályok nem kötötték őket... Aztán váratlanul jön az iskola szabályokhoz kötött, szűk világa, alig egy padnyi szabad teret nyújtva számukra. Ezt nem előzte meg szülői felvilágosítás (hisz maguk is alig vagy egyáltalán nem ismerik az iskolát), nem szoktatta fegyelemre őket óvoda. És szeptember elsején faragatlan magatartásukat, nyelvi nehézségeiket viszik magukkal, meg nevüket, hogy »cigány«. Ezek a tények egyszer s mindenkorra megfosztják őket a közös iskolában attól, hogy játszópajtást vagy barátot válasszanak, netán őket válassza valaki. Míg a többi gyerek az iskolát második otthonának tekinti, a cigány idegen marad. Nem fogadják be, elhúzódnak tőle, lenézik, mert rongyos, és nem mindig mintapéldánya a higiéniaának. Jönnek a gúnyolódások, ő a maga módján megpróbál ellenállni, és ez a mód többnyire szigorúan ütközik az iskolai élet szabályaival. Elfogy a pedagógus türelme is, hullanak az egyesek, az intők, a tanulmányi eredmény elégtelen, osztályismétlés, majd gyógypedagógia, mert rontják az osztálytalagot. Még nem cigány gyerekek esetében is előfordul, hogy a nehezen kezelhető tanuló pusztán körülményei miatti szellemi retardáltsága és rosszabb magatartása okán gyógypedagógiai osztályba adják be. Cigány gyerekek esetében ez szinte általánossá vált. A cigány gyerekek számára az iskola nem tud otthonossá válni. Eredménytelenül múlnak az évek, a gyerekek változatlanul szabadulni akarnak idegen környezettől, elkerülik az iskolát. Válasz: intő, buktatás, pénzbírság. Mindez nem segít... Amikor végképp elfogy a türelem, jön a megoldás: a gyereket gyengeelméjűség miatt felmentik az iskolalátogatás kötelezettsége alól. Örül a gyerek, megszabadult a kínos, idegen környezettől, örül a szülő, megszabadult a pénzbírságoktól és az iskoláztatással járó kiadásoktól, és megkönnyebbül a pedagógus is.”²⁴

Alapvetően befolyásolja a cigány gyerekek szereplését az általános iskolában a cigány szülő viszonya az iskolához, ami viszont a cigány szülő egész életformájának függvénye. Ebből a szempontból a cigány szülőknek három csoportját különböztetjük

²⁴ Lakatos Menyhért: Cigány közösség, cigánytelepek. *Valóság*, 1971/4. 89. o.

meg: a falvakba, városokba beköltözött, a nem cigány társadalomba többé-kevésbé beilleszkedett cigányokat, a hagyományos életformát folytató cigányokat és a kettő között elhelyezkedő átmeneti csoportot.

A hagyományos életformát élő cigány számára a múltban az iskolának semmiféle értelme sem volt; ellenséges, idegen hatalomnak számított; az iskolában tanultakat a hagyományos cigány foglalkozásokban és életvitelben semmire sem lehetett használni; és ebben az időben a cigány szülők zöme mindent megtett annak érdekében, hogy gyermekét elvonja az iskolától.²⁵

A felszabadulás óta a hagyományos életformát élő cigányok számára annyiban változott a helyzet, hogy ma már többségükben szükségesnek látják az olvasás és az írás megtanulását. A hatóságokhoz fűződő újfajta viszony is szükségessé teszi ezt. A hatóság azelőtt a csendőrt jelentette, esetleg a jegyzőt, kivételképpen a szolgabíró. Velük a kapcsolat mindig szóbeli volt, személyes. A cigányok most is szívesen intéznék ügyeiket szóban és személyesen, de a hatóság ragaszkodik a papírhoz. Lakásépítési kölcsönhöz papír kell, és az elutasítás is papíron érkezik. Szociális segílyt csak papíron lehet kérni, és a válasz is papíron jön. Ha a szülő a gyermeket állami gondozásba akarja adni, vagy még inkább, ha nem akarja állami gondozásba adni, mégis elviszik, s vissza akarja kapni, mindez aktákon keresztül intéződik. De ugyanígy szükség van minimális írás- és olvasástudásra a munkahelyen is. Ennél többre viszont jelenlegi életvitelük mellett nincs szükség. Ezért a 4-5 osztály elvégzését a telepen élő cigány szülő a gyermeke számára teljesen elégségesnek tartja, s gyereke ugyanígy. Más foglalkozás nemigen jelenik meg képzeletvilágukban, mint a fiúk számára a segédmunka, a lányok számára az anyaság, a napszám, a takarítás, ezekhez pedig nem kell nyolc osztály.

Ahogy cseperednek a gyerekek, a legidősebb lánygyerekek már nyolc-tíz éves kora körül az anya helyettesítőjévé válik a nagy létszámú családban, amikor az anya napszámba megy. Vigyáz a kicsikre, takarít, főz, enni ad az állatnak, ha van. Ezért a legutóbbi időkig az volt a tipikus, hogy be sem adták az iskolába, vagy az első osztály után kivették onnan. Serdülőkorba jutva, maga is napszámba kezd járni, és az otthoni munkák a második lánygyerekekre maradnak.

²⁵ Nem olyan régen még a magyar paraszt számára is ellenséges hatalom volt az iskola, az állam intézménye, amely csak lassan, fokozatosan, kényszerítő eszközökkel tudott behatolni a parasztság életébe. „A népiskola nem a falué... nem a falusi lakosság gondolata, találmánya és követelése – írja Móricz Zsigmond. – Ez állami divat, és az európai kultúrfokkal vált kötelezővé, azt lehetne mondani, kényszerintézménnyé. Ezt adták a falunak, és csendőrré tartják fenn a használatát... Ha otthon munka volt, szó nélkül otthon tartották a gyereket, akinek a falu törvényei szerint minden napra és minden percre megvan a maga beosztása. Ezzel az ősi renddel szemben állott az uraknak az a parancsa, hogy iskolába kell járni.” Első pillantásra azt hihetnénk, hogy a kényszer végül is célhoz ért: néhány nemzedék leforgása alatt a parasztszaládok tudomásul vették, megszokták, hogy a gyerekeknek iskolába kell járni, és így indult el a magyar parasztság az iskolázódás útján. Valójában nem ez történt. Az iskolával elsők a magyar parasztság polgárosodó része barátkozott meg, már az első világháború előtt, még inkább a két világháború között. És amint a parasztság újabb és újabb rétegei indultak el a polgárosulás útján, egyre szélesebb rétegekben vált magától értetődővé, hogy a gyerekeknek tanulni kell. Mindaz, ami a magyar parasztságra igaz, *mutatis mutandis* a cigányokra is igaz. Az iskoláztatáshoz feltétlenül szükség van kényszerítő rendszabályokra, de igazi eredmény csak az életvitel átalakulásával remélhető.

A fiúgyermeknek is elég hamar más dolga akad, mint iskolába járni. Már említettük, hogy a vályogvető családokban a nyári hónapokban az egész család részt vesz a munkában, a gyerekek is. Idénymunka azonban mindenütt akad, ott is, ahol nincs vályog.

„A csigát az árokparton gyűjtik, mikor kijön a tavaszi enyhe, meleg idő, akkor ez a reggeli nedves harmat elég ahhoz, hogy arra a csiga előjöjjön. És akkor korán reggel mennek ki, és összeszedik. Na most ezt leadják, öt-hat forint kilója. Hát aki ügyes, és ahol van három-négy értelmes gyerek, akkor az természetes, hogy jó pénzhez jutnak. Hát csak szedjen mindegyik gyerek 10 kilót. Az negyven kiló 6 forintjával. Tessék csak számolni, 240 Ft. Na még, ha 200 marad is, mert közbe lerostálják az alját, a kicsi lepotyog, akkor is.”

A házimunkát és az idénymunkát hamarosan követi a nemi élet. *Lakatos Menyhért* tanulmányából idézünk:

„Ott, ahol nyolcan, tízen élnek egy helyiségben, gyakran több család együtt, és jó, ha egy négyzetméter szabad mozgási terület esik egy családtagra, a felnőttek szexuális élete nem marad titokban a gyerekek előtt. Nyolc-tíz éves korban már ezek az észrevételek nem maradnak hatástalanok... a nemi ingerek, amelyeknek a gyerek állandóan ki van téve, már kora serdülőkorban rátelepednek tudatára, ösztöneit állandóan ébren tartják a külső hatások, és keresi a kielégülés lehetőségeit. Mivel világuk annyira szűk, hogy illegálisan nem tudnának szexuális kapcsolatokat kötni, ösztöneik kényszerítésére legális kapcsolatokat keresnek. Így jönnek létre az úgynevezett szöktetések, amelyek egyenértékűek a többi kötetlen házassággal. Ennek a házasságnak van a legkevesebb köze a szerelemhez, csak legális kielégítése a vágynak, de ez nem zárja ki a túlságosan korai gyermekszüléseket. Így az ifjúság a cigányok számára csak fogalom marad, valójában nem is ismerik. A gyermekkorból azonnal a felnőttkorba kénytelenek lépni. A nők 18–20 éves korukban már többgyermekes anyák, a fiúk gyermektartási kötelezettségekkel megterhelten vagy apai gondokkal küzdik végig a másoknál ifjúságnak nevezett korszakot.”²⁶

Az iskolázatlanság szempontjából még a hagyományos életformánál is kedvezőtlenebb a hagyományos formák felbomlása, tehát az olyan cigány közösség, amelyben a régi szokások, normák, kötelek elvesztették érvényüket, de nem azért, mert a közösség tagjai beilleszkedtek a nem cigány társadalomba, hanem azért, mert a sokszoros átköltöztetés, a régi közösségből való kilépés vagy a nagyvárosi élet hatására elvesztették a talajt a lábuk alól. Az ilyen közösségek felnőttjének és gyermekének viszonya az iskolához nem jobb, mint a hagyományos telepé, hanem rosszabb. Nyelvezetében nem kerül közelebb a cigány lakossághoz, legfeljebb annak a bűnözés határán álló marginális rétegéhez, tárgyi kultúrája továbbra is szegényes, szabályrendszere pedig végképp nincs. Az ilyen közösségben a hagyomány és szerepe minden hiánya megmarad, de elvész a gyermekkel szembeni gyöngédség is.

Solt Ottilia tanulmányából idézzük: „Az ilyen cigány közösség háromévesei követ dobálják az idegeneket, kínozzák a kutyákat, összeverekednek egy jobb falaton.

²⁶ Lakatos Menyhért: Cigány közösség, cigánytelepek. *Valóság*, 1971/4. 91. o.

A 4-5 évesek koldulnak, a 6 évesek lopnak, a 7 évesek üzletelnek, a 8 évesek pedig lányokat kerítenek az idegeneknek.”

A faluba, városba beköltözött, már jó néhány éve rendes lakásban lakó cigány családokban, ahol a férfiak gyakran elismert tagjai valamelyik vállalatunk munkahelyi közösségének, az iskolához való viszony rendszerint az ellentettjére fordul. A szülők minden törekvése arra irányul, hogy a gyerek elvégezze az általános iskolát, és utána is tovább tanuljon, szakképzettséget szerezzen, vagy középiskolába jusson. A gyerekeket rendszerint nagyon szépen öltöztetik. A nagyobb gyerekszám itt is megvan, és a gyerekekkel szembeni gyengédség is megmarad. Az iskola, amely nem tud mit kezdeni a hagyományos telepen élő cigány gyerekekkel, nem is beszélve a felbomlott közösségek gyerekeiről, boldogan öleli magához a törekvő cigány családok gyerekeit, és az otthon dédelgetett gyerek az iskolában is ugyanazt kapja, mint a szülőltől. Ezek a gyerekek sokszor komolyabban veszik az iskolát a nem cigány gyerekeknél is, és gyakran igen jó tanulók. Meg kell állapítanunk, hogy az ilyen esetek aránya cigány gyermekek között kicsi. Jelenleg a középiskolába járó cigány gyerekek száma nem éri el a 700-at, a középiskolás korosztály 3 százalékát. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a középiskolás korosztály létszámának növekedésével az arányszám az utóbbi években nem emelkedett, hanem csökkent. Ez a néhány száz gyerek nagyon kis eredmény, de megmutatja a cigány gyerekek iskoláztatásához vezető utat, azt, hogy az iskoláztatás nemcsak hogy nem adminisztratív kérdés, de még nem is egyszerűen pedagógiai. A cigány gyerekek akkor fogják elvégezni az általános iskolát, és egy részük akkor fog ennél is tovább jutni, ha a cigány családok megtalálják helyüket a magyar társadalom életében.

Az integrálódás útjára lépett cigány családok nagyobb része még nem jutott el eddig. Azokban a családokban, amelyek csak nemrég költöztek be a nem cigány település belsejébe, vagy amelyek az 1965 óta épített Cs-házak valamelyik lakásába jutottak, már látható az igyekezet, hogy gyermekeik iskoláztatásáról gondoskodjanak. Elvileg már átvették a magyar társadalom magatartását az iskolával szemben, azzal azonban nem mindig vannak tisztában, hogy milyen igényekkel és követelményekkel jár is ez. Éppen ezért örömmel fogadják az olyan álmegoldásokat, hogy 10–14 éves gyermekeik az általános iskola felső tagozata helyett alapismereti tanfolyamra járjanak, hiszen ez összeegyeztethető a lánygyerekek házimunkájával és a fiúgyerekek pénzkereső munkájával. E családok gyermekeinek nagy része a nyolc osztályt bukások, ismétlések miatt nem végzi el, más részük elvégzi ugyan, de legalábbis kettes értékű tanulmányi eredménnyel.

A hagyományos, illetve a felbomlott telepen élő cigány gyerekek iskoláztatásához vezető utat sokan külön cigányiskolák, cigányosztályok szervezésében látják. E javaslatot képviselik többek között azok, akik a cigánykérdésben elsősorban nemzeti-ségi problémát látnak, a Magyarországon élő cigányokat egységes cigány nemzetiséggé kívánják szervezni olyan jogkörrel, mint amilyen a román, szlovák vagy német nemzetiségnek van. E csoportba egyaránt tartoznak cigányok és nem cigányok. Egy részüket a cigányság anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelkedése egyáltalában nem is foglalkoztatja, hanem kizárólag a cigány nyelv, a cigány irodalom és művészet, a cigány kultúra érdekli őket, más részük egyforma gonddal viseli szívén

a cigányság társadalmi emelkedését és a zárt cigány etnikum kikovácsolását. Részükről az önálló cigányiskola követelése elsősorban a cigányság elkülönítését és közösséggé alakítását szolgálta.

Már láttuk, hogy követelésük sok helyütt meg is valósult, cigányosztályok, *c* osztályok, kiegészítő iskolák, túlkoros osztályok, alapismereti tanfolyamok, cigányiskolák formájában. Ami a kiegészítő iskolákat és a túlkoros osztályokat illeti, ezekben nyilvánvalóan csak arról van szó, hogy iskolák és helyi hatóságok a dolog könnyebbik végét keresik, s a cigány gyerekek elkülönítésével igyekeznek lehetővé tenni a nem cigány gyerekek nyugodt körülmények között folyó tanítását, még a reményéről is lemondva annak, hogy a cigány gyerekek iskoláztatásának ügyét akár csak egy lépéssel is előre vigyék. A legtöbb esetben a cigányiskolák, cigányosztályok, *c* osztályok sem szolgálnak más célt. Igen gyakran találkozunk azonban olyan törekvésekkel is, hogy a cigányiskolák, *c* osztályok elkülönítésével ne csak a cigány gyerekeket és tanítójukat szabadítsák meg a cigány gyerekek terhes jelenlététől, hanem hogy az utóbbiak számára létesített osztályokban valóban jobb eredményeket érjenek el, mint eddig. Mindenütt, ahol a törekvések komolyak, hoznak is részleges eredményeket. Ha a cigány gyerekek jó tanító kezébe kerülnek, aki törődik velük, megértéssel közeledik hozzájuk, szívesen mennek iskolába, és érnek is el eredményeket. Az eredmények azonban csak részlegesek. A késői beszédkezdetből, az eltérő nyelvhasználatból, a tárgyi kultúra hiányából, az absztrakciós képesség alacsonyabb fokából eredő elmaradást ezek a cigányosztályok nem tudják behozni, a cigány gyerekek és a nem cigány gyerekek közti távolság az évek során nem csökken.

Foglalkoztatottság és foglalkozási struktúra

Foglalkoztatottság

Foglalkozástörténeti szempontból megállapítható, hogy az iparosodás előrehaladása a dualizmus korában és a két világháború között a régi cigánymesterségek, iparágak háttérbe szorításával, kiküszöbölésével a cigányok egész népcsoportjait tette foglalkozás nélkülivé, s mint ilyent, önmagát eltartani nem tudóvá, társadalmi szempontból veszélyessé, a cigánysággal szembeni ellenérzések forrásává. E folyamat néhány részletével – bár csak vázlatos formában – a későbbiekben foglalkozunk. E helyen annyit kell leszögezni, hogy míg a dualizmus idején a régi cigánymesterségek elhalálása csak lassú folyamat volt, s a mesterségükből kikopó cigányok a gyors gazdasági növekedés, valamint a társadalom viszonylag liberális életének következtében más területeken megélhetést tudtak találni, addig a Horthy-rendszer időszakában a régi foglalkozások eltűnése rohamossá vált, és a cigányok nagy tömegei semmiféle elhelyezkedéssel sem tudták ezt pótolni.

Valószínűnek látszik, hogy a cigányok és a nem cigányok között a különbség 150 évvel ezelőtt jóval kisebb volt, mint ma. Ismertek a XIX. század eleji útleírások, amelyek bőven számolnak be föld alatti kunyhókról, állat és ember közös lakásáról. Azóta a falusi és városi magyarok életformája teljesen átalakult. Ha

csak annyi történt volna, hogy a cigányok nem tartottak lépést a civilizációs fejlődéssel, akkor is a távolság növekedéséről kellene számot kapnunk. De ha azt kell látnunk, hogy rendezett megélhetéssel rendelkező egész népcsoportok veszítik el kereseti forrásukat, akkor már nem távolságok növekedéséről, hanem szakadékok keletkezéséről kell beszélni.

Az első világháborúig tartó időszakban még csak a távolság növekedéséről lehet szó. Erről is annyiban, hogy a cigányságnak már a XVIII. században is Magyarországon lakó része lépést tartott a magyar társadalom lassú és fokozatos átalakulásával, de a bevándorlók sokasága természetesen alacsonyabb szintről indult; ezért a cigányság bevándoroltakból álló többsége távolabb volt a magyar társadalom többi rétegétől, mint a XVIII. század cigányai.

A szakadék a két világháború közötti időszakban keletkezett. Ebben az időszakban vált foglalkozás nélkülivé a cigány kovácsok, valamint a szegkovácsok, üstfoltozók, teknővájók, fakanálkészítők, seprőkészítők döntő többsége. Így felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott.

A szocializmus 25 éve alatt tovább folyt a régi cigánymesterségek háttérbe szorulása és eltűnése. Ebben az időszakban zajlott le a cigány zenészek nagy többségének proletarizálódása, a ló- és disznókereskedésnek mint cigányfoglalkozásnak teljes eltűnése, és az előző időszakhoz képest háttérbe szorult a vályogvetés is.

Az ötvenes években ezzel ellentétes folyamat indult meg, hogy azután a hatvanas években ugrásszerűen felerősödjék: a cigányok állandó foglalkoztatottságának rohamos növekedése.

E folyamat eredményeképpen ma ott tartunk, hogy országos viszonylatban a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak háromnegyed része állandó munkaviszonnyal alkalmazásban van, további 10 százaléka önállóként, segítő családtagként vagy ideiglenes munkaviszonyban folytat keresőtevékenységet, és csak 15 százalékuk eltartott.

Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint hazánkban a munkaképes korú férfiak 88 százaléka aktív kereső, 12 százaléka pedig nyugdíjas, illetve eltartott. A különbség tehát e téren a cigányok és a nem cigányok között nagyon kicsi.

Jelentősen megnövekszik azonban a különbség akkor, ha az adatokat részletesebben, árnyaltabban vizsgáljuk. A 12,3 százalék nem dolgozó magyar munkaképes korú férfiból 2,7 százalék inaktív kereső, tehát olyan személy, aki valamilyen betegség miatt idő előtt nyugdíjba ment, rokkant vagy leszázalékolt. Ezzel szemben a 15 százalék cigány férfinak a fele (7,3 százalék) munkaképtelen. A betegség miatt dolgozni nem tudó cigány férfiak aránya tehát csaknem háromszor (pontosan 2,7-szer) nagyobb, ráadásul ezeknek a férfiaknak döntő többsége nem kaphat semmiféle járadékot sem, mert előbb vált munkaképtelenné, mintsem hogy néhány éven át állandó munkaviszonyban lett volna.

Más oldalról a nem cigány lakosság körében a 15–59 éves korosztályból elsősorban a tanulók eltartottak. Ők teszik ki a munkaképes korú férfiak 8,2 százalékát. A cigányok körében viszont az eltartott tanulók aránya a 15–59 éves férfiak százalékában szinte ki sem fejezhetően csekély: 0,5 százalék (10. táblázat).

10. táblázat

A munkaképes korú férfiak gazdasági aktivitás szerinti megoszlása (százalék)

	Országos adat	Cigány népesség
Aktív keresők	87,7	85,2
Inaktív keresők, illetve munkaképtelenek	2,7	7,3
Tanulók	8,2	0,5
Egyéb eltartottak	1,4	7,0
Összesen	100,0	100,0

Az elmúlt tíz évben tehát a munkaképes korú cigány férfiak életében óriási változás ment végbe: a férfiakat illetően a cigányság közel jutott a teljes foglalkoztatottság állapotához. Ez az átalakulás jelentékenyen emelte a cigányság életszínvonalát, létbiztonságát és civilizációs szintjét. Csak ennek a változásnak az alapján érthető meg a Cs-lakás-akcióban való részvétel, és a falvakba, illetve városokba való beköltözés, valamint a telepekről elköltözés folyamata. Ugyanakkor már a fenti adatok is mutatják, hogy a férfi lakosság foglalkoztatottsága még ma sem teljes.

Különösen szembetűnővé válik a teljes foglalkoztatottság hiánya, ha nem maradunk meg az országos helyzetenél, hanem a regionális adatokat is szemügyre vesszük. A régiók e szempontból két nagy csoportra oszthatók: az iparosodott és az agrárrégiókra. A 15–59 éves munkaképes férfiak között az eltartottak aránya a budapesti iparvidéken 5,5 százalék, a Dunántúlon 4,3, az északi régióban 3,8 százalék, ezzel szemben az alföldi régióban 10,2 százalék, és a keleti régióban 15,2 százalék. A mezőgazdasági vidékeken tehát számottevő munkanélküliséggel van dolgunk a cigány férfiak között. A különbséget még csak növeli, hogy a mezőgazdasági vidékeken a munkaképtelenek aránya is nagyobb; ezeknek a jóval elmaradottabb vidékeknek sokkal rosszabbak az egészségügyi viszonyai. Míg a három iparosodott régióban a munkaképtelenek aránya 4,5, 5,4 és 6,8 százalék, addig az Alföldön 8 százalék, a keleti régióban pedig 10 százalék. Így a keleti régióban a munkaképes férfiak 25 százalékát tartják el a dolgozók a gyerekeken, a nőkön és az öregeken kívül.²⁷

Ami a mezőgazdasági megyéket illeti, kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy a cigányok nagyobb mértékben kapcsolódjanak be a tsz-ek munkájába. Éppen ez megy a legnehezebben. A cigányokat a tsz-ekben általában csak napszámba vagy idénymunkára alkalmazzák, állandó munkakörként legfeljebb a pásztorkodás, állatgondozás jön számításba.²⁸

²⁷ Ezt a különbséget dr. Dobos János is megemlíti. „A kifejezetten ipari jellegű megyékben, ahol több a munkalehetőség, a cigány férfiak általában dolgoznak. A mezőgazdasági jellegű megyékben lényegesen nehezebb a helyzet.” Dr. Dobos János: A cigány lakosság társadalmi asszimilációja és a cigánybűnözés. *Belügyi Szemle*, 1966, 4(6), 32. o.

²⁸ „Állandó jellegű mezőgazdasági foglalkoztatottságuk főleg az állami gazdaságokban oldható meg. Az állami gazdaságok foglalkoztatnak ugyan cigányokat – és bár dicsérőleg nyilatkoznak róluk –, mégis idényjellegű munkába állításukat helyezik előtérbe. A mezőgazdasági termelőségvetkezetekben még mindig nehéz a cigányok foglalkoztatása. Nemcsak a részükről fennálló ún. »kitartás hiánya«, de a tsz-tagság előítélete is gátat emel a tsz-ekbe való felvételük elé. Így a tanácsok mezőgazdasági

Az agrármegyékben a cigányokkal szembeni előítéletek olyan erősek, hogy sokszor még ipari üzemek is elzárkóznak a cigány munkaerőtől. Az állami tulajdonban lévő ipari és mezőgazdasági üzemek esetében a megoldás könnyen adódik: a minisztériumoknak megvan a módjuk arra, hogy rendeletek kiadásával és azok szigorú ellenőrzésével megakadályozzák az állampolgárok közti különbségtételt.

Annál is inkább szükség lenne erre, mert a kereső cigány férfiak egy része idénymunkás. A mintában szereplő keresőknek (férfiaknak és nőknek együtt) nem egészen háromnegyed része dolgozott 12 hónapot a kérdezést megelőző évben. További 8 százalékuk 10–11 hónapot dolgozott, 7,4 százalékuk 7–9 hónapot, 4,4 százalékuk 6 hónapot, és 6,8 százalékuk 6 hónapnál kevesebbet. Ily módon, ha a foglalkoztatás az év minden hónapjában teljesen egyenletes lenne, akkor a már említett 15 százalék munkaképes korú eltartott férfin kívül még további 11 százalékot találnánk minden hónapban otthon, munka nélkül. A valóságban a nyári hónapokban mindenki dolgozik, a téli hónapokban viszont az otthon, munka nélkül tartózkodó férfiak aránya országos átlagban a 15–19 éves korosztály harmadát is felülmúlja.

Magától értetődik, hogy a téli hónapokban otthon maradók aránya az iparvidékeken ennél jóval kisebb, a mezőgazdasági vidékeken viszont jóval nagyobb. Így történhetik meg, hogy a téli hónapokban az ipartelepektől és a nagyvárosi munkahelyektől nem messze fekvő cigány településeken csak a munkaképtelen férfiakat találjuk nappal otthon, míg a messze fekvő telepeken a munkaképesek nagy részét is.²⁹

Ebből a szempontból igen nagy különbség van a hagyományos telepen lakók és a Cs-lakásokból álló új telepen, illetve a nem cigány településen lakó cigányok között. A hagyományos telepen lakó cigányok életük perspektívtalansága miatt hajlamosak arra, hogy a nyári hónapokban folytatott idénymunkából éljenek meg, és a téli hónapokban csak egy-két hónapig vállaljanak munkát az amúgy is alacsony kereseti lehetőségeket nyújtó munkahelyeken. A Cs-lakásban lakók és a nem cigány településbe betelepült cigányok jóval nagyobb mértékben törekednek arra, hogy a téli hónapokban is

osztályainak helyes kezdeményezései többségükben eredménytelenek a tsz-taggyűlések elutasító határozatai miatt. Tudjuk, hogy jelenleg helytelen lenne adminisztratív módszerekkel a cigányok felvételét a tsz-ekre kényszeríteni. Véleményünk szerint azonban az eddiginél jobban lehetne szorgalmazni, hogy legalább a jól működő tsz-ekbe vegyenek fel a jelentkezők közül néhány családot. A szórványos jó példák azt bizonyítják, hogy meg lehet találni a tagság előítéleteinek leküzdését szolgáló legjobb módszereket.” Dr. Dobos János, i. m. 32. o.

²⁹ Ennek egyik súlyos következménye Pintér László szerint: „A cigány lakosság foglalkoztatottságának kérdése szorosan összefügg az általuk elkövetett bűncselekmények alakulásával. Különösen vonatkozik ez azokra a megyékre, ahol a cigány lakosság részére csak idényjellegű munkát tudnak biztosítani. Az idényjellegű munkát végző családok 3–5 hónapon át megfelelő kereseti lehetőség nélkül maradnak... A téli időszakban az ilyen családok rendszerint nélkülözésnek vannak kitéve. Ez statisztikailag kimutathatóan növeli a bűnözésben való részvételüket. A Szabolcs megyében végzett vizsgálatok mutatják, hogy kereseti lehetőségük csökkenésével a bűncselekmények elkövetésében való részvételük hogyan alakul. Az első és negyedik negyedét összehasonlítva a második és harmadik negyedében elkövetett bűncselekményekkel, igazolható megállapításunk. A megye cigány lakossága a bűncselekmények 60 százalékát akkor követi el, amikor munkalehetősége kisebb, míg a nem cigány lakossággal ez az arány fordított, ugyanezen időszakban csak 46 százalék.” Pintér László: A cigány lakosság társadalmi beilleszkedésének és a bűnözésben való részvételének helyzete. *Belügyi Szemle*, 1969, 7(7), 16. o.

minden lehetőséget megragadjanak rendszeres kereset biztosítására. Az oksági lánc természetesen nem egyoldalú: megfelelő lakás és rendszeres kereset között kölcsönhatás van. Cs-lakások elsősorban ott és azoknak a cigányoknak épültek, akik már régóta rendszeres és nem is nagyon alacsony keresettel rendelkeznek. A nem cigány település egész gazdasági és társadalmi struktúrája a döntő itt; a cigányok keresethez és lakáshoz egyaránt inkább jutnak az iparosodottabb és demokratikusabb klímájú településeken. Annyi azonban bizonyos, hogy a megfelelő lakás elősegíti a munkavállalást. Szemléltesük konkrét összehasonlítással a tényezők kölcsönhatását.

Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas egymás közelében fekvő mezővárosok, lakosaik száma is hasonló. Mindkét városban téglá-, illetve vályogvető cigányok élnek. A nyári hónapokban mindkét város cigány családjai felkerekednek, és a környéken található téglá- és vályogvető munkát végzik. Télen mindkét telep férfi lakói állandó munkaviszonyban vannak. A téli munkaviszony a félegyháziaknál valóságos, a halasiaknál kevésbé. Az előbbieket téli munkaviszonya aránylag elfogadható keresetet biztosít, a halasiak téli munkaviszonyai alacsony keresettel járnak, amelyet még tovább ront a fagyszabadság. A félegyháziak döntő többsége rendezett életet él, a halasiak nagy százaléka volt, van vagy lesz börtönben. A félegyháziak új telepen, Cs-lakásokban laknak, a halasiak nyomasztóan alacsony színvonalú hagyományos telepen. A félegyháziak nagyon kedvező feltételek mellett jutottak Cs-lakásaikhoz, a halasiaknak lakáshoz juttatása vizsgálatunk időpontjában reménytelen volt, mert a tanács 29 ezer Ft előleget és egyéves állandó munkaviszonyt szabott feltétellül. A félegyházi telep vegyes magyar-cigány telep, a halasi tiszta cigánytelep. A különbség már a múltban megvolt: a két háború közt a félegyháziak téglások voltak (ez magasabb rendű munka, mint a vályogvetés), a halasiak elvileg vályogvető cigányok voltak, de nem nagyon jutottak munkához. A félegyházi új telep hibája, hogy a várostól (ennek következtében az iskolától) távol fekszik, de ha ettől eltekintünk, reklámozni lehetne: az itt lakók életerősek, versenyképesek, a közösségi élet szilárd, kohéziós ereje nagy. A halasiak reménytelenül elesettek. A különbség magyarázata részben a múltban rejlik (a félegyháziak magasabbról indultak), részben a két város társadalmi klímájának a különbségében. A félegyházi Cs-házak parancsoló erővel írják elő a civilizáltabb életmódot, de nem véletlenül épültek fel: a félegyházi tanács viszonya a cigányokhoz más volt, mint a halasi tanácsé.

A cigányok munkavállalásával kapcsolatban ma országszerte az a legfontosabb teendő, hogy mindenütt, ahol eddig ez nem történt meg, megfelelő munkaalkalmakat teremtsünk számukra, és ne zárjuk el előlük azokat a lehetőségeket, ahol a meglevő munkahelyeken tisztességesen lehet keresni.

Magyarok és cigányok foglalkoztatottságának különbségei nem is a férfiaknál, hanem a nőknél mutatkoznak legerősebben. Láttuk, hogy a munkaképes cigány és nem cigány férfiak foglalkoztatottságának arányai közel állnak egymáshoz. A nőknél már más a helyzet. Országos viszonylatban az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a 15–54 éves nők 64 százaléka aktív kereső, 6 százaléka inaktív kereső, és 30 százaléka eltartott. Ezzel szemben az ugyanilyen korú cigány nők 30 százaléka kereső, és 70 százaléka eltartott. Ez az egyik legdöntőbb tényezője a cigányok és a nem cigányok közötti jövedelemkülönségnek. Vázlatosan már foglalkoztunk a jelenség

magyarázatával, és említettük, hogy ez egyrészt a nagyobb gyerekszám következménye, másrészt onnan adódik, hogy falun a nők, különösen az iskolázatlan nők számára kevesebb a munkaalkalom.

Három gyerek mellett valóban nehéz dolgozni menni, de nem lehetetlen, éppen a cigány család belső struktúrája mellett, ahol már nagyon korán átvállalja a legidősebb lány a háztartás és gyerekörzés gondjait, amíg anyja napszámba megy. Jelenleg azonban még az egy-két gyerekes cigány anyák sem mehetnek dolgozni, mert a bölcsőde és az óvoda a cigány gyerekek számára általában zárva van. (Az általános szabály alól természetesen szép számmal vannak kivételek. E kivételek különösen alkalmasak arra, hogy gondolatmenetünk helyességét alátámasszák. A bogyiszlói új telepen például kitűnően vezetett óvoda működik a cigány gyerekek számára. Eltekintve most attól, hogy ez az óvoda milyen sokat jelent a cigány gyerekek hátrányainak felszámolásában, e helyen az óvodának azt a hatását kell kiemelnünk, hogy Bogyiszlón nappal egyetlen cigány asszonyt sem lehet otthon találni az öregeken kívül: mindenki munkába jár. Ennek következtében a családi élet egész modellje is átalakult: a bogyiszlói cigányok rátértek a születésszabályozásra.)

A bölcsőde és az óvoda hiánya mellett, illetve annál is súlyosabban esik latba a magyar falvak többségében a munkaalkalmak hiánya.

Kétségtelen tény, hogy a cigányok alacsony jövedelmi szintjének egyik alapvető oka a magas gyerekszám. Már említettük, hogy a két jelenség kölcsönhatásban van egymással: minél alacsonyabb a jövedelem, annál nagyobb a gyerekszám, és minél nagyobb a gyerekszám, annál alacsonyabb a jövedelem. A cigányok emelkedésének egyszerre lesz eszköze és eredménye a gyerekszám csökkenése, mint ahogy az emelkedő cigány családoknál már ma is az. Ha a társadalompolitikusok az átlagos magyar család szaporulatát a kelleténél kisebbnek tartják, akkor a cigány család szaporulatát a kelleténél nagyobbaknak kell tartaniuk. Meg kell állapítanunk, hogy a cigány települések többségében a bölcsőde és az óvoda, valamint a női munkaalkalmak hiánya értelmetlenné teszi a családtervezést. A családtervezés viszont mindenütt terjedőben van, ahol a cigányok Cs-lakáshoz, óvodához és a nők munkaalkalomhoz jutottak.

Foglalkozási struktúra

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a múltra. A magyar anyanyelvű cigányok ősi foglalkozásai között számottevő szerepet játszik a kovács- és bádogosmunka, valamint a kereskedelem, de több mint negyedrészüket az előző nemzedék idején mezőgazdasági munkából élt, és több mint a felük a vályogvetést, tapasztást párosította a zenéléssel, illetve egy részük kizárólag zenélésből tartotta fenn magát.³⁰

³⁰ A kovácsmesterség Magyarországon ősi cigánymesterségnek tekinthető. Az 1782. évi népszámlálás idején a cigány családfők nagyobb fele kovács- és szegkovácsmunkából tartotta fenn magát. Ezek az ősi cigány kovácsok és szegkovácsok néhány kisebb csoport kivételével a XIX. század folyamán elmagyarosodtak. Az 1893. évi cigányösszeírás idején 12 749 cigány kovácsot (82. o.) írtak össze. Ez családtagokkal együtt mintegy 60 ezer embert jelent, az akkori cigányságnak több mint ötödét. Abban az időben az ország összes kovácsainak 23 százaléka volt cigány. „Városokban sokat perlekedtek

A cigány anyanyelvű cigányok megélhetésében a múltban igen nagy szerepet játszottak a kereskedés különböző fajtái. Elsősorban a lókupeckedés, disznókupeckedés, mellette a fuvarozás, szőnyegkereskedés. Kereskedelemből élt a múltban a cigány anyanyelvű cigányok több mint harmada. Több mint egynegyedük a múltban mezőgazdasági munkával tartotta fenn magát, mintegy ötödrészüket üstfoltozásból és egyéb fémművességből élt, és valamivel kevesebb mint ötödrészüket a vályogvetést, tapasztást és egyéb sármunkákat párosította a zenéléssel.³¹

A román cigányok megélhetésének alapját a múltban kétharmad részben teknők és más faedények készítése, egyharmad részben a mezőgazdasági munka képezte.³²

Jelenleg a cigány családfők 11 százaléka szakmunkás, 10 százaléka betanított munkás, 44 százaléka segédmunkás, 13 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó, 3 százaléka napszámos, és 6 százaléka önálló, segítő családtag, vagy alkalmi munkából tartja fenn magát.

ellenük a céhbeli kovácsok – írja Hermann Antal –, de falun, főleg szegényebb vidékeken egyelőre alig volnának pótolhatók. Sok helyen a községnek szerződéses, komenciós kovácsai, és a községi kovácsházban laknak.” (83. o.) Mindez már annyira a múlté, hogy emlékének is nyoma veszett. A két világháború között falvainkból mindenütt kiszorították a cigány kovácsokat. 1893-ban még 1660 szegkovács (82. o.) volt az országban, ami családtagokkal együtt 8 ezer embert jelent. A szegkovácsok hanyatlása a fahajó kiszorulásával kezdődött meg, hiszen eredetileg a fahajókhoz készítették a szögeket. 1893-ban még fenntartották a mesterséget a nagy vasútépítések: a szegkovácsok ebben az időben elsősorban sínzöveget gyártottak. Később csökkent a vasútépítések üteme, és a szegkovácsoknak egyre nagyobb része volt kénytelen az ősi foglalkozást valamilyen más mesterségre cserélni. *Forrás:* A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei. Feldolgozta és az általános jelentést írta Hermann Antal. *Magyar Statisztikai Közlemények.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895, 82–83. o. https://mandadb.hu/tel/340395/A_Magyarorszagban_1893_január_31en_vegrehajtott_ciganyosszeiras_eredmenyei

³¹ Az 1893-as összeírás még 2077 üstfoltozót (uo. 82. o.) tart számon. Ma járasonként legfeljebb 1-2 család él meg ebből. Ehhez nemcsak az járul hozzá, hogy több a pénz az emberek zsebében, és „nem érdemes” az edényt megjavítani, hanem az is, hogy egy időben egyáltalában nem adtunk iparendélyt, azután a kevés iparendély tulajdonosát is minden szempontból rossz szemmel néztük. A szőnyegesek (ún. collárosok) 1916-ban költöztek Erdélyből Magyarországra a román előnyomulás idején. Magukat szívesen nevezik székely cigányoknak, nyelvjárásuk eltér az oláh cigányok körében uralkodó lovári nyelvjárástól. Somogy, Zala, Veszprém megyében telepedtek meg, és Budapesten. Rongyszőnyeg- és pokróckészítő háziipari tevékenységük alárendelt volt, elsősorban vándorló textilkereskedelemmel foglalkoztak. A pesti szőnyegesek megtalálták helyüket Budapest társadalmában, de Somogy megyében iparendélyeiket megvonták, és Kaposváron városi lakásaikból barakkokba költöztették őket. Ebben a helyzetben reménytelenül halálra ítélt közösség képét mutatják. A ló- és disznókereskedelemből a cigányok az ötvenes években szorultak ki, egyrészt azért, mert levágtuk lovainkat, másrészt azért, mert betiltottuk az ilyen irányú kereskedelmet. A legutóbbi években valamennyire megindult a lótenyésztés és lókereskedelem, de az oláh cigányoknak ma csak elenyésző része él ebből. A lókupeckedésről két kisebb csoportjuk az autoalkatrész-kereskedelemre és a marhahizlatásra tért át, egy valamivel nagyobb csoport fuvarozásból tartja fenn magát (vagy mellékmunkaként foglalkozik fuvarozással), a legtöbb az iparban találta maguknak munkát. Az a néhány régi lókupeccsalád, amely nem vált meg a lótol (tehát az állatforgalmi vállalatnál legálisan foglalkozik lókereskedelemmel, vagy ronggyűjtőként, ócskásként, egy-egy megye területén kocsival folytatja mesterségét), számon tartja egymást, elkülönül a cigányság más csoportjaitól, és a szó igazi értelmében csak saját magát tartja cigánynak.

³² 1893-ban csaknem 3 ezer teknővájót (uo. 82. o.) tartottak számon, családtagokkal együtt tehát körülbelül 15 ezer ember élt ebből a mesterségből. Itt említjük meg, hogy seprő-, rostakészítéssel, kötélveréssel, madzagkészítéssel, kefe- és meszelőkötéssel 1893-ban 6 ezer ember (uo. 82–83. o.) foglalkozott.

Szakt munkásokat elsősorban a magyar anyanyelvű cigányok között találunk. A magyar anyanyelvű családfők 15 százaléka szakt munkás, és ez az arány a vidéki városokban lakó magyar cigány családfőknél 25 százalékra, a Budapesten lakóknál pedig 35 százalékra emelkedik. Az oláh cigányoknál és a román cigányoknál a szakt munkások aránya elenyésző.

A mezőgazdasági fizikai munka 13 százalékos aránya jelentékeny különbségeket takar. A magyar cigány családfőknek csak 9 százaléka, a román cigány családfőknek viszont 47 százaléka él mezőgazdasági munkából.

Ezek az arányok igen nagy eltolódást mutatnak a múlt hoz képest. A cigányok megélhetésében a múltban a mezőgazdasági munka nagyobb szerepet játszott, mint jelenleg. 1945 előtt a cigányok aránylag jelentékeny része dolgozott summásként vagy mezőgazdasági napszámosként az akkori nagybirtokokon. Közvetlenül 1945 után a cigányok aránylag nagy része helyezkedett el az újonnan létesült állami gazdaságokban, illetve paraszt nagygazdáknál dolgozott cselédként és mezőgazdasági napszámosként. Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági munkát végző cigányok döntő többsége a földreform idején nem kapott földet, arányuk már az alakuló tsz-ekben is kisebb volt, mint az 1945 előtti mezőgazdasági népességben. Az ötvenes években és a hatvanas évek elején arányszámuk a tsz-ekben tovább csökkent. Részben a bizonytalan jövedelem miatt, részben a megnyíló ipari munkaalkalmak következtében húzódtak el a tsz-ekből, részben azonban azért, mert a tsz-ek nem cigány tagsága többnyire rossz szemmel nézte a cigányokat. A megnyíló ipari munkaalkalmak a cigányoknak nemcsak a biztos jövedelmet jelentették – mint a nem cigányoknak –, hanem az egyenjogúság zálogát is. Olyan munkahelyekre fogadták be őket, amelyek azelőtt zárva maradtak előttük.

Az 1945 előtti nagybirtokon és a jobb módú parasztgazdáknál a cigányok elsősorban a mezőgazdasági idénymunkában vehettek részt. Mint állandó munkakör, főleg a pásztorkodás és állatgondozás jöhetett számba. Ma is ez a helyzet. Kifejeződik ez abban, hogy noha a cigány családfők 13 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, csak 5 százaléka tsz-tag, de kifejeződik abban is, hogy a családfőknek csak 1,5 százaléka növénytermelő, 0,5 százaléka traktoros, a többiek mezőgazdasági napszámosok, csőszök, csemeteültetők és egyéb erdészeti munkát végzők, pásztorok, állatgondozók, állatetetők és szőlőmunkások, vagy abban az adatban, hogy a mezőgazdasági fizikai munkát végzők 40 százaléka idénymunkás vagy napszámos. Az állandó munkaviszonyban lévő cigány keresőknek még 9 százaléka sem dolgozik a mezőgazdaságban, az ideiglenes munkaviszonyban lévő cigány keresőknek viszont csaknem fele mezőgazdasági munkát folytat.

Az elmúlt húsz év során tehát a cigányság, amelynek megélhetésében a mezőgazdaság sohasem játszott uralkodó szerepet, még inkább az ipar felé tolódott. Ezt sokan a cigányok lelki alkatával hozzák összefüggésbe, annak az ismert mondásnak értelmében, hogy „nem szokta a cigány a szántást”. A valóságban ez a tendencia sokkal inkább annak tulajdonítható, hogy bár mindenki részt vett a mezőgazdaságból az ipar felé irányuló munkaerő-áramlásban, de a cigányok inkább, mert a mezőgazdaságon belül vagyonuk nem lévén, gazdaságilag nem tartotta őket vissza semmi, és életformájukban, hagyományaikban is sokkal kevesebb visszatartó elem volt. Hozzájárult

e tendencia erősödéséhez az is, hogy noha sok magyar mezővárosban és faluban békésen élnek együtt cigányok és nem cigányok, általában igaz az, hogy a magyar munkás kevesebb előítélettel, idegenkedéssel nézi a cigányokat, mint a magyar paraszt; ennek folytán az ipar társadalmában a cigányoknak inkább van lehetőségük arra, hogy megbecsült helyet szerezzenek maguknak, mint az agrártársadalomban. Számolnunk kell tehát azzal, hogy ez a tendencia a jövőben folytatódik.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a cigányság jelenlegi megélhetésében a nagyobbára idényszerűen végzett mezőgazdasági munka igen nagy szerepet játszik. Nagyon sok cigány család van, amelyben a férfinak egész éven át tartó munkaviszonya van, a nő pedig nyáron mezőgazdasági napszámba jár, vagy tartósabb idénymunkát vállal (gyümölcszedés, borsó-, gyógynövényzedés). Igen gyakori eset az is, hogy az állandó munkaviszonyban lévő férfi is részt vesz a mezőgazdasági idénymunkákban, sokszor munkahelyének engedélyével vagy hallgatólagos támogatásával. Már említettük, hogy a cigányok jelenlegi életszintje nem lenne fenntartható a mezőgazdasági munkában való részvételük nélkül, de a magyar mezőgazdaság sem tudná nélkülözni a cigány idénymunkásokat. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a cigányok döntő többsége falun él, és a falu világából való elszakadás a legtöbb cigányt minden jel szerint teljesen talajtalanná és gyökértelenné teszi. Kevésbé előítéletes gondolkodásmódja miatt a magyar város látszólag inkább képes a cigányok befogadására, mint a magyar falu. A valóságban a városi életforma távol áll a cigányoktól, a falutól megválva, kapcsolatuk régi környezetükkel megszakad, de az új környezettel sem tudnak azonosulni.

Különösen fontos a mezőgazdasági munkában való részvétel és az agrártársadalomba való integrálódás a román anyanyelvű cigányok számára.

A nem mezőgazdasági tevékenységet folytató cigányok munkájában is nagy szerepet játszik az idénymunka. Az aktív keresővel rendelkező összes magyarországi háztartás népességében 100 rendszeres keresőre 7 nem rendszeres kereső jut; a cigány háztartások népességében 100 rendszeres keresőre 29 nem rendszeres kereső. Ez a statisztikai adat csak jelezni tudja azt a különbséget, amely az átlagos magyar család és a társadalom legsós rétege között van. Már több ízben foglalkoztunk olyan jelenségek ismertetésével, amelyek mutatják: a cigányok döntő többsége ennek a rétegnek integráns része. Ennek a rétegnek tagjai általában a Horthy-korszak azon rétegeinek és csoportjainak leszármazottjai, amelyek az akkori 3 millió kolduson belül a „szabadon” vándorló proletariátust alkották. Ezt a falun élő és többnyire falun adódó munkákat végző tömeget a társadalomtudományi irodalom szívesen sorolja az agrárproletárok közé, holott nagy részük valójában nem agrárproletár volt, hanem az agrártársadalom nem mezőgazdasági proletárja: bányász, kubikos, krampácsoló, építőipari segédmunkás, téglavető, vályogvető, fűrésztelepek, fatelepek dolgozói, erdészeti segédmunkás, a falusi fuvarosok alkalmazottja stb. Leszármazottaik nagy része is az örökölt foglalkozást folytatja: bányákban, fatelepeken és más hasonló munkatelepeken dolgozik. Helyhez kötött, mert munkaalkalmat lakóhelyén vagy annak közelében többnyire olyan tevékenységcsoportokban talál, amelyek természetüknél fogva a kitermelőhelyekhez vannak kötve, és vándorló, mert ez a munkahely többnyire nem falujában, hanem csak annak közelében van, és a szóban forgó tevékenységi csoport természetének megfelelően

a munkavégzés telephelye maga is változik. Ez az életforma tehát a letelepedést bizonyos mérvű vándorlással köti egybe, és a férfiaknak, a családfőnek, az apának huzamos, megszokottá váló távollétével jár. A cigányok két irányból kerültek ezekbe a rétegekbe. A XIX. és XX. században bevándorolt cigányok közvetlenül csapódtak e rétegekhez, a XVIII. század letelepült cigányai, mint láttuk, az ősi foglalkozások háttérbe szorulásával. A Horthy-rendszer idején a cigányok viszonya a szabadon vándorló proletariátushoz az ország különböző falvaiban nem volt egyforma. Egyes helyeken többé-kevésbé egységes proletárréteg alakult ki cigányokból és nem cigányokból, más helyeken a „fehér szegények” elzárkóztak a cigányoktól. E kétféle viszony hatása máig tart: a cigányok versenyképesebbek, öntudatosabbak, magasabb civilizációs szinten élnek ott, ahol már régebben beolvadtak a magyar proletariátusba.

Az iparágak közül, amelyekben a cigányok az ötvenes évek kezdete óta elhelyezkedtek, legkedvezőbb a helyzetük a bányászatban, és valamivel kisebb mértékben a kohászatban. Bányában jelenleg kb. 2000, a kohászatban pedig 1000–1500 cigány dolgozik. Az állandó foglalkoztatás felé áramló cigányok először a bányászatban találtak munkát maguknak, egy részük már a Horthy-rendszer idején. A bányászatban – és kisebb mértékben a kohászatban – az elmúlt 25 évben kedvezők voltak a keresetek, és ez lehetővé tette a bányamunkával foglalkozó cigányok gazdasági és társadalmi emelkedését. A bányavállalatok a hatvanas évektől kezdve igen sokat tettek annak érdekében, hogy cigány dolgozóik lakásépítési törekvését segítsék, és az állandó, viszonylag magas keresettel rendelkező cigány bányászok általában éltek is a lehetőségekkel. E megállapítást erősíti meg *Törzsök Erika* tanulmánya is az orosz-lányi-tatabányai tapasztalatokról:

„A bányánál régen dolgozóknak – természetesen nem a cigányoknak – az új tömblakásokban adnak lakást, az újonnan jövők pedig – ha jól dolgoznak – megkapják a kiürült régi bányáslakásokat. Ennek a folyamatnak eredményeképpen itt valóban a megyei, de talán az országos állapotokhoz képest is kiemelkedő eredményeket értek el a cigányok lakáshelyzetének rendezésében. 1960-tól törekedtek arra, hogy a legnagyobb, szem előtt lévő telepeket megszüntessék. A megoldást megkönnyítette, hogy mind a két városban erre az időre esett a régi bányáslakásokból a bányászok új lakásokba költöztetése, így a megüresedett lakásokba a cigánytelepek lakóit lehetett elhelyezni. Másrészt a tatabányai és orosz-lányi bányatrösztök részt vállaltak ennek a kérdésnek a megoldásában, és megkönnyítették a cigányok magasabb kereseti igényének kielégítését is. A bánya azáltal, hogy évek óta felveszi a cigány munkásokat is, anyagilag tudott egy olyan szintet biztosítani a cigányság egy rétegének, hogy az az asszimilálódás viszonylag humanizáltabb útját tudta megkezdni... Elvben a megyének bármely pontján adottak a lehetőségek ilyenfajta együttműködésre ipari vállalatokkal, üzemekkel, tsz-ekkel stb., mégis máshol ennek nyomát sem lehet látni.

Az azonos feltételek az eredeti cigány lakosságot és az ország bármely részéről érkező cigány családokat azonos életmód kialakítására ösztönzi. Kétségtelen, hogy a proletarizálódás útján meginduló cigányság ebben a közegben – a bányászok körében, akik maguk is az ország legkülönbözőbb részéről érkeztek – talált a legkisebb ellenállásra. A megye bármely településénél összehasonlíthatatlanabban

egészségesebb körülmények között élnek az itteniek, éppen mert elsősorban már nem cigánynak, hanem munkásnak érezhetik magukat.”

A bányászcsaládok azok közé a cigány családok közé tartoznak, amelyek a legnagyobb lépést tették meg az asszimiláció útján; életmódjukban, beszédmódjukban, mozgásukban már nem cigányok, hanem bányászok.

Az iparba áramló cigányok több mint negyedrésze (26 százaléka) az építőiparban, illetve útépitéseken talált helyet magának. Az építőiparban dolgozó cigányok száma 20–25 ezer, az ország építőipari munkásainak csaknem 10 százalékát teszik ki.

Az építőiparban dolgozó cigányok helyzete nem egyforma. 15 százalékuk (az összes kereső cigány 4 százaléka, kb. 3000–3500 fő) kőművesként, ácsként, tetőfedőként, szakipari munkásként elérte a szakmunkásstátust. A szakmunkások keresete természetesen magasabb, mint a segédmunkásoké, de a cigányok életében még ennél is nagyobb szerepet játszik a szakmunkásstátushoz kapcsolódó társadalmi rang, a jobb egészségügyi körülmények, a munkafeladatok vonzóbb volta. A bányászok, a kohászok és a szakmunkások általában nem változtatják munkahelyüket, és rendezett körülmények között élnek.

A Komárom megyei cigányok helyzetét elemezve, *Törzsök Erika* tanulmányában a következőket olvashatjuk a cigány dolgozók munkahely-változtatásairól, illetve állásuk stabilitásáról:

11. táblázat

A Komárom megyei cigány dolgozók megoszlása
a jelenlegi munkahelyükön eltöltött idő hossza szerint

Mióta dolgozik jelenlegi munkahelyén?	Megoszlás (százalék)
1/2 évnél rövidebb ideje	12,6
1/2–1 éve	12,6
1–3 éve	19,5
3–6 éve	18,4
6–10 éve	4,6
Több mint 10 éve	32,3
Együtt	100,0

Forrás: Törzsök Erika esettanulmánya.

„A 10 évnél hosszabb ideje egy helyben dolgozók aránya a legmagasabb. Nagy részük a tatabányai és oroszlányi bányáknál dolgozók adják. 10 évnél régebben dolgoznak az oroszlányi bányában azok a cigányok is, akik lakóhelyüket tekintve császáriak. Ez azt mutatja, hogy bár a bányában nyilván nem könnyű és nem veszélytelen a munka, mégis ott, ahol közel azonosak az esélyeik és a lehetőségeik a cigányoknak a többi munkáséival, megmaradnak egy munkahelyen, nem változtatják azt. Azokon a munkahelyeken, ahol a tulajdonképpeni szervezésen sok múlik – mivel a cigányok közül legtöbbször nincs olyan kiemelkedő képességű ember, aki a munka szervezését, irányítását meg tudná oldani (vagy ha van is, nem kerül oda) –, sokkal rosszabbak

a cigányok esélyei. Ha akad is egy-egy menedzsertípusú ember közöttük, aki brigádot szervez belőlük, akkor is megvan az a veszély, hogy az egész brigád összeütközésbe kerül a vállalattal, mivel hagyományos »cigánybrigád« módjára akarják kezelni őket. Nem kapnak tényleges munkát, feladatot, amelyért azután megfelelő fizetés is járna. Tehát tulajdonképp egyedül a bánya az, ahol nem »szervezhetik« másként a munkát a cigányok számára sem, és nem bérezhetik másként a teljesítményt sem, mint a többi bányászét. Valószínű, hogy ez tartja egy helyben őket a bányában.

A fél évnél kevesebb ideje, fél év és 1 év között, valamint az 1–3 éve egy helyen dolgozók aránya közel 45 százalék. Ez a csoport főleg a fiatalabb korosztályokból és nőkből tevődik össze. A fiatalok és a nők munkába állása természetesen nem zökkenőmentes. Nehezen találja meg a helyét akár az a fiatal, aki nem mindjárt törik bele a legnehezebb fizikai munka végzésébe a bányában, s hogy ez az egyetlen hely, ahol jól tud keresni, akár az a cigány nő, aki képzetlensége következtében egyik rossz munkát csak egy másik rosszal cserélheti fel.”

Az építőipari segéd munkásokra és a kubikosokra mindez nem vonatkozik. Továbbra is *Törzsök Erika* tanulmányából idézünk:

„Helyzetükre jellemző a munkahely gyakori változtatása. A változtatás általában úgy zajlik le, hogy a meglevő nyomorúságos munkakörülményekkel és anyagi juttatásokkal szemben egy másik, máshol dolgozó cigány rokon vagy ismerős rózsásabb képet fest, és a férfi elindul a következő munkahelyre szerencsét próbálni. Itt éppen úgy csalódik az ígéretekben, mint az előző helyen, de ez nem zárja ki, hogy legközelebb ugyanolyan hitelt ne adjon a következő »jobb« munkahely ígéréteinek. A rokonok egymás sarkában változtatják a munkahelyeket, a legenda a másik megyéből is képes a cigányokat elcsábítani. Ha a munkahelynek sürgős szüksége van segéd munkásokra, akkor maga a munkaerő-toborzó ígéri, hogy a kereseti lehetőségek 4000 Ft körül fognak mozogni, végül itt sem lesz több 1900–2300-nál. A sűrű munkahely-változtatás kihat magánéletükre is, ezekben a családokban a pénzügyi tervezés vagy nincs, vagy nagyon labilis, a gyermekek jövőjéről nem alakítanak ki elképzeléseket, mint ahogy perspektíva a felnőttek életében sincs. A költözködés is gyakoribb, és ehhez gyakran kapcsolódik új asszony és család felbukkanása.”

Az említett vonások egyaránt megtalálhatók az építőipari segéd munkásoknál és a kubikosoknál azzal az igen lényeges különbséggel, hogy az utóbbiak keresete általában jóval magasabb. Csaknem 30 százalékot tesz ki a cigány keresők körében a rakodó- és szállítómunkásként, takarítóként és segéd munkásként elhelyezkedett cigányok aránya. (Ebben az arányban nem szerepelnek az építőipari segéd munkások.) Fluktuációjukban, életmódjukban közel állnak az építőipari dolgozókhoz. A rakodó- és szállítómunkásokat magasabb keresetük különbözteti meg a segéd munkásoktól.

Jellegzetes cigány foglalkozások még az építőanyag-ipar (itt dolgozik a cigány keresők 2,8 százaléka, kb. 2000–2500 ember), a különböző köztisztasági munkák (itt dolgozik a cigány dolgozók 2,4 százaléka, kb. 2000 ember) és a zene (ebből tartja fenn családját a keresők 3,1 százaléka, kb. 2500 ember).

A cigány keresők 5 százaléka darusként vagy egyéb gépkezelőként dolgozik különböző munkahelyeken, és aránylag tekintélyes a képviselőjük (2,2 százalék) a textiliparban is, ahol különböző betanított és segéd munkákat végeznek.

Az említett foglalkozásokban dolgozik a cigány dolgozók 90 százaléka. További 5 százalék a hagyományos tevékenységeket folytatja, a többiek a legkülönbözőbb tevékenységek között oszlanak meg.

Kereset és jövedelem

Közismert dolog, hogy jövedelmi szempontból a cigány népesség mélyen a nem cigány népesség színvonala alatt él.

Ennek egyik okát abban találhatjuk meg, hogy a cigány keresők átlagos keresete jóval kisebb, mint a nem cigány keresőké. A cigány keresők, még ha ugyanazokban a foglalkozásokban is helyezkednek el, általában rosszabbul keresnek, mint a nem cigány munkavállalók. Az átlagos cigány szakmunkás munkából származó összes jövedelme 1971-ben havi 2090 Ft volt, az átlagos magyar szakmunkásé 2700 Ft, vagyis 29 százalékkal magasabb. A cigány betanított munkások munkából származó összes jövedelmének havi átlaga 1650 Ft volt, a nem cigányoké 2030 Ft, 23 százalékkal magasabb; a cigány segédmunkásoké 1600 Ft, a nem cigányoké 1827 Ft, 14 százalékkal magasabb; a mezőgazdasági fizikai munkából élő cigányoké 1480 Ft, a nem cigányoké 2115 Ft, 43 százalékkal magasabb.

A foglalkozási csoportokon belüli különbségek különböző okokkal magyarázhatók. Általában azt tekinthetjük magyarázatnak, hogy mivel a cigányok a nem cigányoknál iskolázatlanabbak és képzetlenebbek, többnyire csak azokat a munkákat kaphatják meg, amelyeket mások nem vállaltak el. Ugyanakkor az egészségtelen körülmények között eltöltött gyerekkor, a meg nem felelő lakáskörülmények és a rossz táplálkozás miatt nagy részük gyenge testalkatú, és a segédmunkák közül is ritkán vállalhatja azokat, amelyek tartós fizikai állóképességet igényelnek.

Kétségtlenül szerepe van az előítéleteknek is. Erre mutat, hogy a különbségek a legkülönbözőbb foglalkozási rétegekben nem egyformák: legkisebbek a segédmunkásoknál, és legnagyobbak a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál, tehát ott, ahol a cigányokkal szembeni megkülönböztetés a legerősebb.

Cigányok és nem cigányok közti kereseti különbségek természetesen nemcsak abból adódnak, hogy a cigányok azonos foglalkozási rétegen belül rosszabbul keresnek. A kereseti különbségek fele a cigányoknak a foglalkozási struktúrában való elhelyezkedéséből adódik, tehát abból, hogy a cigányok között csak elenyésző számban akadnak szellemi dolgozók, és a cigány keresőknek csak egytizede dolgozik szakmunkásként, a többiek segédmunkából, napszámból, mezőgazdasági fizikai munkából élnek meg; ezek pedig rosszabbul fizetett foglalkozások. Valamennyi cigány kereső munkából származó összes jövedelmének havi átlaga 1971-ben 1612 Ft volt, valamennyi magyar keresőé 2420 Ft. A foglalkozási rétegeken belüli különbségeket tehát megduplázza, hogy a cigányok többsége rosszabb keresetű foglalkozási rétegekbe tartozik. A nagy kereseti különbség azonban csak részben magyarázza meg a cigányok és a nem cigányok közti jövedelmi különbséget. A Központi Statisztikai Hivatal 1968. évi felvétele szerint 1967-ben az egy főre jutó jövedelem az aktív kereső háztartásfővel rendelkező átlagos magyar

családban 1174 Ft volt,³³ ezzel szemben felvételünk tanúsága szerint 1971-ben az átlagos cigány családban az egy főre jutó jövedelem 540 Ft volt. Az egy főre jutó jövedelem az átlagos magyar családban tehát csaknem két és félszer magasabb, mint az átlagos cigány családban.

A különbség valójában nagyobb. A Központi Statisztikai Hivatal felvétele ugyanis az 1967. évi állapotokat rögzítette, a mi felvételünk pedig a négy évvel későbbi, 1971. évi állapotokat. Ez alatt az idő alatt a magyar lakosság jövedelmi színvonala jelentékenyen növekedett. A növekedés tendenciáját jól jelzi, hogy míg 1962-ben az aktív kereső háztartásfővel rendelkező magyar családokban az egy főre jutó havi átlagos jövedelem 839 Ft volt,³⁴ addig 1967-ben kereken 40 százalékkal több. Nem nagyon járhatunk messze az igazságtól, ha az átlagos magyar családban az egy főre jutó havi jövedelmet 1971-ben 1500 Ft körüli összegre becsüljük, ami csaknem háromszor több, mint az egy főre jutó jövedelem az átlagos cigány családban ugyanabban az évben.

Ezt a hatalmas különbséget a keresetekben mért különbség nyilvánvalóan csak részben magyarázza. Már foglalkoztunk a jövedelmi különbség további okával: a keresők és eltartottak eltérő arányával. Ennek az arálynak a jelentőségét jövedelmi szempontból jól mutatja a 12. táblázat, amely a cigányok egy főre jutó átlagos havi jövedelmét az egy keresőre jutó eltartottak száma szerint tünteti fel.

12. táblázat

Az egy főre jutó havi jövedelem átlagos összege az eltartottak száma szerint a cigány háztartásokban

Egy keresőre jutó eltartottak száma	Egy főre jutó átlagos jövedelem (Ft)
0	1265
0,1–1	820
1,1–2	600
2,1–3	450
3,1–4	440
4,1–5	380
5,1–6	350
6,1–8	325
8+	< 300

Már láttuk, hogy az egy keresőre jutó eltartottak magas számát a cigány családokban elsősorban a sok gyermek okozza, nemcsak közvetlenül, hanem azzal is, hogy három vagy több kisgyermek mellett az anya már nem nagyon tud dolgozni menni, s ez csökkenti a keresők számát a családban. Az előző fejezetben azzal is foglalkoztunk, hogy a nők

³³ Mód Aladárné – Éltető Ödön – Láng Györgyné – dr. Schnell Lászlóné – Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek*. KSH, Budapest, 1969, 51. o.

³⁴ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 33. o.

munkavállalását más tényezők is befolyásolják, így a bölcsőde, óvoda s főképpen a munkaalkalmak hiánya. Azt is említettük, hogy a női munkavállalás reménytelensége értelmetlenné teszi a születésszabályozást, ezáltal tovább rontva a jövedelmi színvonalat és az elhelyezkedés lehetőségét. Ne hagyjuk ki a tényezők közül a tsz-ek és a vidéki ipari üzemek ellenállását a cigányok foglalkoztatásával szemben.

A cigányokkal foglalkozó gyér irodalomban néha szó esik arról, hogy a hagyományos életformát élő cigány családban az asszonyok nem dolgoztak, legfeljebb házalni, kéregetni jártak, és hogy a cigányok munkavállalását ezek a hagyományok is korlátozzák. Nem szabad azonban megfélekezelnünk arról, hogy épp a hagyományos cigány családokban a megélhetés, a családi élet fenntartásának gondja elsősorban a nőkre hárult. A teljesen felbomlott cigány közösségektől eltekintve ma is ez a helyzet: a cigány családban általában az anya a központ, az élet rendjének megszabója. Vállalja a női szerepet is, de azt a szerepet is, amelyet az értelmiségi, a munkás- és a parasztszaládban általában a férfi vállal: a felelősséget, az irányítást, a családi jövedelem beosztását, a távlati terveket (ha egyáltalán vannak ilyenek), a családi beruházások megtervezését és a hozzá szükséges takarékoskodást. Tapasztalatunk szerint még az integrált cigány családokban is ez a helyzet, sőt minden jel szerint az integrálódás rendszerint a nők munkájának eredménye.

Hagyományok különben is ritkán maradnak fenn, ha az érdek nem kívánja fennmaradásukat, s a legritkábban fordul elő a hagyományok fennmaradása, ha érdekekbe ütközik. A cigány nők munkavállalását valójában nem a szokások, hanem anyagi tényezők akadályozzák. Ezek a tényezők úgy kapcsolódnak egymásba, mint a fogaskerekek, s a cigány családok többségénél a tervezést szinte lehetetlenné teszik.

Az egy főre jutó átlagos havi jövedelmet illetően az anyanyelvi csoportok erősen különböznek egymástól. Az 540 Ft-os átlaghoz a magyar cigányok állnak legközelebb, náluk az egy főre jutó havi átlagos jövedelem 580 Ft. Mélyen alattuk helyezkednek el az oláh cigányok az egy főre jutó 440 Ft átlagos jövedelemmel, és jóval felettük a román cigányok az egy főre jutó 650 Ft havi átlagos jövedelemmel.

A különbségek még kiélezettebbekké válnak, ha az anyanyelvi csoportok helyzetét településtípusonként vizsgáljuk. Így az alábbi rangsort kapjuk (13. táblázat):

13. táblázat

Az egy főre jutó havi jövedelmek rangsora a cigány háztartásokban, településtípus és anyanyelv szerint

Településtípus	Anyanyelv	Egy főre jutó átlagos jövedelem (Ft)
Budapest	magyar	975
Falvak	román	650
Vidéki városok	magyar	640
Falvak	magyar	520
Vidéki városok	oláh	480
Falvak	oláh	450
Budapest	oláh	380

A két szélső csoport közötti különbség több mint két és félszeres, noha ugyanabban a városban élnek. Ugyanakkor a cigányság legkedvezőbb helyzetben lévő csoportja és a magyar lakosság átlaga közti különbség 50 százalékos (a budapesti magyar cigányok és az országos átlag között a különbség 50 százalékos, de a budapesti magyar cigányok és a budapesti átlag között már 74 százalék).

Igen nagyok a különbségek regionális viszonylatban is. Ezt mutatja a következő rangsor (14. táblázat):

14. táblázat

Az egy főre jutó havi jövedelmek rangsora a cigány háztartásokban, településtípus és anyanyelv szerint

Földrajzi régió	Átlagos jövedelem (Ft/fő)
Budapesti iparvidék	750
Dunántúl	640
Északi régió	550
Alföld	550
Keleti régió	360

A regionális különbségek jól mutatják, hogy a cigányok jövedelmi helyzete elsősorban az elhelyezkedési lehetőségektől függ. Már említettük, hogy a munkalehetőségek a keleti régióban a legkorlátozottabbak, ennek következménye e három megyében a cigányok aránytalanul rossz jövedelmi helyzete.

A jövedelem mérésére a legelfogadottabb mutató az egy főre jutó havi átlagos jövedelem. Ez a mutató kétségkívül igen jól használható, azonban több hibája van. Ezek a hibák különös súllyal esnek latba a cigány népességnél.

Az első hiba onnan adódik, hogy az egy főre jutó havi átlagos jövedelem kiszámításánál a családok minden tagja egyenértékű egységnek számít. A valóságban azonban a kisgyermekesek fogyasztása természetesen kisebb, mint a felnőtteké. Ezenkívül számításba kell vennünk azt is, hogy bizonyos alapkiadásokra minden háztartásban szükség van. E hibák kiküszöbölésére Schnell Lászlóné olyan mutatót készített, amely a családi jövedelmeket nem egy főre, hanem egy fogyasztási egységre számítja ki.³⁵

Ha a cigányok jövedelmét nem egy főre, hanem egy fogyasztási egységre számítjuk ki, akkor a nagyobb gyerekszám miatt a cigányok és a nem cigányok közti jövedelmi különbségek sokkal kisebbnek mutatkoznak. Az egy fogyasztási egységre jutó havi átlagos jövedelem az egész magyarországi cigány népességnél 820 Ft. Míg az egy főre jutó havi átlagos jövedelemnél csaknem háromszoros különbséget kapunk, addig az egy fogyasztási egységre jutó havi átlagos jövedelemnél a különbség 88

³⁵ Számításai szerint felnőtt egységben számolva, a 0–3 éves gyermekek fogyasztása 0,4, a 4–6 éveseké 0,5, a 7–10 éveseké 0,6, a 11–14 éveseké és a nyugdíjasoké 0,8, a munkaképes korúaké 1,0, a munkaképes koron túli eltartottaké 0,7, és a nagyobb létszámból eredő megtakarítást kifejező fogyasztási egyenérték 0,4. Ez utóbbit természetesen minden háztartásnál figyelembe kell venni. (Éltető Ödön – Láng Györgyné – dr. Schnell Lászlóné – Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek*. KSH, Budapest, 1969, 189–190. o.)

százalék. Ebből a 88 százaléknyi különbségből 38 százalék tudható be a keresők és eltartottak aránya közti különbségnek és 50 százalék a kereseti különbségnek. Ebből látható, hogy a munka nélkül álló cigány férfiak és nők munkába állítása csak kisebb részben oldja meg a cigányok és a nem cigányok közti jövedelmi különbség problémáját. Gyökeres változás csak akkor várható, ha megváltozik a cigány keresők helye a foglalkozási struktúrában.

A teljesség kedvéért mutassuk be anyanyelvi csoportok és településtípusok szerint az egy fogyasztási egységre jutó átlagos havi jövedelmet (15. táblázat).

15. táblázat

Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelmek rangsora a cigány háztartásokban, településtípus és anyanyelv szerint

Településtípus	Anyanyelv	Egy fogyasztási egységre jutó átlagos jövedelem (Ft)
Budapest	magyar	1070
Vidéki városok	magyar	1000
Falvak	román	930
Falvak	magyar	870
Falvak	oláh	680
Vidéki városok	oláh	600
Budapest	oláh	520

Az egy főre jutó havi átlagos jövedelem azonban más szempontból is hibás mutató. Az átlagban ugyanis egyaránt benne vannak a legrosszabb és a legjobb helyzetben lévők, így a cigány népesség esetében azok a cigány családok is, amelyeknek az elmúlt 25 évben sikerült felemelkedniük a magyar társadalomba legalább részben beilleszkedniük. A cigány családok egytizedében az egy főre jutó havi átlagos jövedelem 1400 Ft fölött van, 3,4 százaléknál pedig 2000 Ft fölött. A tipikus cigány család jövedelmi helyzetét akkor közelíthetjük meg legjobban, ha az egy főre jutó jövedelmek megoszlását vesszük szemügyre, és megvizsgáljuk, hogy 200 Ft-tal növekedő határok között hogyan oszlik el a cigány népesség. A tipikus (modális) jövedelem abban a 200 Ft-os értékközben helyezkedik el, amelyben a legtöbb személy van. Ily módon közelítve a kérdéshez, azt találjuk, hogy a tipikus cigány családban az egy főre jutó havi átlagos jövedelem 300 Ft, és az egy fogyasztási egységre jutó havi átlagos jövedelem 450 Ft körül van.

Kemény István válogatott művei

Tematikus bibliográfia

„1972-ben és 1973-ban három munkám készült el kéziratban. Az első a magyarországi szegény népeességről. Ezt a munkámat elkészülte után szigorúan titkos anyagnak nyilvánították. Kéziratban terjedt, de publikálásáról szó sem lehetett. 1977-ben Párizsba költöztem, és 1978-ban ugyanabból az empirikus anyagból újragondolt tanulmányt írtam. Ezt a tanulmányt szamizdat formában Budapesten publikálták. Az 1972-ben készült tanulmány azonban azóta sem jelent meg. A második munka a magyarországi cigány népeességről szólt. Évekig tartó késleltetés után 1977-ben jelent meg az MTA Szociológiai Intézetének kiadásában, néhány száz példányban, 1976-os impresszummal. A magyarországi munkásokról szóló harmadik munka összefoglaló fejezete a *Szociológia* című folyóirat 1972-es nyitó számában jelent meg. Az egész munka a hetvenes években gépiratban terjedt, de nyomtatásban csak 1990-ben jelent meg, rövidített formában, a *Velük nevelkedett a gép* című kötetben más, munkásokról szóló tanulmányokkal együtt.” – Ezek a szavak 2002-ben, az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet kétnapos Mannheim-konferenciáján hangzottak el Kemény István szájából.¹

2002 óta több mint két évtized, a szerző halála óta pedig másfél évtizednél is hosszabb idő telt el. A munkásokról, a szegényekről és a cigányokról szóló könyv teljes szövegei azonban az 1970-es évek eleje óta – fél évszázada – alusszák örök álmukat, kéziratban. Jó helyen őrzik ugyan őket, a Blinken OSA Archivum szakavatott levéltárosai vigyáznak rájuk, rendezik őket, irányítják a nagy ritkán felbukkanó érdeklődőket a megfelelő fondokhoz és dobozokhoz; mégsem lehetünk nyugodtak ezzel az állapottal. Mintha valamilyen feladatot nem végeztünk volna el, ami a mi dolgunk lett volna. Olyan ez, mintha – példának okáért – természetesnek fogadnánk el, ha Erdei Ferencnek és Szabó Zoltánnak, a magyar társadalomtudomány klasszikusainak az írásait csak kézírattárak dobozaiból kiemelve, írógépen készült egyedi példányokon olvashatnánk. A rendszerváltás előtti kor, tetszik, nem tetszik, méltóbban bánt nagy elődeivel. Az 1971-ben elhunyt Erdei Ferenc és az 1984-ben

¹ Kemény István előadása 2002. november 21-én hangzott el *Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében* címmel.

elhunyt Szabó Zoltán alapműveit sorra kiadták még a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben a nagy kiadók.²

Az itt következő összeállítás megpróbálja a társadalomtudományi szakmának és a könyvkiadásnak ezt a mulasztását valamennyire helyrehozni. Azt már nem tudjuk jóvátenni, hogy a szerző életében nem vehette kézbe kinyomtatva legfontosabb műveit, de összegyűjthetjük az írásait, és – akár jelenlegi, kéziratos formájukban – elektronikusan szabadon letölthető módon³ hozzáférhetővé tehetjük őket az olvasók számára. Reménykedhetünk abban, hogy a válogatott művek egyszer majd professzionális könyvkiadók gondozásában, megszerkesztve, könyvsorozat formájában, papíron és elektronikusan is napvilágot látnak.

Az alábbi válogatás Kemény István tudományos munkásságának legfontosabb írásait témakörökbe csoportosítva közli. Újdonságnak tekinthető, hogy a bibliográfiai adatok mellett a legtöbb tételhez csatoljuk az illető közlemény elektronikus elérési linkjét, ahonnan a könyv, a tanulmány, egyéb dokumentum teljes terjedelmében letölthető (kevésbé szerencsés esetben: nem letölthető, csak olvasható), közelebb hozva a művekhez az olvasót. Nem teljeskörűsége törekedtünk, kisebb írások kimaradhattak ebből a válogatásból, de a jelentős művek – főképp azok, amelyek korábban nem jelentek meg, vagy csak rövidített formában jelentek meg – reményeink szerint mind benne vannak ebben az összeállításban.

A korábban egyáltalán nem vagy elektronikus formában nem hozzáférhető írások digitalizálása – több mint kétezer oldalnyi szöveg beszkenyelése – nagy munka volt. E munka oroszlánrészét a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai Gyűjteménye, a Blinken OSA Archivum levéltára és a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára végezte el. Köszönettel tartozunk ezért *Kálmán Ritának*, a KSH Könyvtár főigazgatójának, *Kerékgyártó Ágnesnek*, a FSZEK Szociológiai Gyűjtemény vezetőjének és *Szilágyi Csabának*, a Blinken OSA Archivum vezetőjének, valamint az archivum munkatársainak: *Székely Ivánnak*, *Hegedűs Juditnak* és *Zsámboki Miklósnak*. Végül köszönettel tartozunk *Elbert Mártának*, aki a *Lábjegyzetben* című, Kemény Istvánról 1995-ben forgatott portréfilmjét a *youtube*-on hozzáférhetővé tette a szélesebb közönség számára is.

A szerk.

² Erdei Ferenc 1930-as években írott nagy műveit az Akadémiai Kiadó jelentette meg sorra a hetvenes években: *Parasztok* (1973), *Magyar város* (1974), *Magyar falu* (1974), *Magyar tanyák* (1976), *Futóhomok* (1977), *A magyar paraszttársadalom* (1980). Szabó Zoltántól *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* pedig 1986-ban jelent meg, csaknem ötven évvel első megjelenése óta újra, az Akadémiai, a Kossuth és a Magvető Kiadó közös gondozásában.

³ Többnyire ingyenesen, néhány esetben képletes összegekért.

A) MUNKÁSOK

- A1 *A magyar munkásosztály.* Kézirat. Blinken Open Society Archivum, 1973, 1–593. o. HU OSA368-1-5:4/1 Kemény István: A magyar munkások [1 of 2]. 1–289. o. <https://catalog.archivum.org/catalog/nOdMVW34>
HU OSA368-1-5:4/2 Kemény István: A magyar munkások [2 of 2]. 290–593. o. <https://catalog.archivum.org/catalog/Kx81v76o>
(Csak olvasható, nem letölthető szöveg.)
- A2 *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején.* VITA Könyvkiadó, Budapest, 1990, 1–169. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/veluk-nevelkedett-a-gep>
- A3 *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai* (társszerző: Kozák Gyula). Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971, 1–190. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183896>
- A4 *Pest megye munkásai* (társszerző: Kozák Gyula). Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971, 1–134. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183897>
- A5 *Restratification of the working class.* *New Hungarian Quarterly*, 1970, 11(38), 26–37. o. https://real-j.mtak.hu/12117/1/HungarianQuarterly_038_1970.pdf
- A6 *La chaîne dans une usine hongroise.* *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1978, 24(novembre), 62–77. o. https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1978_num_24_1_2616

B) SZEGÉNYSÉG

- B1 *A szegénységről.* Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián (1970). (Jelen kötetben közölve.)
- B2 *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon* (1972). (Jelen kötetben közölve.)
- B3 *A magyarországi szegénység* (1978). (Jelen kötetben közölve.)
- B4 *Poverty in Hungary.* *Social Science Information*, 1979, 18(2), 247–267. o. <https://doi.org/10.1177/053901847901800204>
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/053901847901800204>
- B5 *Kiegészítő információk Kemény István 1969. évi szegénységkutatásához.* A KSH kiadványa a KSH 1968. márciusi jövedelemfelméréséről, amelyből Kemény István és munkacsoportja az 1969. évi szegénységvizsgálat mintáját kiválasztotta. Éltető Ödön, Láng Györgyné, dr. Schnell Lászlóné, Surányi Bálint: *Jövedelmi színvonal – jövedelmi különbségek* (16 000 háztartásra kiterjedő, 1968. márciusi felmérés előzetes adatai). KSH, Budapest, 1969, 1–198. o.
Letölthető az alábbi linkről: https://www.kshkonyvtar.hu/uploads/kiadvanyaink/sajat/Kemeny_Istvan/I_1B_694_Jovedelmi_szinvonalt.pdf

C) ROMÁK

- C1 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* (A kutatást Kemény István vezette). MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976, 1–291. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183898>
Ennek első tanulmánya: *A magyarországi cigányok helyzete* (1972).
(Jelen kötetben közölve.)
- C2 A budapesti cigányokról. *Budapest*, 1975, 13(5), 30–33. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Budapest_1975/?pg=239&layout=s&query=kem%C3%A9ny%20istv%C3%A1n
- C3 *The Gypsy population in Hungary*. Kézirat. Blinken OSA Archivum, 1973, 1–204. o. HU OSA368-1-3:1/3
[1970–71-es kutatás: *The Gypsy Population in Hungary*] <https://catalog.archivum.org/catalog/KGe8VWX7> (Csak olvasható, nem letölthető szöveg.)
- C4 A magyarországi romákról (társszerző: Havas Gábor). *Szociológiai Szemle*, 1995, 5(3), 3–20. o. https://real-j.mtak.hu/5511/1/SzociologiaiSzemle_1995.pdf
- C5 The statistics of deprivation. The Roma in Hungary (társszerzők: Havas Gábor és Kertesi Gábor). *The Hungarian Quarterly*, 1995, 36(138), 67–80. o. https://real-j.mtak.hu/11983/1/HungarianQuarterly_138_1995.pdf
- C6 Cigánynak lenni (társszerző: Havas Gábor). In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 1996*. TÁRKI–Századvég, Budapest, 352–380. o. <https://tarki.hu/sites/default/files/adatbank-h/kutjel/pdf/a894.pdf>
- C7 A romák és az iskola. *Educatio*, 1996, 5(1), 71–83. o. https://epa.oszk.hu/01500/01551/00076/pdf/EPA01551_educatio_1996_1_071-083.pdf
- C8 Válasz a Fundamentum folyóirat kérdésére: „Szükség van-e antidiszkriminációs törvényre?” *Fundamentum*, 1998, 2(3), 65–67. o. <https://epa.oszk.hu/02300/02334/00053/pdf/>
- C9 Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In Glatz Ferenc és szerzőtársai: *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999, 229–256. o. https://real-eod.mtak.hu/19622/1/01_a_ciganyok_magyarorszagon.pdf
- C10 A teljes foglalkoztatottságtól a munkanélküliségig és a láthatatlan gazdaságig. A magyarországi cigányokról. *Kisebbségkutatás*, 2000, 9(4), 599–608. o. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00008/5.htm>
- C11 A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000, 313–330. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183900>
- C12 The structure of Hungarian Roma groups in light of linguistic changes. *Regio*, 2000, Special Issue, 105–116. o. https://www.epa.hu/00400/00476/00001/pdf/regio2000_eng.pdf
- C13 A romák és az iskola. *Beszélő*, 2001, 6(1), 62–68. o. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-romak-es-az-iskola>
- C14 *Cigány gyerekek az általános iskolában* (társszerzők: Havas Gábor és Liskó Ilona). Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002, 1–225. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183899>
- C15 A 2003. évi cigányfelmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok (társszerző: Janky Béla). *Beszélő*, 2003, 8(10), 64–76. o. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-2003-evi-cigany-felmeresrol>

- C16 A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján (társszerző: Janky Béla). *Esély*, 2003, 14(6), 58–72. o. https://www.esely.org/kiadvanyok/2003_6/KEMENY.pdf
- C17 Válság után. Szegények, munkanélküliek, cigányok, versenyképtelenek. *Esély*, 2003, 14(2), 66–74. o. https://www.esely.org/kiadvanyok/2003_2/KEMENY.pdf
- C18 Települési és lakásvizonyok (társszerző: Janky Béla). *Beszélő*, 2004, 9(4), 96–111. o. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/telepulesi-es-lakasviszonyok>
- C19 Késésben és lemaradóban: A cigányok és az iskola 2003-ban (társszerző: Janky Béla). *Beszélő*, 2004, 9(9), 70–78. o. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kesesben-es-lemaradoban>
- C20 A magyarországi cigányság, 1971–2003 (társszerzők: Janky Béla és Lengyel Gabriella). Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004, 1–191. o. https://kisebbségkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/A_magyarorszag_i_cigany_sag.pdf
- C21 *Roma of Hungary*. Edited by István Kemény. Social Science Monographs. Boulder (Colorado). Distributed by Columbia University Press, New York, 2005, 1–375. o. https://kisebbségkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Roma_of_hungary.pdf
- C22 Kemény István 1971., 1993. és a 2003. évi országosan reprezentatív romafelméréseinek adatbázisai a hozzájuk tartozó dokumentációval együtt hozzáférhetők az ELTE KRTK Adatbankjában: <https://adatbank.krtk.elte.hu/> (az adatbázisok adatkérő lap benyújtásával megjelölt kutatási célra elkérhetők szerveren vagy adatkiadással).
- C23 Kemény István 1971. évi országosan reprezentatív cigányfelmérésének teljes interjúanyaga – összesen 266 interjú – és 11 esettanulmány a Blinken OSA Archivum levéltárában gépelt formában kutatási célra hozzáférhető.
A levéltár online elérhető tartalomjegyzéke tartalmazza az *interjúalanyok* fontosabb demográfiai és társadalmi jellemzőit és az interjú készítőjének nevét.
OSA levéltári források:
HU OSA369-1-1:1/1-50; HU OSA369-1-1:2/1-50; HU OSA369-1-1:3/1-50; HU OSA369-1-1:4/1-50; HU OSA369-1-1:5/1-27; HU OSA369-1-1:6/1-50; HU OSA369-1-7:6/1-13. [Ezekre a forrásokra az archívum munkatársa, Zádori Zsuzsa hívta fel a figyelmemet. – A szerk.]
Fontos kiegészítő információkat tartalmaz még Havas Gábor *A Kemény István vezette 1971-es országosan reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk* című írása: https://www.socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf

D) TÁRSADALMI MOBILITÁS

- D1 Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 000 háztartás 1963. évi adatai (társzerzők: Ferge Zsuzsa és Láng Éva). *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 90. KSH, Budapest, 1966, 1–420. o. A kiadvány az alábbi linkekről letölthető: https://www.kshkonyvtar.hu/uploads/kiadvanyaink/sajat/Kemeny_Istvan/I_001_B_0113_090_Tarsadalmi_retegzodes_Magyarorszag.pdf
Csak a mellékletláblázatok és a függelék (a tartalomjegyzék a teljes kiadvány elején található): https://www.kshkonyvtar.hu/uploads/kiadvanyaink/sajat/Kemeny_Istvan/I_1B_788_Tarsadalmi_retegzodes_Magyarorszag.pdf
A főszöveg angol változatban is megjelent: *Social stratification in Hungary (A survey of 15 000 households carried out in 1963)*.
- D2 *A mobilitás társadalmi összefüggései* (1967). (Jelen kötetben közölve.)

E) ZSIDÓSÁG

- E1 *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután* (társszerző: Karády Viktor). Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2023, 1–243. o. <https://www.szaktars.hu/multesjovo/view/karady-viktor-kemeny-istvan-zsidosag-a-magyar-nemzetepitesben-a-numerus-clausus-elott-es-azutan-2023/?pg=0&layout=s>
A könyv teljes szöveggel elérhető a fenti linken a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba szülő, kölcsönzésre jogosító olvasójeggyel, a távoli elérést biztosító proxybeállítás után. Proxy beállításához segítség a könyvtár weblapján: <https://fszek.hu/onlibrary/onlibrary-proxybeallitas>
- E2 *Les juifs dans la structure des classes en Hongrie. Essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme du XXème siècle* (társszerző: Karády Viktor). *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1978, 22(juin), 25–59. o. https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1978_num_22_1_2599
- E3 *Antisémitisme universitaire et concurrence de classe. La loi du numerus clausus en Hongrie entre les deux guerres* (társszerző: Karády Viktor). *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1980, 34(septembre), 67–96. o. https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1980_num_34_1_2091

F) INFORMÁLIS GAZDASÁG

- F1 *A nem regisztrált gazdaság Magyarországon (1980)*. In Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 219–244. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/szociologiai-irasok>
- F2 *A második gazdaság Magyarországon (1983)*. In Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 245–252. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/szociologiai-irasok>
- F3 *The unregistered economy in Hungary*. *Soviet Studies*, 1982, 54(3), 349–366. o.
<https://www.jstor.org/stable/151049>

G) ÖSSZEGYŰJTÖTT SZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK

- G1 *Velük nevelkedett a gép*. VITA Könyvkiadó, Budapest, 1990, 1–169. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/veluk-nevelkedett-a-gep>
- G2 *Közelről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 1–189. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- G3 *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 1–301. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/szociologiai-irasok>
- G4 *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Belvedere Könyvkiadó, Szeged, 2010, 1–199. o. <https://acta.bibl.u-szeged.hu/68112/>

H) POLITIKAI ÍRÁSOK

- H1 Felszólalás a Petőfi Kör pedagógusvitáján (1956). In *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. VI. *Pedagógusvita*. Összeállította: Hegedűs B. András és Rainer M. János. Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1992, 55–63. o. <https://mek.oszk.hu/12000/12099/12099.pdf>
- H2 Kompromisszum egység nélkül (1978). In Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 201–218. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/szociologiai-irasok>
- H3 Bibó István emlékezete (1979). In Kemény István: *Közelről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 21–30. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- H4 Ouvriers polonais et ouvriers hongrois. *Esprit*, 1982, 63(3), 124–139. o.
<https://www.jstor.org/stable/24268608>
- H5 Magyar munkástanácsok 1956-ban (1986). In Kemény István: *Közelről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 69–81. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- H6 Sós Aladár. Bevezető tanulmány. In Sós Aladár: *Szabadság és gazdaság. Válogatott írások*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1991, 7–21. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183901>
- H7 A központosított gazdaság és a civil társadalom (1986). In Kemény István: *Közelről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 106–130. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- H8 Polgárosodás polgárjogok nélkül (1986). In Kemény István: *Közelről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 131–146. o.
Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- H9 Az átalakulás társadalmi költségei. *Szociológiai Szemle*, 1993, 3(1), 5–14. o. https://epa.oszk.hu/05000/05067/00006/pdf/EPA05067_szocszemle_1993_01_005-014.pdf
- H10 ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2010, 1–448. o. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/david-janos-havas-gabor-kollo-janos-passuth-krisztina-varga-julia-szerk-es-a-49-meteres-rovidhullamon-kemeny-istvan-jegyzetei-a-szabad-europa-radioban-1980-1990-2010/?pg=0&layout=s>
A könyv teljes szöveggel elérhető a fenti linken a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba szülő, kölcsönzésre jogosító olvasójeggyel, a távoli elérést biztosító proxybeállítás után. Proxy beállításához segítség a könyvtár weblapján: <https://fszek.hu/onlibrary/onlibrary-proxybeallitas>

I) ÉLETÚTINTERJÚK

- I1 Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal (1990). In Kemény István: *Közletről s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 179–189. o. Elektronikus változatban megvásárolható: <https://dibook.hu/konyv/kozelrol-s-tavolbol>
- I2 Batár Attila és Kemény István 1990-es beszélgetése.
Első rész: *Holmi*, 2010, 22(2), 143–175. o. <https://www.holmi.org/2010/02/batar-attila-es-kemeny-istvan-1990-es-beszelgetese-i>
Második rész: *Holmi*, 2010, 22(3), 354–386. o. <https://www.holmi.org/2010/03/batar-attila-es-kemeny-istvan-1990-es-beszelgetese-ii>
- I3 *Lábjegyzetben. Portréfilm Kemény Istvánról* (1995). 51 perc. Készítették: Elbert Márta, Révész Márta és Ruskó Sándor. Fekete Doboz Alapítvány. <https://www.youtube.com/watch?v=HT96MXzMh0A>
- I4 Kemény István életútinterjú. Készítette: Szabari Vera 2007. november 15. és december 3. között. *Szociológiai Szemle*, 2008, 18(2), 3–21. o. https://szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_2_003_021_SzabariV.pdf

J) EMLÉKEZÉSEK KEMÉNY ISTVÁNÉRŐL

- J1 Kemény István, 1925–2008. Havas Gábor búcsúztató beszéde. Elhangzott 2008. április 26-án a Békásmegyeri temetőben. *Beszélő*, 2008, 13(5). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kemeny-istvan-1925%E2%80%932008>
- J2 „Szegény az, aki nem tud úgy élni, mint mások.” Kemény István (1925–2008). Köllő János emlékezése. *Holmi*, 2008, 20(5), 705–707. o. <https://www.holmi.org/pdf/holmi2008-05.pdf>
- J3 *Újragondolt szegénység. Konferencia Kemény István emlékére*. Blinken OSA Archivum, Budapest, 2016. szeptember 27–28.
A konferencia programja: https://galeriacentralis.archivum.org/storage/uploads/32f46bb6-9ede-4a43-9293-7087ab7e30ee/Ujragondolt-szegenyseg_szept27-28._OSA_Program.pdf
A konferencia előadásai és pódiumbeszélgetései videón: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLW16VxGg82nUKiQ2H1N0hZY0VX1LjGce2>
A konferencián elhangzott előadások egy része megjelent a *Replika* folyóirat 2017. évi 4(104) számának 7–120. oldalán. https://real-j.mtak.hu/16743/3/EPA03109_replika_104.pdf
- J4 Törzsök Erika: Kemény-iskola az öngyilkos tudatlanság ellen. *Népszava*, 2017. január 7. https://nepszava.hu/1116894_kemeny-iskola-az-ongyilkos-tudatlansag-ellen
- J5 *Kemény István 100. Konferencia Kemény István születésének 100. évfordulójára*. Városháza, Budapest, 2025. november 19.
A konferencia programja: <https://www.hajnalkor.com/post/kem%C3%A9ny-100-konferencia>
A konferencia előadásai videón: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLwBsjCxtERuO9AD-OqLUl0UTxNcUjKWke>
A konferencia prezentációi pdf vagy pptx formátumban: <https://bea.fszek.hu/collections/f5998839-aa8c-411d-afdb-12ee5251834d>
A konferenciáról készült fotók: <https://bea.fszek.hu/items/fa03edc9-db5d-49b7-9773-e9b0b0384cce>

A kötetben megjelent írások forrásai

Havas Gábor: *Kemény István, 1925–2008*

Első megjelenés.

Köllő János: Búcsú Kemény Istvántól

Holmi, 2008, 20(5). 705–707. o.

Kemény István: Max Weber

Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 7–39. o.

Kemény István: A szociológus Hajnal István (1993)

Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. Belvedere Kiadó, Szeged, 2010, 9–16. o.

Kemény István: A modern európai társadalom középkori gyökerei (1970)

Szociológiai írások. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 63–77. o. (Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás címmel. Az itt közzétett szöveget Havas Gábor és Kertesi Gábor gondozta.)

Kemény István: Az életforma fogalmáról (1973/1978)

Szociológiai írások. Replika Könyvek, Szeged, 1992, I. és III. rész, 135–140. és 145–148. o. (Az itt közzétett szöveget Havas Gábor és Kertesi Gábor gondozta.)

Karády Viktor – Kemény István: Etnikai identitás és osztályazonosság (1978)

Uők: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2023, 57–68. o. (A szöveget Karády Viktor és a Múlt és Jövő Kiadó engedélyével közöljük.)

Karády Viktor – Kemény István: A dzsentri (1978)

Uők: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2023, 76–82. o. (A szöveget Karády Viktor és a Múlt és Jövő Kiadó engedélyével közöljük.)

Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései (1967)

Szociológiai írások. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 53–61. o.

Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése

Szociológia, 1972, 1. sz. 36–48. o.

Kemény István: Munkás és technika (1973)

Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. VITA Könyvkiadó, Budapest, 1990, 75–89. o.

Kemény István: A szegénységről. Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián (1970)
Szociológiai írások. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 79–83. o.

Kemény István: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei Magyarországon* (1972)
 A tanulmány kézírata a Blinken OSA Archivumban található meg több változatban: HU OSA
 368-1-2:1/4 az egyik változat, HU OSA 368-1-2:1/13 a másik. (E változatok alapján készült
 az itt közzétett szöveg, Kertesi Gábor gondozásában.)
 Első megjelenés.

Kemény István: *A magyarországi szegénység* (1978, Párizs)
 Blinken OSA Archivum: HU OSA 368-1-2:1/12 (Párizs; 4/49).
 Első megjelenés.

Kemény István: *A magyarországi cigányok helyzete* (1972)
Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról
 (A kutatást Kemény István vezette). MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976,
 9–67. o. <https://bea.fszek.hu/handle/20.500.14711/183898> (Az itt közzétett szöveget Ker-
 tesi Gábor gondozta.)

This special issue of *Közgazdasági Szemle* is dedicated to the memory of *István Kemény* (1925–2008), one of the outstanding figures of twentieth-century Hungarian social science. The issue was selected and edited by *Gábor Kertesi*.

In memoriam

István Kemény (1925–2008)

Kemény's scholarly career was shaped – and repeatedly interrupted – by the political upheavals of his time. After an early start at the Teleki Pál Scientific Institute (1947–48), he spent more than fifteen years outside research: nine years as a teacher, two years in prison following 1956, and years of enforced silence. It was only from the second half of the 1960s that he could resume sustained empirical work, making full use of the deep theoretical grounding he had built in the intervening years around the sociology of Max Weber and the work of István Hajnal.

The decade between 1966 and 1976 proved to be extraordinarily productive for him. Drawing on careful fieldwork, participant observation, in-depth interviews, and survey methods, Kemény brought to Hungarian social science a rigorous methodological individualism and an unflinching precision of language: he wrote of *workers* rather than the „working class”, of *poverty* rather than „low-income groups”, and of *Roma* as people defined by the way others perceive them. His landmark studies of industrial workers and technology, of poverty, and of the Roma population – conducted under the constant scrutiny of the party-state and eventually suppressed – marked a decisive turn towards the rich, humanist tradition of Hungarian social and political science represented by István Hajnal and István Bibó.

Expelled from his institute in 1974 and subjected to police harassment, Kemény emigrated to Paris in 1977, where he worked at the Maison des Sciences de l'Homme and L'École des Hautes Études en Sciences Sociales. He never broke with Hungary: He edited the *Magyar Füzetek* (Hungarian Bulletin), a samizdat journal, broadcast regularly on Radio Free Europe, and co-edited the collected works of István Bibó. After the democratic transition, he returned to Hungary, continuing his Roma surveys – in 1993 and 2003 – that remain to this day the indispensable empirical foundation for understanding the situation of the Roma population in Hungary.

„What he practised was genuine sociology: research that reveals the scale, mechanisms and interests at work in great social processes. His realism and his impartiality influenced many social scientists – including those working on topics or in disciplines far removed from his own.” (János Köllő)